

આવૃત્તિ ૧ લી પ્રત ૧૦૦૦ ઇ. સ. ૧૯૧૪.

„ ૨ જી : „ ૨૦૦૦ : „ ૧૯૨૧.

„ ૩ જી : „ ૪૦૦૦ : „ ૧૯૨૨.

અમદાવાદ

દાસગરવાડામાં આવેલા શ્રી અંબિકાવિજય પ્રિન્ટિંગ પ્રેસમાં
પટેલ સદ્ગીયંદ હીરાચંદે છાપ્યો.

પ્રસ્તાવના.

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદની લડોળ કમિટિના ઇ. સ. ૧૯૧૨ ના એક દરાવ પ્રમાણે સ્વર્ગસ્થ નવલરામ લક્ષ્મીરામ પંડ્યાની આ અપૂર્વ પશુ અમૂલ્ય કૃતિ પુસ્તકાકારે પ્રસિદ્ધ કરતાં આનંદ થાય છે. એ સાલના એમાસમાં છાપવાનું શરુ થયેલું અને પછીના જૂન માસ સુધીમાં પુસ્તક પ્રસિદ્ધ કરી દેવાની ઇચ્છા હતી, પણ ગઈ સાલ દરમિયાન મારી નોકરીમાં એક ઉપર એક બે મોટા ફેરફાર થયા, તેથી આટલો વધારે વખત લાગ્યો છે. કર્તાના પુત્ર રા. રા. ધીમંતરામ નવલરામે આ બાબતમાં પ્રથમથી જ ઉમંગભરી અનુકૂલતા દેખાડી, પણ એમની પાસેના કાગળોમાં પુસ્તક જ્યાંથી અટકેલું તે પછીનો કંઈ પણ લખેલો ભાગ, કે એ વિષય ઉપરની કોઈ પ્રકારની નોંધ, કે ગુજરાત શાળાપત્રમાં જે પ્રકરણો છપાઈ ગયેલાં તેની હસ્તલિખિત મૂળ પ્રત કે તેની નકલ કે છાપેલાં પાનાંઓની એમની નકલમાં કોઈ જાતના સુધારા વધારા કે ફેરફારનો લેશ પણ ઇસારો ન હોવાથી, શાળાપત્રની કુદરો ઉપર જ બધા આધાર રાખવો પડ્યો છે. એ કાંઈલોની સાથે આ પુસ્તકને સરખાવતાં જે કંઈ ફેરફાર, કાપકપ અને વધારા જોવામાં આવે તે સર્વની જવાબદારી મારી છે.

ફેરફાર બનતાં સુધી ઓછા કરવા એ જ ધોરણ સ્વીકાર્યું છે. નવલરામભાઈ જેવા સમર્થ પંડિત અને સાક્ષરે એમની ઉચ્ચ અને વિશિષ્ટ શૈલિ અને શક્તિના પરિપાકના છેલ્લા દાયકામાં પૂરી હોંસ અને કર્તવ્યશુદ્ધિથી રચવા માંડેલી આ કૃતિમાં એક પણ બિંદુ ફેરવવાનું કાર્ય સાહિત્યની અદાલત આગળ અતિ સાહસનું બદ્ધે ગુનાહ અને પાપનું જ ગણાય અને તોપણ એ કૃતિને ફરી પુસ્તકાકારે પ્રસિદ્ધ કરનાર સંપાદકને બીજી કેટલીક બાબતો પણ ધ્યાનમાં લીધા વગર ચાલે એમ ન હતું. કૃતિ અપૂર્ણ રહી જવાથી કર્તાનો છેવટનો હાથ એના ઉપર

ફરેનો ન હતો. કાઈ પણ ભાગનું પુનરવ્યોજન એમણે કરેલું ન હતું. ગાળાપત્રનું મુદ્રણ ઘણું બેદરકામ અને જૂન ભરેલું હતું કેટલીક જૂનો ક્ષતિની શરતચૂકથી જ થયેલી દેખાતી હતી કાંઈક જૂનો ક્ષતિએ જે ઇંગ્રેજી ઇતિહાસોનો ઉપયોગ કરેનો તે મૂન આનારોમાથી ઉતરી આવેલી હતી રચના અને મુદ્રણનું કટકે કટકે કરેલું કાર્ય ઘણું લાંબો વખત ચાલેલું હતું પહેલું પ્રકરણ શાળાપત્રમાં ઇ સ ૧૮૮૦ ના ઓગસ્ટ માસમાં તો છેલ્લું છેક ઇ સ ૧૮૮૭ ના માર્ચ માસમાં પ્રકટ થયું હતું આ લાંબા અરસામાં વચ્ચે વચ્ચે ક્ષતિની તમિષનને લીધે તેમ બીજા એટલી જ અગત્યના પણ વધારે વખતસર કાવાના કામકાજ અને અભ્યાસના દબાણને લીધે મહિના બે મહિનાના ગાળા ચૌદ પંદર પડ્યા હતા વધારે મોટા ગાળા પણ મેત્રણ વાગ પડ્યા હતા શાળા પત્રની છપામણી ઉપર ક્ષતિની નજર કેટલી ઓછી રહેતી હતી તે આ વિષયને લગતી એક ઝીણી વિગતથી સાફ જણાઈ આવે છે ઇ સ ૧૮૮૩ ના એપ્રિલ માસના અંકમાં જે પના છાપ્યા છે તે એ સ્થળે આપવામાં શરતચૂક થયેલી છે, એ પછી જૂન માસમાં છાપેલાં પાના એના પહેલાં વાંચવાના છે વળી આટલાટલી ટુટો સાથે આટલા લાંબા વખત સુધી ચાલેલા કાર્યમાં મનોના ભાર તો વધારે વધારે દબાતા જતા અને શરીરે અસ્વસ્થ થતા જતા આપણા ક્ષતિ પોતે કાર્યોરજ વખતે કંપેલી યોજના અને વિસ્તારની મર્યાદાને એક સરખી રીતે વળગી રહી શક્યા નથી, એમાં મર્યાદા પણ નવાઈ જેવું નથી રિચર્ડ ડ બ્લ સુધીનો ઇતિહાસ એક જ ઇંગ્લિશ જેવો જણાય છે સાતમાં હેન્રિના સમયથી ક્ષતિ વિષયના વધતા મહત્ત્વને અનુરૂપ કટક વધારે વિશાળ યોજના ઉપર ગયા છે પરંતુ સ્ટુઅર્ટોના સમયથી આરંભાતો વિષય એ નવી યોજનામાં પણ સમાયો નથી અને લખાણનો વિસ્તાર વધી ગયો છે આનાં કારણ બે જણાય છે એક તો એ ઇતિહાસ ભાગનું જ મહત્ત્વ અને બીજું એ ઇતિહાસ ભાગની સાથે નવલરામભાઈના માનસ જીવનનો સંબંધ ઇંગ્રેજોના

ઇતિહાસના એ પ્રજાવિગ્રહના સમયમાં અભ્યાસી જેમ જેમ ઉડેા
 ઉતરે છે, તેમ તેમ તેને એનું ગારવ વધતુ જતું જ માલૂમ પડે છે.
 અને એટલું જ નહીં, ઇંગ્લાંડમાં સત્તરમા સૈકાના પૂર્વાર્ધનો સમય
 કેવલ ગઝઝીય વિશ્લવનો નહતો; પ્રજાના ધર્મ, સંસાર અને આચાર
 વિચારમાં પણ એ સમય ભરતીઓટના મહાભારત મોઝમોનો હતો.
 હવે શિષ્ટ યુગશતના પોતાના જમાનાના જ ઇતિહાસમાં નવલરામ-
 ભાષ્ય પોતાની સ્થાયી પ્રીતિના પાત્ર અને દેશના અગણી વીર
 નાયક નર્મદાશંકરને સુધારાના આચાર વિચારને છેલ્લે પાટલેથી ઠી
 આપણું પૌરાણિક આચાર-વિચારને પણ છેલ્લે પાટલે જઈ જોમનો-
 “ભુદ્ધિવાદ” ના મહારથી સેનાપતિને “અગમ્યવાદ” નો સૈનિક
 ખનતો-પોતાની આખે જ જોયો હતો. અને આ ઉનચુર્વાટના ખરા કરણ
 વિશે નવલરામભાષ્યની ચિકિત્સા એવી હતી કે એ નર્મદાશંકરે કરેલા
 ઇતિહાસના અભ્યાસનું આગાધિક પરિણામ હતું.* નવલરામ પોતે
 મરણ પર્વત સુધારક જ રહ્યા હતા, પણ તે ‘સુધારો’ અને ‘સુધારક’
 શબ્દના સામાન્ય અર્થમાં નહીં. પોતે કયા અર્થમાં સુધારક હતા
 તેનું સ્પષ્ટીકરણ જે નિમ્નલેખી થાત, તે-‘સુધારાનું ઇતિહાસરૂપ
 વિવેચન’-એમણે નર્મદાશંકરના ‘ધર્મવિચાર’ની પ્રગિદ્ધિ થતાં
 થતાં સ્વ. ઇંગ્લેન્ડના સૂર્યરામ દેસાઈના આગ્રહથી આરબેલો, પણ
 નર્મદાશંકરના મૃત્યુથી ‘કવિજીવન’ લખવાને માટે પડતો મૂક્યો,
 અને ફરી પાછો હાથમાં જ લીધેલો નહીં. પણ નર્મદાશંકર અને
 નવલરામ બંનેના અતિમ મતલબોમાં એક સામ્ય એ હતું કે પોત-
 પોતાના સ્વતંત્ર માનસ વ્યાપારથી બને એવા સિદ્ધાન્ત ઉપર આવી
 હોવા, કે ‘સુધારા આદિ આચારવ્યવહારના મસારનીતિના પ્રશ્નોને

* જુઓ નવલરામ કૃત ‘કવિ જીવન’-નર્મ કવિતા, પૃષ્ઠ ૩૭ થી
 ૪૪, અને એમનું ‘સુધારાનું ઇતિહાસરૂપ વિવેચન’ નવલ ગ્રંથાવલિ,
 ભાગ ૨, પૃષ્ઠ ૧૩૮ થી ૧૫૫ આ ‘વિવેચન’ની રચના માલ નવલ-
 ગ્રંથાવલિની અનુક્રમણિકામાં ૧૮૮૦ આપેલી છે તે ૧૮૮૨ જોઈએ.

માટે શુદ્ધ દ્વિસસુરીને નહિ પણ ઇતિહાસની દ્વિસસુરીને જ પૃચ્છ કરવી ઘટે છે. વળી

“ સમય !-એ જ રમ્ય છે ખજાખજ, ”

એ કવિ માધની ઉક્તિને પણ નર્મદ નવલ બને માન્ય ગણુતા. પણ નર્મદને-ઉત્તરાવસ્થાના નર્મદને-મન એ મહાવાક્યનો જે અર્થ હતો તે નવલરામને માન્ય નહતો, એઓને એ મહાવાક્ય કયા અર્થમાં માન્ય હતું તેની કંઈક ઝાંખી આ ઇતિહાસમાં છે. * ઈંગ્લાંડના સત્તરમા સૈકાના પૂર્વાર્ધનો ઇતિહાસ લખતાં લખતાં એમની કલમ એમણે કદપેલી વિસ્તાર મર્યાદાને અવગણીને સ્વચ્છદે વર્તી છે, તે કેવળ વિષયના મહત્વને લીધે નહતું, તો તે એ ઇતિહાસમાં એમને ખાસ, અંગત, અને શુદ્ધ ઉચ્ચ કર્તવ્યનિષ્ઠાનો રમ હતો તેને લીધે હતું, એ એમના માનસ જીવનની ઉપલી હકીકતથી સમગ્રી શકાશે. પણ ઇ. સ. ૧૬૬૦ ની સાલ આવતાં જ કર્તા પોતાની કતમને અટકાવે છે અને ત્યાંથી ચાલતુ લખાણુ છેક અંત સુધી પોતે બીજી વાર (એટલે હેન્રી ૭ માં આરંભતી વખતે) કદપેલી યોજના અને વિસ્તારની ધ્યતામાં જ સમાવે છે.

* નર્મદના મૃત્યુના ધાથી, યા “ એ તો ગયોઃમારે જવાની ધડી પણ આ દોડતી આવે; હવે મારે સત્યાન્વેષણના મહા વાદવિવાદ કેવા ! બીજો છે પણ કાણ કે તેની સાથે એ કરું ! ”-એવા નિષ્ફિત્તમય વિવાદ અગર વિવાદજન્ય નિષ્ફિત્તભાવથી, પડતું મૂકાયલું ઉપલુ “ વિવેચન ” નવલરામ જે પૂરું કરી શક્યા હોત, તો જ એમના કાલખલ વિશેના વિચારો પરિપક્વ રૂપ પકડત અને આપણેયે ખરા-ખર સમજવા પામત. અત્યારે તો આપણને આ ચોપડીમાં પ્ર૦ ૨૧ (‘ જેન્નાનો સ્વભાવ, ’ અને ‘ ત્રીજી પાર્લમેન્ટ ’), પ્ર૦ ૨૩ (‘ ઝોપરકોપ્પ અને ગ્રેસ્પિટ્ટેરિયનનોનો મતભેદ ’), પ્ર૦ ૨૫ (‘ દિશમાં-એ પક્ષ ’), પ્ર૦ ૨૬ (‘ અળવિગ્રહ ’), પ્ર૦ ૨૭ (‘ લશ્કરમાં કુમંડ અને ‘ ભક્તસેના ’), પ્ર૦ ૨૮ (‘ વિરોધી પક્ષનોં લય ’), વગેરે કલમો ઉપરથી જ અટકળો બાંધવી પડે છે.

આ પ્યાનમાં લઈને ઇ. સ. ૧૬૦૩ થી ૧૬૧૦ નાં પ્રકરણોને ટુંકાં કરવામાં આવ્યાં છે, પણ તેમ કરતાં કર્તાનો રસપ્રવાહ કે એમના વિચારપટના તંતુઓ કાઢી ઠેકાણે ત્રુટે નહિ તેની ખાસ સંભાળ રાખી છે. અને એ પ્રકરણોમાં જ નહિ પણ આખા પુસ્તકમાં મુદ્રણની શરતચૂકની, અને બીજી જૂલો અતિ અલ્પ ફેરફારો કરીને બનતાં સુધી સમારી લીધી છે. ખેશક, નવલરામભાઈનો આ ઇતિહાસ એની રચનાના સમય પ્રમાણે હૈલમ, મીન, મેંકોલે અને ફ્રીમેનના ગ્રંથોના આધારે લખવામાં આવેલો છે. રટગ્સ, રાન્ક, ગાર્ડિનર, આદિ એ પછીની વીસીના કર્તાઓ ઇ. સ. ૧૮૮૫-૯૦ સુધીમાં આપણા ઇલાકામાં ઓછા જ જાણીતા હતા. અને જીવત વિદ્યાઓમાં દરેક જમાને નવી શોધો, નવાં સાધનોનું પ્રકાશન, જૂનાનું પુનઃ શોધન, નવાં દૃષ્ટિબિંદુઓ જૂની રચનાનું ખંડનમંડન, આદિ આલ્યા જ કરે છે. અને એ પ્રમાણે જમાને જમાને નવાં ગ્રંથો રચાય છે, જેના

અંતે ઉમેરવું પડે છે કે નર્મદાસંકર અને નવલરામના વિચાર-વિકાસનો ઇતિહાસ યથાવત્ ઉઠેલી દેવાની અગર તેનાં સાધનો પ્રજા આગળ પૂરેપૂરાં મૂકવાની કીમત ગુજરાતી પ્રજા કેટલી અર્નિર્વચનીય ગણશે, તેનો ખરો ખ્યાલ એ સાધનો જે જે માણ્યોને હાથ આવ્યા તેમાના કાઢીને પણ રદ્દરેલો જણાતો નથી સાધન પોતાથી ન વપરાય તો ખેર પણ બીજાને હાથ તો જવાજ ન દેવાં, અગર પોતેજ તેમાંથી બનતો લાભ કરી લેવો, અગર તેને મારી મચડીને પણ નાચકતું ગૌરવ વધારવાનું જ માધને બનાવવું, અગર કેવળ લાસરિયા-પણ, એવી સત્યપ્રકાશનને મુકાબલે છેકે હલકી દૃષ્ટિઓથી જ આ વિષયમાં સૌ લાગતાવળગતા વર્ત્યા જણાય છે. મોટા વિચારો અને મહાપુરુષોની પાછળ તેમના કુટુંબીઓ અને સ્વજનો ધણું ખતું આમ જ વર્તે છે, એટલે નર્મદ-નવલના દાખલામાં દેશના વિચારવિકાસને પોપે એવું ઉચ્ચ વર્તન નથી થયું એટલુંજ વકતવ્ય છે.

નના તેજ આગળ જૂના ઝાંખા પડે છે પણ આ બધું તે તે વિદ્યાના પારગન થવા ઇચ્છતા પડિનેને માટે છે શાળાપયોગી અને પ્રવેશક મક્ષેપોમા એ નવા તેજથી થોડો જ ફેર પડે છે પણ આ દિશામા એ સપાદક કંઈક પ્રયાસ કર્યા છે,* જે આ પુસ્તકને શાળાપત્રના મૂળ અકોની સાથે સરખાવી જોતા જણાઇ આવશે આ સર્વ જોઈ તપાસીને અધિકારી નિરીક્ષક એવા અભિપ્રાય ઉપર આવે કે ' ફેર ફાગ બહુ થોડા અને બહીના બહીતા કર્યા છે, અજ દિશામા અને વધારે સાવધાનતાથી વધારે ફેરફાર કરવા જોડના હતા, " નોજ મ પાદક પોતાને કર્તાપ્રીત્યર્થ પડેલી મહેનતનો સંપૂર્ણ બંધો મળી ગયેલો માનસો એથી ઉતરે પરીક્ષક જોઈને અશે કરેના ફેરફારોને અયોગ્ય ગણુશે તેટલે અશે મ પાદકનુ કર્યા સંયોજ જ કરશે

કર્તાએ આ કૃતિ રચતા જે વર્ગના વાચનારાઓ ધ્યાનમા ગએ વા હતા શાળાઓમા ભણુતા વિદ્યાર્થીઓ, અને ઇંગ્લેન્ડના ઇતિહાસમા રસ પડેના હોય કે તેનુ મહત્વ જાણી મામળા જિજ્ઞાસુ થયા હોય, પણ ઇંગ્લેન્ડ માયાનુ જ્ઞાન ન હોય એવા મેક્ષ અને શીમેન ટ્રેનિંગ કોલેજોના અને બીજા સામાન્ય વાચનાગઓ નવનરામભાઈની સક્ષિપ્ત એકાગ્રશૈનિ+ જેવી એમના અકમરમિરમવમાં અને કવિ જીવનમા વિનસે છે, તેવી જ તે એમની આ કૃતિપ્રમાદીમા વિનસે છે પ્રાદીની સાથે સરનતા, અપ્રન હતી માથે વિચારવણાટ, સગીન શાસ્ત્રીય-

* બિહગ વિચારના સામ્રાજ્ય તમે થોના કર્તાની કૃતિમા કંઈક મધ્યસ્થતા જાળવવાના સોડ, સ્ટેટ્સ, માદર્મરો, આદિના યાગ્રિત નિરૂપણમા દોષનિરૂપણ જ પ્રધાન હતુ, તેમાંથી વર્તમાન શોધબોળ જે જે દ્રષ્ટોને નાસાનીત ગણે છે તે યાજી નાખવાના, વગેરે

+ એમની ગૈનિભાવનાના એમના પોતાના જ વણુંનને માટે જુવો એમનુ ' સુમોષ ચિંતામણિ'નુ વિવેચન-નવન ત્રયાવધિ, ભાગ ૨ જો, પૃષ્ઠ ૨૭૭-૨૮ પોતાની ગૈનિનુ પોતે પાડેલુ ' એકાગ્રશૈનિ નામ એમને ધણુ જ પ્રિય હતુ

તાની સાથે પારદર્શક સ્પષ્ટતા, તરંગલીલાની સાથે વિવેક, તીક્ષ્ણ તળ-
પદ્ધ શબ્દો, ટુંકાં વાંક વગરનાં વહેતાં વાક્યોની લક્ષ્યવેધી ક્ષમો,
વચ્ચે વચ્ચે ઝળકી આખી ક્ષમને તેજોમય કરતો પ્રસાદ, સમતોલ
પ્રમાણુસર પણ ત્વરિત ગતિ, ઉંડી છાપ પાડવાનું અતર્ક્ય સામર્થ્ય,
અધુર લીલાગય પણ ગદ્યને જાળતો ગંભીર વિવિધ સ્વરસંવાદ, વગેરે
જ્વલનશૈલિના મોહક સ્થાયી ગુણો આ વર્ણનાત્મક, વિવેચનાત્મક
નિશ્ચિત વસ્તુવાળા અને સંક્ષિપ્ત કૃતિમાં શાંતોજ્જવલ વિકાસ પામેલા
છે. આવું પુસ્તક ગુજરાતી ભાષાની શક્તિ અને સુંદરતાના બોગીને
વાચવાને માટે એની આંખ આગળ ધરવું એ જ ખસ છે. અને
આ પુસ્તક શાળાના વિદ્યાર્થીઓના હાથમાં મુકવું એ તેમનામાં
ગુજરાતી ગદ્યની શક્તિ અને સુંદરતાની કદર જગાડવાનો સહેલો
રાજમાર્ગ છે. મારા જમાનના હાઇસ્કૂલના વિદ્યાર્થીઓમાંથી કેટલાક
શ્રીમંત સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસનાં પ્રકરણો અને એકાંકીના નિબંધો પુરસદ
અને વૃત્તિના પ્રમાણમાં વાંચી શકતા, અને જે વાંચના તેનો સ્વાદ
અને સાર પોતાની મેળે લઈ શકના; પણ એ તો ત્રીશત્રીસ વર્ષ
પહેલાંની વાત. હાલની હાઇસ્કૂલોમાં મળતું ઈંગ્લેજ ભાષાનું ઘાન
શબ્દ ઉત્તરતા પ્રકારનું થઈ ગયું છે, અને શાળાખાતાના ઉપરીઓએ
ઇતિહાસ (અને એક બે બીજા વિષયો) માતૃશાળામાં શીખવવાની
હેડ માસ્તરોને છૂટ આપેલી છે. દક્ષખણના હેડમાસ્તરો આ છૂટનો
લાભ વધુવધુ લેતા જાય છે અને ત્યાંની હાઇસ્કૂલોમાં અપાતું ઇતિ-
હાસમાન ન સમજાય એવા ચમત્કારી બનાવોની ગોખી નાખવાની
યાદીનું રૂપ છે. હાલ રસિક શુદ્ધિચાહી અને માનવ લાગણીઓના ભરતી-
આટથી ભરતક વિષયનું રૂપ પકડતું જાય છે. એટલે આમ વિદ્યાર્થી-
ઓના રસ, ઉમંગ અને આત્મપ્રયત્ન વર્વેતાં શિક્ષકોને તેમના
પ્રત્યે અદા કરવાની ફરજને પણ વધારે ઉંચા પ્રકારની બને છે. પરંતુ
હવંત શાળાખાતામાં અને શાળાઓમાં એમ બનવું જ નોંધ્યે.
અને યોગ્ય શિક્ષક તથા વિદ્યાર્થીઓના મનોવિકાસને પ્રથમ પહેલું
ધ્યાન આપનારા હેડમાસ્તરો ગુજરાતમાં જે દક્ષખણના જેટલા જ

પ્રમાણમાં હોવાનો સમ્ભવ છે. દક્ષણ અને ગુજરાત વચ્ચે મૂલ ફેર એજ છે કે ત્યાંની પ્રજા આપણા કરતાં વ્યવહારુ અને આગ્રહી દેશભક્તિ, સહકાર, અને અન્યોન્યોત્તેજનના મોટા ગુણોમાં ચડતી છે. તથાપિ, સ્વ. નવલરામ જેવા શિક્ષકરત્નને માટે તો ગુજરાતના આખા શિક્ષકસમૂહમાં બહુમાન અને ભક્તિભાવ એક સરખાં વ્યાપી રહ્યાં છે. તેથી હાલના શિક્ષકસમૂહને વિશ્વસિ કરવા રાજ સહિષ્ણુ કે એમની કૃતિ શાળાઓના ઉત્થોગમાં અંધ એ એમની વાછના બની શકે તો તૃપ્ત કરશે.

પૂના, તા ૬૦-૬-૧૪.

ત્રીજી આવૃત્તિ વખતે તાજે કલમ.

ઉપરની વિશ્વસિ છેક અઢી ગઘ નથી એ જોધને કંઈક સતોષ થાય છે. સરકારી શાળાખાતામાં હજી આ ચોપડી ઓછી વપરાય છે, એ સિધ્ધિ ફેરવી નાખવા માટે ખાતામાંના ગુજરાતી શિક્ષકો અને હેડમાસ્ટરો ઘણું વધારે કરી શકે એમ છે, જે તેઓ-હવે બેસી ચુકેલા આ નવાં મુગમાં-અવિશ્વાસે કરી લેશે એવી આશા રાખું છું. એનું શાળાઓના અને શિક્ષકોના દર્શિબિન્દુથી આ ચોપડીને વધારે બંધબેસતી બનાવવાને માટે પ્રકરણ ૨૦ થી ૨૭ માં ભાગ હજી વધારે કુંઠાવવાનો, ચોપડીમાંની દરેકે દરેક ભૂલ દૂર કરવાનો, છેલ્લો પાંચમો નિભાગ ઇ. સ. ૧૭૫૬-૭ સુધી આગળ ચલાવવાનો, અને થોડી છળીઓ, નકશા અને ચિત્રો પણ ઉમેરવાનો વિચાર છે જ, જે સ્થમલમાં મુકવામાં આજ સુધી વિશ્લષ્ણ થયા કરેલો છે, -જોધતી પ્રસ્થાવના અભાવને જ લીધે.

બલવંતરાય કલ્યાણરાય ઠાકોર.

ભરૂચ, તા ૧ જુન ૧૯૨૨.

ઈંગ્રેજ લોકનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ:

ઇ. સ. ૧૭૨૦ સુધી.

સાતવાર અનુક્રમણિકા.

૧૫૯

વિષય

૧ માગ ૧ જો : ઇ. સ. ૧૦૬૬ સુધી.

૧ પ્રકરણ ૧ હું : પ્રવેશક.

૪ ,, ૨જી : બ્રિટન લોક અને રોમનોનું રાજ્ય : ઇ. સ. ૪૯૯ સુધી. સીઝરની મહત્ત્વ ઇ. પૂ. ૫૫. રૂઘડોની કતલ ઇ. સ. ૬૧. રોમન ઠાટ ૧૨૧. બ્રિટનનો ત્યાગ ૪૧૦. હેન્રી ૨૨ અને હોર્સા ૪૪૯.

૮ પ્ર. ૩જી : એંગ્લોસેક્સન અને ડેન : ઇ. સ. ૧૦૬૬ સુધી. ખ્રિસ્તિ ધર્મનો પ્રવેશ ૫૯૭. એડ્વર્ડ ૮૦૨-૩૯. મહાન આફ્રેડ ૮૭૧-૯૦૧. કેનુટ ૧૦૧૬-૩૫. સં-માસી એડવર્ડ ૧૦૪૨-૬૬ હેરિટ્ગ્સનું મુદ્દ ૧૦૬૬.

૧૪ પ્ર. ૪થું : એંગ્લોસેક્સન આદિ જાતોની પ્રકૃતિરિધિતિ

૨૦ માગ ૨ જો : નોર્મન અને પ્લેન્ટેજિનેટ રાજાઓ : ઇ. સ. ૧૦૬૬-૧૩૯૯.

૨૦ પ્રકરણ ૫મું : નોર્મન રાજાઓ : ૧૦૬૬-૧૧૫૪.

વિલિયમ વિજી ૧૦૬૬-૮૮. હમુલ ધારો. વિલિયમ રુતકેશી ૧૦૮૮-૧૧૦૦. પહેલી ફ્લોર ૧૦૮૫-૯૯. હેન્રી ૧લો ૧૧૦૦-૩૫. રોબર્ટની દાર ૧૧૦૬. સ્ટીફન ૧૧૩૫-૫૪.

૨૭ ,, ૬ હું : પ્લેન્ટેજિનેટ રાજાઓ.

હેન્રી ૨ જો ૧૧૫૪-૮૯. આર્ચબીશપની છત ૧૧૬૨-૭૨. એડ્વર્ડ, કેન્ટર્બરીનો આર્ચબીશ ૧૧૬૨. ક્લેરન્ડ નના ધારો

૧૧૬૪ બેન્કનું ખૂન ૧૧૭૦ રિચર્ડ ૧ લો ૧૧૮૬-૮૮
ત્રીજી ક્રોસ ૧૧૮૮-૮૨

૫ પ્ર. ૭ મુ રેસ્ટોરેશન ટા.ગ.ઓ-ચાલુ
જેન ૧૧૮૮-૧૨૧૬ લતીજનું ખૂન ૧૨૦૩ ઝીફન
લેખન ઇન્ટર્પ્રીટરનો આચાર્ય ૧૨૦૬ પોપ સાથે વિરોધ
૧૨૦૬-૧૭ તાતુકદારનું બડ મેઆગર્ટ ૧૨૧૫

૪૬ ,, ૮ મુ રેસ્ટોરેશન ટા.ગ.ઓ-ચાલુ
હેન્ની ત્રીલો ૧૨૧૬-૭૨ ઓક્સફર્ડના ધાગ ૧૨૫૮ લુધ
સનું યુદ્ધ ૧૨૬૪ મહમન ડિ મોન્ટફોર્ડની પાર્લિમેન્ટ ધવ
શામનું યુદ્ધ ૧૨૬૫ એડવર્ડ ૧ લો ૧૨૭૨-૧૩૦૭ વેલ્મની
છત ૧૨૭૬-૮૪ એકાદશીની ગાદી વિશે લાન્ગડ ૧૨૮૫-
૮૨ કનખારનું યુદ્ધ ૧૨૮૬ ટર્લિંગનું યુદ્ધ ૧૨૮૭
ટ્રાફર્ડનું યુદ્ધ ૧૨૮૮ વોલેસને ફાસી ૧૩૦૫ એડવર્ડ ૨
જો ૧૩૦૭-૨૭ બેનોકમોર્નનું યુદ્ધ ૧૩૧૪

૬૧ ,, ૯ મુ રેસ્ટોરેશન ટા.ગ.ઓ-ચાલુ
એડવર્ડ ૨ જો ૧૩૦૭-૭૭ સો વર્ષની લડાઈનો આગલ
૧૩૩૮ નેવિસ કોસ અને ફ્રેસીના યુદ્ધો ટેલેગ્રાફ દારણો
આબો ૧૩૪૬ પોપ્ટીયર્મનું યુદ્ધ ૧૩૫૬ રિચર્ડ ૨ જો
૧૩૭૭-૬ વોટ દાર્ધનરનો દગો ૧૩૮૧

૭૫ ,, ૧૦ મુ ૧૩ મા-૧૪ મા મૈકમા ઈગ્વાડની ઉત્પત્તિ

૭૮ માગ ર જો : ૧૫ મો તથા ૧૬ મો સૈફો.

પ્રકરણ ૧૧ મુ ટોકેસ્ટર અને યોક ઘશના રાજા; ૧૩૮૬
-૧૪૮૫ હેન્ની ૪ થો ૧૩૮૮-૧૪૧૩ હેન્ની ૫ મો ૧૪૧૩
-૨૨ એકાદશીનું યુદ્ધ ૧૪૧૫ ટ્રાપ્સનો સધિ ૧૪૨૦
હેન્ની ૬ થો ૧૪૨૨-૬૧, ૧૪૭૦-૧ ઓર્લીઅન્સના ઘેરાનો
આત ૧૪૭૮ જૈન આવ્ આર્કને બાળી મુકી ૧૪૭૧
મો વર્ષના વિગ્રહનો અન્ત ૧૪૫૧ ગુનાખની લડાઈઓ

૧૪૫૫-૮૫. રિચર્ડ ડ્યુક ઓફ ચોર્કનું મરણ ૧૪૬૦.
એડવર્ડ ૪ થાનો અભિષેક ૧૪૬૧. વોરિકનું મરણ ૧૪૭૧.
એડવર્ડ ૪ થાનું મરણ ૧૪૮૩. એડવર્ડ ૫ મો ૧૪૮૩.
રિચર્ડ ૩ બે ૧૪૮૩-૫. બોસ્વર્થ શીલ્ડનું સુદ્ધ ૧૪૮૫.

૮૮ = ૧૨ મું: ટ્યુડર વંશ : હેન્રી ૭ મો : ૧૪૮૫-૧૫૦૯.
કેકરડને મુદ્દણકલા આણી ૧૪૭૪. કુંવરી માર્ગરેટનું
રોકાટસના રાજ સાથે લગ્ન ૧૫૦૩.

૯૧ ,, ૧૩ મું: ટ્યુડર વંશ-આલુ: હેન્રી ૮ મો: ૧૫૦૯-૪૭,
૭ રાણીઓ. ધર્મસુધારણા. કેથેરાર્ધનનો ત્યાગ; ઇલિઝા-
બેથનો જન્મ ૧૫૩૩. એન બોલેનનો વધ ૧૫૩૬.
એડવર્ડનો જન્મ ૧૫૩૭.

૯૫ ,, ૧૪ મું: ટ્યુડર વંશ-આલુ.
એડવર્ડ ૬ થો ૧૫૪૭-૫૩. લેડી ગ્રેન ગ્રે, મેરી ૧૫૫૩-૮,
સુધારાવાળાઓપર જુદામ; ક્રાન્સ સાથે લગ્ન ૧૫૫૭-૮.

૯૮ ,, ૧૫ મું: ટ્યુડર વંશ-આલુ. ઇલિઝાબેથ: ૧૫૫૮-૧૬૦૩,
ધર્મસુધારણા. મેરી, રોકાટસની રાણીના પુત્ર જેમ્સને
જન્મ ૧૫૬૬. મેરી નહાસી ઈંગ્લાંડમાં આવી ૧૫૬૮,
ફ્રેન્ચી સદર ૧૫૭૭-૮૦. મેરીનો વધ ૧૫૮૭. અગ્નિ
નોકાસેન ૧૫૮૮.

૧૦૩ ,, ૧૬ મું ૧૫-૨૬ મા ક્રેકામાં ઈંગ્લાંડની ઉત્પત્તિ.
વર્જનિયા સંસ્થાનની સ્થાપના. હાસન બે કંપની અને
ઇસ્ટઇન્ડિયા કંપનીનો જન્મ.

૧૧૦ ,, ૧૭ મું આજ પર્વત યુરોપની ધર્મસ્થિતિ.

૧૧૯ ,, ૧૮ મું ધર્મોદ્ધારણ.

૧૨૪ ,, ૧૯ મું ઈંગ્લાંડમાં ધર્મોદ્ધારણ.

ધર્મરક્ષકનો ખિતાબ ૧૫૨૧. રાજા ધર્મનો અધિપતિ
૧૫૩૪. મહા લૂંટી લીધા ૧૫૩૬-૪૦. બાઇબલનો

તરબુમો ૧૫૩૫. ૭ કક્ષમોનો કાયદો ૧૫૩૬. ઉપાસના
વિધિનું પુસ્તક ૧૫૪૮. ઈગ્લાંડ ફરી પોપને ચરણે ૧૫૫૪.
ધર્મની ૩૬ કક્ષમો ૧૫૬૩-૭૧.

ભાગ ૬ થો: સત્તરમો સૈકો. ૧૬૦૩-૧૭૧૪.

૧૩૨ પ્રકરણ ૨૦ મું : જોમ્સ ૧ લો : ૧૬૦૩-૨૫.

સુરંગથી ઉરાડી મુકવાનું કાયદુ. ૧૬૦૫. ત્રીસ વર્ષના
વિગ્રહનો આરંભ ૧૬૧૮. ન્યૂ ઇંગ્લાંડનો જન્મ ૧૬૨૦.

૧૪૧ પ્રકરણ ૨૧ મું : જોમ્સનો પ્રભાવિરોધ.

૧ લી પાર્લમેંટ ૧૬૦૪-૧૦. બીજી પાર્લમેંટ ૧૬૧૪.
ત્રીજી પાર્લમેંટ ૧૬૨૧. ચોથી પાર્લમેંટ ૧૬૨૪-૨૫.

૧૫૪ પ્રકરણ ૨૨ મું : ચાર્લ્સ ૧ લો : ભાગ ૧ લો : ૧૬૨૫

-૨૬. ૧ લી પાર્લમેંટ ૧૬૨૫. ૨ જી પાર્લમેંટ ૧૬૨૬.
૩ જી પાર્લમેંટ ૧૬૨૮-૯. પિટિશન ઓફ રાઇટ ૧૬૨૮.

૧૬૫ પ્રકરણ ૨૩ મું : ચાર્લ્સ ૧ લો, ભાગ ૨ જો:

૧૬૨૯-૩૮. કેદખાનામાં ધસિપડતું મૃત્યુ, ૧૬૩૨. લોડ
કન્ટર્નરિનો ધર્માધ્યક્ષ નીમાયો ૧૬૩૩. વહાણવેરા અને
હેમ્પડન ૧૬૩૮. વેન્ટવર્થ આપસીડનો હકિમ ૧૬૩૨-૩૬.

૧૭૩ પ્રકરણ ૨૪ મું : ચાર્લ્સ ૧ લો : ભાગ ૩ જો ૧૬૩૮-૪૦.

રોટર્સાડમાં બંડ અને કેવેનન્ટ ૧૬૩૮. ચોથી અથવા
હુકી પાર્લમેંટ ૧૬૪૦.

૧૭૮ પ્રકરણ ૨૫ મું : ૧ લો ચાર્લ્સ અને લોન્ગી પાર્લમેન્ટ.

૧૬૪૦-૪૩.

ત્રિવાર્ષિક પાર્લમેન્ટનો એકટ, સ્ટ્રેફર્ડનો સિરચુદ્ધ, મોટા
વાંધા; ૧૬૪૧. પિમ આદિને કેદ કરવાનો પ્રયત્ન, ૪ થી
નન્યુઆરી ૧૬૪૨. ચાર્લ્સ લંડન છોડ્યું, ૧૦

નન્યુઆરી ૧૬૪૨.

૧૯૦ પ્રકરણ ૨૬ મું : રામપ્રભુવિગ્રહ : ૧૬૪૨-૪૬.
 એન્જિલિયનું મુદ્દ, ૧૬૪૨. હેમ્પડન અને પ્રિમનાં મૃત્યુ,
 સ્કોટસ સાથે સધિ, ૧૬૪૩. માર્ટીન મૂર અને ન્યૂબેરિનાં
 મુદ્દ, ૧૬૪૪. નેઝબીનું મુદ્દ, ૧ લી પ્રભુવિગ્રહ સમાપ્ત
 ૧૬૪૫. આર્સ્ટ સ્કોટસને શરણે ગયો, ૧૬૪૭. સ્કોટસે
 તેને પાર્લમેન્ટને માંથી દાઘા; લશ્કરે તેને પોતાને કબ્જે
 લીધો; લાંબો એ નાહો, તે ઠરિરજૂકના કિલ્લામાં નજર કેદ ;
 ૧૬૪૭. બીએ પ્રભુ વિગ્રહ, પ્રાઈડનો જીતાળ ૧૬૪૮.
 રાજાનો ઈન્સાફ અને વધ, ૧૬૪૯.

૨૩૨ પ્રકરણ ૨૭ મું : સૈન્યસત્તાક રાજ્ય : ૧૬૪૯-૬૦.
 ૪૧ ની કાઉન્સિલ, ડ્રોગેદાની દેતલ, ૧૬૪૯. મુરરાજ આર્સ્ટનો
 સ્કોટલાંડમાં અભિષેક, ડન્બારનું મુદ્દ : ૧૬૫૦. પુર્સ્ટરનું
 મુદ્દ, નેવિગેશન એક્ટ, ૧૬૫૧. હોલાંડ માથે વિગ્રહ
 ૧૬૫૨-૫૪. બેરબોનની પાર્લમેન્ટ, ૧૬૫૩. રેશરફક
 કોન્વેન્શની ૧લી પાર્લમેન્ટ, ૧૬૫૪-૫૫. બમેકા જીતી લીધો
 ૧૬૫૪. ૨ જી પાર્લમેન્ટ, ૧૬૫૬-૮. ડન્કર્ક હસ્તગત થયું,
 ૧૬૫૮. કોન્વેન્શનું મૃત્યુ, ૩ સપ્ટેમ્બર ૧૬૫૮. લાંબી પાર્લમેન્ટ
 આખી પાછી મળી વિસર્જન થઈ. કામચલાઉ પાર્લમેન્ટ,
 ૧૬૬૦ રાજાને લંડનમાં પુનરાગમન ૨૬ મે ૧૬૬૦.

૨૬૨ પ્રકરણ ૨૮ મું. આર્ટસ ૨ જો : ૧૬૬૦-૮૫.
 કેવેલીયર દેપેન્ડન્ડ પાર્લમેન્ટ, ૧૬૬૧-૭૬. ૧ લા કુંડા
 પાર્લમેન્ટ, ૧૬૭૯. ૨ જી, ૧૬૮૦-૧; ૩ જી, ૧૬૮૧.
 કોર્પોરેશન એક્ટ, ૧૬૬૧. સુનિફોર્મિટી એક્ટ, ૧૬૬૨.
 કન્વેન્ટિકલ એક્ટ, ૧૬૬૪. પાંચ માઇલનો એક્ટ, ૧૬૬૫.
 ધર્મશૂનું બહેરનાયું ૧૬૭૨. ક્લોટીનો કાયદો, ૧૬૭૩.
 હેબિયસ કોર્પસ એક્ટ, ૧૬૭૬.

ક્રાન્સનો રાગ કુષ્ઠ ૧૪ મો : ૧૬૪૩-૧૭૧૫, હોલાંડ સાથે ૧ લો વિગ્રહ ૧૬૬૪-૬૭; ૨ જો ૧૬૭૨-૭૪; ત્રિરાત્ર્ય સંધિ ૧૬૬૮. ડાવરની ગ્રામ સંધિ ૧૬૭૦. વિલિયમ અને મેરીના લગ્ન ૧૬૭૭. મોટી મરજી, ૧૬૬૪. મોટી આગ ૧૬૬૬. ટાઇટસ ઓટસનાં ગુલખાનો ૧૬૭૭. રસજનુ કાવતું, રાષ્ટ્ર દાઉસનું કાવતું ૧૬૮૩.

૨૯૮ પ્રકરણ ૨૯ મું : ૨ જો જોમ્સ : ૧૬૮૫-૮૮.

આર્મીઇલ અને મન્મથનાં બંડ, ૧૬૮૫. ધર્મદ્વંદ્વનું જાહેરનામું, ૧૬૮૭. સાત ધર્માચાર્યો નિર્દોષ હર્મા, રાજપુત જન્મ, વિલિયમની ચડાઈ, જોમ્સનું પક્ષાયન, ૧૬૮૮. કામચલાઉ પાર્લામેન્ટ, ૧૬૮૯.

૩૧૯ પ્રકરણ ૨૦ મું : વિલિયમ અને મેરી : ૧૬૮૯-૧૭૦૨. હક્કપત્રિકા, મ્યુટિનિ એક્ટ, ૧૬૮૯. ત્રિવર્ષી પાર્લામેન્ટનો કાયદો, ૧૬૯૪. જાપાની છૂટ, ૧૬૯૫. રાત્ર્યવારસાનો કાયદો ૧૭૦૧, જોઈન નદીનું યુદ્ધ, ૧૬૯૦. ઝેન્ડોની ટતલ, લાહોગનું નોંધ યુદ્ધ, ૧૬૯૨. રિઝવિકનો તક, ૧૬૯૭. મેરીનું મૃત્યુ; ૧૬૯૪. ક્યૂક ઓફ ગ્લોસ્ટર અને રપેનના રાગનાં મૃત્યુ ૧૭૦૦. જોમ્સનું મૃત્યુ; રપેનિશ વારસાના વિગ્રહનો આરંભ ૧૭૦૧.

૩૩૮ પ્રકરણ ૩૧ મું : એન ૧૭૦૨-૧૪.

ઈંગ્લાંડ રોકટલાંડનો સંયોગ, ૧૭૦૭. બ્લેન્હીમનું યુદ્ધ, નિપ્પાલ્ટર કબ્જો કર્યું, ૧૭૦૪. યુદ્ધકેટનો તક, ૧૭૧૩.

માગ ૫ મો : અપૂર્ણ.

૩૬૦ પ્રકરણ ૩૨ મું : જ્યોર્જ ૧ લો : ૪. સ. ૧૭૧૪-૨૭.

જેકોબાઈટ બંડ, સાત વર્ષનો કાયદો, ૧૭૧૫. ચતુરાન્ત સંધિ, ૧૭૧૮. સાઉથ સીનો પરપોટો, ૧૭૨૦.

ઇંગ્રેજ લોકનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ.

ભાગ ૧ લો : ૩. સ. ૧૦૬૬ સુધી.

પ્રકરણ ૧ હું. પ્રવેશક.

શું, હવે તમારે સાહેબલોકનો ઇતિહાસ સાંભળવો છે ? તો બહુ સારું હું તે કહું.

તમારી એ ઇચ્છા સ્વાભાવિક અને વખાણવા જેમ છે. ઇંગ્રેજો આપણા દેશમાં એકચક્રે રાજ્ય કરે છે અને વળી તેમની ચંતુરાર્થ બધી વાતમાં બેહદ છે, તેથી એવા લોકનો ઇતિહાસ આપણે ખસૂસ જાણવો જોઈએ.

પણ વાર, પ્રથમ તો વિલાયત ક્યાં છે તે તમે જરાબર જાણો છો ? આ પૂર્વ ગોળાર્ધનો નકશો છે તે જુઓ. આ હિંદુસ્તાનથી વિલાયત જવું હોય તો કેટલા દહાડા લાગે ? આગબોટને જતાં ૧૪-૧૫ દહાડા થાય છે. ખરી વાત, ડાહ્યી આગબોટ હોય તો; નહિ તો વધારે પણ થાય પરંતુ આરે કેપ-ઓર્-ગુડ-હોપને રસ્તેજ વાદાણેથી જવાનું હવુ ત્યારે તો ૪૪ મહિના વધી જતા હતા વાર ચાલો, આપણે વિલાયત જવા મુંબાર્થ જઈને આગબોટમાં બેસીએ. ત્યાંથી આથમણી દિશાએ હંકાર હંકાર કરતાં આરબસ્તાનનું આ એકાદ બંદર આવશે. તેને વટાવી ઉત્તરમાં ચાલ્યા કે હાલ-સમુદ્ર આવ્યો. એની છેક ઉત્તરમાં આ નહેર છે તેનું નામ શું ? સુએઝની નહેર. અહિંયાં અમલ તો જમીન હાળી, પણ હાલ કેટલાંક વસ્તી તે ખોદી કહાડીને નહેર બનાવી છે. આ નહેર મુઝી કે આપણે મોટા ભૂમધ્ય-સમુદ્રમાં પડ્યા. એ સમુદ્રની ઉત્તરમાં આ બધા મુલક છે તેને યૂરોપખંડ કહે છે. એ ખંડમાં (૩૩૫ આ ટકી

સિવાય) બધે ટોપીવાળાઓ વસેછે ને ખ્રિસ્તી ધર્મજ ચાલેછે. એમાં ધણા દેશ છે, પણ તે બધા લોક યુરોપિયન કહેવાય છે-હાલ દુનિયામાં યુરોપિયનો સૌથી વધુને કાંટે છે. વાવ, હવે, આ યુરોપની છેક પશ્ચિમમાં આ બે નાના ટાપુઓ છે તે જોયા ? આ બેટને આયર્લેન્ડ કહેછે અને આનું નામ એટલિટન એટલે “ મોટા ગ્રિટન ” કરીને પાડેલું છે. એ ટાપુમાં તો હજી ત્રણ દુકડીઓ છે. ઉત્તર તર્ફ-નીનુ નામ રેડોટલાન્ડ અને પશ્ચિમ તર્ફનીનુ વેલ્સ. હવે અમેરિકાણુમાં જે આ ત્રિપૂણિયા દુકડી રહી તે ઈન્ડિયાન્ડ-ઇન્ડિયન લોકની મૂળ વિશ્વાસત-જેનો હાલ જગતમાં ડોકા વાગી રહ્યો છે.

આ જોઇ તમે આટલા બધા કેમ આશ્ચર્ય પામી રહ્યા છો ? તમને એમ લાગેછે કે આવા મોટા બળવાન લોકનો મુલક તે છેક આવડો નાનો હોય ! જો એટલાથીજ તમે છક થઇ ગયા તો ત્યારે તમારા વાંચવામાં આવશે કે અસંખ્ય અહિંના લોકની હાલત છેક જંગલી હતી, ત્યારે તો તમને કેટલું આશ્ચર્ય લાગશે ? પણ તમારે બાણુનું જોઇએ કે જોઇ પછી દેશની ચડતી તેના વિસ્તાર કરતાં ત્યાં વમનાગ લોકના ગુણની ઉપર વધારે આધાર રાખે છે. તમે પૂછો છો કે ત્યારે ઇંગ્લેન્ડમાં એવા શા ગુણ હતા કે તેઓ થોડા વખતમાં સુધરીને આવા વિદ્યાવાન, શક્તિવાન ને પ્રતાપવાન થઇ શક્યા ? એ બાણુવાને માટે જ આ ઇતિહાસ છે. એક દેશના લોક શી રીતે ઉન્નતિને પહોંચી શકે તે બાણુનું હોય તો ઇંગ્લેન્ડ લોકનો ઇતિહાસ સમજની સાથે લાણુવો. એ કામને માટે જગતમાં એના જેવો એકે ઇતિહાસ નથી, અને યુરોપખંડના બીજા લોકો પણ એ અર્થે એનોજ ખંતથી અભ્યાસ કરે છે. એ ઇતિહાસ મહા સુબોધ-કારી તથા મનોરંજક છે.

આ છેક નવતર લોકનો ઇતિહાસ છે તેથી વખતે અટપટાં નામ શમ આવે, તો તે જોઇને મલરાશે નહિ. જર્નશે ત્યાં સુધી તો હું નામ કે સાર આપવાનોજ નથી. તેમજ બીજા ઇતિહાસોની પેઠે હું રાજાઓની વંશાવળી તથા લગ્નઓથીજ તમારો વખત રોકનાર.

નથી. મારો વિચાર તો એવો છે કે ઇંગ્લેન્ડની ચડતી શી રીતે ચર્ચ તે વાતોનુજ સંક્ષેપમાં વર્ણન કરવું. એ કારણથીજ હું એને ઇન્સ્ટાન્ડનો ન કહેતાં ઇંગ્લેન્ડ લોકનો ઇતિહાસ કહું છું. તમને વાંચતા રસ લાગે અને મુખોધ મળે એજ મારો હેતુ છે. માટે તમે ધ્યાન દઇને વાંચજો અને જે વાંચો તે ઉપર વિચાર કરજો. વાંચતી વેળા નકરો હમેશાં પાસે જ રાખવો, કેમકે ભૂગોળના જ્ઞાન વિના ઇતિહાસ અરાખર સમજતો નથી.

પહેલાં તો તમે આ યાદ રાખજો કે ઇંગ્લેન્ડ લોકનો હિંદ અને જૂદા પાછલાં સાતસે વગસાનાં છે. તે પહેલાં આ ટાપુની હકીકત જાણવા જોગ એટલીજ છે કે કેટલીક જંગલી ટોળાઓ અહિંયા ઉતરી પડી, અને પાછલીને મારી છંદી પોતે ત્યાં વસી. એ વખતે આ ભૂમિ ઉપર જીલમ ને ખૂનરેજી ચાલી રહ્યાં હતાં. પણ પાછળથી ધીમે ધીમે એ હાડવેરે એાછું થતુ ગયુ, અને તેઓને એક બીજા સાથે સંસાર વ્યવહાર બંધાયો. એ પ્રમાણે એક બીજા સાથે સેજબેજ ચડતે એક નવી કામ ઉત્પન્ન થઈ. તેનુંજ નામ ઇંગ્લેન્ડ. આ નામ પહેલવહેલું ઇસવીસનના તેરમા સેંકડામાં પડ્યું.

ઇંગ્લેન્ડ પ્રેમ આર જાતના લોક મળ્યાથી ચયેલી છે—ક્રિસ્ટન, સેક્સન, ડેન, અને નોર્મન. ઇંગ્લેન્ડ લોકના લોકીમાં ધણે અંશ સેક્સન અથવા એન્ગ્લો-સેક્સનનો જ છે, તો પણ એમાં સૌથી જૂની જાત ક્રિસ્ટનની હતી, તેથી પ્રથમ તેની વાત કરીએ.

પ્રકરણ ૨ જી. (ઇ. સ. ૪૪૯ સુધી.)

ક્રિસ્ટન લોક ને રોમનોહું રાજ્ય.

ક્રિસ્ટન લોક ક્યાંથી અને ક્યારે અહિંયા આવેલા તેની કાંઈ ખબર નથી. રોમન લોકોએ ચકાઈ કરી ત્યારથી તેઓ અરાખર દુનિયાની જાણમાં આવ્યા. તે વેળા આ ટાપુની હાલત આ પ્રમાણે માલમ પડી હતી. જ્યાં જુઓ ત્યાં એાટાં એાટાં જંગલો અને

શિકારી જનવરો. માણસની વસ્તી કાંઈક છૂટી છૂટી હતી, પણ તેનાં ૩૫ પેલાં જનવરોથી પણ બિલામણાં હતાં. તાણુતના વાઘની પેઠે શરીરને લીલાંપીળાં રંગી હાથમાં તીર ને કામઠું લઈ તેઓ જનવરોની પછાડી જંગલમાં દોડ્યા કરતા. કાંઈ હાથ આવે તો ખાય, નહિ તો ભૂખે મરે; અને રાત પડે ત્યારે પર્વતોની ઝુકામાં કે ઝાડપર પડી રહે. ધર કે ખાર કાંઈ ખાંધી જાણુતા નહિ, લૂગડાંસત્તાં પણ પહેરવાનું જાન નહોતું, ટાઢ વાય તો ચામડાં ઓઢે, ને નહિ તો નવઝાંજર ફરે.

દક્ષિણભાગના દરિયાકિનારા ઉપરના લોકો છેક આવી ૪૫૦૦૦ વનચર અવસ્થામાં નહોતા. તેઓ ઝુંપડાં ખાંધી રહેતા અને થોડીધણી ખેતી પણ કરી જાણુતા. ખગલમાં ધાલીને લઈ જવાય એવી નાની ચામડાંની હોડી પણ તેઓ જનાવતા. એઓના ગોર કુંઈડ કરીને હતા તે કાંઈ વધારે સમજણુ હતા. તે માણસના બલિદાન આપતા.

હિટલોક દેસ્ટ જાતના કહેવાયછે અને આયર્લેન્ડમાં પણ તેઓનીજ વસ્તી હતી. એ લોક જંગલી પણ ચંચળ શુદ્ધિના અને શરા હતા.

રોમનરાજ્ય—આ સમે રોમન લોક દુનિયામાં સાચી બજવાન, સુધરેલા અને પ્રતાપી હતા. જ્યાં ત્યાં એમનુંજ રાજ્ય ફેલાયતું હતું. પણ લોકને થોભ હોતો નથી. જીજા મુલક છતીને પરવાર્યા ત્યારે તેઓએ આ કંગાલ રાષ્ટ્ર પણ દાઢમાં ધાલ્યો. પહેલવહેલી ૨૬૩ઈસ. રોમના જગપ્રસિદ્ધ સેનાપતિ લુલીયસ સીઝરે ઇ. સ. પૂર્વે ૫૫ માં કરી. એ થોડી જલ કરીને ગયો ત્યાર પછી સોએક વર્ષ સુધી તો કોઈએ હિટનોનું નામ લીધું નહિ, અને તેઓ પહેલાંના જેવાજ સ્વતંત્ર રહ્યા. પણ પછીથી રોમનલોક તેમની પછાડી ખાઈપીને

૪ વનચર, ગોવાળ, અને ખેડુ એવી માણસોની ત્રણ અવસ્થા ગણાય છે. છેક જંગલી શિકારીની અવસ્થા તે વનચર, તેથી કાંઈક સુધરે ત્યારે ગોવાળિયાની હાલતમાં આવે, પણ ખેતી કરતાં શીખે ત્યારેજ તે કરી દામ ખેસે અને સુધારામાં આવે.

મડ્યા, મોટાં મોટાં લશ્કરો મોકલ્યાં, અને પાછાહો પટે ચડ્યા. આ તો છેક કીલીપર કટક ચડે તેવું થયું. તો પણ બ્રિટનલોકે ડ્યાં નહિ અને નમણું તો નજ આપ્યું. રોમન લોકે જોયું કે એમને શરતન મકાવનારા હુકમલોકો છે અને તેથી તેમને તેઓ વીણી વીણીને મારવા લાગ્યા, અને એક છોકરું પણ જીવતું રહેવા દીધું નહિ. (ઇ. સ. ૬૧.) આ દુષ્ટ કર્મથી ધારેલી ખસર ધર્મ આળીશોક વર્ષ સુધી આ રીતે મથ્યા ત્યારે રોમનું રાજ્ય આ ટાપુમાં સ્થપાયું, તો પણ ઉત્તર તરફનો ભાગ તો જીતી શકાયો નહિ. ત્યાં પિક્ટ અને રહેલોટ નામના લોક આવી વસ્યા હતા તેઓ તો ઉલટા આવીને રોમના રાજ્યને હેરાન કરતા. તેમને મોકવાને માટે રોમનલોકે સોલ્ડે કર્મથી ટાઈન નદી સુધી ઢાટ ખાંધો. (ઇ. સ. ૧૨૧.) તેજ તેમના રાજ્યની હદ ધર્મ. એ હદ પાછળથી કાંઈક વધારવામાં આવી હતી, પણ તે સાચવી શકાઈ નહિ.

સ્વતંત્રતા ગઈ પણ બીજી રીતે આ ટાપુને રોમના હાથમાં જવાથી ઘણા ફાયદા થયા. રોમનલોકો આવીને વસવા લાગ્યા અને તેની સાથે વિદ્યાકલાઓ આવી. હવે ખેતી દેશમાં ધમધાકારે ચાલી. અને ગામો વસવા લાગ્યાં. શહેરો બધામાં અને હુન્નર દાખલ થયા. થોડાંમાં આ વેળા રાજધાનિ હતી, અને લગ્ન શહેર પહેલવહેલું વસ્યું. દેશમાં જવાઆવવાને ચાર મોટા રાજમાર્ગ બધાયા. દરેક શહેરને પોતાનો વહીવટ ચલાવવાનો અને વેરા વસુલ કરવાનો જે રીવાજ મ્યુનિસિપાલિટીને નામે હાલ ઈંગ્લાંડમાં ચાલે છે તેના પાયો આ વખતે જ નખાયો હતો. એ રીતે રોમનું રાજ્ય ત્રણસે વરસ સુધી ચાલ્યું એટલામાં આ મુલકનો દેખાવ છેક બદલાઈ ગયો અને તે ઘણા સુધારાપર આવ્યો.

આટલું છતાં પણ એક મોટો ગૈરફાયદો એવો થયો હતો કે તેણે સઘળા ફાયદા હિપર પાણી ફેરવ્યું. રોમન રાજ્યની તબવીબ એવી હતી કે તાળેના લોકમાંથી ક્ષત્રીવટ જાય અને વાણિયાઈ આવે.

તેથી છિટ્ત લોક ધંધારોજગારમાં તો આજાદ થયા પણ પોતાનું સધળું શરાતન ખોઈ બેઠા. કોઈ પણ પ્રજામાં શૌર્ય એ કેવી અમૂલ્ય વસ્તુ છે તે છિટ્તોના હવે શા હાલ થયા તે ઉપરથી તમને માલમ પડશે. તેઓની દોલત લૂટાઈ, મુલક પારકે હાથ ગયો, અને તેઓની જડમળ પણ જગતમાંથી ઉખડી ગઈ.

રામન રાજ્યની પડતી. કદાપિ તમે કહેશો કે રામનુ રાજ્ય હતું તો તેણે ખાપડા છિટ્તોનું રક્ષણ કેમ ન કર્યું ? પણ ખાપડું રામનુ મરવા પડ્યું હતું, તો તે બીજાને શી મદદ કરી શકે ? ચડતી ને પડતી એ સધળાને છે. આ દુનિયામાં કોનું રાજ્ય અવિચળ રહ્યું છે ? તેમ રામને પણ ચ્યું. ધણી આજાદીથી રામના લોકો એશઆરામમાં ગરક થઈ ગયા, કુમંપ વખો, રાજ્યનો બધો તંત્ર સળી ગયો, અને તે વેળા દૈવયોગે તેમના રાજ્યપર આરે તરફથી જંગલી લોકોનાં ટોળાં ધસી આવ્યાં. ઈસવીસનના ચોથાં સૈકાથી દશમા સૈકા સુધી આખા યુરોપની ઉત્તરમાં માણસોનું કોડિયાઈનુ શાશુ જાણે ક્યાંથી ઉલગ્રયું હતું, અને ત્યાં નહિ સમાવાથી તેઓ નેજાદપ દક્ષિણ ને પશ્ચિમ ભાંગના સવળા દેશો ઉપર તૂટી પડતા હતા. એ લોકો આવીને યુરોપનાં સધળાં રાજ્યોને તોડી પાડ્યાં, બૂનાં 'સુધારાને નાશુદ કર્યો, અને આખા ખંડમાં જંગલીપણાનું અંધારૂં પાથરીને જગતનો જમાનો જ બદલી નાંખ્યો.

આવી લોહિની કુમંસા છેક રેમિ સુધી ન્યારે આવવા લાગ્યા ત્યારે છિટ્તનમાંથી સધળું લગ્ગર પોતાનાં જંગાવ માટે પાછું બોલાવી લેવાની રામને જરૂર પડી (ઈ. સ. ૪૫૦.) છિટ્તોને આ રીતે પોછો સ્વતંત્રતા મેળી, પણ તેઓ તો એથી સંધી ને કંકળવા લાગ્યા. એ લોકના સધળા લગમક ગુણ નાશ પામ્યા હતા, અને તેથી પિટ્ટને રકોટ સંધારની સામે પોતાનો જન કે માલ ખચાવવાની જગપણ શક્તિ રહી નહોતી. એ સુખો તો રામનું લશ્કર જનાં નીજ ગોઠ બેઈ બેઠા હતા. તેઓનાં યેજિયોળાં ટપ નીચે હિતરી આવ્યાં

અને ક્રિસ્ટોને તેઓતેઓ પોકળવવા લાગ્યા. આ રીતે તેઓએ
 “ક્રિસ્ટનું દુહન” એ નામની રોમ ઉપર અરજી મોકલી હતી તે
 વાંચી આપણને પણ દયા આવે છે. જે લોક ફ્રેંચ જેવાની સાથે પણ
 આચરતાં હતાં નહોતા તે ધાડપાડુઓની માથે પણ પોતાનો બચાવ
 કરી શક્યા નહિ. રોમે જતી વેળા દરિયારો પાછાં આપ્યાં હતાં
 અને કવાયત પણ શીખવવાની મહેનત કરી હતી, પણ જાતની દિંમત
 વિના બાપડાં દરિયારો શુ કરે ?

ક્રિસ્ટોનો નાશ-પણ રોમથી તો કાંઈ પણ મદદ કરી શકાય
 એમ હતું નહિ. તેથી ક્રિસ્ટો વિચાર કરવા લાગ્યા, કે હવે કરવું
 શુ ? મારોમારે પંજુ ફટ ને વડવાડ વધી. આ ગભરાટના વખતમાં
 જર્મનીમાંથી હેન્રીક ને હેઃસાં નામના એ સરકારને પોતાની મદદ
 બોલાવ્યા. (ઇ. સ. ૪૪૬.) તેમણે આની પિકટ ને રફોટનું દુખ
 તો તુર્ત ટાળ્યું, પણ આ તો બકરે કહાડતા જાંટ પેઠા જેવું થયું.
 આ જર્મનલોકે લૂટારોઓને તો કહાડ્યા પણ એ લોકને હવે કહાડે
 કાણું ? તેઓ પાંજા ગયાજ નહિ અને કેટલોક સુલક પત્તવી પડ્યા.
 એમને સહેજમાં રાત્રી મળ્યું એ વાત માંભળી જર્મનીમાંથી બીર્ગ
 ટોળાં એક પછી એક આવવાજ લાગ્યાં. હવે ક્રિસ્ટોની પૂરી કમ-
 બખ્ત આવી. આ જંગલી પંદેરીઓ મહાદુષ્ટ, લેખી ને તમેચીણી
 હતા. રોમનલોકની પેઠે રાત્રી મેળવીનેજ તેઓ ધરાયા નહિ, પણ
 ક્રિસ્ટોનું સર્વસ્વ હરીને તેઓનું નિકંદનજ કરવા તક મળ્યા. એવું
 ધારવામાં આવ્યું છે કે ક્રિસ્ટન લોકોમાંના સઘળા લાપડાઓને તો એ
 રાક્ષસોએ શોધી શોધીને કતલજ કરી નાખ્યા, અને બાચડીઓને
 પકડી ધરમા રાખી, કેમકે ધણાખરા તેઓ અહિંયાં છડાજ આવ્યા
 હતા. ક્રિસ્ટન લોકોમાંથી જે વતન છોડીને નીકું તેજ બચ્યું અને
 આખો દેશ એ પેરેરીઓથી વચ્ચે.

ક્રિસ્ટન લોકોમાંથી જે થોડક નાશ તે વેલ્સ, રફોટવાંડ, આપ-
 લાંડ કે ફ્રાન્સમાં જઈને ગયા.

પ્રકરણ ૩ જી.

(ઇ. સ. ૪૪૯ થી ૧૮૬૬ સુધી.)

એન્ગ્લો-સૅક્સન ને ડેન લોકોનું રાજ્ય.

પાછલા પ્રકરણમાં આપણે કહ્યું કે ઇંગ્લાંડમાંથી ખ્રિસ્તીલોકોની જડમૂળ ઉપરી ગઈ, પણ તેમ ઘુર્તાનું ઘુર્ત બન્યું હોય એમ સમજવું નહિ. એમ થતાં આશરે દોઢસો વર્ષ લાગ્યાં, અને તે દરમ્યાન એ પરદેશી લોકોનાં જૂનાં જૂનાં સાત રાજ્ય રચાયાં. એ લોક આ ટાપુનો જે કળવંત ભાગ કબજે કરી પડ્યા તેનું હવેથી ઇંગ્લાંડ, એટલે, એંગ્લ લોકોની જૂમિ એવું નામ પડ્યું, કેમકે જર્મનીમાંથી જે લોક આવ્યા હતા તેમાંની એંગ્લ જાત બહુ બળવાન હતી. એંગ્લ સિવાય બીજી મુખ્ય જાત સૅક્સન અને જયુટ હતી. એમાંના સૅક્સન લોક પાછળથી બહુ આગળ પડ્યા, અને તેમના રાજ એંગ્લર્ટ બધાને છતી ઇંગ્લાંડનું એક રાજ્ય થયું. (ઇ. સ. ૮૨૭.) આ વખતથી આ મુસકના બધા લોક એન્ગ્લો-સૅક્સન એટલે ઇંગ્લાંડના સૅક્સન એ નામથી ઓળખાવા લાગ્યા.

આ પ્રમાણે ઇંગ્લાંડનું એક રાજ્ય થતાં આશરે ૪૦૦ વર્ષ લાગ્યાં. એ દરમ્યાન આવા તમોશુળી ને લોભી લોકોએ માંદોમાંદો હજારોવાર લડાલડી ને કપાકાપી ચલાવી હશે એમ તો તમે તમારી મેળેજ ધારી શકશો. હજી પણ તેઓ સખણા બેસી રહે એવા નહોતા, અને અદુરામાં પુરૂં એ વખતે બીજા જંગલી લોકોના દરિયાપારથી હુમલા થવા લાગ્યા. ડેન્માર્કના ચાંચીઆઓ સ્પેતરાજના વખતમાં પણ કાઈ કાઈ વેળા આવીને હેરાન તો કરતાજ હતા, પણ હવેથી તેઓ વધારે જયાજમે અને અહિંમાં વસવાના ધરાધારી આવવા લાગ્યા.

ડેન અને સ્કેન એ બંને મૂળે તો એક જાતના હતા, પણ સૅક્સનો ઇંગ્લાંડમાં વસ્યા પછી હાલ કેટલેક દરજ્જે સુધર્માં હતા, અને ખ્રિસ્તી ધર્મ (ઇ. સ. ૫૬૭ થી) પાળતાં શીખ્યા હતા. ડેન લોક તો મૂળે જંગલી ધર્મ રાખી રહ્યા હતા, અને તેથી સૅક્સનો

તાર્ક જરાએ સ્વગ્નતિલાવ રાખતા નહોતા. એ લોક અનેક દૂર દેવોને માનતા, અને પરલોક સંબંધી તેમના વિચાર પણ એવાજ દૂર ને જંગલી હતા. તેઓ માનતા કે લક્ષ્મીમાં મરનાર સ્વર્ગે જાય છે અને સ્વર્ગમાં મોટામાં મોટું સુખ એ છે કે શત્રુની ખોપરીમાં દારૂ ભરીને થીંપા મળે છે. આવા લોક જ્યાં જાય ત્યાં દૈત્ય જેવા લાગે એમાં કાંઈ નવાઈ નથી.

મહાન આલક્રેડ—ડેન લોકના હુમલા બહુજ નોર ઉપર આવ્યા તે વેળા ઇંગ્લાંડના મારા નદીએ તેની ગાદી ઉપર બહુજ ડાહ્યો અને પરાક્રમી રાજા હતો. આલક્રેડનું નામ હતું પણ લોકપ્રિય છે અને તેને મહાન આલક્રેડ કરીને કહે છે. આ વેળા જો કાઈ ખીજો રાજા હોત, તો બેશક સંઘર્ષ મન્ય ડેન લોકનાજ હાથમાં મળું હોત. આલક્રેડ અને ડેન લોકના સરદારો વચ્ચે ઘણી ઘણી લક્ષ્મીઓ અને કાલકરાવો થયા. કાલકરાર થાય પણ ડેનના મરદાર બે હલાય પણ બરાબર પાળે નહિં. એક વખત આલક્રેડ હતે તો ખીજ વખત ડેન. કેટલી વાર તો તાજપાટ છોડી આલક્રેડને જંગલમાં રખડવું પડ્યું હતું. પણ એ મહાખંતી ને શરો હતો. આખરે એણે તેમને નરમ પાડ્યા અને શૂર્વ તાર્કનો કેટલોક મુલક આખીને કહ્યો પતાવ્યો. એ રીતે ડેન લોકને આ ભૂમિ ઉપર વાસ મળ્યો, અને ધીમે ધીમે તેઓની સંખ્યા વધતી ગઈ.

આલક્રેડે આ પ્રમાણે રાજ્યનું રક્ષણ કરવા ઉપરાંત દેશના કાયદા પણ રોપીને ખાંખ્યા, અને રાજ્યનો સારો બદોબસ્ત રાખ્યો. એ જાને પણ ઘણો ઉલોગી, દેશાલિમાની, વિદ્યાનો શોખી ને ઉદાર હતો; એને મહાન એવું જો ઉપનામ આપ્યું છે તે બધી રીતે યોગ્યજ છે. એ મોટી ઉમરે લખતાં વાંચતાં શીખ્યો તે છતાં એટલે બખરદાર થયો હતો કે કેટલાંક પુસ્તકો લખી ગયો છે. એણે ૧૨૦ વહાણ બંધાવી ઇંગ્લેન્ડના નૌક્રમૈન્યનો પાયો નાંખ્યો. આ પ્રતાપી રાજા ઇ. સ. ૯૦૧ માં મરણ પામ્યો.

થેડો એથલ્ફ્રેડ—આ રાજાના મૃત્યા પછી થોડાંક વર્ષ સુધી

રાજ્ય ઠીક ચાલ્યું, પણ પછીથી પાછી મારામારી શરૂ થઈ. ગાદીને માટે ઘણી વઢવાડો હિકતી, ઝેર દેવાતાં, ખૂન થતાં અને લડાઈઓ ચાલતી. રાજકુવરો તર્કની ખટપટની સાથે ધર્મગુરુઓની ખટપટથી પણ રાજ્યની ખરાબી થતી, કેમકે આ સમે લોક ધર્માધ થઈ જવાથી તેમનું ચક્રણ દરબાગમાં ધણું વધી પડ્યું હતું. કેનલોકની વરતી વધતી ગઈ અને તેઓ બડ ને ફિસાદ કરવા લાગ્યા. દેશની આવી તો રિથતિ આસી રહી છે, એવામા એમથરેડ નામનો એક રાજા થયો. એને ઘેલો એમથરેડ કહે છે અને તે ખરેખર તેવોજ હતો. એણે પોતાના સામાવાળાઓને રાજી કરવા સારે નોર્મરીના રથૂક રોજર્ડની કુંવરી એમા સાથે પોતાનાં લગ્ન કર્યાં. એના વખતમાં નવા કેન લોક દરિયાપારથી ધાછા આવવા લાગ્યાં. એણે રૈસા આપી તેમનું મન મનાવવા માંડ્યું અને તેથી તેઓ વધારે લોભાયા. પાછળથી એને એમ વિચાર સુઝ્યો કે આવે સમે ઇન્લાંડમા વસેલા કેનલોક તરફનું બહુ જોખમ રહે છે અને તેથી તે બધાને એક રાત્રે કતલજ કરી નાખવાનો હુકમ કર્યો. આ ચંડાળ કર્મથી તો હિલોટો સ્કેકસન ગાદીનોજ અંત આવ્યો. એ કતલમાં કેનમાર્કના ગળાની એક બહેન મારી ગઈ, અને એ વાતની ખબર થતાંજ ત્યાંના રાજાએ ચંડી આવી એના હાથમાંથી ઇન્લાંડનું રાજ્ય પડાવી લીધું, પણ તે ગર્જા મરી જવાથી એને ગાદીપર બેસવાનો પાછો લાગ્યો. પણ તેનો હોકરો કેન્યુટ મહા જળરો હતો, અને તે ચંડી આવ્યો એટલે બાયલો રાજા લન્ડનમાં લેરાઈ ગયો અને ત્યાં થોડા વખતમાં મેરણ પામ્યો. અખીરોએ વચમાં પડી એવી વિધિ કરાવી કે એથેવરેડના કુંવરે અને કેન્યુટ ઇન્લાંડનું રાજ્ય વહેંચી લેવું પણ એ કરાર અર્મલમાં આવે તે પહેલાં તો સ્કેકસન રાજકુંવરનું ખૂન ચલું અને કેન્યુટ લાંચિયા અમીરિની સંમતિએ આખા રાજ્યનો ધણી મયો. (ઇ. મ. ૧૦૧૬.)

કેન્યુટ ગાદીએ બેડા પછી તો બહુ સારો ગળા નીવડ્યો. કોઈનો પણ રાખ્યા વિના અદલ દેનસાફ કરતો અને કાયદા પ્રમાણે

ચાલતો. સ્ટેડિંગ પર ચાર્જ કરી પોતાનું પરક્રમ બતાવ્યું. એના મૂઆ પછી એના ત્રણ છોકરાઓએ ઇન્ચાર્જ, નોર્વે ને ડેન્માર્કનાં રાજ્ય વહેંચી લીધાં. ઇન્ચાર્જની ગાદી જેને મળી હતી તે મરી ગયો, ત્યારે ડેન્માર્કવાળાને તે પણ મળી. એ મહા દુરાચરણી નીકળ્યો અને તેમાંજ એનું મોત આવ્યું. એક દિવસ એણે એટલો દારૂ પીધો કે દારૂનો ખાલો હાથમાં ને હાથમાંજ રહી ગયો, ને એના પ્રાણ નીકળી ગયા.

હોલ્ડ ગોડવિન નામના એક કવતરાખોર અમીરનું ઘણું પ્રખળ વધી ગયું હતું. તેણે ઘેસાં એથલ્ફરેડના એક છોકરા એડવર્ડને ગાદી અંપાવી અને પોતાની પુત્રી વેને દીધી. રાજ્ય મંત્રાસી એડવર્ડ એ નામંધી ઓળખાવે છે, કેમકે રાજપાટ ઉપર એને કાંઈપણ પ્રીતિ નહોતી. એ પોતાના મામાને સાં નોર્મંડીમાં ઉછર્યો હતો તેથી એણે ગાદી ઉપર બેસાં પછી ધણું નોર્મંડીને પોતાના દરબારમાં બોલાવ્યા. નોર્મંડી લોક આ વેળા વધારે કેળવાએલા, ચતુર ને ગમકે હતા, અને તેથી જ મોટી પદ્ધતિઓ આપી તેને ચોખ્ખું હતા. પરંતુ આથી દેશીઓને સ્વાભાવિક રીતે દુઃખ લાગ્યું. આ બેદિલીનો લાભ લઈ ગોડવિને ખડું ઉઠાવ્યું. એમાં એ હાથો તોપણ એનું બળ એટલું હતું કે એને રાજ્યથી કાંઈ ધર્મ રાક્ષુ નહિ. ગોડવિન પછીથી થોડા વખતમાં મરી ગયો અને એની સથળી અમીરાતો એના છોકરા હેરોલ્ડને મળી. હેરોલ્ડ આપ કરતાં પણ ધણો બળવાન નીકળ્યો. રાજ્યમાં ઘણી મતા મેળવી; અને રાજ્ય મરી ગયો ત્યારે લોકો તરફથી એને ગાંદી મળતાં કાંઈ હરકત પડી નહિ. (ઇ. સ. ૧૦૬૬.)

હેરોલ્ડ મહા પરાક્રમી, ઘણો ને શુણવાન હતો, પણ એને નસીબમાં એ રાજ્ય હતું નહિ. રાજ્યાલિંગેક નંધી ધર્મ રહ્યો એટલામાં એનો પોતાનો જ લાઈ નોર્વેનાં રાજાને લઈ ચંદી આવ્યો. એ સેના બહુ બળવાન હતી, પણ હેરોલ્ડનો પરાક્રમ આગળ તે બિલકુલ મારી ગઈ. પણ એહું નુકસાન એ ધણું કે આ મહાબળથી બીજો એક

મોટા શત્રુ ઇંગ્લાંડમાં આવીને ઉભો રહ્યો, અને તેને જમીનપર ઉતરતા ખાળા શકાયો નહિ. આ શત્રુ નોર્મંડીનો ડયૂક વિલિયમ હતો. આ શત્રુની તરફથી વધારે દહેશત રાખવાનું એ હતું કે તેનો ધર્મપક્ષ છે એમ લોકમત ચર્ચા ગયો હતો. ખરે જોઈએ તો ઇંગ્લાંડની ગાદી ક્ષિપર એનો કાંઈપણ હક નહોતો—એ સંન્યાસી એડવર્ડના મામાના છોકરાનો દાસીપુત્ર થાય. પણ એનું કહેવું એમ હતું કે મરનાર એડવર્ડ પોતાનું રાજ્ય એને આપી ગયો છે. એ વિચાર એડવર્ડની હવાતીમાં ચાલતો હતો. ખરો, અને એક વખતે હૈરોલ્ડ નોર્મંડીમાં ગયો હતો ત્યારે વિલિયમે એની પાસે શપથપૂર્વક એવો લેખ કરાવી લીધો હતો કે ઇંગ્લાંડનું રાજ્ય મળવા સારું તમને સહાય ચર્ચા. હૈરોલ્ડ કહેતો કે આ લેખ બળાતકારથી મારી પાસે કરાવ્યો છે. આ તકરાર પાપ આગળ ગઈ અને તેણે વિલિયમનો દાવો મંજૂર રાખ્યો તથા હૈરોલ્ડને શપથ લેવા દરનારો ઠેરવ્યો. આ કારણથી યુરોપમાંથી ખીબ પશુ ધણા લોક આ ધર્મયુદ્ધ છે એમ સમજી વિલિયમના વાવટા નીચે ભેગા થયા, અને હૈરોલ્ડનું પોતાનું લશ્કર એની તરફથી લડવાને આમંત્રણ આપા સાચું.

હેરિંગસનું યુદ્ધ—તોપણ હૈરોલ્ડ ખીલે એવો નહોતો. વિલિયમ આવ્યાની ખબર સાંભળતાંજ તે તેની સામે ધાયો. વાટે એનું લશ્કર વિખરાઈ જવા લાગ્યું પણ તેની કાંઈ પરવાહ રાખી નહિ. શત્રુઓને જમીન ઉપર ઉતરી ચૂક્યા દીડા તોપણ એ ગલરાયો નહિ. એણે હિંમત અને ખબરદારીથી હેરિંગ્સ આગળ મોટું યુદ્ધ કર્યું. વિલિયમે બહુ બહુ ધસાવણ કર્યા પણ તે મધળા મિથ્યા ગયા. હૈરોલ્ડ ચતુરાઈથી લડાઈનું સ્થળ એવું પસંદ કર્યું હતું કે ત્યાંથી એ ખસે નહિ ત્યાં સુધી વિલિયમનું કાંઈપણ વળે એવું નહોતું. વિલિયમે આ પ્રસંગે એક છળ કર્યો. જાણે નાસી જતા હોય એમ પોતાના લશ્કરને પાછા હટવાનો ફકર કર્યો, અને એથી ઇંગ્લેન્ડના કાંઈને આગળ આવ્યા કે પાછા ફરી તેમને યુદ્ધ આપ્યું. આ

પ્રમાણે બે વાર ઈંગ્રેજો દગાયા અને તેથી ભારે નુકસાન ગયું. તે પછી હુરોડ તો ખરા રાજપૂતની પેઠે પ્રતિજ્ઞા બંધ કરીને આવ્યો હતો કે મારવું કે મરવું. એના બોદ્ધઓ ખપી જવા આવ્યા, બે ભાઈઓ પોતાની નજર આગળ પડ્યા, અને તીવ્રથી દરીર વીધાઈ ગયું તોપણ થરો હુરોડ રણસંગ્રામમાં ધૂમ્મે રહ્યો અને સામે મોટેજ મૂક્યો. હુરોડ પડ્યો અને તેના સાથે સેકસન રાજ્ય પડ્યું, ને ઇંગ્લાંડમાં પરદેશી રાજ્યનાં ઘનુણુ દુન્યો પાછાં શરૂ થયાં. (ઇ. સ. ૧૦૬૬.)

આ માફા સમાચાર સાંભળી ઈંગ્રેજો બીજા કોઈ સેકસન રાજકુંવરને ગાદી આપવાનો વિચાર કરના હતા, પણ એટલામાંતો વિકિંગમ લાં ઉતાવળે જઈ પહોંચ્યો અને તેને જોઈ બધા ડરી ગયા. દેશના જૂના કાયદા પ્રમાણેજ રાજ્ય કરીશ એવા સોગન હાઈ તે ઇંગ્લાન્ડની ગાદીએ એકદમ ચઢી બેઠો (ઇ. સ. ૧૦૬૬), ને બધા લોક કાંઈ પણ બોલ્યા વિના તેને તાબે થઈ ગયા.

મકરણ ૪ થું.

એન્ગ્લો—સેક્સન યગેરે ચારે જાતની પ્રકૃતિરિપતિ

નોર્મન લોક આત્મા, ને તેની સાથે જે ચાર જાત મળીને ઇંગ્રેજ કામ ઉત્પન્ન થવાની હાલી તે સઘળી આ જમિપર આવી ચૂકી. પહેલી તથા વર્ણુનું તો સંમિશ્રણ થઈ રહ્યું હતું, અને તેમાં નોર્મન લોક શી રીતે ભળી ગયા તેનું વર્ણુન આગળ કરવામાં આવશે. માટે, આ ચારે વર્ણુના સ્વભાવ તથા આત્માવિચાર કેવો હતા તેનો આ પ્રસંગે કાંઈક વિચાર કરીએ તો હીક.

સિટન લોક.—એ વિચારો તો અદિમાંથી ધણું કરીને નિર્મૂળગર થઈ ગયા હતા એટલે તેમને વિશે કાંઈ જાણું બોલવાની નજર નથી.

એ લોકની પ્રકૃતિ બહુજ આવેશી, સ્વભાવ ખરો ને તીખો નથા બુદ્ધિ ચપળ ને વિચક્ષણ હતી. તેની સાથે તેઓ લક્ષ્ય પશુ હતા. ઇતિહાસમાં દેખાયા તે વેળા તેઓ વનચર સ્થિતિમાં હતા, તોયે ખીજા જંગલી લોકની પેઠે માંદોમાંદે લડી મરતા નહોતા. ક્ષમાઈ આવી પડે ત્યારે કેવા નિરૂપણથી લડતા તે તો આપણે ચાછગ જોઈ ગયા છીએ. મુદ્ધકળા ભૂકી જગ્યાથી જંગલી સેક-અનોની સામે ટકી શકાયુ નહિ, પણ શરણું તો નજ આપ્યું અને આખરે મરી છૂટ્યા. ઇંગ્લેન્ડમાં જે ઉત્સાહ ને ચંચળ બુદ્ધિ છે તેનું મૂળ આ લોક છે એમ ધારવામાં આવે છે.

એંગ્લો-સેક્સન લોક:-આ લોકની મૂળ પ્રકૃતિ તમોગુણી હતી તે તો આપણે પ્રથમ કહી ગયા. પણ આ તમોગુણ ગડો કે આવેશી સમજીએ નહિ. તેઓ તો સ્વભાવે ધીરા ને મહા અર્થ-શુદ્ધિવાળા હતા. તેથી તેઓ મહોન્મત્ત રહેતા, પણ કદીયે મદાંધ થતા નહિ. તેથી તેઓ થરા ને સ્વાભિમાની બહુજ હતા, તો પણ સમો જોઈ વર્તતા. કાઈ પણ કામ વિચારીને જ તેઓ આદરતા, અને તેમનો સઘજો તમોગુણ દાર્શનિકિમાંજ પ્રકાશતો. આરંભેલું કામ કદી છોડતા નહિ. હાલ આગ્રહનો અમૂલ્ય સદ્ગુણ જે ઇંગ્લેન્ડમાં છે તે એમના આ વનવાસી તીર્થંકોની તર્કથીજ વારસામાં આવેલો છે.

આવા સ્વભાવના લોક જે મંસારી કામમાં પડે તેમાં ફતેહ પામ્યા વિના કદી રહે નહિ. જર્મનીના લોક જંગલોમાં ત્યારે રહેતા હતા ત્યારે મુદ્ધ એજ તેમનો ધંધો હતો. ત્યાં થોડીક ખેતીવાડી હતી ખરી પણ તે કરવાનું કામ તેમણે શુદ્ધાભાનેજ હાથ રાખ્યું હતું. રોમનોએ ઘણા ઘણા જંગલી લોકોને શત્રુતા હતા. પણ જર્મનો તેમનાથી કદીયે શત્રુતા નહિ. ઉલટા એ લોકો તેમના મુલકોપર જુદી પડી સદા લટકાટ ચલાવતા, અને આખરે એ જનનાજ કોઈ એક એ પાદશાહી સામ્રાજ્યને બંધું વાળ્યું.

આ લોકને છટાપણું બહુજ ગમતું તેથી તેઓ માંદોમાંદે પણ

કેટલીક અત્યાધિ રાખતા. જર્મનીમાં તેઓ રહેતા તે સહેર કે ગામ પસાવીને નહિ, પણ એકબીજાથી ગાઉગાઉને છેડેજ. નદામું બંધન કાઢપણ રીતનું વેઠવું નહિ એજ એ લોકનો સિદ્ધાંત હતો.

એમની સ્ત્રીઓ પણ એવીજ શરી ને સ્વતંત્ર બુદ્ધિની હતી. તેઓ સ્વયંચાલમાં સાથે જતી ને હમેશા મિત્ર પ્રમાણે મનાતી. ઓઝાત પડદાનો કે જે બાપડી કરવાનો ધારા આ લોકમાં બિલકુલ હતો નહિ. સ્ત્રીઓને પુરુષની પેઠે સઘળી છૂટ હતી, ને તેથી તેઓ શરી ને સદ્ગુણી નીવડતી.

એમના ગળ વતનમાં રાજ્યવ્યવસ્થા પણ આ પ્રકૃતિને અનુસરતી હતી. તેઓ લગ્નમાં જતા, ત્યારે પોતામાંથી ગમે તેને સરદાર કરી લેતા. રાજગાદી એમનામાં પરંપરાની નહોતી, પણ રાજકુળમાંથી લોક જોને પસંદ કરે તેજ રાજ થાય. રાજનો અખત્યાર પણ વળી હદમાં રાખેલો હતો. મોટાં મોટાં કામ તો લોકને મેળા કરી પૂછે ત્યારેજ તેનાથી ચર્ચા શકે. માંહિમાંહિ સમાધાની રાખવા સૌ સૌ માણસના જયા બંધાતા અને લગ્ન દટો ન થાય તેની તેઓ પોતેજ તપાસ રાખતા. મોટા યુનાહને માટે છટા ન્યાયાધીશો હતો; પરંતુ તે ખુલ્લો લેકેજ પસંદ કરેલા.

આ ઉપરથી તમે કહેશો કે આ લોકને સ્વાધીનપણું બહુ જ વહાલું હતું. કદાપિ તમે કહેશો કે સ્વાધીનપણું કેને નથી ગમતું ? સૌને મમે છે, પણ ગમવા ગમવામાં ફેર છે. આ લોકને તો સ્વાધીનપણું શ્વાસ ને પ્રાણ હતું. એ વિના સઘળાં સુખ તેમને કડાં ઝેર લાગતાં. સ્વાધીનપણું વિના તેઓ જીવીજ શકતા નહોતા. પરાધીન રહેવા કરતાં મરવું બહુ એમ તેઓને લાગતું, અને તેથી તેઓ સ્વાધીનપણુંને માટે સુખસંવર્ધનો એકદમ ત્યાગ કરી પ્રાણ આપતાં પણ આંચકો ખાતા નહિ.

આ લોક ઈંગ્લાંડમાં આવ્યા પછી ઠરી કામ પડ્યા અને સુધરવા લાગ્યા. ત્યાં કામદારો લખાયા અને રાજને હદમાં રાખવા

સારૂ વિટન નામની મોટી સલા રથપાદ, ઇનસાફ વગેરેનું કામ પશુ મળને ધોગણે એવું ગમ્યું કે સ્વાધીનતા જળવાય ને જીવન ચાલ નહિ. પણ એ વખત લગાડતાનો હતો તેથી સર્વેના રક્ષણ તથા સમાધાનીની ખાતર સરકારને વધારે અખત્યાર મોંપવાનો જરૂર પડી. એમ થવાથી તેઓ ધીમે ધીમે ધણા જળવાન થવા લાગ્યા અને આખરે એક મોટો અમીર વર્ગ ઉભો થયો.

આરે ઈલાકાનુ ગમ્ય થયું ત્યારે ગળનું પણ પશુ ધણું વધ્યું, અને વખતે તેઓ મજામાં આવે તેમ ચાલતા, તોપણ રાજા ઉપર અમીરોનો જખરો અંકુશ હતો. વિટન મુલામાં તેઓ જે કામના મંજૂર કરે તે પ્રમાણે રાજાને ચાલવું પડતું. રાજાપરંપરાનો ધારો હતો તેમને સંકોપો નહોતો, તેથી રાજકુવંશમાં વખતો વખત લગાડઓ ઉઠતી અને દેશમાં હંમેશાં તકડો ચાલતાં. જેની તક ધણા અમીર ચાલ તેને રાજ્ય મળે. આ કારણથી અમીરોની સંખ્યા હતી તેથી પશુ વધી, સાધારણ લોકોની સ્વાધીનતા ધરી, રાજદરજારમાં તેમને કંઈ લાભ રહ્યો નહિ, અમીરોમાં અદેખા, કુસંપી, ખુશા-મતિયા ને પોતપોતાના સ્વાર્થ તકાવનારા વધી ગયા, અને તેથી છેવટે આખો દેશ પરમાને હાથ ઝપાટામાં ચાલ્યો ગયો તે વેળા કંઈ પણ વહારે ધાયું નહિ.

આ ઉપરથી જણાય છે કે એન્ગ્લો-સોક્સન લોકોએ ઈલાકામાં એક અપૂર્વ રાજમંડળની ઉઠાવણી તો કરી, પણ તેમનાથી જોઈએ તેવો મજબૂત પાયો નાખી શક્યો નહિ, અને તેથી તે અધવચમાંજ ભાગી પડ્યું. તેમના સ્વતંત્ર અંતઃકરણે ઉત્તમ રાજનીતિના ખર્ચ તત્વ ઓળખ્યાં તો ખરાં પણ, તેમનાથી જોઈએ તેવી તેની વ્યવસ્થા થઈ શકી નહિ. એ કામને માટે વધારે સૂક્ષ્મ, દીર્ઘ ને વિસ્તીર્ણ સુદ્ધિની જરૂર હતી, તે આ લોકમાં નહોતી. પણ આ ભાવશાળી દેશને તેવા લોક પણ પરમેશ્વરે મેળવી આપ્યા અને તેમણે આવી એવું એક રાજમંડળ ધીમે ધીમે ઉજું કર્યું કે તે તરફ હાલ દુનિયાના સંધાન

લોક સાનંદાશ્ચર્યથી ભ્રષ્ટ રહ્યા છે.

ચતુર વાંચનાર એવી ગયા હશે કે આ લોક તે નોર્મનોજ, પણ તેમનું વર્ણન કરતાં પહેલાં ડેનલોક ક્રોલ્ડને કેવા હતા તે કહેવું જોઈએ.

ઈંગ્લાંડની સંસારસ્થિતિ સુધારવાને માટે પણ ભિન્ન પ્રકૃતિના લોકની કેટલીક જરૂર હતી. સ્કોટલેન્ડ ઈંગ્લાંડમાં આવ્યા પછી સુધાર્યા હતા અને ધર્મીએક હુમરક્રાઓ દાખવ થઈ હતી, તો પણ હજી એ મુશ્કેલી બધાં જંગલો કપાઈ રહ્યાં નહોતાં અને પૂરેપૂરી ખેતી આવી નહોતી. તેઓ કુકરો બહુ પાળતા, અને એજ તેમની મોટી દોષત હતી. તેઓ ઘર બાધતા તેમાં કાંઈ વગ કે શોભા હતી નહિ. રાયરચીસાનું નામજ ન લેવું અને આખું ઘર ઉકરડા જેવું લાગતું. અમીરોના ઘરમાં પણ કાંઈ ઝાઝી ભલીવાર નહોતી. તેમની રીનબાત કુવડ ને ખૂમી હતી. ખૂબ કુકરનું માંસ ખાવું, ઘર પીવો, ને કેદની છાત્રમાં મુડદાની માફક પડી રહેવું, એજ તેઓની મોજ હતી. તેમ નામાં સુધડતા બિલકુલ નહોતી અને બધા તેમને કુવડ કહી ધિક્કારતા માટે સુધડ ને કુસિક લોકની ખરેખર ઈંગ્લાંડમાં જરૂર હતી, અને તે પણ પેલા લોકના આવવાથી કેટલેક દરજ્જે પૂરી પડી.

ડેન લોક—નોર્વે, ડેન્માર્ક ને સ્વીડન તરફથી એ પ્રથમ ચાચીઆ તરીકે આવતા. તેઓ સ્કોટલેન્ડ કરતાં પણ વધારે તમોગુણી. ક્લિંગબેન ને સ્વાધીનતાને ચાહનારા હતા. એ લોકમા રાજ્ય નામનાજ હતા. પસંદ ન પડે તો તેને પદબ્રજ કરતાં તેઓ વાર લગાડતા નહિ. એ લોક સ્વભાવે યશ, સાહસિક, નીડર ને નિર્દય હતા. વહાણની યાત્રામાં તો ઘણા હોંશીયાર હતા, અને તેઓ ફક્ત ચાંચિયાપણાને માટેજ વહાણ રાખતા હતા એમ નહિ. યુરોપના ઉત્તર ભાગમાં તેઓ સારે વેપાર ચલાવતા, ને વેપારી વહાણને લૂટતા નહિ. તેમણે આખા યુરોપમાં ખારવાપણાને માટે મોટું નામ મેળવ્યું હતું. તેઓ આણે પણ ખેદી બાણતા, અને ઘાત કરાડી, જાતબાતના ઘાટ

બનાવતા. તેમને કવિતા તથા ગાયનનો ધણો શોખ હતો. વળી સ્ત્રીઓ તર્ક માન તથા પ્રેમભક્તિથી ભેતા.

આ રીતે સૈકસનો કરતાં દેટલીક વાતે એ લોક ચડિયાતા જણાય છે, તોપણ મૂળ જાત તો એકજ હતી, અને દેટલીક રજો-ગુણી પ્રકૃતિની સાથે નિર્દયપણુ વધારે હતું. ઈંગ્લાંડ ને ફ્રાન્સમાં એમના નામનો ત્રાસજ વર્તી રહ્યો હતો. એમના મધ્વ દ્વંથી દેખાતા કે ઢાંચપર રડાપીટ ચઢ રહેતી, કેમકે એમને મન માખી મારવી ને માણસ માગ્વું એ સરખુંજ હતું.

દરિયો ખેડવાની ટેવ, સાહસિક સ્વભાવ ને વેપારની બુદ્ધિ જે ઇંગ્લેન્ડમાં ધણી છે તે આ લોકમાંથી આવી એમ ધારીએ તો ખોટું નહિ કહેવાય.

એંગ્લો-સૈક્સને જે રાજસ્યના ઉડાવી તેમો આ લોકની પણ દેટલીક મદદ હશેજ, કેમકે તેઓ કડકે કડકે આવ્યા પણ સરવાળે તેઓની સખ્યા દેશમાં કાંઈ ઓછી નહોતી. ઇંગ્લાંડના ઈશાન ભાગના લોકો ડેનવંશના છે એમ ધારવામાં આવે છે. નેલ્સન એ નામ ડેન-લોકોમાં બહુ માધાગ્ય હતું.

નોર્મન લોક—એ પણ મૂળે તો નોર્વે તર્ફનાં ને ડેન જાતના હતા, પણ દોઢસોક વર્ષથી ફ્રાન્સમાં આવી ત્યાંના ઉત્તર ભાગમાં ભારે હાકમી બંધાવી પડ્યા હતા. ફ્રાન્સનો સુધરેલો મુલકમાં આવ્યા બ્યારે તેઓ હતા તો જગલી, પણ તેમની રજોગુણ પ્રકૃતિ સુધારાને ધણી અનુકૂળ હતી. સારૂ તેમને સ્વાભાવિકપણે જ મમતું, અને તે હાંસથી જ્યાં દંખે ત્યાંથી લેતાં. ફ્રાન્સમાં વસ્યા કે તુર્તજ તેઓએ પોતાંની મેળે 'ત્યાંની ભાષા, ધર્મ તથા રીતભાત સ્વીકારી, અને થોડા વખતમાં તેઓ બીજાથી પણ ચડિયાતા થઈ પડ્યા.

આ વેળા યુરોપમાં પ્રેમસૌર્યલક્ષિત (શિવેલી-chivalry) એ નામની જે સુધક રાજપૂતાર્થ ચાલુ થઈ હતી તેમાં નોર્મનો સૌથી આગળે પડતા હતા. તેઓ બુદ્ધિબળને પણ બહુ માન આપતાં, અને

આખા ક્રાન્તિમાં એમનું રાજ્ય આ વેળા ધણી જામરદસ્ત હતું, કેમકે એ લોક ધીર અને વીર બને હતા તેઓ રણમાં જવા નીડર તેવાજ મમત્વતામાં શાસ્ત્ર હતા. અગમણિક તેમનામાં ધણી હતી, અને મર્મજ્વલા કે પરસ્પરનો દાવણે મોટે દાયદાનો બંધ જરૂર નો છે. તેથી તેમના મનમાં સ્વાધીનતા અને જન્દબસ્ત એ બંને અમાન હતાં.

આવા મદગુણની માથે કટલાક દુર્ગુણ પણ તેમનામાં બહુ મોટા હતા. તેઓ મહા અહંકારી ને બુદ્ધભંગાર લોક હતા. તેઓ પોતાની નીચલી વર્ણના લોકોને તુચ્છ પણ જોવાજ ગણતા, અને તેમના સંબંધમાં દયા કે ઈત્સાક શું તે તેઓ સમજતા નહિ. વાત કરતાં નીચ માણસનું ખૂન કરતાં પણ આંચકો ખાતા નહિ. એમના મનમાં એક વગેરે લોકો ગુલામની હાલતમાં હતા એટલુંજ નહિ. પણ તેમની ઉપર દરરોજ મહા મહા બુદ્ધમ ગુજરતો, અને કાલે આપણે જવતા રહીશું કે નહિ તેનો એ બીચારાઓને જરાપણ ભરોસો ગહેતો નહિ.

નોર્મનોના આ સવળા શુષ્ક તેમના ડચ્ચક (ફકીર) વિવિધમમાં પરિપૂર્ણપણે ખીલી નીકળ્યા હતા. એ જમાનાનો તે ખરેખર વીર હતો, અને તેની સાથે ઘણો ડાહ્યો, શાણો, અને દીર્ઘદષ્ટિવાળો પુરુષ હતો. અભાવે નિર્દય હતો નહિ, પણ કાર્યસિદ્ધિને અર્થે અને એવાં દૂર કર્મ કરવાં પડે તો તે બેલાચક કરે એવો હતો.

હાલ જે ઇંગ્લાંડમાં અમીરા છે તે ઘણું કરીને આ નોર્મનોના વંશજો છે, અને બધા ઇંગ્લેન્ડમાં જે કેટલોક પાઠ્યાલી મિત્તજ, શુદ્ધિનું વિશાળપણ તથા સુધારાનો શોખ માત્રમ પડે છે તેનું મળ નોર્મન લોકજ ગણવા.

ઈંગ્રેજ લોકનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ.

ભાગ ૨ જો: ઇ. સ. ૧૦૬૬ થી ૧૩૯૯ સુધી.

પ્રકરણ ૫ મું.

નોર્મન ડુળના રાજાઓ—ઇ. સ. ૧૦૬૬ થી ૧૧૫૪ સુધી.

નોર્મનોના આવવાથી જરની ખોટ પૂરી પડી તથા ઇંગ્લાંડને શરો કાયદો થયો એમ આપણે પાછલા પ્રકરણમાં કહી ગયા ખરા, પરંતુ તે કાયદો તુર્તજ થયો હોય એમ સમજશો નહિ. પ્રથમ તો દેશમાં તેમના આવવાથી જીલ્લમનો વરસાદ વરસી રહ્યો, અને એવો—સેકસનો હેઠળ ખરાબખરાત થઈ ગયા.

(વજથી વિલિયમ—આ ગ્રાન્ડ ગાદી ઉપર બેઠા પછી થોડાક મહીના સુધી તો ન્યાય ને નરમાશથી ચાલ્યો; પરંતુ કોઈ પણ લોક એકદમ તો પરદેશી રાજ્યને કેમ તાબે થાય ? એક બાંડ ઉઠ્યું અને તે બાંડની ખબર સાંભળતાંજ એણે પોતાની જાતનું વિકરાલપણ પ્રકાશ્યું. આ બાંડખોરોને તલવારને ઝપાટે એણે ઉડાવી દીધા એટલું જ નહિ, પણ હવેથી દેશીઓને છૂંદવાજ એવો નિશ્ચય કરી બેઠો.

હવેથી વિલિયમે દયા ને ઈનસાફ એક કોરે મુક્યાં, અને ઈંગ્લાંડમાં ઠેર ઠેર માસની માફક માણસોની કપણી ચાલી. એક વખત હજાર ને ટે નદીઓની વચ્ચેના મુલકમાં—કાંઈ નાનું સરણું બાંડ ઉઠ્યું, તે ઉપરથી એણે ત્યાંનો આખો ૧૦૦ માઈલનો પ્રદેશજ ઉજડ કરાવી નાખ્યો. માણસનું એક જણ્યું ત્યાં રહેવા દીધું નહિ એટલુંજ નહિ, પણ દોરદાંખરને પણ શોધી શોધીને કાપી નાંખ્યાં. લોકનાં ધરખાર તોડી પાડ્યાં, અનાજના દમલે દમલા કરી બાળા મુક્યા, ને ખેતરો તથા ઝાડો પણ કાપી નાખ્યાં. એની મતલબ એ

માન બહાનું હતું. પણ એમ કરવાનું ખરું કારણ એ હતું કે કેન-
લોક ઇચ્છાંડ ઉપર હુમલો કરવાને એ તર્ક ઉતરવાના હતા. તેમને
કાંઈ રીતનો આશરો મળી શકે નહિ. આ કૂર કર્મથી એક લાખ
માણસના જીવ ગયા હશે એનો અડસટો કહાડવામાં આવ્યો છે.
એંજ્યો-સેક્સનો તર્ક એ ખરેખર છેક સ્વચ્છંદ અને મદમસ્તપણેજ
વર્તતો. એક વેળા પોતાને સિદ્ધ કરવાને સાર એક વન કરાવવાનું,
મન થયું તો તે માટે તેણે કેટલાંક ગામડાં ને દેવળો પણ ભાગી
નખાવ્યાં. બીજા નોર્મનોએ પણ એ પ્રમાણેજ નાનાં નાનાં વન
બનાવ્યાં હતાં અને તેમાંનું એક પણ જનવર કાંઈ દેશી મારે તો તેનો
એકદમ હાથ કાપી નાંખવો એવો સખ્ત કાયદો તે વેળા ચાલતો હતો.

આ પ્રમાણે જે રાજા દેશી પ્રજાને બોક્કડની માફજ જામે
કરવા મડ્યો હતો, તે રાજાએ લુટપાટ કેટલી ચલાવી હશે તે તો
તમે પોતાની મેળે ધારી શકશો. એણે દેશીઓપાત્રેથી તમામ જમીન
છુંટાવી લઈ નોર્મન મરદારોને આપી, તથા બધા સેક્સનોને બીજા
માગતા કરી નાખ્યા. હવે બીયાગ સેક્સનોની ખગબીમાં કાંઈ બાકી
રહ્યું નહિ. તેમના ઉપર નોર્મન લોકો મર્જીમાં આવે તેવા જુલમ
ચલાવતા અને તેની દાદ કે ક્ષમા કે કાંઈ સાંભળતું નહિ. એમનો
જાહેરમાં તેઓ જાણીનેઈ તુચ્છકાર કરતા અને તે બધું તેમને મૂંઝે
મોઢે સાંખી રહેવું પડતું. હુંકમાં સધળા એંજ્યો-સેક્સનો ઉપર
જખરું દાસત્વ આવી પડ્યું અને તેઓમાં થું કે ચાં કરવાના જરા પણ
કોશ રહ્યા નહિ.

આવા કૂરકર્મથી પાંચ પંદર વર્ષની હુંકી મુક્તમાં વિલિખમે સધળા
મુલક જેર કરી નાંખ્યો, અને પછીથી ઇચ્છાંડમાં નોર્મન રાજ્યનો
એવો અવિચળ પાયો નાખ્યો કે ફરીથી સેક્સનો તર્કથી એક બંડ
કે હિસાદ થયું નહિ. તેમના મનમાંથી દેશી રાજ્યનું સ્વપ્ન પણ જાગ્યું
રહ્યું. અને આજ પર્વત પણ ઇચ્છાંડની ગાદી એનાજ વંશમાં ચાલી
આવે છે. માટે વિલિખમે કૃતિહાસમાં વિજય કરીને કહે છે તે નામને
તો એ બરાબર લાગક છે. જો એણે પોતાનું રાજ્ય સ્થાપન કરવાને

રાક્ષસી ઉપાયો કામે લગાડ્યા ન હોત તો એ બહુ સારો રાજા પણ્ય
કહેવાત, કેમકે એના પ્રહારણુમાં કાંઈ ખામી નહોતી. એણે રાજ્યનો
મદોબસ્ત રાખવા જે જે ધારા ચલાવ્યા તેમાં ઘણી અગમખુદ્ધિ
વાપરી છે. એના સઘળા ધારામાં “ક્યૂડલ” ધામે બહુજ અગત્યનો
છે અને તે ઉપરથી એની અપૂર્વ દીર્ઘદૃષ્ટિ જરાજર જણાઈ આવે છે.

ક્યૂડલ ધારો—આ ધારો યૂરોપમાં આ વેળા ઘણે ડેકાણે
ચાલતો હતો. વિલિયમ કેટલાક ફેરફારની સાથે તે ઈંગ્લાડમાં દાખલ
કર્યો અને એનું રાજ્ય અવિચળ પાથે સ્થપાયું તથા આગળ જતા
તેમાંથી હાલની ઉત્તમ રાજરચના ઉભી થઈ એ સઘળાનું કારણ તેજ છે.

એને લશ્કરી આગીરદારનો ધારો કહીએ તો ચાલે. જ્યારે કોઈ
નજા નવો મુલક જીતતો, ત્યારે ત્યાંની જમીનનો કેટલોક સારો ભાગ
રાતે રાખતો અને બીકાની જમીન પોતાના સરદારને એવી શરતે
તહેવ્વી આપતો કે ખપ પડે ત્યારે તમારે આટલા માણસનું લશ્કર
ઘેરેને અમારા ભેળા લડવા આવવું એ સરદારે પાછો એ જમીન
એવીજ શરતે પોતાના હાથ નીચેના નાથકાને વહેવ્વી આપતા અને
તેઓ વર્ગી બીજાને એ રીતે મુલકની સઘળા જમીન લશ્કરી
માણસોના હાથમાં રહેતી, અને રાજને ખપ પડે ત્યારે તોફાનું લશ્કર
મળતું. જંગલી વખતમાં પરદેશીઓ કોઈ મુલક જીતે ત્યારે ત્યાંની
સમાધાની જાળવવાનો આ સ્વાભાવિક રસ્તો હતો. આપણા દેશમાં
સૌજન્ય પણ ઘણું કરીને એમજ કરતા, અને યૂરોપમાં ત્યાં ત્યાં
નવા રાજ્ય સ્થપાયાં હતા ત્યાં ત્યાં આવી રીતેનીજ ગોઠવણ
ચાલી હતી.

પણ આ ગોઠવણમાં હરકત એ હતી કે એ સરદારો ધીમેધીમે
સ્વતંત્ર થઈ પડતા અને રાજને માંગતા નહિ કેમકે તેમના હાથમાં
કેટલીક પૃથ્વી આવતી એટલુંજ નહિ પણ તેઓ પોતપોતાના
પ્રાંતમાં સઘળી રીતે પૃથ્વીપતિજ હતા. લગાઈ વખતે અધિરાજને
આશ્રય આપવો પડે એ મિલાય કોઈ પણ ગ્રામ્યતમા રાજાને દાખ
નેહોતો. હિંદુસ્તાનમાં માંડળિક રાજાઓ હતા તે કેવળ આ અમીરો

કાર્ધ રીતે પણ અધિકારમાં ઉતરતા દોષ એમ જણાતું નથી. તેઓ કિંદા કોટ કરીને રહેતા, લશ્કર રાખતા, દિવાની ફોજદારી ચૂકવતા, અને પોતાના પાડોશી અમીરની સાથે કાર્ધ તકરાર પડતી તો અધિરાજને પૂછ્યા વિના મંદિરામંદિ લગ્ન કરી પછી ચલાવતા. આવા બળવાન અમીરો વખતે રાજની આજ્ઞા ન ગણુકરે અને તેની સાથે પણ લડવા તૈયાર થાય, તો તેમાં કાર્ધ ધણું નવાઈ જેવું નથી. કુત્સમાં ધણી અમીરાતો આ સ્થિતિનેજ પહોંચી હતી, અને ઝોંગલો-સોહંસનોમાં પૂરેપૂરે તો કુદરત ધારે નહોતો, તોપણ આપણે જોઈએ

■ કે તે વખતના અમીરો રાજ્યમાં ધણી મત્તા પચાવી પડ્યા હતા.

વિલિયમ કુત્સમાં આ સંઘર્ષ જોઈ હતું અને તેથી એ ધારે કુત્સામાં દાખલ કરતી વખત ધટતી સાવચેતી રાખી. એણે દેશીઓ ખાસેથી જે સંઘળી જાગીરો પડાવી લીધી તેમાંના ધણો ભાગ તો પોતાનાજ હાથમાં રાખ્યો. પછી પોતાના સરદારોને ભારે ભારે જાગીરો આપી રાજી તો કર્યા, પણ તેમાં તજવીજ એવી રાખી કે કાર્ધ પણ એક અમીરનું રાજ્ય એક જથ્થે થઈ જાય નહિ, તેથી એક જાગીર ઉત્તરમાં તો બીજી દક્ષિણમાં, ને ત્રીજી પૂર્વમાં તો ચોથી પશ્ચિમમાં એ પ્રમાણે તેણે જમીનની વહેચણી કરી. તેથી દરેક અમીર પોસે જાગીર ધણી થઈ પણ તે ફટી છટી વળી કુત્સમાં અમીર જેને જમીન વહેંચી આપતા તે લોક તે અમીરનીજ વફાદારી રાખવાને પ્રતિજ્ઞા લેતા હતા, પણ વિલિયમ તો મોટા અમીરથી તે એક તાના થટલ સુધી સંઘળાને અધિરાજની માથે વફાદાર રહેવાના સોગંદ આપ્યા. તેમ કેટલાક મોટા ગુનાહનો ઈન્સાફ પણ પોતાનાજ હાથમાં રાખ્યો. આ કાગળોથી ઇંગ્લાંડમાં નોર્મન અમીરો કુત્સ કે ઈટલીની જેકે કઠીપણ સ્વતંત્ર થવા પામ્યા નહિ, અને તે છતાં તેમના હાથમાં એટલું તો બળ રહ્યું કે જો તેઓ એકત્ર કરે તો ગગને આડે આવેતો પૂરી રીતે અટકાવી શકે.

કુદરત ધારે તે સમયે અનુકૂલ હતો, અને ધરોપને તેથી ઘણા ફાયદા થયા છે. પણ તેનું એક અત્યંત મારું પરિણામ આજ

મુખી બધા લોકોને સોસલું પડે છે અને તે ટાળવાનો હવે એક ઉપાય કાઢવાના હાથમાં રહ્યો નથી. આ કુચ્છલ ધારાથી ખરા ખેડૂઓનાં હાથમાં કાંઈપણ જમીન રહી નહિ. તેઓ તો બીજારા મજૂરની હાલતમાંજ આવી રહ્યા છે. હાલ ઈશ્વાંડની સંઘળી જમીન પોડાજ માણસો (અમીરો)ની ખાસ મિલકત થઈ પડી છે, અને તેથી ઘણા માણસોને કુદરતની આ એક સામાન્ય જમીનનો કાંઈપણ લાભ મળી શકતો નથી. વળી એ કારણથી સરકારને જમીનમાંથી એક કાઠી પણ ઉપજતી નથી અને પોતાનો ખર્ચ ચલાવવાને માટે લેકિા ઉપર ખીજા વેરા મુકવા પડે છે.

વિલિયમ વિનચીનું મરણ—એનામાં જેવી દૈત્ય શુદ્ધિ હતી તેવુંજ દૈવયોગે એનું મરણ પણ નીપજ્યું. ફ્રાન્સના રાજા સાથે તકરાર ઉઠવાથી ત્યાં એ લડવા ગયો હતો તે વેળા પોતાની રીત પ્રમાણે એક શહેરને એણે બાળી મુકવ્યું, અને તે બરાબર બળી રહ્યું છે કે નહિ તે જોવા મદ ને હરખલેર પડે ત્યાં ગયો. ત્યાં એના ધ્યાનના પગતજે ધખધખતો અંગારો આવવાથી તે લડકથો અને વિલિયમ જે ડીલે અતિશય જડો થઈ ગયો હતો, તે પોતાનાજ જીનના મોગસમાં સખ અડળાયો. આ ધામાંથી એનું મોત થયું. મરતી વેળા પોતાનાં કુદ્ધર્મોને એને ઘણા બળાપો થયો અને પોતાના આત્માની સમાધાનીને માટે એણે બેહદ ધર્મદાન કર્યાં. મૃત્યુ પછી એને દાટવા લઈ ગયા ત્યારે એક બહાદુર ગામડીઓ આવીને બોલ્યો કે "હું ઈશ્વરના નામથી પોકારીને કહું છું કે આ જમીનમાં એને નહિ દટાય એ મોટો ચોર હતો. આ જમીન મારી મારા બાપદાદાના વખતની છે અને તે એણે વગર હડે પડાવી લીધી છે." આવે પ્રમંગે આ બોલ સાંભળી બધા જોઈ રહ્યા, અને કેટલાક પૈસા આપી તેનું મન મનાવ્યું ત્યારેજ એને જીમિદાહ થયો.

રાજગાદીને માટે વઢાવઢી—નોર્મન લોકોમાં પણ હજી વડીલ કુંવરને ગાદી મળે એવો ધારો હોય એમ જણાતું નથી. મરનાર રાજા પોતાની મરજમાં આવે તે કુંવરને ગાદી આપી જતા. આ

આરો વારંવાર લગ્નકર્મ કરણ થઈ પડતો. વિલિયમ વિજયી મૂંઝા પછી પણ એમજ થયું. ગોરા કુંવર રોબર્ટ આપની હમાતીમાંજ ખંડ 'હાલ્ડી' હતું તેથી કેટલાં બીજાં કરણથી તેને નોર્મડી તથા મેઈનની કકરાતોજ આપી, વિલિયમ વિજયી મરતી વેળા એને ટાળી ઇંગ્લાંડની ગાદી પોતાના બીજા કુંવર વિલિયમ રક્તકેશને આપતો ગયો. આ ઉપરથી એ ભાઈઓ વચ્ચે લડાઈ ભડી, પણ અમીરોએ સમજાવી એવી વિધિ કરાવી કે હાલ જોની પાસે જે મુલક છે તે તેની પાસે રહેવા દેવો, અને એમાંથી એક મરે ત્યારે બીજાએ તે બંને રાજ્ય ભોગવવાં.

પણ રક્તકેશી મૂંઝા ત્યારે રોબર્ટ તો કુસેડ લડવા પેલેરદાર્ધન ગયો હતો તેથી એનો નાનો ભાઈ હેન્રી બંને રાજ્યનો ધણી થઈ એકો. રોબર્ટ આવ્યા પછી લડાઈ સળગી, પણ અમીરોએ એને સમજાવી પહેલાંના જેવીજ વિધિ કરાવી. પાછળથી હેન્રીએ કરાર તોડી એકાએક નોર્મડી ઉપર હુમલો કર્યો અને યરો પણ ભોળા રોબર્ટ પકડાઈ મયો, તેને ઇંગ્લાંડમાં આણી મૂંઝા ત્યાં સુધી મખત કેદખાનામાં રાખ્યો.

આ બંને રાજ્યો પોતાના બાપનાજ જેવા સમળા વાતે હતા અને તેમણે ઇંગ્લાંડમાં નોર્મન રાજ્ય મજબૂત કર્યું. હેન્રી જેણે સ્વારી ફળવણી લીધી હતી તેણે તો સેક્સન પ્રજાની પ્રીતિ મેળવવા પણ ટેટલીક તજવીજ કરી. એ સેક્સન ગજકુળની મદિદ્ધ નામની કુંવરી વેરે પરણ્યો અને લોકોને વચન આપ્યું કે ગાજ એડવર્ડ નજગતના કાયદા પ્રમાણે જ હું વર્તીશ. તોપણ એ એના બાપના જેવોજ હુમ્મો ને મતવળી માણસ હતો. હજી સેક્સનોનાં દુષ્ટ કાંઈપણ આજી યવાં હોય એમ નજણો નહિ.

હેન્રીના મૂંઝા પછી ઇંગ્લાંડમાં ગાદીને મારે ભારે લગ્ન નીડી. એનો છોકરો તો એની હયાતીમાંજ મરી ગયો હતો, અને તેથી તે પોતાની છોકરી મદિદ્ધને ગાદી મળવાની પાકી ગોઠવણ કરી ગયો. પણ એનો ભાણેજ સ્ટીફન જોને એણે ફ્રાન્સમાંથી બોલાવી

છાકરાની પેઠે પાળ્યો હતો તે ખટપટ કરીને પોતેજ ગાદી ઉપર ચડી બેઠો.

આથી ભારે લડાઈ જડી. એકવાર એક હરીફ છતે તો ખીજવાર ખીજો, અને ઈંગ્લાંડની ગાદી એક ખીજના હાથમાં વારંવાર ઉચલાવા કરી. આ પ્રમાણે દોઢ દાયકા ચાલ્યું અને તેથી આખો મુલક પાપમાલ ચર્ષ ગયો, ને અમીરો કિલ્લા બાધી ન્યાં ત્યાં લુટફાટ ને લુલ્હમ ચલાવવા લાગ્યા. આ અંધાધુધીના વખતમાં ખેતીવાડી કે ધંધો રોજગાર કાનાથી ચર્ષ શકે ? દુકાળો પડ્યા ને હનરો માણસ ઠેર ઠેર મરવા લાગ્યાં. આ વેળા સેકસનોને જે દુ.ખ પડ્યાં છે તેવાં તેઓએ કદી પણ સહાં નહોતા, અને દેશની વસ્તી ઘણીજ ઓછી ચર્ષ ગઈ.

આ રીતે લોકો અને ઉવટે અમીરો પણ કાયર કાયર ધુર્ધ રહ્યા હતા તેવામાં મટિંગ્સનો છાકરો હેન્રી (જે હાલ મોટો થયો હતો તે) ભારે લશ્કર લઈને ઈંગ્લાંડ પર ચડી આવ્યો. અમીરોએ જોયું કે હવે જે વધારે વાર લડાઈ ચાલી તો બંધાની ખરાબી છે. તેથી તેઓએ પહેલાની પેઠેજ નિકાલ કઢાડી બનેલી લડાઈ પનાવી, અને વર્ષેકમાંજ ફરીફરન મરી ગયો. એટલે ખીજો હેન્રી એ નામથી તે ઈંગ્લાંડની ગાદીએ બેઠો (ઇ. સં ૧૧૫૪) આરે લોકોએ આનંદથી જુલજુલ્યાં પોકારે કર્યા.

સેકસન લોકોને ખુશી થવાનું વિશેષ કાચુ એ હતું, કે જે રાજાની માં સેકસન કુળની હતી. પરદેશી ગત્ય છે એમ જાણી જે તેમને કાંઈક માંહું લાગતું હતું તે હવેથી દૂર થયું, અને તેઓ એને પોતાનુંજ રાજ્ય મણવા લાગ્યા.

નોર્મનો હજી દેશીઓ તર્ફ પ્રીતિભાવ રાખતાં નીખ્યા નહોતા તોપણ તેમને અહીંયા વસ્યોને સોએક વર્ષ ચર્ષ ગયાં હતાં એટલે સ્વાભાવિક રીતેજ તેઓની મમતા ક્રાન્સ ઉપરથી ઓછી ચર્ષને ઈંગ્લાંડ ઉપર ચોંટવા લાગી હતી. ક્રાન્સમાં તેઓ એંગ્લો-નોર્મન એ નામથી ઓળખાતા થયા હતા.

પ્રકરણ ૬ રું.

પ્લેન્ડેજિનર કુળના રાજાઓ.

બીએ હેન્રી તથા ૧. સો રિચર્ડઃ ઇ. સ. ૧૧૫૪ થી ૧૨૬૮-

રાજ્યવ્યવસ્થા-લોકોએ આશા બાધી હતી તે પ્રમાણેજ માદીએ બેઠા પછી હેન્રીએ સારી રીતે રાજ ચલાવ્યું. એણે ૧ લા હેન્રીનો પદો મંજૂર કર્યો, માછ રાજ્યના ગેરકાયદેસર સધળા દામો ૨૬ કર્બી, નવા બંધાએલા કિલ્લાઓ તોડી પડાવ્યા, સિદ્ધામાં સેળબેળ કરવાની રીત બંધ પાડી, મારામારી ને ધાડ્યોરીઓ બેસાડી દીધી, અને પોતે પદ્મપાત વિના ઈનસાફ કરવા લાગ્યો. ન્યાયાધીશોએ પરગણામાં ક્યોઈ સાંભળેવા દરવાનો ધારો પહેલવહેલો આ રાજ્યના વખતમાં નીકળ્યો. ૫૫ (જુલૈ-juillet) થી ઈનસાફ કરવાની રીતનું મૂળ પણ આ રાજ્યમાંજ રેપાવડું જણાય છે.

રાજ્યવૃદ્ધિ-નોર્મન રાજાઓની મૂળ અગીર ફ્રાન્સમાં હોવાથી તે દેશમાં તેમનું થોડું ધણું રાજ્ય તો અસલથી હતું, પણ આ રાજાનો વખતમાં તો એ એટલું ગદ્યું વધી પડ્યું કે પુલ નાના રાજાના હાથમાં પણ એના જેટલા મુલક રહ્યા નહિ.

નોર્મંડી અને મેઈન પ્રાંત પોતાની માની તર્ફથી અને દૂરેઈન તથા એન્જી બાપની તર્ફથી મળ્યા-આપે તો એન્જી પ્રાંત એના નાના લાઈને આપ્યો હતો, પણ હેન્રીએ તેની પાસેથી તે પડાવી લીધો. હેઠા ફ્રાંકી ક્લેંકી ક્લેંકી ફ્રાન્સની પતિત રાણીને પરણી એણે પોર્ષેટ, ગીયેન, વગેરે સાત પરગણાં મેળવ્યાં. થોડા વરસમાં એનો નાનો લાઈ (જે બાપુકી અગીર જોયા પછી ને-ટુઆમાં જઈ વસ્યો હતો તે) ને તે ત્યાંના લોકો પોતાનો દાકાર બનાવ્યો હતો તે) મરણ પામ્યો. અને તેથી એ વારસો લેવાને હેન્રી ફ્રાન્સમાં દોડ્યો. પણ એટલામાં એ પરગણાનો કબ્જો ઓટની પ્રાંતનો દાકાર કરી બેઠો, અને ત્યારે હેન્રીએ જઈ તેને સતાવવા માંડ્યો ત્યારે ફ્રાન્સનો રાજા તેની કુમરે આવ્યો. આ ઉપરથી સર્વેને એમ લાગ્યું કે હવે બાકે

કચ્છ જામશે. પણ હેત્રી સામદામ વગેરે સધળા કામમાં પૂરો હતો. એ પડે ફ્રાન્સના રાજાની મુલાકાતે ગયો અને તેને મમળવી પોતાને શ્વાભકારક સંધિ કરી આપ્યો. પોતાના પાંચ વરસના કુંવરનો વિવાદ હજી પારણામાં ચૂલ્લી ફ્રાન્સની કુંવરી જોડે કર્યો, અને બ્રિટનીની કુંવરી વેરે બીજા પુત્રને પરણાવ્યો. આ સમાર્પને જોરે તે પ્રાંત પણ સાત વરસ પછી ત્યાંનો કોટાર મરણ પામ્યો ત્યારે તેના હાથમાં આવ્યો, અને ફ્રાન્સના રાજાને કાંઈ કળરજા થાય, તો તે ગાદી પણ એને મળે એમ દીસવા લાગ્યું.

પણ હેત્રીની રાજ્યવૃષ્ટિ આટલાથી તૃપ્ત થઈ નહિ. ઈંગ્લાંડની ગાદીએ બેઠો ત્યારથીજ તેની હદ ચોતરફ વધારવાને એણે મથવા માંડ્યું હતું. સ્કોટલેન્ડ પર હુમલા કર્યા તેમાં એ કાંઈ ધણો તો ફાવી શક્યો નહિ. પણ એકવાર ત્યાંનો રાજા પકડાઈ જવાથી પોતાનું આધિપત્ય કબજા કર્યું ત્યારેજ તેને છોડયો. આગળ પણ વિશિષ્ટ મિલકતો અને ૧ લા હેત્રીનું આધિપત્ય તે તે વખતના સ્કોટલેન્ડના રાજાએને સ્વીકારવું પડેલું હતું, અને વેલ્સ જીતવાનો એને બહુજ મમત હતો. એકવાર એણે કોધાયમાન થઈ વેલ્સના ઝોળમાં આવેલા પુરુષોની આંખો ફોડી તથા સ્ત્રીઓનાં નાક કાઢ્યાં. પણ તે યજ્ઞ સોદા હાથ નહિ અને ત્યાં બહાલી જત તો કાંઈ થઈ શકી નહિ.

આયર્લેન્ડ જીતવાને સારૂ પોપની રજા તો ગાદીએ બેઠો ત્યારથી એણે મેળવી રાખી હતી. આ વખત એવા ધર્માધિપત્યનો હતો કે પોપ કાંઈ રાજાને કહે કે ફલાણા દેશ જઈને જીતો, તો તે દેશ ઉપર સ્વારી કરવાનો તે રાજાનો સંપૂર્ણ હક અણીતો. આ રજા આપવામાં પોપનોયે સ્વાર્થ રહેલો હતો. આયર્લેન્ડમાં ખ્રિસ્તી ધર્મ આવતો ખરો, પણ ઉપરીપણું પોપના હાથમાં નહોતું. તેથી એને શ્વાસ્ય એ હતી કે હેત્રી જીતે તો એ બધા મુલકનું ધર્માધિપત્ય મને મળે. આ રીતે રજા મળી હતી, પણ ધણી વખત મુધી પોતાનો અનમુખો પાર પાડવાનું બીજી લગાઈઓને લીધે હેત્રીથી બની શક્યું નહોતું. એવામાં એને એક લાગ સારો મળ્યો. આયર્લેન્ડમાં આ વેળા

કેટલાંક છતાં છતાં રાજ્ય હતો. તેવામાં એક રાજ્યએ કોઈ અમીરની
આપડી ખૂંચવી લીધી, પણ પછી એ પાપીને ત્યાંથી નામવું પડ્યું.
તે હેત્રીને સરણે આવ્યો, અને કહ્યું કે મને મારી ગાદી પાછી અપાવો.
તો હું તમારું સ્વામિત્વ સદા માન્ય રાખીશ. હેત્રીને એટલુંજ જોઈતું
હતું, અને તેથી પોતે તો ફ્રાન્સની લડાઈઓમાં મેદાનએસો હતો. પણ
ઈંગ્લાંડના અમીરોને એની વહારે જવાની છૂટ આપી. એક અમીર
ધણાક મરણિયા લોક બેગા કરી આપડાં ઉપર ગયો, અને એક
બે વરસમાં તે ટાપુનો મોટો ભાગ જીતી લીધો. હવે હેત્રીએ જોયું
કે જો હું વચમાં નહિ પડીશ, તો એ અમીર પોતાનુંજ સ્વતંત્ર
રાજ્ય ત્યાં સ્થાપી બેસશે. તેથી એણે તે લશ્કરમાંથી પોતાની મધ્ય
રેખતને ઈંગ્લાંડ બોલાવી લીધી. પછી પેલા અમીર વનેરે સરદારોએ
મોટાં મોટાં સહેરો એને હવાલે કર્યાં, અને એનું અધિરાજપાલું સર્વ
પ્રકારે કબૂલ રાખ્યું, ત્યારે એણે રાજ્ય થઈ તેમણે મેળવેલા મુલકની
કકરાતો તેમને બક્ષી. બીજે વર્ષ પોતે ત્યાં ગયો, અને બધાનું
સ્વામિત્વ સ્વીકાર્યું. (ઈ. સ. ૧૧૭૧.) આ તારીખે આપડાંડનો અર્થોર્થ
ભાગ હજી સ્વતંત્ર રહી ગયો હતો ખરા; પણ ધીમે ધીમે તે ઈંગ્રેજ
રાજ્યમાં થોડા બખતમાં લીન થઈ ગયો.

ધર્મગુરુઓની સત્તા—આ વેળા યૂરોપમાં ખ્રિસ્તી ધર્મગુરુ-
ઓની સત્તા કેટલી બધી હતી તે નીચેની હકીકત ઉપરથી માલમ
પડશે. હિન્દી આવો પ્રતાપી હતો, તોપણ તેને ધર્મગુરુઓથી હારી
નાકલિસોટી તાણવી પડી. નોર્મનોનું રાજ્ય આવ્યા પછી ઈંગ્લાંડમાં
ધર્મખાતાની સત્તા તદ્દન સ્વતંત્ર કરવામાં આવી હતી, એટલે પાદરી-
ઓ સામે ફાજદારી કે દિવાની કામ સરકારમાં ચાલી રાકતું નહિ.
તેમનો ઈનસાફ તો તેમના ખાતામાંજ થાય. આથી પાદરીઓ ધણા
બહેકી ગયા અને તેમની બદચાલનાં ધણાં વગેરેણાં થવા લાગ્યાં. આ
સમે પાદરીઓ ખરેખરા ‘જુદેવ’ જ થઈ પડ્યા હતા, અને કોઈની
પણ તાકાત નહોતી કે તેમને કોઈ પૂછી શકે. ધર્મગુરુઓ સરકારની
આપેલી મોટી મોટી ઝાગીરો બોગવતા, પણ બીજા અમીરો જેમ

રાજાનું સ્વામિત્વ કળ્યાણ રાખતા તેમ ન કરતાં તેઓ તો પોપને જ પોતાનો અધિરાજ ગણતા. પાદરીઓ એટલા બેકેદ થઈ ગયા હતા કે હેત્રીને ગાદીએ બેઠાને બે વરસ ચર્ચા નહોતાં તોપણ એટલા વખતમાં તેઓએ ૧૦૦ ખૂન કર્યાં હતાં. હેત્રીએ જોયું કે આ તો ખોટું હું રાજા કેહેવાઈ અને મારી નજર આગળ આવી ઉન્મત્તાઈને આવાં દુરચરણો વગર શિક્ષાએ થવાં જાય એ તે કેમ ખમાય ? પણ લોકમાં ધર્માધપણું ધણું ચાલતું હતું તેથી કળે કળે ધર્મખાતાની મત્તા ઓછી કરવાનો એણે હરાવ કર્યો. તેથી કુન્ટર્જરીના આચાર્યની જગા ખાલી પડી ત્યારે તેણે તે ટોમમ-એ-બેકેટ નામના એક પોતાના માણસને આપી. પણ આ બેકેટ નો પાદરીના પક્ષનો એવો મમતી નીકળ્યો કે તેણે રાજાને હેરાન કરી સઘળી ધારણાઓ આખરે ધુળ મેળવી.

બેકેટ નાનપણમાં કુન્ટર્જરીના આચાર્યને ત્યાં નોકર હતો. તેણે એની હોંશીઆરી તથા મહેનત જોઈ એને ધર્મખાતાનું કાંઈ કામ સોંપ્યું. આ કામથી પાંચ પૈસા કમાયો કે તુર્ત તે પોતાનો અભ્યાસ વધારવા પેરિસ અને બોલોના ગયો, ને ત્યાં કેટલાંક વર્ષ રહી મોટા નામાકિત વિદ્વાન થઈને આવ્યો. પેલા ગુણમાદક આચાર્ય એને મોટી જગા આપી, અને થોડા વખતમાં એનીજ ભક્ષામણથી રાજાએ એને પોતાનો દિવાન (એન્સેલર) કર્યો. અહીં પણ એણે એવીજ ખબરદારી, ખંત તથા પ્રમાણિકપણું બતાવ્યાં, અને રાજાની એના ઉપર અત્યંત પ્રીતિ થઈ. આ સમે એના જેવો મોલો તથા ઠાક દેશમાં કોઈનો નહોતો; એની પાસે મોટામોટા અમીરા બેઠાને બેઠા રહેતા, અને જ્યારે એની સ્વારી નીકળતી ત્યારે બધા લોક તે તર્ફ જોઈ રહેતા. પણ આચાર્યની પદવી મંજૂર્તાજ એણે આ કારણાર છોડ્યો, કેમકે એ ધર્મખાતાની વિરુદ્ધ રાજાના શા મનમુખા છે તે બરાબર જાણતો હતો, અને તે મનમુખાની સામે ચવાનો વિચાર તો એણે ધરથીજ કરેલો હોય એમ જણાય છે.

બેઠે તો હવેથી સધળો વૈભવ તથા તનુજી વૈરાગ્ય લઈ બેઠો, અને
એના તપસવીપણાનાં લોકમાં ધણું વખાણ થવા લાગ્યાં. તે છતાં જે
કામમાંથી આગળ જતાં રાજ્ય સાથે સ્પર્ધા વધી પડ્યો તે કામનું
અવરૂપ બેતાં તેાં તેમાં આ ધર્માધ્યક્ષનોજ અર્થ જણાય છે.

એક પાદરીએ કાઈ સ્ત્રીને જગાડી તેનાં જાપને મારી નાખ્યો.
રાજાએ કહ્યું કે એ પાપીને અમને વ્યાધીન કરો, કે એને ઘટતી
જાન્યે પહોંચાડીએ. આ અહંકારી આચાર્યે કહ્યું, તમારો એમાં
કંઈ અપત્યાર નથી, અમેજ એનો ઈન્સાફ કરીશું. ઈન્સાફમાં માત્ર
તેને જરૂર કંઈ. રાજાએ કહ્યું કે હવે એ પાદરીખાતામાંથી જરૂર
વ્યથો છે અને તેથી અમે એનો બીજી રીતની માફક ઈન્સાફ કરી
શકીએ. બેઠે કહ્યું, એમ નહિ કરાય; એક યુનાઈત્ડ માટે બે વાર
દિશિલા હોય નહિ.

આ ઉપરથી રાજાને ધણેજ ક્રોધ થયો, અને તેણે મહદ-
મુશ્કેલીની સલાં મેળવી પ્રશ્ન મુક્યો કે તમે દેશના ધારાને માનોછો કે
નહિ ? તેમણે તત્કાલીનથી જવાબ આપ્યા, કે અમારા આશ્રમ વિરુદ્ધ
ન હોય તેવાં બધા ધારા અમે માનીએ છીએ. આ ખંધાઈ ભરેલા
હિતરથી જે મુદ્દો હતો તે તો દરજ રહ્યો. પણ દેવો એમ બોળ્યો
બોળવાય એમ નહોતો. એણે બીજી મલા જરી તેમાં અમીરોને પણ
જોડાવ્યા, અને તેમને કહ્યું કે તમે આ મહતોની સાથે વિચાર કરી
નિશ્ચય કરો કે જૂના રીવાજ પ્રમાણે ધર્મખાતાનો કેટલો અપત્યાર
છે. આ સલાએ કતિ રાજાના લયથી, ન્યાયાન્યાયની ભુદિથી, કે
જૂના રીવાજને અનુસરી, એક મોટો લેખ તૈયાર કર્યો. તેનો મુખ્ય
ત્યાર એ હતો કે પાદરી ઉપર જે કાઈ યુનાઈત્ડ તહેમિત આવે તો
તેનો ઈન્સાફ કરવાની રાજાને સત્તા છે. એમાં બીજા પણ રાજાને
લાલના કેટલાક કરાંચો છે. આ લેખને 'કલેર-કનના ધારા' કહે છે.
'કેમકે એ સલા એ-નામના ગામમાં મળી હતી. (ઇ. સ. ૧૧૬૪.)
આ લેખ ઉપર બીજા ધર્મમુરુજોએ સત્કી કરી તેથી બેઠેને
જાણ કરવી પડી. " આશ્રમ વિરુદ્ધ ન હોય તો " એવી ચરત મુકવા

કુટુંબ કલેશ અને મરણ—એ કરતાં પણ એના લગાઈ ખોર કુંવરોની કુપાત્રતાથી હેત્રી બહુ હેરાન થયો. પોતાના ચારે કુંવરને એણે ક્રાન્સમાં મોટી મોટી ઝાગીરો આપી હતી, પણ એથી ન ધરાતાં તેઓ માંહેમાંહે લડવા લાગ્યા, અને આખરે ત્રણ ભાઈ-ઓએ એમા ચર્ચ બાપની સામેજ બંડ ઊઠાવ્યું. આ દુષ્ટ કામમાં તેમની કપાતર માની ઉશ્કેરણી હતી, અને ક્રાન્સનો રાજ આશ્રમ આગે એમાં આશ્ચર્યજ શું? તે છતાં હેત્રીએ ક્રાન્સમાં જઈ એ ભયંકર અસ્વાભાવિક બંડ શમાવી નાંખ્યું, અને પોતાના કુંવરોને તથા તેમના પક્ષવાળાઓને માફી બક્ષી. માફીને માટે આવેલા બંડ-ખોરોની ટીપમાં પોતાના વહાલા કનિષ્ઠ પુત્ર લેન (જેને તો તે પોતાનીજ ભક્તિનો સમજતો હતો તે) નું પણ નામ બપારે એણે જોયું, ત્યારે એના કલેજમાં એવો કારી ધા લાગ્યો, કે તે પછી રૂઝોમેજ નહિ કુપુત્રોથી દાધેલો હેત્રી તેમને વારંવાર શાપ દેતો ને પોતાના દુર્ભાગ્યને નિંદતો મહા દુઃખમાં ઇ. સ. ૧૧૮૯ માં મરણ પામ્યો. કહેછે કે આ વેળા એનો વડો દીકરો દૂરથી બાપનું મહોં જોવા જાનોમાનો આવ્યો હતો તે તર્ફ એ મડદાનાં નરદારાંમાંથી લોહીની ધારાઓ જોડી અને તે પોતાના પાપિષ્ઠ કર્મને સાફ પસ્તાતો ને રડતો ત્યાંથી એકદમ નાસી ગયો.

રિચર્ડ ૧ લો.

એ હેત્રીનો વડો જોકરો હતો. એને ઇતિહાસમાં સિંધ-જાતીનો કહેછે, અને નામ પ્રમાણેજ ધણો બહાદુર ને જળરો હતો. ખરો, પણ એ બહાદુરીથી એના દેશને દાંધ ફાયદો થયો નહિ.

એ ગાદીએ બેઠા પછી પુર્તજ કુસેડની લગાઈમાં ગયો, અને ત્યાંથી આવ્યા કેડે પણ તે ઈંગ્લાંડમાં ચોડોજ રહેતો. એ ઇ. સ. ૧૧૯૯ માં મરી ગયો, અને એની જોડે બારમો ઝેંકા પણ પૂરો થયો.

પ્રકરણ ૭ 'મુ'.

એન્ડેબિનેટ કુળના રાજાઓ.

જોન અને મેનાડાર્ડ: ઇ. સ. ૧૧૯૯ થી ૧૨૨૬.

આપણે પ્રથમજ કહ્યું છે કે ઇંગ્લેન્ડના ઉદય તેરમા સૈકાથી છે. હવે તે મૈકા સુધી આપણે આવી પહોંચ્યા. આ મુદતમાં એક્સન ને નોર્મન લોકોનું મંત્રિશ્રય ચર્ચ રહ્યું; અથવા કાર્કે બાકી હતું તે રિચર્ડ પછી એનો ભાઈ જોન ગાદીએ બેઠો તેની કારકીર્દીમાં વીજળીને બેગે ઘણું ખર્ચ થઈ ગયું. હવેથી એક્સન કે નોર્મન એ નામ જઈને બધા ઇંગ્લેન્ડ કહેવાવા લાગ્યા, ને તેઓ એક બીજાને દેશીભાઈ ગણતા થયા. વિલિયમ વિજયીએ નોર્મન ભાષા ઇંગ્લાંડમાં દાખલ કરવા ઘણી મહેનત લીધી હતી. એણે તેને રાજભાષા કરી હતી એટલુંજ નહિ, પણ નિશાળામાં તેજ શીખવવાનો હુકમ કર્યો હતો. નોર્મન અમીરો તો તેજ ભાષા બોલે એમાં નવાઈ શી ? પણ એક્સનો ખડાઈને માટે તેજ બોલવા લાગ્યા હતા, કેમકે તે વખત ઇંગ્લાંડમાં નોર્મન બોલવું એ કેળવાયલા કે ખાનદાન માણસનું ચિહ્ન ગણાતું હતું આ પ્રમાણે કેટલાક કાળ સુધી ચાલ્યું, ને નોર્મનો એન્ડે-એક્સન ભાષાને નાબુદ કરવા બહુ મથ્યા; પણ એ રીતે દેશભાષાનો નાશ થઈ શકતો નથી ઉલટું, બન્યું તો એમ, કે ધીમે ધીમે નોર્મનો પણ દેશભાષા બોલવા લાગ્યા, ને કાલાંતરે એન્ડે-એક્સન તથા નોર્મન ભાષાઓનું સંમિશ્રણ થઈને એક નવીજ ભાષા ઉત્પન્ન થઈ. જેમ એ મિશ્ર વર્ણનું નામ ઇંગ્લેન્ડ પડ્યું તેમ તેમની આ મિશ્ર ભાષા ઇંગ્લેન્ડ એ નામથી ઓળખાવા લાગી. આ ભાષામિશ્રણ પણ ઘણું કરીને તેરમા મૈકામાંજ સંપૂર્ણ થઈ ગયું, અને તેનું કુળ ચૌદમામાં દેખાયું.

પુત્રનાં લક્ષણ પારણામાંથીજ જણાય એ કહેવત પ્રમાણે ઇંગ્લેન્ડની કામ આ સૈકામાં ઉભી થઈ, કે તેની સાથેજ તાડાબધ તેણે એક પગક્રમ કર્યો. દુનિયામાં ઘણી જાતના રાજપત્રો થઈ ગયા

છે; પણ આપણે જાણીએ છીએ કે હાલ જે રીતનો રાજ્યતંત્ર ઇંગ્લાંડમાં ચાલે છે તેની ખૂબી ઓરમ છે. આ બધા રાજ્યતંત્રનો મૂળ પાયો આ મુકામાં નખાયો, અને પાછળથી ઇંગ્લેન્ડની જે ચડતી કળા થઈ તે બધાનું કારણ એજ છે. આ સિંહના બચ્ચા-એ બાળપણમાંજ આવો પરાક્રમ શી રીતે કર્યો તે તમારે જાણવું હોય, તો જોન રાજની હકીકત ધ્યાન ધરને સાંભળો.

જોન રાજનો રચણાવ—એ રાજા મહા મિત્તજી, જુદી, નિર્દય ને તેની સાથે બાપલો તથા કમચક્રનો હતો. એ સમાને જગ પણ ઓળખતો નહિ, ને વગર સમજ્યે બધા સાથે દુશ્મનાઈ બાધતો. દુશ્મનાઈ કરી બાથ બીડવાના તો એનામાં રામ હતા નહિ. તેથી એની આખી છાદગી શરમ ભરેલી દાર ખાવામાં ગઈ; અને આખરે ચિતાકાટમાંજ મૂંઝાઈને મૂઝા. પણ એ થોડા વરસ ઇંગ્લાંડની ગાદી ઉપર રહ્યો તેટલામાં એણે દેશમાં ત્રાહે ત્રાહેના પોકાર પડાવ્યા. એના જેવો જુલમ દાઈપણુ રાજાએ આગળ કર્યો નહોતો. પરંતુ જે દેશના લોક શગ ને સંપીલા હોય છે, ત્યાં નકર રાજાથી ઉકડે દાયદોજ થાય છે. જુલમ જોઈ તેઓનું લોહી તપી આવે છે, અને રાજા નબળો હોય છે, તો તો તેઓ પોતાનું ધાર્યું લડીને ઝટ પાડે છે. ઇંગ્લેન્ડ લોકના સુખાએ આગલ કાળમાંજ તેમને આ બંને જોશ મળી આવ્યા.

રાજ્ય હાનિ—જોન ગાદીએ બેઠા પછી એના મોટા ભાઈના સગીર પુત્ર તર્ફથી જાંડ ઉડ્યું પણ તેમાં તે પકડાઈ ગયો, અને એમ કહેવાય છે કે જે જાંડીખાનામાં એને રાખ્યો હતો ત્યાંથી એને જાનોમાનો ઉડાવી એના ચંગલ કાંકાએ પોતાને હાથેજ તેને મારી નાખ્યો. ત્યારે આ ખૂનની વાત પ્રસિદ્ધ થઈ ગઈ ત્યારે તેનો જ્ઞાણ દેવા ક્રાન્સના રાજા દ્વિલિપે જોનને પોતાની હજૂરમાં બોલાવ્યો. જોન ક્રાન્સનો એક તાલુકદાર લેખાય એટલે દ્વિલિપનો એની ઉપર આવો અધિકાર ગણાય ખરો, પણ ઇંગ્લાંડ જેવા

નહોતી. પણ દિલિપે તો પક્ષાર્થી જાણી જોઇને લગ્ન કર્યું. મખાંતર
જાધવાજી આવો હુકમ મોકલ્યો હતો. ધાર્યા મુજબ જોન ફાજર
યથે નહિ, અને તે ઉપરથી તેની જાગીરા દિલિપે જામ કરવા માડી.
તત્કાલ લશ્કર લઈ સામે ગયો, પણ તેમાં કંઈ ફાજર નહિ, અને
દયાર નદીની ઉત્તરના સધળા મુલક ઉપરથી પોતાનો હાથ ઊડાવી
તત્કાલ સવાહ કરવાની જરૂર પડી (ઇ. સ. ૧૨૦૬). આ રીતે
ક્રાન્સમાંથી નોર્મંડી વગેરે સધળું રાજ્ય ગયું, ને ફક્ત ગીયેન જોવા
એક બે દુરનાજ તાલુકા રહ્યા.

આ પ્રતિ જવાથી ઇંગ્લેન્ડ લોકના હકમાં તો ફાયરો થયો.
નોર્મનને ઇંગ્લાંડમાં આવ્યે દોઢસો વર્ષ થઈ ગયાં હતાં, તેથી
તેઓ હમણાં ફોક્સન જોડે હળી મળી ગયા હતા ખગ; તોપણ
હજી સ્વદેશ તરીકે મમતા તો તેઓ નોર્મંડી ઉપરજ ગણતા, અને
વખતે વખતે અહિંની કમાઈ ત્યાં જઈ ભોગવતા. પણ હવે ત્યારે
નોર્મંડી ઇંગ્લાંડના રાજના હાથમાંથી જતી રહી, ત્યારે ઇંગ્લાંડ
પોતાનું વતન છે એમ જણવાની તેમને જરૂર પડી.

ક્રાન્સમાં જે એક બે તાલુકા રહ્યા તેનું પરિણામ પણ આ
નોર્મન અમીરોની ઇંગ્લાંડ પ્રતિ દેશભક્તિ દઢ કરે એવું જ હતું.
તે તાલુકામાંથી જોન બાકુલી લશ્કર લાવતો ને તેની હુકમ ઇંગ્લાંડમાં
મજૂ માફક ચલાવતો. આ જોઇ નોર્મન અમીરોની આંખ ઉઘડતી
કે આપણે તો ખર્ચ જોતાં છીએ ઇંગ્લેન્ડ, ક્રાન્સના લોક તે પરદેશી,
અને એ પરદેશીને તો મુલકમાંથી હાંકી દહાડવામાં જ આપણો
ભાગ રહેલો છે.

પાપ સાથે વિરોધ—ક્રાન્સ સાથે લડીને આવો ઉન્નયકાર
કરી રહ્યો કે જોને ઇંગ્લાંડમાં આવી પોંપની સાથેજ મોટો ઝઘડો
હોયો. ફ્રેન્ચર્મીના ધર્માધ્યક્ષની જગ્યા ખાલી પડવાથી ત્યાંના
માધુએએ પોતામાંના એકને તે ગાદી આપી, ને દરતૂર મુજબ
મહતોનો મત લેવો, જોધ્યે તથા રાજની મંજૂરી માગવી જોધ્યે.
તે કંઈ કયું નહીં. રાજને ત્યારે આ વાતની ખબર પડી ત્યારે તેણે.

કાંઈ બીજાને જ ધર્માધ્યક્ષ નીચો. અને વળી ટંટાનો લાભ લઈ પોપે હુકમ કર્યો, કે એ બંને નેમણુકો રદ છે, અને હું સ્ટીફનડી લેંગ્ટન નામના ઇંગ્લિશ પડિતને મોકલું છું તેનેજ તમારે ધર્માધ્યક્ષ કરવો. સાધુઓએ તો અલબત્ત આ આજ્ઞા માથે ચડાવી, પણ ખરું જોતાં પોપનો આ ગેરવાજબી પગપેસારો હતો, અને જોન જો ડહાપણથી સામે ચર્યો હોત, તો તેમાં એનો કાંઈ વાંક કહાડી શકાત નહિ. પણ એ તો એના અવિચારી ને મમતી સ્વભાવ પ્રમાણેજ વર્ત્યો. એણે પેલા સાધુઓને એકદમ ખરતફૂં કર્યા, ને પોપના મુરસાની કાંઈપણ દરકાર રાખી નહિ. એને એટલો વિચાર સૂઝ્યો નહિ, કે બીજા હોત્રી જેવા મારા પ્રતાપી પિતાતું પશુ પોપની આમળ કાંઈ આશુ નહોતું, તો હું તે તેની સામે શી રીતે ટકી શકીશ. બીજો હોત્રી ગમે એવો હતો પણ બહારથી તો પોપને નમતો જ રહેતો, જોને તો તેથી ઉલટોજ માર્ગ પકડ્યો.

પોપે કોધાયમાન થઈ ઈંગ્લાંડને ધર્મબહાર મુક્યું. 'ધર્મબહાર' બોલ તો માનો છે, પણ એની વિપત કલામાં આવે એવી નથી. આ શિક્ષાથી ઈંગ્લાંડમાં સઘળી શુભ કે અશુભ ક્રિયાઓ એકદમ બંધ પડી. કબરસ્તાનમાં મુકાં પણ દટાપ નહિ, એક બીજાને નમસ્કાર કરવાની પણ મના, અને કોઈથી લૂગડાંએ બદલાય નહિ. આપણા દેશમાં સતકીને જેટલી દરકત પડે છે તેથી સો ગણી ઈંગ્લાંડના લોકોને આ વેળા દરરોજ પડવા લાગી. આ પોપની શિક્ષા તો એવી હતી કે લોકો ક્યાર થઈ પોતાની મેળેજ રાત્રની સામે યાય. હજી પણ જોન કાંઈ ન સમજતાં ઉલટો વધારે હિંમત ચર્યો. બળાતકારે પાદરીઓને ક્રિયા કરાવવાની ફરજ પાડી તેમને એ બહુ પીડવા લાગ્યો. પાદરીઓ ગભરાઈને ધણાખરા ફ્રાન્સ નાસી ગયા, દુનિયામાં હાહાકાર થઈ રહ્યો, ને પોપ ઉપરાઉપરી વધારે ધર્મશિક્ષાઓ જોનને કરવા લાગ્યો. ઉવટે ખ્રિસ્તી જીવદશુરું છેલ્લું બાણ ફટકું. પોપે જોનને પતિત ડેરવી પદબદ્ધ કર્યો, ને સઘળા ખ્રિસ્તી રાજ્યોને ઈંગ્લાંડ ઉપર ચડી જઈ તે હુકમ

અમલમાં આપુવા લખી ગોઠવ્યું.

ફ્રાન્સના ફિલિપને એટલું જ ભોઈતું હતું. મોટું મેન તૈયાર કરી તે ઈંગ્લાંડ લેવાને એકદમ નીકળી પડ્યો, અને તેને ઈંગ્લાંડના અમીરો મળી જશે એમ જોતનં લાગ્યું, કેમકે એના જીવનથી તેઓ કમારના કટાણી ચલા હતા. આ ભોઈ જાયલો જોન પહેલાં જેટલો તોર રાખતો હતો તેટલોજ આ પ્રસંગે દીન થઈ ગયો. એ પગે લાગતો પોપના એલચી પાસે ગયો, ઈંગ્લાંડનું તાજ પોપને ચરણે ધર્યું, તેણે પોતાના ખડિયા તરીકે પાછું આપ્યું તે એણે લીધું, તે દર વર્ષે પોપને બારે ખંડણી ભરવાનું કબૂલ્યું. (ઇ. સ. ૧૨૧૩.) પોતાના દેશને નીચું જોરડાવનારા આ તહની વાત સાંભળી ઈંગ્લાંડના અમીરો યરમથી લાલચોળ થઈ ગયા, અને પોતાના રાજને બહુજ ધિક્કારવા લાગ્યા. તોપણ હાલ તો જોનનું વિધન આ લિપાયથી દર થયું ખરૂં. ફિલિપને આચારજી મહારાજની આજ્ઞા થઈ કે હવે આ મુલક અમારો થયો છે તેથી તમારે એકદમ પાછા વળવું. આ સાંભળી ફિલિપ ધણોજ ચીડવાઈ ગયો, કેમકે એણે જોયું કે સૈમના ખાવાએ તો પોતાનો સ્વાર્થ સ્પષ્ટવા મને નકમોજી અરચમાં ફસાવ્યો, તે માફ ધાર્યું તો કાંઈ પણ ચલા દીધું નહિ. તોપણ એ સમયને જોળખનારો હતો તેથી મનમાં ગમે એટલું લાગ્યું પણ સમજને પાછો ગયો.

પ્રજાનો પોકાર તથા એકસાથ—આ રીતે પોપ સાથેના જગડો પતાવી જાને જાણ્યું કે હું પાર પડ્યો. એને હજી ખમર નહોતી કે આચારજીના કોષાગ્નિ કરતાં પણ પીડાયલી પ્રજાનો કોષાગ્નિ કેટલો બળવાન છે. હવેથી એ તો બહુજ બેહેકો, ને લોકોએ કાતે પણ સાંભળ્યાં ન હોય એવાં જીવનનાં કામ કરવા લાગ્યો. મજામાં આવે તેને દંડે, દેદ કરે, લડી લે કે મારી પણ નાખે. એક ચાકુદીને વગર વાંકે પકડી લૂટવા માંડ્યો, ને દોટલું ધન જતાવ એમ કહી રીખાવી રીખાવી દરેક દાંત તાણી કહડાવ્યો. એમ માત દહોડા સુધી ચલ્યું, ત્યારે તે બાપડાએ હારીને પોતાનું સઘળું ધન ખતાવી દીધું. વળી એની બદલાલ તો બેસુમાર હતી. મોટા ઘરની વધુ દીકરીની પણ

ને બળાત્કારે આજરૂ લેતો. એક અખીરઝાદી એને વશ થઈ નહિ, ત્યારે તેને એર દેવડાવી એ દૈત્યે મારી નખાવી. આવો જુલમ આપણા દેશમાં પણ કાંઈ રાજ્યએ કર્યો હોય તો તેની ખરાબી થયા વિના રહેતી નથી; તો નોર્મન ને સેક્સન લોહીના લેકા એવા જુલમ-મારની સામે કમર બાંધીને ઉઠે એમાં કાંઈ નવાઈ નથી. પણ તે ઉદાવણીમાં જે તેમણે એક્સપીલાપલ્ડ, ધીરજ ને અગમશુદ્ધિ બતાવી છે તે ખરેખર એશિઆની સઘળી પ્રગતને બોધ લેવા લાયક છે. આપણે ત્યાં ત્યારે રાજા આવો નીકળે છે, ત્યારે બધા લોકો ત્રાહે ત્રાહે પોકારે છે, પણ જેના માથા ઉપર આવી પડે છે તેજ તેવું ફાડી લેછે. વખતે જેનાથી સાખી નથી રહેવાતું તે ગાજી ઉઠી રાજાને ધૂધી નાખેછે, અને બીજને કાંઈ ગાદીએ ચડી બેસેછે. પાછો થોડા વખતમાં બીજે રાજા પણ એવોજ નીવડેછે, અને બહુ યાવછે ત્યારે તેની પણ એજ વલેહ. આ રીતે એશિઆખંડના દેશોમાં નિરંતર જુલમ ને બડા વારા ફરતી ચાલ્યાજ નયછે, અને લોકો કઠી પણ નિરતિ ઠરી ઠામ બેસી શકતા તથી.

ગદા પણ શાણા ઇન્જિન લોકો તો આ ટાંકણે જૂદીજ રીતે વર્ત્યા. તેઓ સમજતા હતા કે જેને માથે પડે તે લોગવી લે એ સમજજ નગલી છે અને એથીજ બધી ખરાબી થાયછે. તેઓ સમજતા હતા કે દેશમાં એકપર જુલમ થયો તો બધાએ પોતા ઉપર થયો એમ જાણવું જોઈયે. કેમકે જેનામાં જરાપણ અગમશુદ્ધિ હોય તે તો સમજે કે આજે એનો વારો તો કાલે આપણો પણ આવશે ખરો. ન્યારથી જોન રાજાનો જુલમ વધવા માંડયો ત્યારથીજ નોર્મન ને સેક્સન લોકો એક બીજને સમજુખીઆ સમજી પોતાનું જૂનું વેર જૂલી ગયા. તાલુકદારોને સમજ પડી કે આ લોકને પક્ષમાં લઈ રાજાની સામે આચડવું એમાંજ આપણો લાલ રહેલો છે. પાદરીઓ તો આ દુષ્ટ રાજાનો મદ તોડવાને મૂળથીજ તત્પર થઈ રહ્યા હતા.

હવે એટલુંજ બાકી હતું કે થોડા માણસો આગળ પડી બધાને

એળા કરે. આ કામ કેન્દર્પરીનાં ધર્માધ્યક્ષ સ્ટીફન-ડિ-લેંગ્ટને વચ્ચેનું
 હિંમત તથા ચતુરાઈથી પોતાના હાથમાં લીધું. એ આચાર્ય મહા
 વિદ્વાન, બુદ્ધિવાળો, ભલો ને ખરેખરો-દેશસ્નેહ હતો. રાજ્યતંત્ર દેવી
 રીતનો હોય તો રૈયનને દુઃખ પડે નહિ એ જાણતો તે ધંધા વખત-
 થી વિચાર કર્યાજ કરતો હતો, ને જેમ જેમ દેશમાં રાજનો જીલમ
 વધતો ગયો તેમ તેમ તે પોતાના વિચાર અમલમાં અણાવવા હિંમત
 ને તજનીયથી આગળ પડતો ગયો.

પૌપ સાથે ગમાધાની થઈ, તોપણ પ્રાચિત્ત આપ્યા પહેલાં
 આ દેશહિનેચ્છુ સાધુએ રાજની પાસે એવા સોગન ખવડાવ્યા,
 કે હવેથી હું એડવર્ડ ગળના કાયદા પ્રમાણે ચાલીશ. અમીરોએ
 રાજની હારે ક્રાન્સમાં સડવા આવવાની ના પાડી હતી. તેથી ન્યારે
 નિ લાંબી પાછો વળ્યો તે વેળા જાણે પારકાજ મુલક હોય તેમ જોન
 અમીરોનાં ગામ લંટો ને જાણી મુકનો ઇંગ્લાંડમાં પેઠો. એ સાંભળી
 આ ખરો ધર્મચુરુ તેની સામે મયો, ને પોછરીને કહ્યું કે આ
 રાજનો ધર્મ નહિ. સીધી રીતે ન માન્યું ત્યારે જોનના સરકરમાંના
 કલેક્ટર સિપાહીને ધર્મ બહાર મુકવાની એણે ધમકી આપી; અને ત્યારેજ
 તે કાંઈક સમજ્યો.

પણ લેંગ્ટન જાણતો હતો કે આ રાજ આટલાથી ટેકાણે
 આવવાનો નથી, અને તેથી તેણે લંદનમાં મોટા મોટા અમીરો તથા
 પાછરીઓની એક સલા કાંઈ નિમિત્તે મેળવી, અને પછી તેમની
 આગળ બધાના મનમાં જે વાત ઘોળાયા કરતી હતી તેજ કહોડીને
 ક્ષિણ-પૂઠ્યું, કે ગુજા બહુ કાટયો ■ તેનો કાંઈ ઉપાય કરવો છે કે
 નહિ? આ અનુભવી પંડિત સમજતો હતો કે એક નવી વાત ગમે
 તેવી સારી હોય તોપણ જ્યાં સુધી તેને જૂના રીવાજનો ટેકા
 મળતો નથી ત્યાં સુધી ધણા લોક તેમાં સામેલ થતાં આચકા ખાયછે.
 તેથી એણે મહા મહેનતે પહેલા હેતીએ આપેલા પદાની નક્કલ શોધી
 કહાડી હતી તે બધાની આગળ રજુ કરી કહ્યું, કે રાજને આ
 પ્રમાણે ચાલવાની આપણે ફરજ પાડવી જોઈએ. બધાએ એ કસવ

એક અવાજે કબૂલ રાખ્યો, ને દરેક જણે ધર્માધ્યક્ષ પાસે જઈ બાઈ-બાઈ ઉપર હાથ મુકી સોગન ખાધા કે દેશની સ્વાધીનતાને અર્થે જરૂર પડે તો હું મારો પ્રાણ આપવાને પણ તૈયાર છું.

પ્રજનનું જાહેર બેઠું—આ રીતનો એકોક્ત કર્યા પછી થોડેજ દહાડે સધળા તાલુકદારો સહી થઈ દરબારખર ચઢી ગયા. જાને તેમને બિયવવા તો માંડ્યા, પણ એ હચીઆરખે અમીરોના વિકરાલ ડોળા જોઈ એ સમજી ગયો કે એ વેળા તો લટી ગયા વિના છૂટકો નથી. તેથી તેણે મહેતલ માગી વચન આપ્યું કે હું તમારું મન મનાવીશ, ને એ વાતના લેંચન વગેરે જે ચાર ધર્મશુરુઓને જામીન આપ્યા. આ વાત તેમણે કબૂલ કરી, કેમકે ઉછાળી પગ ભાંગવો નહિ એવી લેંચનની સલાહ હતી. પણ એ દરમ્યાન કેટલાક હક આપી પાદરીઓને ફેાડવાની રાજીએ તજવીજ કરી, તેમ સાધારણ લોકોને પણ થોડાક હક આપ્યા. પણ રાજની આ નીચ તજવીજથી આ જાંચ પ્રજાનો સપ જરાએ ડચો નહિ, અને ત્યારે એણે પોપને સમજાવી એવી આજ્ઞા કરાવી કે અમીરોએ રાજની સામે થવું નહિ, ને ધર્માધ્યક્ષે રાજના સલાયક થવું. પણ આ ખરો દેશ-હિતેચ્છુ સાધુ તથા પેલા અમીરો તો લોભી જમદગુરુના એ બોલવા ઉપર કાંઈ પણ લક્ષ ન આપતાં પોતાના પવિત્ર ઉદ્દેશમાં જરીજ રહ્યા.

મહેતલ પૂરી થઈ કે બધા તાલુકદારો ૨૦૦૦ જોદા લઈ ઓકસફર્ડ મુકામે રાજ હતો ત્યાં ગયા. એમની માગણીએ સાંભળી રાજ તો ચોકચો, કેમકે આ વખતે પહેલા હેત્રીનો પટો આઘો મુકી તેમણે એક જુદોજ લેખ લખાવી લેવા માગ્યો, અને તેમાં પ્રજાના સધળા વર્ગની સ્વાધીનતા જળવાય એવી ડહાપણુ ને દુરઅદેશી ભરેલી ધણી નવી કલમેજ પેલા પરમાર્થ પાદરીએ નાખી હતી. નીચ ખધાઈથી જોને જવાળ આપ્યો કે તમારે મારા ધણી પોપને અરજ કરવી, અને તે જો દુરમાવશે તે કરવા હું તૈયાર છું. અમીરો કહે કે અમે પોપ બોપને ઝોળખતા નથી, પણ તું અમને પાંશરો જવાળ આપે છે કે નહિ. પોપના એલચી

- પાસે લિંચનને કહેવડાવ્યું કે આ અમીરો જગદશુની સામે બંડ-
કરેછે માટે તમારે એ લોકોને ધર્મબહાર મુકવા જોઇયે. આ શાશ્વ-
દેશભક્તો એટલેજ જવાબ આપ્યો કે પોપની શી છાંછા છે તે હું
તમારા કરતાં વધારે જાણું છું, અને તેનીજ સાથે રાજાને કહાવી
મોકલ્યું કે તમે જો તમારા લોકોની સિપાહીઓને રુપ્સત નહિ આપો
તો હું તે સર્વેને ધર્મબહાર કરીશ.

જોન મહારાષ્ટ્રને નાઠો, તે હિંદના કિલ્લામાં બરાઈ બેઠો. તાલુક-
દારોએ ખુશી રીતે બંડનો વાવટો ચલાવ્યો, પોતાના હસ્કરનું નામ
“ ધર્મસેના ” પાડ્યું, અને તેની સરદારી એક હોંશિયાર અમીરને
આપી. જેમ જેમ તેઓ આગળ ચાલતા ગયા તેમ તેમ લોકોનાં
ટોળે ટોળાં પોતાનાં ધરખાર જોડી હથિયારબધે તેમને આવી મળવા
લાગ્યાં, અને હવે સાખીત મયું કે આખો દેશ સ્વતંત્રતાને માટે
કકડીને ઉભો થયોછે. આ સમે રાજાએ અમીરને જે હક જોઈતા
હતા તે આપવાનાં કહેણ મોકલ્યાં, પણ તેમણે ઉદાર બુદ્ધિથી
જવાબ આપ્યો કે અમે અમારાજ સ્વાર્થને માટે નહિ પણ તમામ
મળને સારૂ ઉભા થયા છીએ. આ સાંભળતાંજ રાજા હિંદમાંથી
રતોવાઈ નાઠો, ને ધર્મસેના ત્યાં આવી પહોંચી ત્યારે ત્યાંના નગર-
શેઠે (મેયર-mayor) તેમને પ્રેમથી વધાવી પોતે તે પક્ષમાં
સામિલ થયો. જુલમગાર જોનની તરફ હવે કાઈ રહ્યું નહિ, અને
તેણે હારીને કહ્યું કે તમે જે દહાડે ને જે ઠેકાણે મળીને સમા-
ધાન કરવા ચાહતા હો, તે ઠેકાણે ને તે દહાડે આવી તમારાં મન
મનાવવા હું તૈયાર છું. તેઓએ કહ્યું કે એમ-છે તો તા. ૯ મી
જુનને રનીમીડા ક્ષેત્રમાં મળવું. ત્યાં જવા મળ્યા, ને ચોડી ખેંચતાણ
કર્તા પડી તા. ૧૫ મી જુન ૧૮. સ. ૧૨૧૫ ને રોજ આ જુલમી ને
મિલજી રાજાએ પોતાને હાથે એક લેખ ઉપર મહોર કરી. એ લેખને
એનાકારાં અથવા “ મોટો પટ્ટો ” કરીને કહેછે.

પદ્મ પ્રભાણે રાજાને ચઢાવવા તાલુકદારોએ પોતાના હાથમાં
હિંદનો કબજો રાખ્યો, કિલ્લો ધર્મપક્ષને હવાલે સોંપ્યો, અને

૨૫ અમીરોને પ્રજાની સ્વાધીનતાના સ્વક ઠેરવી તેમને કુલ અખત્યાર આપ્યો. ધાપો પ્રમાણેજ આ પાપી રાજાએ પોતાનું વચન તોડનાં તાર લગાડી નહિ. એણે પદો રદ કરવાની પૈાપ પામેથી આગા મગાવી, ને પોતે લાકુતી સિપાહીઓ બેગા કરી ચોતર્ફ મુલકને કબ્જા કરવા લાગ્યો. પણ તાલુકદારે ડરે એવા નહોતા. તેમણે એને પદમ્પટ ઠેરવ્યો, ને ગમતની ગાદી ફિલિપના હાથે લુઈને આપી. તે સમ્પર લઈ દોડતો આવ્યો, અને લંદનમાં સધળા અમીરોએ એને જાગ્રત પ્રમાણે મળ્યો. હવે લગઈ ખૂબ મચી, અને બંને પક્ષની વાગ-કૂરતી હારજીત થવા લાગી. પણ એવામા દૈવયોગે વૉશની ખાડી ઓળંગી જતાં જોનનો સધળો ખગ્તનો, ધાસ દાણો ને રાજચિન્હો હૂપી ગયાં. એનું શરીર ફિકર ચિંતાથી નળણું ચાલતુંજ હતું તેમાં આ મોટી આફતથી એકદમ વધારો થયો, અને પાસેના કિલ્લામાં જેમ તેમ કરીને જઈ પહોંચતાં એણે પોતાનો દેહ છોડ્યો. (ઈ. સ. ૧૨૧૬) આ રીતે જોનના જીવન ને મમતની આખર આવી.

એના કાર્ક.—આ રાજ્યમાં સૌથી વધારે યાદ રાખવા જોગ ખાખત આ પદાની છે. એ પદો બહુ લાંબો છે પણ તેમાંની આ ત્રણ કક્ષમો તો અમૂલ્યજ છે:—

૧. કોઈપણ સ્વતંત્ર માણસને અમે કેડ, હંક કે દેશાનિકાલ ફરીશું નહિ.
૨. કોઈપણ સ્વતંત્ર માણસને તેના ખરોખરિયાની સંમતિ વિના અમારાથી ગુનેહગાર ઠેરવી શકાય નહિ.
આ બીજી કક્ષમ વિના ખરેખર પહેલી કક્ષમ નિરર્થકજ છે, કેમકે ગુનેહગાર ઠેરવવાનું રાજના હાથમાં હોય તો તે મર્જીમાં આવે તેને શિક્ષા કરી શકે; પણ આ કક્ષમથી ગુનેહગાર ઠેરવવાનું કામ તો તહોમતદારના વર્ગીઓને જ હવાલે થયું, અને તેથી જો તેઓ તેને નિર્દોષ કહે, તો રાજની ગમે એટલી છતરાજી હોય તોપણ તેને હાથ ધરીનેજ બેસી રહેવું પડે.
૩. દેશના મહાજનની મંજૂરી વિના કોઈપણ કર અમે મુકીશું નહિ.

‘आ जोकवणुमां गह्वर गह्वर गह्वर’ छे. आथो लोकाते
अणुगमता कर मुक्तता पधे पड्या, अटलुर्ग नहि, पणु नाणां लेवा-
ने गाटे मलान्नतो दरवणत पधे होवथी राजनने दमेश
विचार रहेतो, के गे हुं गेरकपदे सावी दैयतने नागगृहरीश ते.
तेजो कर मुक्तवानी वणते भारी आडे आवगे आ तजनीज अघी
हनी के वारे वारे जंड करवानी नहर पडे नहि, अने राजन पोतानां
भेजेज पांशरे आले.

भाटे, आ पट्टानुं छिजेज लोक गे अलिमान गण्डे ते वागधी-
न छे. आनुं उद्वपणु लरेणु पराक्रम पडेसां द्वाध पणु लो-
काधपणु देशमां कथुं नहोतुं. आ पट्टो गगगग अथवमां अथव-
अने विस्तर पामतां अथवत धरो दान साज्यो, पणु अ
पट्टांमां प्रगनी स्वाधीनतानां मगगां तावो ममाअेसां छे. तेथी
आ पट्टाना दुनियामां पधे शुशु गवाय अने तेनु नाम सांख्यतांग
छिजेजेनां अंतःकरण उलगाध नप अेमां द्वाध नवाध नथी. अ
पट्टानो लेप, अे पट्टानी तारीप, ते अे पट्टानुं अथग रवतंततान,
सधगा साहनाशने गह्वर व वहायुं होवुं गे. गे. रनीमीगु
पवित्र क्षेत्र गेह अेह-साधे नामना अेह शान गेह दविता वीग-
हो उठणी आये होतो ते तेनी इविनाम नीयमा लावार्थ उठथी
पणु द्वाधे समजरो.

(लावणी.)

खडा रहेवे जो पंथी, यह हैं बडा रनीमीद रम्य अरन्य,
जहां पूर्वे पूर्वजने अपूर्वहि किया पराक्रम सिवाही वन;
पकर फरही जुल्मी राजाका लिखालिया पट्टा पावन,
जिस पट्टेके जोरहि तेरे तूटे इवे हैं सब बंधन.

सीस नमा, आसौंस दे, सुमरन कर हरदम आनंदित मन;
 और होवे कबि दिये देवने तिझे पुत्र, तौ तूं तत्छन
 जा, तिस्कोहयां बुलाहि ला, अरु खेत्र बताके बोल बचन,
 बेटा बेहद है उपकारहि जो कर गयेहि बे महाजन.
 अमूल्य है अैशानहि इस्का मिले न बदला चौदधुवन
 एक उपायहि है, तुम इस विध मिसे दो पुत्र बचन
 यह पूर्वजका अजब वारसा मझव मुझव करकेहि जतन
 सदा अखंडहि अहो रखींगे लडके लडकों के कारन.
 जब लग घटमें मान, कोन हि करे अम्हारा हक हरन
 हक खातिर बहितरहि मरना: बंदिवानका जलो जीवन!
 इंग्रेज कवि एकन्साइड करत यौ पूर्ण उच्छाह कबन
 जिसका तर्जुमा तर्त्तिवे नवलराम बदे रंकबदन.

प्रकरण ८ भुं.

पल्लेजिनेट वंशना राजाओ:

हुंजी ३ जे, ओउवड १ हो, ओउवड २ जे.

छ. स. १२१६ धी १३२७ सुधी.

जेनना अकाण भृत्तुथी धिआंड क्रान्तना हाथमां नतुं नतुं
 म्प्री गथुं. देशना हकमां तो ओतुं भरषु सवभतेज नीपल्लुं. ओ लुधम-
 आर गयो डे अभीराने विचार सल्लयो डे हवे आपणुने लुधनो शा
 रूप छे, अने हाथे डरी परदेशीने राज शा भाटे आपवुं नोधये.
 तेओ आम संकल्पविकल्प कर्मा करता हता ओवामां पेंओकना
 दाने तेना प म्पीपत्र ते १२७ १३२७ १३२७ १३२७ १३२७

તેમની ઉપર આર્જવલક્ષી સત્તાહસપનાં કહેણ આવ્યાં એ હકાર
આજરાગતો બનેલી, તથા બાતે ઘણો પ્રલો ને લલો માણસ હતો.
તેથી સમજા અમીરો એક પછી એક પોતાના લશ્કર સાથે લુછને છોડી
નવા રાજાને આવી મળ્યા. તેઓએ પે'શ્વોકને રાજ્યનો રક્ષક ઠેરવ્યો,
અને આ રીતે ઇંગ્લાંડનો પાછો એક તંત્ર ચલાવી લુછને સત્તાહ
કરી પોતાના મુલકમાં પાછું જતું પડ્યું.

પે'શ્વોક જીવે ત્યાં સુધી રાજ્યમાં સુખ ને સમાધાની રહ્યાં,
પણ એ જે વરસમાં મરી ગયો ને મતલબીઆ લોકો રાજા પાસે
આવીને ભરાયા. હેની મોટો થયો તોપણ બાળકજ રહ્યો, અને
જન્મપર્યંત ખીજની અકલે આલ્યો. એના રાજમાં ખરૂં ચલણ
એના માનીતાઓનું હતું, અને તે નીચ પરદેશીઓ જેમ બને તેમ
પોતાનાં ઘર ભરવાનું કરતા. પણ આ સમયના જગરા મગરૂર
અમીરો પરદેશી માનીતાઓનું ચલણ કે જુસ્મ જોઈ શકે એવા
નહોતા. હેનીને એના પાછ માનીતા મોટો પદો તોડવાને
હકેરતા. અને તે વેળા તો અમીરો સિંહની પેઠે દીક્રીયારી કરી હતા.

હેનીએ છેક ૫૧ વરસ સુધી રાજ કર્યું, પણ એ બધા કાળ
અમીરોના ઝગડામાંજ ગયો. ઘણા વખત સુધી અમીરોએ રાજ્યનો
બધો અખત્યાર પોતાનાજ હાથમાં લઈ લીધો હતો, અને હેની
કટલોક વખત ખરેખરો કેદીજ હતો. રાજના અને અમીરોના પક્ષ
વચ્ચે ખુલી રીતે ઘણીવાર લડાઈઓ થઈ હતી, અને એકવાર
આ પક્ષ જીતે તો ખીજવાર પેલો. પણ ઘણા કાળ સુધી આ
રાજ્યમાં અમીરોનું પ્રબળ આલ્યું હતું. અમીરોનો આગેવાન
અમીર સાર્ધમન-ડિ-મોન્ટફર્ડ કરીને હતો તેના સંબંધે આ ઝગડાનો
કાંઈક હેવાસ નીચે આપ્યો છે.

સાર્ધમન-ડિ-મોન્ટફર્ડ—એ પણ રાજાનો બનેલી થાય, એ
પે'શ્વોકની વિધવા જોડે પરણ્યો હતો. મોન્ટફર્ડ બાતે ફ્રેંચ હતો,
પણ આ સ્ત્રી કર્ણ પછી ઈંગ્લાંડમાં લીસ્ટરની હકુમતપર આવ્યો,
અને પોતાના ગુણથી અમીરોમાં એણે ઘણો વગ મેળવ્યો.

રાજ્યએ જે ચાલુ વાર મોટા પદાને મજુર કર્યો, ને જે ચાલુ વાર તોડ્યો, ત્યાં અમીરોએ જોયું કે ગજનને ઓત્યાના બધ નથી, અને એ તો નીચ માણુએની અક્ષલ ચાલ છે. તેથી તેઓએ બેગા મળી એકઠા કર્યો, ને ઠની મજુરી માટે જ્યાર તેમને પાર્લમેન્ટમાં બોલાવ્યા, ત્યારે તેઓ તથીઆ બાધ ને ગયા, ને રાજનને નજરેકે જેવો કરી નાખી એની પાસે માગન બચડાયા કે તમારામાંના પદર જણુ મડળ ગન્યસુધાગને માટે જે કાયદા બાધે તે માટે દખલ છે. આ મડળનો પ્રમુખ સાઇમન-હીમોન્ટફર્ડ હતો. એના પ્રમુખપણા હેઠે જે કાયદા બધાયા તે “ એક્સક્સેડના ધારા ” એ નામથી ઝોળખાય છે (ઇ. સ. ૧૨૫૮.) આ ધારાથી એકે દેશમાં દેવા મહાભાગત ગન્યસુધાગનો પાયો નાખ્યો તે આગળ દેવામાં આવરી, પણ એની આ મંત્ર દેટલીક વર્તણૂક ઉપરથી ઘણાને એમ લાગ્યું કે આ પદર જણુ ગન્યની સધળી સત્તા પોતાનાજ હાથમાં લેવાનું દે છે, અને તેમણે કરવા પણ તેમજ માંડ્યું હતું. તેઓએ ગજનના મધળા અધિકારીઓને ફેરવી નાખ્યા, પાર્લમેન્ટ માટે ન આવી શકાય તેથી કરીને બાર આગરદારોને પ્રાતનિધિ નીમ્યા, અને દંડ પરગણાના રાજના અમલદારોને તેમજ કામગીરીમાં સામેલ ગઈ મદદ કરવાને તેમજ પાંચગ ગખવાને આજ તર્ફના ચાલ ચાર પ્રતિનિધિઓને ચૂંટવાના હુકમ કર્યા. આ જોઈને દેટલાકે અમીરોએ ગજનના પક્ષમાં જઈ લગ્ગ ઉઠાવી. એન્ટફર્ડને ક્રાન્સમાં નાસી જવું પડ્યું, પણ ત્યાંથી થોડા વખતમાં પાછાં આવી ગેણે એક્સક્સેડના ધાગ પ્રમાણે ચાલવાની રાજનને ફરજ પાડી. (ઇ. સ. ૧૨૬૬)

ક્રાન્સના ગજન ખામે આ તકગર ગઈ, અને તેણે “ એક્સક્સેડના ધારા ” નું કર્યું. આ હગવ અમીરોએ માન્ય કર્યો નહિ, અને દેશમાં આત્મવિચ્છેદ ચાલુ થયો. ઇ. સ. ૧૨૬૪ માં હુઈસ્ આગળ મોટું યુદ્ધ થયું, અને તેમાં હેન્રી કેદ પડાયો. હવે અમીરોની જીત પરિપૂર્ણ થઈ. એ ચાલ દેક્ષણેથી રાજની તર્ફની ઉઠા-

વણી થઈ, પણ તેને એક ઝપાટાની સાથે ઘણા નાખ્યા. અમીરોને ધર્મ બહાર મુકવાનો હુકમ પોપે મોકલ્યો તે મોન્ટફોર્ડે જરૂરલામાં ફતરફારથી ફાટી નાખ્યો અને ક્રિસ્ટમસનો તહેવાર પોતે રાજ-વૈભવથી પાળ્યો.

મોન્ટફોર્ડનો આ હાથ અને આ પ્રતાપ જોઈ કેટલાક અમીરો-ને લાગ્યું હતું, કે એ રાજપદનો લોભી છે, પણ એણે આ સંપૂર્ણ ચક્ષતી કળામાં પણ જે પ્રગટિતનું અપૂર્વ કામ કર્યું તે ઉપરથી સાબીત થાય છે કે એ તો ખરેખરો જનરવતંત્રતાનો હમેશાં મિત્ર હોતો. ઇ. સ. ૧૨૬૫ના જાનેવારી માસની ૨૦ મી તારીખે એણે જે પાર્લામેન્ટ બોલાવી તેમાં દરેક પરમણા (county) અને કસ્ટમા (borough) ના લોકોને પોતાની તર્ફના બે બે માણસ પસંદ કરીને મોકલવાની એણે પહેલવહેલી સલાહ આપી. ઓક્સફોર્ડના ધારામાં એણે આ કાર્યનું મંગળાચરણ કર્યું હતું. અને આ નમે તેનો આરંભ કર્યો.

પરંતુ અમીરોમાં એના સામે જોડેલી દહાડે દહાડે વધતી ગઈ, અને તેનો લાભ ધર્મ રાજકુંવર એડવર્ડે પોતાના બાપની તર્ફથી ખટપટ કરવા માંડી. એ બાપની સાથે કેદમાં આવી રહ્યો હતો ત્યાંથી છટક્યો ને એણે લડાઈનો ખુડો ઉઠાવ્યો. ઇવશ્યામ આગળ જંગ મચ્યો. ઘણાં વધારે મોટાં સેનની સામે દલતાથી શત્રુનાં મોન્ટફોર્ડ કપાઈ મૂક્યા. આ પ્રતાપી પુરુષના પડવાની સાથે અમીરોનો પક્ષ ટુટી ગયો, અને રાજસત્તા પાછી સ્થાપન થઈ. હેન્રીએ ‘મોટા પક્ષ’ પ્રમાણે ચાલવાના સોગન લીધા, અને પાર્લામેન્ટ એને ફરીથી માન્ય કર્યો. મોન્ટફોર્ડે જે સુધારા દાખલ કર્યો હતો તે બંધ પાડવાની રાજાએ હિંમત ચલાવી નહિ, અને તેથી એ મૂક્યો ત્યાંસુધા હવે તો દેશમાં સારી સમાધાની રહી એ સમાધાની એવી તો ચાલુ ગઈ હતી કે એડવર્ડ નિરાતે ક્રૂસેડની લડાઈએ ગયો, અને એ દરમ્યાન એનો બાપ મરી ગયો (ઇ. સ. ૧૨૭૨) તોપણ

કાંઈ તકરાર ઉઠી નહિ, અને એ ગેરહાજર છતાં લોકોએ એના નામની દવાઈ ફેરવી.

આમની સભા—આ પ્રમાણે આ લાંબા ગાળનો અંત આવ્યો. એમાં સૌથી માદ રાખવા ભેગ થીના સ્પર્ધમન-ડિ-મોન્ટ-ફર્ડનું પેલું મહાભારત કામ છે. રાજકાજમાં ભાગ લેવાનો હક્ક અમીરોનો તો મૂળથી હતો, પણ આ વખત પહેલાં સાધારણ લોકોને કોઈ કોઈ પૂછતું કે સાંભળતું નહિ. પાર્લમેન્ટનું ખાસ સ્વરૂપ જે લોકો તરફની પસંદગી, તે પહેલપહેલું “એક્સચેન્જના ધરા” થી દાખલ થયું, અને હાલને સમે ઈંગ્લાંડની આમની સભા જે દુનિયામાં ગણી રહી છે તેનો મૂળ પાયો નાખવાનો જશ આ ફેર જનને છે. તે વેળાના લોકોને એનામાં ગમે એવા દોષ ભાસ્યા હશે પણ ઇતિહાસમાં તે એનું નામ ઉજવલ સ્વતંત્રતાની ભેડેજ સદા ભેગાયેલું રહેવનું, અને ત્યાં સુધી ઈંગ્લાંડની પાર્લમેન્ટ રહેશે ત્યાં સુધી સ્પર્ધમન-ડિ-મોન્ટફર્ડનું નામ લોકો હમણાની સાથે અમરણ કરશે.

એડવર્ડ પહેલો.

મુગલમાનોની સાથે લડાઈ એમાં મહા ફતેહબંદરીને એડવર્ડ પેરેગ્રાઇનથી પાછો આવતો હતો ત્યાં રસ્તામાં એને ખબર મળી, કે હેત્રી મરી ગયો છે પણ એને નામે રાજ સારી રીતે ચાલે છે, તેથી એ કાંઈ ઉતાવળ ન કરતાં બેત પ્રમ.ણે ફ્રાન્સમાં ગયો અને ત્યાં એક વરસ રહી તે રાત્રી સાથે જે ટકરારો હતી તે પતાવી. પછી ઈંગ્લાંડમાં આવી રાજ્યાભિષેક કરાવ્યો, ને થોડા વરસ દેશનો જગજર બદલેઅસ્ત કરવામાં ધ્રુવ્યાં. એનો વિચાર પોતાનું રાજ્ય મજબૂત કરી તેને ચોતર્ફ વધારવાનો હતો. એણે જોયું કે ફ્રાન્સ માથે નહમી દર્શાવ્યો કરવા કરતાં વેત્સ ને રકોટલાંડ બે છતીને ઈંગ્લાંડ સાથે જોડી દીધાં હોય તો ઈંગ્લાંડ યુરોપમાં એક જમરદસ્ત રાજ્ય થઈ જાય. એની આંખી નિંદગી

એ મનસુબો પાર પાડવામાં એણે ઉત્સાહ ને ખંતથી કહાડી,
અને તેમાં ધણે દરજ્જે તે પાર પણ પડ્યો.

વેદસનો હત—એ પ્રાંત રોમન ને સેક્સનોથી ભાગેલાં
શ્ચિટન -લોકથી વસેલો હતો. એમની ભાષા જુદી હતી, અને
હાલ પણ હજી તેમજ છે. ધણા વખતથી એ પ્રાંત ઈંગ્લાંડનો ખંડિયે
મથાતો હતો, પણ ત્યાંના કાંદારે પોતાનો વહીવટ સ્વતંત્રપણે
ચલાવતા, અને ત્યાંના પહાડી લોકો વખતે વખતે પાસેના તાલુકા
ઓમાં ઉતરી પડી ઈંગ્લાંડની વરતીના ઘેરકાંખર વાળી જતા હતા.
આથી એ બે પ્રાંતો વચ્ચે હમેશાં તકરાવે તો આસ્પાજ કરતી હતી.
વળી પાછલા રાજમાં તેઓ અમીરોના પક્ષમાં ગયા હતા. તે બાબતનું
એડવર્ડના મનમાં ભારે ઝેર હતું. માટે કાંઈ મિત્ર કહાડી એણે વેસ્ટમ
સ્વારી કરી. એ જંગલી લોક મહા ચરાતનથી ધણું દેશભિમાન ધરીને
સડ્યા, પણ કળા ને કબાયત આગળ ફક્ત ચરાતનનું કાંઈ ચાલડ
નથી. એમનામાં કુસપ ધણો હતો. પાછળથી તેઓ સમજી એકસપ
પણ થયા, પણ શું વળે ! તેમનો રાજા લુવેલિન રણમાંજ પડ્યો; ને
તેનો ભાઈ ડેવિડ નાસતો હતો તેને કાંઈ હરામખોરે પકડી એડવર્ડને
સ્વાધીન કરી દીધો. આ વેળા ખાસ કથલો કહાડી (ને ૧૮૧૪ ની
સાલ સુધી કાયદાની ચોપડીમાં કાયમ હતો) એડવર્ડે એ ખીચાર
ઉપર ધણુંજ ધાતકીપણુ વાપર્યું. આંતરડાં ખેંચી કહાડી એની નજર
આગળ બાળ્યાં, અને એમ એને રીખાવીને માર્યો, ને એ મૂઝા પછીયે
એના માથાના ચાર કડકા કરી એકેકા ઈંગ્લાંડની ચાર દિશાએ મોકલ્યો.
કે તે જોઈ બધા લોક કંપે ! આથી એડવર્ડના નામનો યોગમ કેર
વર્તી રહ્યો, ને સઘળો યુવક ખાલસા કરતાં વાર લાગી નહિ.
(ઇ. મ. ૧૨૮૪.)

સ્કોટલેન્ડ લેવાની તજવીજ—આ પ્રાંત પણ એડવર્ડે મૂળ-
થી દાદમાં પાલ્યો હતો. હાલ ત્યાંનો રાજા મરી ગયે. ફક્ત એને
એક દીકરીની દીકરી હતી. તેની બેડે એડવર્ડે પોતસના કુંવરનો

વિવાહ કર્યો કે તે ગાદી વગર લગ્ન કર્યો એ પોતાના વશમાં આવે. પણ તે કુંવરી તો એટલામાં ગત થઈ ગઈ, ને લાપાટોમાંના તથા જાણીએ ગાદીનો દાવો કરવાને ઉભા થયા. એડવર્ડે હિંમત ન હારતાં આ ટંટાનો લાલ લઈ પોતાનું ધાર્યું પાર પાડવાની જાંડી તળવીજ આરંભી.

એણે એ તથા ઉમેદવારને એવી સલાહ આપાવી, કે તમે માંદા-માદે લડી મરવા કરતાં ચુકાદો કરવાનું કામ ઈંગ્લેંડના રાજાને સોંપી તો ઠીક. આ વાત તેમને તથા સ્કોટલાંડની પાર્લિમેન્ટને પસંદ પડી. તેઓ ઘોડાક અમીરોને લઈ હરખાતા હરખાતા ઇનસાફ કરાવવા આવી અને એડવર્ડ સામે જઈ તેમને સરહદ ઉપરનાં નેરહેમ અને યેરિક પરગણામાં મળ્યો. મુલાકાત થતાજ તેમને માલમ પડ્યું કે આ તો એડવર્ડની ખધાઈ છે. એણે કહેલું કે હું આધરાજદાવે તમારો ચુકાદો કરવાનો છું, તેથી તમારે પ્રથમ તો માંદે સ્વામિત્વ સ્વીકારવું, તથા તમારા મોટા મોટા કિલ્લાઓ અને સ્વાધીન કરી દેવા-હવે સ્કોટલાંડ ઉપર સ્વામિત્વનો હક ઈંગ્લેંડનો કાંઈક હતો ખરો, અને એક રાજા ઝલાઈ મથો હતો ત્યારે જાહેર રીતે તેણે માન્ય પણ કર્યો હતો; પરંતુ એ આંત આત્માર સુધી સ્વતંત્રજ હતો. અને ત્યાંના લોકોને સ્વામિત્વનું નામ સાંભળીજ ગુસ્સો લાગતો હતો. તેથી શું કરવું તેનો આ લોકોને મોટો વિચાર થઈ પડ્યો. ભરોસામાં તેઓ તો છડાજ આવી હતા, અને એડવર્ડ (જે પોતાની જોડે જાંજરા નોદાંઓ લઈને આવ્યો હતો) તેણે તળવીજથી ધમકી પાડી આપી કે તમે માંદે સ્વામિત્વ કબજા નહિ કરો તો તમે તમારી જાનભૂમિનું ફરીથી મેં જોવા પામવાના નથી. શું કરે ખીયારા એ ઉમેદવારો, કે તેમની જોડે જે ઘોડાક અમીરો હતા તે ? આમ તેમ ગહાં તથાં મારી આપરે તેઓ નમ્યા.

સ્કોટલાંડની જીત—જ્યારે બધા કિલ્લાનો કબજો લેવાઈ રહ્યો, અને તેમાં એડવર્ડે પોતાનું લગ્ન કર્યું, ત્યારે એણે યૂરોપના પડિતો સેથી જોન બેલિયલ નામના ઉમેદવારની તરફનો શાસ્ત્ર્ય મંગાવી

મુકયો હતો તે જાહેર કર્યો. (ઇ. સ. ૧૬૨૦.) બેલિયનને આ રીતે રાજ તો મળ્યું, પણ લોકમાં બહુજ દિટકાર થયો. તેઓ તો પરદેશીની મુંસરી ફેંકી દેવા ગુજનને હરથડી ઉચ્કેરવા લાગ્યા, અને એડવર્ડનો હેતુ પણ એમજ દર્શાવવાનો હતો, કે લડીને બધો મુક્ક ખાલસા કરી નાખવાનું એને પૂરતું બહાનું મળે. એ મનદાખથી આમુખા એને 'માફુ' લગાડવાં એ મહેજ મહેજ કામને સાર બેલિ-મલને લાંઠન બોલવવાં લાગ્યો. આથી એ અંતે કંટાળ્યો અને ક્રાન્મ માથે ઇંગ્લાંડને લગાઈ થઈ તેનું 'ટાંકણું' સાધી એણે ખુલ્લું બંડ ઉઘાળ્યું.

આ ખખર સાંભળતાંજ એડવર્ડ ક્રાન્મ જવા નીકળ્યો હતો ત્યાંથી પાછો વળી રોકોટલાંડ તરફ ધાયો, ને ડનબાર આગળ મોટી જીત મેળવી. (ઇ. સ. ૧૨૬૬.) બેલિયન પકડાયો તેને કેદ રાખી એણે પોતાની આશુ ફેરવી, અને મુકકના બદિબસ્ત માટે એક સમ્રાટ ત્યાં મોકલ્યો.

વિલિયમ વોલેસનો બળવો—આ પુરુષનું નામ દુનિયામાં બહુજ પ્રસિદ્ધ છે. એણે આ સમ્રાટ પોતાના દેસની લાજ રાખી રોકોટલાંડમાં ઇંગ્લેન્ડને બહુ જીતમ કરવા લાગ્યા; પણ કોઈથી કંઈ બોલી શકાતું નહિ, કેમકે અમીરો કુસર્પી ને નખખા થઈ ગયા હતા. વિલિયમ વોલેસ તો એક નાહતો સરખો ગરાસીઓ હતો. દેશને દુનંમે એ લાગી રહ્યો હતો તેવામાં એક દિવસ એ ગામ ગયો હતો, તે વેળા દહે છે કે એક ઇંગ્લેન્ડ અમલદારે આવી એની ખાપડીની આખર લીધી, ને તેથી તે લલી ખાપડી એકદમ ગાંડી થઈ ગઈ. આ યુનોહ છુપાવવા તે પાપીએ વોલેસ બંડખોર છે, એમ કહી એના ધરખાર પણ આળી મુક્યાં. વોલેસ ગામથી આવીને લુલે છે તો ખાપડી ગાંડી થઈ ગયેલી, ને ધરખાર આળી મુક્યાં. એજ વેળાં તે હાલે હું નહિ કે ઇંગ્લેન્ડ નહિ એવી પ્રતિજ્ઞા કરીને એકે તત્કાલ લઈ ફેરવામાં નીકળી પડ્યો.

ધોડા વખતમાં આ બહારવટિયાની યોગમ હાક વાગી રહી હતી. બીજા મરણિયા એને આવી મળ્યા, અને તેઓ બેગા થઈ શ્રેણેને કતલ કરી એક પછી એક ધણાક કિલ્લા સર કરવા લાગ્યા. હવે અમીરો પણ લશ્કર લઈ એના હાથ નીચે આવીને ઉભા રહ્યા, અને સુલ્તિંગ આગળ એક મોટી લગાઈ થઈ તેમાં હું શ્રેણેને હરાવી દેશપાર હાંડી મુક્યા. આ રીતે આ એક માણસના પ્રતાપથી બધા છતાયેલો મુલક પાછો સ્વતંત્ર થયો.

એડવર્ડે આ માઠા સમાચાર સાંભળતાંજ એક લાખ માણસ ભેગું કર્યું, ને જેમ બને તેમ તાકીદે તે હાથને રોકોટલાંડ પર તે થડી આવ્યો. આ જોઈ વોલેસના લશ્કરમાંથી અમીરો એક પછી એક ભાગવા લાગ્યા, અને એમને મનાવવા સાર વોલેસે સરદારી છોડી ફક્ત એક સિપાહી દાખલ લડવાનું કમૂલ કર્યું. પણ જ્યાં આવા સ્વાર્થી ને નબળા સરદારો હોય, ત્યાં શી રીતે જય થાય ? એકલો વોલેસ શું કરે ? ફોર્કર્ડ આગળ મોટી લગાઈ થઈ તેમાં રોકોટલાંડની સંપૂર્ણ હાર થઈ. (ઇ. સ. ૧૨૬૮.) તોપણ કૈયત-સહેજમાં તાબે થાય એવી નહોતી. હુંશિશ લશ્કર આવે ત્યારે તો તે નમી જાય ખરી, પણ તે પાછું વળ્યું કે તે પાછી હતી તેવી ને તેવી. આવી લડાઈ કેટલાંક વરસ સુધી ચાલ્યા કરી, અને એડવર્ડે છેક ઠંટાળી ગયો. એણે જાણ્યું કે જ્યાં સુધી આ એક નર જીવતો છે ત્યાં સુધી એ દેશ કદી પણ પૂરેપૂરો મારે તાબે થવાનો નથી. તેથી એને પકડવાની બધું મહેનત કરી, પણ ધણા વખત સુધી ઠાંધ વળ્યું નહિ. વાત કરતાં એ આ કુંગરામાંથી પેલા કુંગરામાં નાસી જાય, અને કોની તાકત હતી કે એનું પગલું પકડે. લોકોનો ભાવ એના ઉપર એટલો બધો હતો કે તે તો માથું જાય તોપણ બતાવે એવા નહોતા. આખરે એડવર્ડે ભારે લાલચો બતાવી, અને તેથી લોભાઈ એક હરામખોરે પોતાના ઘરમાં પરણો ઉતારીનેજ તેને ફસાવી દીધો.

દોનૈસ મરવા ભ.એ બીહિ એવો નહોતો. પક્ષાયા પંજી એણે જરાએ નમણું આપ્યું નહિ, અને એડવર્ડે લંદન લઈ જઈ આ અમર દેશભક્તને જાંમતી રીતે વેસના રાખની પેઠે રીખી રીખીને મરી નાંખ્યો. (ઇ. સ. ૧૩૦૫.)

રોબર્ટ બ્રુસને જાગ્યો—જોતસને મારી રોકોટલાંડનું રાજ્ય નિષ્કંટક કરવાની એડવર્ડે ધરણી રાખી હતી, પણ પરિશુભ તો એથી છેક ઉતરું થડું. પોર પુરુષોના મરણથી પણ દેશને કાપડોજ થાય છે, કેમકે તેના લોહીનો એક છટો પડે છે તેમાંથી ખીખ અતેક વીર પુરુષો ઉત્પન્ન થાય છે. રોબર્ટને માર્ગે એ વાત સંભળનાંજ આખો દેશ કકગા ઉડ્યો અને તેની અગેરાની રોગર્ડ બ્રુમે લીધી. રોબર્ટ બ્રુસ એ જોન બેલિયલની સાથે ખીખે ઉમેલ્વાર હોના નેના પૌત્ર થાય, અને હાલ તે ખીખ બધા મરી જવાથી રોકોટલાંડની ગાદીનો ખરેખરો હકદાર હતો.

અત્યાર સુધી એ એડવર્ડના પક્ષમાં હતો. કહે છે કે રોકોટની લડાઈને દહાડે એ એકમો નદી કિનારે ફરતો હતો તે વેળા સામે કદિથી વેદવેસે એને દીડો, અને પૂછ્યું કે “ કાણુ, બ્રુસ ? ” એણે હા કહી. ત્યારે તેણે આશ્ચર્યક્રમ તિરસ્કારથી કહ્યું કે “ તું ત્યાં ક્યાંથી ? ” પછીથી એણે દેશના દુઃખનો એવો ચિનાર આપેલ કે બ્રુમ નીચેથી જાંચું જોઈ શકેયો નહિ, અને ત્યાર પછી હરથડી બોધેમે જે કહ્યું હતું તેના ભયુકારા એના કાનમાં વાગ્યા કરના. વેદવેસ મળ્યા ત્યારે તો એના આત્માએ કહ્યું, “ ઉઃ હવે તારો વારો આવ્યો, તું ખેસી રતો ? કેમ ? ” એ એકદમ વેશ બદલી લંદનમાંથી નાહો, ને રોકોટલાંડમાં આવી અગીરાને મળ્યો. તેમણે એને રાત્યાલિપેક કર્યો, અને પછી સૌએ એકસાંપ ચર્ચ મુલકમાંથી ઝંખીને દાંડી કાઢ્યા. (ઇ. સ. ૧૩૦૬.)

એડવર્ડે તુર્નજ મોટું લશ્કર મોકલ્યું. તેણે રોકોટ લોરને લારે જનતાની સાથે કરાગ્યા. મળ્યા મુલક પાછો ઈંગ્લેન્ડે આવ્યો, ને

પ્રસન્ને પશ્ચિમ તરફના મેટામાં નાસી જવું પડ્યું. ખરૂં જોતાં ઇંગ્લાંડના બળ આગળ સ્કોટલાંડથી ટકી રાખ્ય એમ હતુંજ નહિ, અને તેથી શિવાજીની પેઠે નાસભાગની લડાઈ કરવી એમાંજ કાંઈક આશા રહેલી હતી. આવી રીતની લડાઈમાં ખત, ચપગતા 'ને સદા ઉમંગી સ્વભાવની ઘણી જરૂર છે. એ ગુણ પ્રસન્નમાં પરિપૂર્ણ પછે હતા, અને તે વડે આખરે એણે પોતાના દેશને સ્વનત્ર કર્યોજ.

એડવર્ડ યુદ્ધજામાં ધણે સમજદાર હતો. તેણે જોયું કે પ્રસન્ની આ ગત કોઈ દહાડો ખરાબ કરશે. તેથી એને સામરો છૂંદી નાંખવાને ધરાવે મેટામાં મોકલું હસહર બેઠું કર્યું, ને પોતે હવે જોઈ અને કાયલી થઈ ગયો હતો. તોપણ તે લઈને પડેજ ચડ્યો. પણ વાટે જતાં એનું શરીર વધારે બગડ્યું, ને કાલ્પાઈ મુકીને જરા આગળ વધ્યા કે એને ત્યાં પોતાનો દેહ છોડવો પડ્યો. (ઇ. સ. ૧૩૦૭.) સ્કોટલાંડ જીતવાનો મમત એને એટલો બધો હતો કે મરતાં મરતાં એ પોતાના છોકરાને આજ્ઞા કરી ગયો, કે આ મુશ્કેલ જીતાય ત્યાં સુધી તું પાછો જઈશ મા, અને મારા મડદને ત્યાં સુધી ન દાટતાં એક પેટીમાં મુકી સગરને મોખરે રાખજે. આ સમાહ-પ્રમાણે વનાંકું હોત, તો સો વસા એડવર્ડનું ધાર્યું થાત ખરૂં. પરંતુ એનું કહ્યું તો એની જોડે ગયું, ને કુંવર તો બાપને ભૂમિદાહ કરી થોડા વખત સુધી સગઈનું ડાળ કરી આખરે પાછો વળ્યો.

એડવર્ડની રાજનીતિ-પ્લેટફોર્મ કુળમાં આ રાજ્યને કેટલાક મૌઘી મેટો ગણે છે, અને ખરેખર એ બહુજ બદાદુર ને ડાહ્યા રાજા હતો. એનો દેખાવ ભપકાદાર તથા બોલીચાલી મીઠી હતી. જે વાત એના મનમાં આવતી તે પાર પડે ત્યાંજ તે જાંપતો, અને તેની સાથે અવિચારી-પણું જરાએ કરતો નહિ. એ જે ધાટ રચતો તે પાંકા અને દીર્ઘદષ્ટિના હતા. એનામાં રાજ્યલોક એ મેટો દુર્ગુણ હતો, અને તેને લીધે વેલ્શ ને સ્કોટલાંડના મમંધમાં એણે ઘણો અન્યાય કર્યો, નથા ફર જંગલીપણું વાપર્યું. તો પણ પોતાની રૈયનને તો મારો

કનસાદ આપણ તે એટલો બધો ખંતી હતો કે તે આખતના કાપદા-
ઓમાં એણે ધણો સુધારો કર્યો; તથા ન્યાયાધીશો ધણા લાંચિયા
સાથ ગયા હતા તેથી એણે એકવાર જે સિવાય બધાને એકદમ ખરતરફ
કર્ષા હતા એ સંગ્રહ કરવામાં એણે સખ્ત હતો, કે એના ધારામાં
ગુનાલ પહેલાં કરનાં બહુ ઓછા થઈ ગયા.

આ પણ એક નોંધી રાખવા લેખ વાત છે, કે આવા અદલ
જાગતના વખતમાંજ ઘાઢહીએને ફેશ્વાર કરવાનો કાયદો થયો હતો.
અને તેનો ચોટો ધણો અમલ છે; પ્રજાસલાહ રાજ્ય થયું ત્યાં મુખી
કોર્ટમાં આણુ હતો.

પાર્લામેન્ટનો અંકુશ એને ગમતો તો નહોતો, પણ બાપના
વખતના અનુભવપરથી જાણતો, કે ઈંગ્લેન્ડ રૈયતને એ બાબત બહુ
કનડવામાં સાર નથી તેથી જેઆય ત્યાં મુખી જેમનો, ને નહિ તો
પછી મુકી દેતો.

મોટા પહેા એને ધણીવાર મંજુર કરવો પડ્યો હતો. એક બે
વાર એણે વગર રૂબરૂ કરે ઉધરાવ્યા હતા પણ અમીરો એવી અટ
કાઈને બેસા કે આખરે એને એવો કાયદો પસાર કરવો પડ્યો, કે
જાગતથી પાર્લામેન્ટની રજા વિના કર મુકી શકાય નહિ. આ ઉપરથી
તમે જોશો કે એકવર્ડથી પણ એ અજવાબ હતા, ને હક્કનો બાબતમાં
હાખના પણ નેજમાં એજાઈ જતા નહિ.

એકવર્ડ બીજો.

આ રૂબરૂ પહેલા એકવર્ડનો વડો પુત્ર ધાપ પોતાનો બાપ
મુઝી કે તુર્તજ એ સ્ટેટ્સમેન્ટનો ગજવો ગેમો મુકી પાછો આવ્યો
એ વાત આગળ કહી ગયા; અને તે ઉપરથી તમને વિચાર તો થયો
હશે, કે આ નવા ગાનમાં શ્લેષન નહિ હોય. તેમજ હતું. એ રાજ
સ્વભાવે રોકે અને લગાઈદાથી કાયર હતો, પણ એને ખખર ન-
દોતી કે આ દુનિયામાં લગાઈદા કર કરવાનો રસ્તો કાંઈ કાયરપણું
નથી. લગાઈદાથી કંટાળી એ કોર્ટમાં આવ્યો, નો ત્યાં એના નાણુ-

દારે ક્યાં ઝીને સુખ બેસી રહેવા દે એવા હતા : અને આખરે
રાત્ર્યમાં અમીરોના બળવા હિંચા કર્યા અને આખરે તેમાં એનો જીવ
પણ ગયો. પરંતુ એ બળવાઓનો હેવાલ આપતાં પહેલાં આપણે
આ ટેકાણે બેસું બેસું રોકોટલાંડનું શું થયું તે જોઈ લઈએ.

બેનોકબોર્નનો લડાઈ—એડવર્ડ પાછો વળ્યો કે રોબર્ટ
જૂસે એક પછી એક કિલ્લાઓ લેવા માંડ્યા, અને પાંચ સાત વર્ષમાં
બ્રિટાઈનનો મુલક પાછો એને હથ આપ્યો. એડવર્ડ તો આ બધા
વખત તાલુકદારોના ઝગડાઓમાંજ રોકાયેલો હતો, અને હજી પણ
તેમાંથી કાંઈ પરવાર્યો નહોતો, પરંતુ રશિર્સનના મોટા કિલ્લાને
જૂસે ઘેરા ધાલ્યો હતો તેને તો એના હાથમાં બનતાં સુધી જવા ન
દેવો જોઈએ એ કારણથી એણે રોકોટલાંડ ઉપર સ્વારી કરવાનો
નિશ્ચય કર્યો. એડવર્ડ તૈયારી તો સારી કરી વીણી વીણીને એક
લાખ માણસ બેસું ક્યું અને તે લઈ રોકોટલાંડમાં પેઠા.

આ મોટું દળ આવતું સાંભળી જૂસને વિચાર થઈ પડ્યો કે
હવે કરવું શું ? એની પાસે તો ધણીમાં ધણું ગ્રીશ હજાર માણસ
બેસું-માથ એમ હતું. પરંતુ સંધ્યા શરૂ, સંપીસા અને દેશ-
ભિમાનથી ભરપૂર હતા. તેથી જૂસે યુદ્ધ આપવાનો નિશ્ચય કર્યો, ને
દક્ષિણે થોડે દૂર આવેલાં તેમ રશિર્સનની વહારે આવનારને
વટાવતુંજ પડે એવાં બેનોકબોર્નના મેદાનમાં પોતાના સેનની ઉત્તમ
બૂહરચના કરી શત્રુની રહ જોતો ઉભો. આ મેદાનની એક તરફ
મોટા કુંગરા, ને બીજી તરફ બે માર્શલના પટવાળી શ્રેય નદી
આવેલી છે; અને વચમાં બેનોક નામનું નાળું આડું આવેલું છે તે
શ્રેય નદીને જઈ મળે છે, અને તે તરફ ધણે કાદવ રહે છે. કુંગરા
તરફ એ નાળાને કાંઈ મોટું જંગલ ઉગેલું હતું. જૂસે પોતાના
લશ્કરને એ કાદવ ને જંગલના વચ્ચે લાગતાં બેનોકને ઉતાર કાઢી
ઉભું રાખ્યું, અને કાંઈ ગાળા રહ્યાં ત્યાં ખાંડ ખોદાવી તે યમ
ઝાડની ડાળીઓ પથગવી દીધી.

આ વ્યૂહરચના એવી હતી કે આમાં મોટું લશ્કર નહોતું
 મર્યાદા; અથવા એ જૂલથી ઘણાં માણસો આવી પડે, તો તેને
 માટે એક તર્ફ દળાણ અને બીજી તર્ફ ખાડા તૈયારજ હતા.
 ઘાટ ધણી પ્રમાણેજ લિતર્યો. એ નેજ વટાવી બીજે રસ્તે તો
 જવાય તેમ હતું નહિ, તેથી નાણું ઝાળંગી ગાખું સૈન્ય આ તરફ
 આવ્યું, અને આવતાની સાથે સાથુસામાં સપડાઈ ગયું. કેટ-
 લાક હાથમાં હતી મર્યાદા, ને કેટલાક ખાડામાં પડ્યા. તેને શત્રુએ
 વીણી વીણીને માર્યા. લશ્કર મોટું તેથી તેની દુટ્ટીઓ માંહો માંહિજ
 ગૂંચવ્યા પડી. તીરંદાજ, લાલાવાળા ને તરવારિયા, પાયદળ અને
 હમદળ, સથળું સેજમેજ મર્યાદા, અને ઇંગ્રેજ લશ્કરમાં મોટો મલરાટ
 હતો. આ જોઈ ધૂસે હેવટનાં હથોડાં; ભારે ખૂનરેજ ચાલી, અને
 લાખ માણસનું લશ્કર ધરી બેઘડીમાં પાયમાલ મર્યાદા. (ઈ. સ. ૧૩૫૪.)
 જે થોડાક બચ્યા તેને નાસતાં ભોંય ભારે પડી, અને ફરીથી કેટલાંક
 વર્ષ સુધી સ્કોટલાંડ તર્ફ નજર દરવાની પણ ઈંગ્લાંડની હિંમત ચાલી
 નહી. આ યશસ્વી વિજયથી સ્કોટલાંડ દેશ સ્વતંત્ર થયો તે છેક
 ઈ. સ. ૧૬૮૩ માં ત્યાંના રાજા જેમ્સને ઈંગ્લાંડની આદી વારસામાં
 મળી ત્યાં સુધી છટે ને સ્વતંત્રજ રહ્યો.

તાલુકદારોના બળવા—એડવર્ડ પહેલી પાર્લમેંટ મેળવી
 તેમાંજ અમીરા સામે થયા, ને કહ્યું કે તમારા માનીતા પીયર્સ
 બેવેસ્ટનને દેશપાર કરો. આ માનીતા નાલાયકજ હતો અને તે
 કુંવરને બદલલાહ આપે છે એમ જણાયાથી મોટા એડવર્ડે પણ
 તેને દેશનિકાલ કર્યો હતો. પાર્લમેંટની આ માગણીને ના તો ન
 કહેવાઈ, પણ દેશપાર કરવામાં એને આપણાંડોના સૂચો કરી
 મોકલ્યો, અને દોઢેક વર્ષમાં પાછો ગળજો પોતાની પાસે બોલાવી
 લીધો. તાલુકદારોએ સુર્તજ પાછા હથિયાળ પકડ્યા, અને ધણીપરી
 રાજસત્તા પોતામાંના કેટલાકને સોંપી. પણ હજી આ બેવકુફ

રાગને ડાંઢ મમતા નહિ એણે ગેવેરતને ત્રીજવાર પાછા ખો-
લાવ્યો, અને ત્રીજવાર અમીરા મામે થયા. આ વેળા તે તેમણે
લેક્ટરના ડચ્છની મરદારી હેઠે એવા ખુટલો બજાવે ઉઠાવ્યો કે
રાગને નામવુ પડ્યું, અને ગેવેરત પકડાઈ ગયો ને તેના અમીરાએ
શિરચ્છેદ કર્યો. (ધ. મ. ૧૭૧૨.)

રફોટલાડમા હાર ખાધા પછી તે એડવર્ડનો બધો ભાર ભાગી
ગયો, અને તાલુકદારો મહેજ મહેજ વાતમાં એનો તુચ્છકાર
કરવા લાગ્યા. આ મમે રાગની પ્રીતિ ડીરપેન્સર નામના આપ
રીકવાપર ધણી હતી. તુચ્છ ડીરપેન્સર ચતુર અને સુભાષુ પુરુષ
હતો, પણ તાલુકદારોથી એ દેખી ખમાયુ નહિ તેમણે બંડ કરી
લઈને લઈ લીધું, પાર્લમેન્ટ મેળવી, અને બન્ને ડીરપેન્સરને ખરતઈ
કર્યા. આ જોઈ એડવર્ડની આંખ ઠારી. માનીતાઓને પાછા ખોલાવ્યા,
ને લશ્કર લઈ બટખોરોની પછાડી ધાયો. તેમણે રફોટલાડની
સહાય લીધી, પણ ગળએ તેમને હરાવ્યા. (ધ. સ. ૧૭૨૨.)
લેક્ટરને પકડ્યો અને તેને તેના પોતાના કિલ્લા આગળ આણીને
કુળેલીની સાથે કાંસીએ લટકાવ્યો. પણ “ધર, પુટયે ધર જાય”
એ કહેવત પ્રમાણે બીયારા એડવર્ડને થયું. એની કુમારવત રાણી
રોજર માર્ટિનર નામે દાઇ અમીરની સાથે કુછંદમાં પડી અને
તેની શીખામણથી હાલ ખુલી રીતે બટખોરોનો પક્ષ કરવા લાગી.
તે ફ્રાન્સમાં ગઈ હતી ત્યાંથી એણે ધણીને જણાવી મોકલ્યું, કે તમે
ડીરપેન્સરને જણાવી મુઝ તોજ આવું. રાગને પૂછ્યા વિના
કુંવર એડવર્ડનો વિવાહ કર્યો, અને તેના સસરા પાસેથી લશ્કર
લઈ ઇંગ્લાંડમાં આવી બજવામાં સામેલ થઈ. રાગના બન્ને ભાઈઓ
પણ તેમા મળી ગયા. એકલો બીયારો એડવર્ડ શું કરે? તે વેલ્સમાં
નાડો ને બન્ને ડીરપેન્સર પકડાઈ ગયા, તેમને રાણીએ કાંસી દીધી.
રાગ વેલ્સથી અપર્યાડ જવા નીકળ્યો, પણ માઠા ભાવે એના
વહાણને પવને પાછું માર્યું, ને એ શવુઓના હાથમાં આવી ગયો.

(ઇ. સ. ૧૩૨૭) અને આ પાપશૂની રાણીએ એન એક કિલામાં કા-
ક્યો અને કહેલે કે ત્યાં ધમધમતા સળીઆ પેટમાં ઘોંચી મારફ
નખાવ્યો.

પ્રકરણ ૯ મું.

રહેઠેજિને રાજાએ.

એડવર્ડ ૩ જે અને રિચર્ડ ૨ જે: ઇ. સ. ૧૩૨૭ થી ૧૩૬૯

એડવર્ડ ત્રીજે—દુર્ભાગી એડવર્ડ પદાયા પાછી ગણીએ
પર્થમેન્ટ પાસે તેને પદબ્રજ કસવ્યો, ને પોતાના કુરને ત્રીજે
એડવર્ડ એ નામ આપી ગાદીએ બેસાડ્યો. (ઇ. સ. ૧૩૨૭) એ
સગ હજી ચૌદ પંદર વર્ષનો હતો તેથી સંદેહ કરવાર રાણી,
એટલે પેલા પાપી મોર્ટિમરના હાથમાં આવ્યો. ત્રણેક વરસ આમ
આવ્યું એમાં એણે ઘણું જીવન કર્યો, ને ઘણાને લડી પોતાની
ગાંધીરો વધારી દીધી. રહેઠેલાંની સાથે લગ્ન થઈ તેમાં તે એણે
હારી તેનું સ્વતંત્રપણું કબૂલ કર્યું. અમીંગ કાયદા થઈ ફિલ્ડના કબા
લાગ્યા, મોર્ટિમરે રાજપ્રોહનું તહોમન મુકી રાજના કાકાને મારી
નાંખ્યો, તેની જગીર જત કરી, અને પોતે હવે રાજના જેવું રાજ
કરવા માંડ્યું. જીવાને એડવર્ડ આ બધું સાંખી રહે એવો નહોતો.
રહેલાંક અમીંગ સાથે મસજત કરી, જે કિલામાં એની મા અને
મોર્ટિમર રહેતાં હતાં ત્યાં એકએક રાતના ઘૂસી ગયો, તે જાનેને
પકડી લીધાં, અને કાંઈ પણ વિધિવિના મોર્ટિમરને ફરિયાને લોકે
લટકાવી દીધો, તથા પોતાની જૂંડી માને જીવનાં સુધી એક કિલામાં
કેદ રાખી. (ઇ. સ. ૧૩૩૦)

રહેઠેલાંક પાછું મેળવવાની મહેનત—આ ગમ્મ એના દાદા
જેવો મહાકાંક્ષી હતો. બાળક છતાં પણ રહેઠેલાંક સાથે લગ્ન થઈ
તેમાં તે ગયો હતો. હવે પોતાના હાથમાં રાજ લીધા પછી એણે

એ એક ૧૧ રાજાના બે દેખરેખ કરવામાં કહાડ્યાં, અને પછી રફોટલાંડ સાથે પાછી લડાઈ જિતી. આ વેળા મોટો ધ્રુસ મરી ગયો હતો, ને તેનો પુત્ર ડેવિડ ગાદીએ હતો તે હજી નાની ઉંમરનો હતો. તેથી એડવર્ડે બેલ્ગિયમના છોકરાને આગળ કર્યો. તે ફ્રાન્સમાંથી આવી કહ્યો ને રાજ લીધું; પણ તે એડવર્ડના પક્ષમાં છે એમ જણતાંજ રફોટ લોકોએ તેને થોડા અઠવાડિયામાં ગાદીપરથી હાંકી કહાડ્યો. એડવર્ડ એની વહારે ગયો, ને હેલ્લિડન હિલ આગળ મોટી જીત મેળવી; પણ એનું લશ્કર પાછું વળ્યું કે લોકો પાછા હતા તેવાને તેવા-તેમણે નિશ્ચય કર્યો હતો કે પરદેશીને તાણે થવું નથી. આશરે ૭ વરસ એ લડાઈ ચલી, પણ કંઈ ફળ થયું નહિ, ને આખરે ડેવિડ પાછો ગાદીએ આવ્યો.

એડવર્ડે જયું કે રફોટ લોકોનો હવે ધણો ટકો લેવામાં કંઈ મલક નથી. જોલેમ ને ઇબ્રમની તાલીમ લઈ તેઓ દેશાભિમાનથી મરત થયા હતા, અને હવે જીતાય તો શું પણ ઉલ્ટો ઇશ્વાંડ પર ધસે. રો કરવા મંડ્યા હતા. એડવર્ડે જ્યારે ફ્રાન્સમાં જશના ડંઠા કરી રહ્યો હતો, તે વેળા આ લોકો એક ભારે દુમસો કર્યો. પણ એડવર્ડની રાણી જેના હાથમાં આ મમે ગળની લગમ સોંપેલી હતી તેણે હિંમતથી ખચવ કર્યો, ને નેવિસ્મ-ફેસની લડાઈમાં પ્રતેહની સાથે તેમના રાજા ડેવિડને કેદ પકડ્યો. (ઇ. સ. ૧૩૪૬).

સૌ વરસાની લડાઈના અંતરંગ-રફોટલાંડમાં ન ફાળ્યું તેવું વેર એડવર્ડે ફ્રાન્સપર લેવાનો કરાવ કર્યો. કેમકે રફોટલાંડને ફ્રાન્સની મદદ હતી. ફ્રાન્સનો રાજા કેટલાંક વરસ થયાં મરી ગયો હતો અને તે વેળા તકરાર ચાલતી હતી, કે હવે એ ગાદીનો હક્ક એની માની તરફથી એડવર્ડનો છે; પણ ખરું જોતાં એ હક્ક જિલકુલ નાપાયેદાર હતો, ને એડવર્ડે પાંડેજ નવા રાજાનું ૧૩૨૯ માં સ્વામિત્વ કબૂલ કર્યું હતું. પણ આ સમે એણે તે જૂનો હક્ક ઉકેલ્યો, ને ૧૩૩૮ માં ફ્રાન્સ ઉપર પહેનોવહેનો દુમનો કર્યો.

આ પ્રમાણે ફ્રાન્સ માથે એક સૈન્ય મુખીની લડાઈ ઉઠી, અને

ક્રાંતિ એટલુંજ થયું કે બંને દેશ પંચેટકે ખરાબ થઈ ગયા, અને ક્રાંતિ અને ક્રેન્ચ લોકો વચ્ચે એવો વેરભાવ બંધાઈ ગયો કે તે છેલ્લા કાલ સુધી ચાલતો હતો. એ સમયે તો પોતાના એ જણ રાજ્યો ક્રાંતિમાં જો કોઈ મેળવી તે જોઈ ઇંગ્લેન્ડે પુલાઈને રાજ રાજ થઈ ગયા હતા. પણ હાલના દીર્ઘદષ્ટિવાળા પુરુષો સમજેછે કે ક્રાંતિ ઇંગ્લાંડથી ખરાબર છૂટાઈ ગયું હોત તો ઇંગ્લાંડની મહા દુર્દશા પાત. જો ક્રાંતિ છૂટાત તો ઇંગ્લાંડના રાજ પોતાની રાજધાની ત્યાંજ કરીને રહેત; અને રાજધાની પરદેશમાં હોવાથી કેટલા ગેરકાયદા છે. તે ખુલ્લુંજ છે. મુસલમાનના લુહ્મી રાજથી હિંદુસ્તાન આખાદ થયું હતું તેવું કાંઈ એજ કે તેઓ આ દેશમાં રહેતા હતા, અને કાલ ઇંગ્લેન્ડ જેવા અદલ રાજથી પણ કેટલોક નારાજ્યો થાય છે તે એટલાજ માટે, કે અહિંના સમગ્રા મોટા અમલદારો વિલાયતવાસી છે, પરંતુ આ હાજ અર્થવિદ્યાના વિચારનો નહિ પણ વીરરસના પ્રકાશનો હતો. આ લોકોથી ઇંગ્લેન્ડનાં હથિયાર બળકર્તા, યુરોપમાં પંકમાં, અને પ્રજામાં સ્વાભિમાન આવ્યું. આ વખતથી ક્રાંતિના ગામ ઇંગ્લાંડપર સ્વામિત્વનો દાવોજ કરવો શુભી ગયા, અને હવે મહી ઇંગ્લાંડની યુરોપના એક મોટા રાજમા મળુમી થવા લાગી.

કેન્સીનું યુદ્ધ—ઇ. સ. ૧૩૪૬—આ વરસે ક્રાંતિની લડાઈ બાદુ જોરપર આવી. એન્ડર્સ ૩૦૦૦૦ ત્રીસ હજાર માણસ લઈને ક્રાંતિમાં હિતરી પડ્યો, અને એમોર મુક્તકને ઉઠડ કરતો કરતો મેન્સિસ સુધી જઈ પહોંચ્યો. પણ એણે એ શહેરને ઘેરો ઘાટ્યો નહિ, કેમકે ત્યાં કિયો બહુ મજબૂત હતો, અને તેની વધારે દિશિપ રાજ આગરે સવાસાખ માણસ લઈ પાછળથી દોડ્યો. આવનો હતો. તેથી એન્ડર્સ સમજીને પાછો વળ્યો અને ફેલે શહેર ક્રાંતિની કુંચી ગણાતું હતું તે લેવાનો પેતિ વિચાર કરી તે નર્ક ચાલ્યો. ક્રેન્ચ લોકોએ એની ખૂબ લીધી. આગળ ઇંગ્લેન્ડ ને પાછળ ક્રેન્ચ, એ રીતે કેટલા દુર્દામ સુધી દોડ ચાલી. એન્ડર્સે જોયું કે હવે એ પકડી પાડવાવિના

ગ્રેવાના નવા, ત્યારે એણે પોતાનું લરકર વાટમા ફેસીની ખાર આવી તે ઉપર ચડાવો દીધુ. આ ખાર જ્યાવની લકાષમા જાંઘએ તેવી હતી. શત્રુઓ ગમે તેટલા હોય પણ દુકડી તોડીને આવે તોજ અવાય. વળી વધારે રક્ષણને માટે એણે લરકરની નોંમેર ખાત ખોદાવી દીધી. આ રીતે ઢાઠો બાધી એણે પોતાનું સેન નીચે પ્રમાણે ગોઠવ્યું. તીરંદાજીને જગતની અડોઅડ છેટે છેટે ઉભા રાખ્યા, અને પાછળ ભાંભાગ્રીયા, તથા તરવારીયા પોતાની સોડે રાખ્યા.

દવં ફેન્સનું લરકર ત્યાં દોડતું આવી પહોંચ્યું. ફિલિપને વિચાર તો થાક ખાત તાજા થવા કેડે ખીજે દલડે લગાઇ કરવાને હતો, પણ ઉર્જાજળા સરદારોએ માન્યું નહિ, ને આવી વેગપ્રેરણા દાનનમાંજ એકદમ હજા કર્યા. તીરંદાજી ધસાવડો કરે છે એટલામા એક વરસાદનું આપડું આવી ગયું, અને તેમના ધનુષ્યની પ્રત્યક્ષાએ બીજાનું ગર્હ. તેથી તેઓ તીર ફેંકે તે નિશાન સુધી જાય નહિ, અથવા તો તેને જોરથી વાગે નહિ. ઈંગ્રેજ તીરંદાજી તો ખીજાથી અત્યાર સુધી પોતાના ધનુષ્યને ધ્યાનમાં રાખીને ઉભા હતા. તેમણે હવે પોતાના બાણનો માગે ચલાવ્યો. આ સમે ઠ ફેન્સે તીરંદાજીમા સર્વોપરિ ગણના દના; અને તેમની આગળ ફેન્સે તીરંદાજીથી ટકી શકાયું નહિ.

એ જોઈ પાછળથી ધોડેસ્વારોએ મોખરે આવવા દોડ કરી, અને તીરંદાજી પાછા નામતાં પોતાનાજ ધોડાની લપટમાં આવી ધણા ખરા માયાં ગયા. હવે ધોડેસ્વારનો વાગે આવ્યો. ઈ ફેન્સેના સ્તા સંગ. વાડે લાંબાં તીર તેમના ટોપ ને દાક્ષ સોંસરા પેસી જાય ને ધણું જ જાય. આખરે સ્વાંગમાં જમણું લંગણ પડ્યું, ને ફરસી વાળા ઈ ફેન્સે તેમની ઉપર વડી પડ્યા જેમ ખુદકા માંડું અન્તઃવસ્ત્ર ઘર્ષ પાડું પડે. તેમ આ મોડું દારીને પાડું ઓસડું. હવે તેમની પૂર આ ફેન્સે હથેળી નામનાં

તેથી ક્રેન્ચની સેનામાં દોડદોડ ને કચકચડી થઈ રહી. પાછળથી કપાકપ કરતું ઇંગ્રેજનું આખું હથકર તેમની ઉપર તૂટી પડ્યું, ક્રેન્ચનું ૩૬ હજાર માણસ મૂકે, અને છેવટે દિલ્લિપને ૨૭૧ હાથ મેરિસ તર્ફ નાસી જતું પડ્યું.

આ લડાઈની આગેવાની એડવર્ડના વડા દીકરાને હાથ હતી, અને તેથી આ ફતેહનો ધણો જય તેને છે. એની ઉપર ઇંગ્રેજ લોકની બધી પ્રીતિ મુકે અને તે લડાઈમાં ઇશુ ખ્રિસ્તર પહેરતો હતો તેથી એનું “શ્યામ યુવરાજ” એનું નામ પડ્યું.

ફેલે શહેરપર ઘેરો—હવે એડવર્ડને ફેલે તર્ફ જતા કોઈ વાતની હહેશત રહી નહિ. બીજો ફ્લાન્ડેજ ત્યાંથી તેલણી ચાલ્યો પણ લેકોએ દરવાજા બંધ કરી લીધા એટલે ઘેરો ધાકવાની જરૂર પડી. આ ઘેરામાં એક વરસ મુધી એડવર્ડનું કોઈ વજુ નહિ તેથી એનો મિત્રજ છેક તપી ગયો. અને એણે નિશ્ચય કર્યો કે મારે એ ગામના એકપણ માણસને જવતુ મરતું નથી. એવામાં આખરે દાણો પાણી તમામ ખુટી ગયો, ને લોકોને સરળે જવાની જરૂર પડી. એડવર્ડે જવાબ આપ્યો, કે તમામમાંના ૭ આખરદાર મુહમ્મદ પોતાની કોટે તોજરો બાંધી મારી ચામજી નાકદિએટી તાણના આવે, અને ૬૬ ફોર્સી દહાં તો તેને ખુદીથી તાજે ચાથ, તોજ હું મારો ઠગવ ફેરવી બીજા લોકને જવતા મુકીશ. આ માંબળી ગામમાં હાલકાઠ થઈ રહ્યો બીજાને માર પોતે મરવા ક્રાણુ જાય ? પણ ઈશ્વરના લાબ એવા પણ કોઈ પોતાની મેજે નીકળ્યા, અને એડવર્ડની મામે આવી મરવાને હલાં રહ્યા. આ જોઈ ઇંગ્રેજોને પણ એમ લાગ્યું કે આવા પરદુઃખ ભંજનને તો મળ્યો માફ કરે તો સારું. પણ કોઈમાં એડવર્ડે કોઈનું માન્યું નહિ, અને ફોર્સીનાં લોકો તૈયાર કરાવ્યાં. ચોતર્ફ ત્રાહે ત્રાહેનો પોકાર થઈ રહ્યો, પણ કોની તાકત હતી કે ખીજવાયેલા સિંહને વારે ? તોપણ એડવર્ડની ભારેવાઈ રાણીએ જાતે ઘુંટણે પડીને રામની ખાસે તેમનું જવતલન માગી લીધું અને એનાં ચોધાર આંસુથી

એડવર્ડનો કેપ પીગળ્યો અને તેણે રાણીનું માન રાખ્યું, ને પેલા છ
જથ્થેને આ વરે છોડ્યા. કહેલેને એડવર્ડ અંગ્રેજોથી જ વસાવ્યું અને
તેના વેપારવશુજને માટે એવા ધારા બાંધ્યા કે તે થોડા સમયમાંજ
આખા દેશ યથા ગયું. પછી થોડોક વરસ સુધી ફ્રાન્સ ને ઈંગ્લાંડ
વચ્ચેની લડાઈ બંને પક્ષવાળાએ સમજીને બંધ રાખી, કમકે લડાઈથી
બંને દેશ પાપમાલ થઈ જવા બાચ્યા હતા.

પોર્ટીયરનું યુદ્ધ. (ઇ. સ. ૧૨૫૬.)—મહેતલ પૂરી થઈ
અને પછી બંને દેશ વચ્ચે લડાઈ ચાલી. રેકૉર્ડલોક બહુ મસ્તી
પર આવી છેક ઇંગ્લાંડમાં ધસી આવવા લાગ્યા હતા તેથી આવારે
એડવર્ડ પોતે દેશમાં જ રહ્યો, અને બધી લડાઈ પોતાના યશસ્વી પુત્ર
થયામ મુવરાજને સોંપી. આ વેળા પણ આરંભમાં ઇંગ્રેજોએ ઝપાટો
બતાવી દીધો. થયામ મુવરાજે ઈક્ષિણ તરફ હુમલો કરી ઘરો મુસક
મર કરી લીધો, અને બોર્ડોમાં રાજધાની કરી ચોતરફ લટકાટ ચલા-
વવા લાગ્યો. આ ગ્રમાણે લટકાટ ચલાવી પાછો વળતો હતો તેવામાં
ફ્રેન્ચ લોકે આવી એને ઘેરી લીધો. ફ્રેન્ચ લશ્કર ૫૦ હજારનું હતું.
અને થયામ મુવરાજ પાસે માત્ર ૮ હજાર માણસ હતાં. એણે
સઘળા જટ પાછી આપી લડાઈ પણ બંધ રાખવાની મરજી દેખાડી,
પરંતુ ફ્રેન્ચ રાજાએ તે માન્યું નહિ. યુદ્ધ કર્યા વિના છટકો જ નથી
એમ જણાવ્યું, ત્યારે થયામ મુવરાજે પોર્ટીયર આગળ રણબ્રમિ
પસંદ કરી. બૂહરચના ધણીખરી ફેસીના યુદ્ધ જેવીજ હતી, અને
ફળ પણ તેવુંજ થયું. ફ્રેન્ચ લોકે મોટી હાર ખાધી એટલુંજ નહિ,
પણ તેમનો રાજા જોન પકડાયો. એ પકડાયોની ખબર સોંભળતાંજ
થયામ મુવરાજ સામે જઈ તેને માન સન્માનથી લઈ આવ્યો, અને
ખાણાની વખતે એની પુરસી પાસે ઊભા રહીને એણે ખરાસની
માફક સેવા બજાવી. પછી એને ઇંગ્લાંડમાં લઈ ગયા ત્યાં એડવર્ડ
પણ એનું સારું સન્માન કર્યું. કેદી જોન રાજા આ સઘળાં સન્માનને
મોઝજાન/હતો. એણે તો આ વખતે જે ખૂબી બતાવી તેવી આપણા

પૌરાણિક ઇતિહાસ સિવાય કાઈપણ ઠેકાણે જાવામાં આવતી નથી. જીતાએલો મુલક તથા કેટલુંક નાણું આપવાની શરતે તે ક્લાન્નમાં પાછો ગયો. આ કસર લોકોએ કબૂલ કર્યો નહિ, અને તેથી એ સત્યવાદી રાજા પોતાની મેળે પાછો જઈ એકવર્ડનો કેદી થયો. એક-વર્ડે આવા અપૂર્વ પ્રામાણિકપણાની કદર જરાજર જાણી હોત, તો આ સ્ત્રીવટની વાર્તા વધારે રસિક થાત. એણે લો કંઈ તેમ કહ્યું નહિ, અને જોન મૂળો ત્યાં સુધી લેને બંદીખાનામાં રાખ્યો. હોય, ભક્ત જક્તની રહેણી એક હોતી નથી: પણ આતું જાણુવા છતાં થર્મને માર્ગે વળગી રહેલું, એમાંજ ખરેખરી ખૂબી છે : જક્ત એજ ભક્તની કસોટી છે.

છેવટ પરિણામ—આ વેળા રૂધિનમાં કાઈ મહા જીવમી ગાન હતો તેથી તેની રૂયને તેને મારી કહાડ્યો. તેણે આ દિવિજનથી સ્થામ સુવરાજની મદદ માગી. આવા અધર્મીનો પક્ષ પકડ્યો એ એણે સાફ કહ્યું નહિ, અને પરિણામે કળ પણ ઈશ્વરે તેવુંજ દેખાડ્યું. એણે બિટારિઆના ગેદાનમાં મોટી જીત મેળવી, ને ખીચારી રૂધિનની રૂયતને પાછો તે જીવમી રાજા કબૂલ કરવો પડ્યો. પણ એ વખતથી સ્થામ સુવરાજને ક્ષયરોગ લાગ્યો, અને એ લગ્નછંદો ખરચ પૂરો કરવા ફ્રેચ રૂયત ઉપર ધણા જીવમ ભરેલા કર એને મુકવા પડ્યા. આથી મોટો ભડકો ઉડ્યો. રોમથી સ્થામ સુવરાજને તો ઈંગ્લાંડ જવું પડ્યું, ને જે સેનાપતિ રહ્યા તેમનાથી ફ્રેચ રાજાની સામે ટકી શકાયું નહિ. એક પછી એક સધળો જીતેલો મુલક જતો રહ્યો, ને ઇ. સ. ૧૩૭૪ માં સત્તાહ ચર્ચ ત્યારે ઈંગ્લેન્ડના હાથમાં ફક્ત ત્રણ જ ગામ રહ્યાં—બેર્ડો, બેયોન, ફેલે. આખી જીંદગીની સધળી મહેનત આ પ્રમાણે ખરચાઈ ગયેલી જોઈ એકવર્ડને મહા ખેદ થયો, અને તેમાં કાંઈ બાકી હજે તો તે પૂરું કરવા સ્થામ સુવરાજ સ્વરો ન થતાં આખરે મુક્યો.

આ મોટી લગ્નછંદો ચલાવી હતી તો પાર્લમેન્ટની મંજૂરીથી

તોપણ તો બોલો બહુ ભારે થઇ પડ્યો, અને હવે ત્યારે એ મરગો
ખર્ચ પછીમા ગયો એમ માલુમ પડ્યું ત્યારે લોકો બહુ કંકળવા લાગ્યા.

આ બધી ગમી દુર કરવા ગળતો વડપણુમા મોજમજ તક
પોતાનું મન લગાડ્યું પણ દિલના ઉઝ ધા એમ શી રીતે રચાય
આખરે ૪ સ ૧૩૭૭ મા આ પ્રતાપી રામ ૫૧ વર્ષ ગજ કરી
૬૫ વર્ષની ઉંમરે દેવલોક થયો.

ગેના રાજમા પાર્વમેન્ટના હક વધ્યા તથા ઇન્માદના કાયદા
મુધર્મા પણ એ વેળાની જનસ્થિતિનું વર્ણન આગળ આપવાનો
વિચાર રાખીએ છીએ તેથી અગ્રે એ વિશે અગ્રી કાંઈ વધારા
બોલતા નથી.

રિચર્ડ બોલે—ગાદીનો વારસ રચામ યુવગજ તો આ વેળા
મરી ગયેલો હતો, તેથી તેના કુવર રિચર્ડને ગાદીએ બેમાડ્યો. એની
ઉંમર ૧૧ વર્ષની હોવાથી મરગો કારભાર એના કાકાઓની હાથમા
આ ગો મોટો થયો ત્યારે એને એ મત્તા પાછી મેળવતા ઘણી
મહેનત પડી, અને પૂરેપૂરી હદી પણ આવી શકી નહિ એનામા
હાપણુ કે જાગરા રામ નહોતા, ને જીવન કરતી વેળા પાછુ ફરીને
નેતો નહિ એ બધાનું કળ એ થયું કે એણે ગજ બોલું ને ઈમેલો
એનો જીવ ગયો એના તકા ડ્યુક-ઓફ-લેકેસ્ટરના કુવર હેન્નીને
ઠાંઈ કારણમર એણે દેશપાઠ કર્યો હતો, પણ કશું હતું કે તાગ બાપ
ની મરણી જાગીવા તને ભોગવના દર્શક વખત આ ગો ત્યારે રિચર્ડ
બાના કહાડવા માડ્યા તેવામા હેન્ની આપર્યાડમા બડ બોલ્યું હતું તેનો
લાગ નેઈ ઇન્માડમા આવ્યો અને તેને ઘણા અમીરો મળી ગયા.
રિચર્ડ લાગલો ત્યાંથી પાછો વળ્યો, પણ આખો દેશ ઉથલેલો નેઈ
બીહી ગયો, ને વગર લડાઈએ સરણ થવાની જરૂર પડી પાર્વમેન્ટ
મળી તેણે એને પત્રક કરી રેદખાનામા નાખવાનો હુકમ કર્યો, અને
સઘળાએ એક મને ગજગાદી લેકેસ્ટરવાળા હેન્નીને આપી (ઇ.
સ. ૧૩૩૯.) એમ ધારનામાં આવ્યું છે કે બંદીખાનામા બૂબે મારી

દિયડનો ઘોડાં વખતમાં એના શત્રુઓએ અંન આપ્યો.

વોટ ટાઈસરનું ખંડ—એ આ રાજમાં પ્રાન્ત મંબધી બાણવા
જોગ બનાવ છે. ક્રાન્સને સ્કોટલાંડ સાથે લડાઈઓ ચાલી તેમાં
કાંઈ લાભ ન થતાં સોળ વરસની ઉંમરનાં સવળાં સ્ત્રી પુરુષો ઉપર
ત્યારે માથાવેરા મુકવાની જરૂર પડી. આ સમે વેરા ઇંગ્લેન્ડે આપવાનો
ફર્માઈમાં ધારે હતો, તેથી દેશમાં ચોતર્ધ ઇંગ્લેન્ડે લોકોને ખીડવા
લાગ્યા, અને ત્રાહે ત્રાહેનો પોકાર જડ્યો. વોટ નામે એક આજો
હતો તેની હોડીને સોળ વરસ થઈ ગયાં છે એમ કહી ઇંગ્લેન્ડે
માણસે વેરા માઓ. એણે કહ્યું કે સોળ વરસ દુઝ નથી થયાં. તે
ઉપરથી તે હેલ માણસ પેલી કુમારિકને બેગદબીથી અડક્યો. આ
જોઈ રૂએ રૂએ વોટને ક્રોધ વ્યાપી ગયો, અને હાથમાં હથોડો હતો
તે વડે તે પાપીને તે ઠેકાણે પૂરા કર્યો. ગામના સવળા લોકો પશુ
એની પાસે દોડી આવ્યા, ને સરકારના આજી લુકમની સામે તેમણે
ખુદખું ખંડ ગિફતવાનો નિશ્ચય કર્યો. તેઓ જેમ જેમ આગળ ચાલતા
ગયા તેમ તેમ ગામે ગામથી લોકો આવીને તેમના લશ્કરમાં સામેલ
થવા લાગ્યા. ન્યાટે તેઓ લંડન આગળ જઈ પહોંચ્યા, ત્યારે તેમની
સંખ્યા વધીને એક લાખ માણસની થઈ ગઈ હતી. કોઈના હાથમાં
તક્તવાર તો કોઈના હાથમાં પાવણ, કોઈના હાથમાં કુવાડા તો
કોઈના હાથમાં બાલા; કોઈના હાથમાં તીરકામાં તો કોઈના હાથમાં
દાતરડાંજ રહી ગયાં હતાં. આ રીતનું વિલક્ષણ પશુ વિદુરકું સેન
જોઈને સરકાર પશુ દબી ગઈ, ને તેમને ફોસલાવી પાછા વાળવાની
લુકિત કરવા લાગી. આ ટોળાના આજેવાનોને વાતચિત કરવા બે-
લાગ્યા. તેમાં વોટ રાજની સામે એવું તો ચડી ચડીને બોલવા લાગ્યો
કે બાળરાજની જોડે લંડનનો મેયર વોલ્થર્થ હતો તેણે ખંજર મારી
તેનો ત્યાજ પ્રાણ લીધો. આ જોઈ પેશું આખું સેન કીડીયારી કરી
ઉઠ્યું, ને બાળરાજએ જો અસાધારણ સમયસૂચકતા ન જતાવી દેત
તો તેના રાજનું બેથક તે વેળાજ મીકું વધું હોત. તે છૂર્ત ઘોડો

દોડવતો તેમની તર્ફ ગયો ને બોલ્યો કે “ આવો, તમારો આગેવાન પડ્યો તો હું તમારો આજથી આગેવાન થાઉં છું. ચાલો, હું તમને મંત્રાદિ અપાવું. ” એમ કહી તે તેમને પાસેના ખેતરમાં લઈ ગયો, ત્યાં ખેસાડી તલાડ પાડ્યા, ને જે જે છૂટા માગતા હતા તે આપવાનું વચન આપ્યું. અત્યંત ગામડિયા લોકો ભોળાજ હોય છે. તેમણે જાણ્યું કે રાજા કહેછે તે પ્રમાણે કરશેજ. તોપણ એ રાજાએ તો તેમને આ રીતે પટાવી પાછા વાળી તુર્તજ પોતાના તાલુકદારોને બોલાવ્યા, અને તેઓ આવી રહ્યા કે તેમને આ જાંડખોરાની પછાડી મોકલી આ ભોળા ગામડિયાઓનો ધાણુ કઢાડી નંખાવ્યો.

આવી અતુરાઈ દિવસે મોટપણે બીજી કોઈ વખત ખતાવી નથી, પણ જૂઠો ને જુદમી સ્વભાવ તો એનો એજ રહ્યો, અને આખરે ઐથીજ તે મર્યો.

પ્રકરણ ૧૦ મું.

તેરમા તથા ચૌદમા ફુકામાં ઇંગ્લાંડની ઉત્પત્તિ.

વર્ણવ્યવસ્થા—તેરમા સીકને આરંભે “ઈંગ્લાંડમાં ક્ષત્રી અને શૂદ્ર એવી બેજ વર્ણ હતા એમ કહીએ તો ચાલે. ક્ષત્રી વર્ગ મહા બળવાન, શૂરો અને મહોન્મત્ત હતા. આ સમે યુરોપમાં પ્રેમ-શાર્પભક્તિ પૂર્ણ જુરસાથી ચાલતી હતી. તેના મદ તથા તરંગમાંજ તેઓ સદા યુક્તાન રહેતા. યુદ્ધ એજ તેઓ પોતાનો મુખ્ય ધર્મ સમજતા, અને બીજો કોઈ પણ ધર્મો કરવો એ તેઓને મહા નીચ કામ લાગતું.

ધંધાદારી લોકો, એટલે વરતીનો ધણોખરો ભાગ શૂદ્ર વર્ગમાં ગણાતો, અને તેમની સ્થિતિ યુદ્ધામગીરી કરતાં થોડીજ સારી હતી. જાગીરો વેચાય તેની સાથે ખેડતો પણ દોર દાંખરની પેઠે બીજા દુર્ણને દાથ જતા, અને જાગીરદારે તેમની હિપર જુદમ યુગ્તર-

વાને ધણું કરીને મુખત્યાર હતા. વસત્રાયા લોકપર ભારે વેડ હતી. બીજા વેપારધંધા અનેક જાતના હતા, પણ તે કરનારને આખરે કે સ્વસ્થતા નહોતી.

જેટલાક શહેરના શાહુકારો ધનાઢ્ય હતા અને તેથી તેમનું કંઈક માન હતું, પણ સત્તા કંઈ નહિ ને ક્ષત્રીઓને રાજ્ય રાખે તોજ રહેવાય. શાહુકારો તો ગમે તેવો લખપતિ હોય, પણ અતિથડ મણાતો, ને તેની ઉપર કોઈ ગમે એવો જીકમ કરે તો પણ તેની કંઈ ઘાટ કે કુર્બાનજી હતી નહિ. મતમત કે આ વેળા બધી રૂબરૂ દુ:ખી, શુદ્ધામીમાં, ને એક ક્ષત્રીજ સત્તાધારી હતા. ક્ષત્રીમાં પણ ધણું જોર જાગીરદારોનું હતું. તેઓ તો રાજાને પણ ભરખેજ માંડતા. તેમની પાસે મોટી મોટી લશ્કરી જાગીરો હોવાથી, એક કચકારી વગાડે તો સેંકડો સીપાહીઓ આવીને તેમના હાથના નીચે ઉભા રહે. આવા પાંચ દસ સરદારો બેળા થાય, તો રાજાને પણ વિચાર પડે એમાં શી નવાઈ ? રાજા પામે પોતાનું લશ્કર તો આ સુમે યોડુંજ હતું, અને આ સરદારોનું સમસ્ત લશ્કર તેજ રાજાનું મોડું લશ્કર હતું. તેથી રાજાઓ આ જાગીરદારોને પોતાના બાયાન પ્રમાણે મણુતા, ને જેટલાક ખરેખરા ભાયાત જ હતા. રાજાને જે કામ કરવું હોય, તે પોતાના આ સરદારોને રાજ્ય રાખે તોજ યાય. કદાપિ કોઈ રાજા વાંકો આવતો, તો આ ક્ષત્રીજઓ દપ દધિપાર ક્ષત્રને ઉભા થતા, અને તે વેળા તેઓ કેવા પરાક્રમ કરી રાજાના તે તો તમે પાછળ આ બસો વરમનું વૃત્તાંત વાંચ્યું તે ઉપરથી ખરખર બણી લીધું હતો.

જેની પાસે મોટી જાગીરો નહોતી, તે નાઈટ (Knight-મરાસીયા) કહેવાત્ય. એ પણ જાતે ક્ષત્રી તેથી મૂળ તો અધિકાર જાગીરદારોના જેટલોજ હતો, પણ તે ધીમે ધીમે ઝાઝો થઈ ગયો હતો. કેમકે પડે પોતાની નાની જાગીરોની દેખરેખ રાખે તોજ ગુજારો થઈ શકે એવી તેમની હાલત હોવાથી ક્ષત્રીએ ક્ષત્રીને કહ્યું

કે રાજકારભારમા માયુ ધાલવા લાંદન દોડી જવું એ તેમને કેમ પરવડે । પાર્શ્વમેન્દ્રમા જોનાવ તોપણ તેઓ લાજ્યેજ જતા અને તેથી તેમમા મૈકાને આરબે તેમના ટક્ક નહિ જેવા યદ રહ્યા હતા તો પણ તેમણે ક્ષત્રીવટ છોડી નંદોતી અસ્ત્રશસ્ત્રમા જોઈએ તેવા કુશળ હત વખત આવ્યે ટચિયાર પકડના એ પોતાનું કર્તવ્ય સમજતા હતા તેથી ગજમા તેમનીયે ઝાંઝકે તો મજબુતા હજી હતી ખરી એ ટ્રેવી રીતે વધી, ઓ આ ગરસીઆઓમાથી આગળ જે ગૃહસ્થ વર્ગ ઉભો થયો તેની સત્તા દેગમા સી રીતે મરોપરિ ધર્મ પડી તે તમે ઈચ્છાઓ છતિ । મ જેમ જેમ આગળ વાચતા જશો તેમ તેમ તમને મમગરો

મળસન્તાનો ઉત્થ ને વૃદ્ધિ—ઉપર જે કહ્યું તે ઉપરથી તમને માનમ પડ્યું હશે કે તેરમા મૈકાને આરબે ઈન્ડિયાના ધણા લોકો તો કેવળ સત્તા રક્ષિત હતા, પણ તેના બદલામા થોડા લશ્કરી જમીદારો મળતે પણ હકાવે એવા હતા અ સમે યુરોપના બીજા દેશોમા જુઓ, તો તો તે ક્યારના પોતાના મળઓ સાથે આથડી ને સ્વતંત્ર થઈ ગયા હતા અને જોન, ત્રીજો હુન્ત્રી બીજો એડ વર્ડ અને બીજો રિચર્ડ એ રાજ્યોના મળમા તેમણે અહિયા પણ થોડું મહોન્મતપણ મતાવ્યું નહી, પણ ચિનિયમ વિજ્ઞાનીની દીર્ઘ દૃષ્ટિના પ્રતાપે તેઓથી રાજ તોડી સ્વતંત્ર તાલુમ આપન થઈ શક્યા નહિ. ઇન્ડિયાના તાનુકદારો મૂળથી જાણુતા હતા કે એમ તો આપણાથી યદ શક્યાનું નથી અને તેથી સ્વતંત્ર થવાની ઉમેદ રાખવાને બદલે તેઓ માહોમાહે સપ કરી રાજને હમેશા દાનમા રાખવાની તજવીજ કરતા હતા

નોર્મન તાનુકદારો મૂળથી ઝાઝા પણ હતા પોતાની જાતનો અમન ન્યા સુધી પૂરેપૂરો ઇન્ડિયામા જામ્યો નંદોતો, ત્યા સુધી તેઓ સપૂર્ણ ગજલકત રહ્યા એ સમે ગાદીને માટે કુરો વદતા ત્યારે તેઓ વાજળી કે ગેરવાજળી કાઢના પક્ષ ન લેતાં લગઈ જેમ અને

તેમ પતાવીજ નાખતા સમાધાનીમા પણ એવીજ શત લાવતા કે
એક મરે ત્યારે બીજો ગાદીએ બેસે આમ કરવાનો હેતુ એ હતો
કે નોર્મન ગઝના કહડા પડી જાય નહિ. તે છતાં ગાદીને માટે રાજ
કુવગે વડી ન મરે એ હેતુથી તેમણે જ્યેષ્ઠ પૃથ્વીના એટલે, એક
રાજા મરે તો તેની પછી તેના વડે પુત્ર કે તેના વડો પુત્રજ ગાદી-
એ બેસે એવો રીવાજ જલદીથી પાડી દીધો. ત્રીજા હેતુના ગઝના
આટલા બધા બખેડા થયા હતા તોપણ તે મૂંઝો ત્યારે વડો કુવગ
થોડેસદાઈનમા છતાં લોકોએ તેનીજ દવાઈ ફેરી.

આ વિચક્ષણુ જમીદારોએ ઈનાડમા આવી જોયું તો તેમને
આશ્ચર્ય પડ્યું કે રાજાનો જુનગ અટકે અને લોકોની સ્વતંત્રતા જળ
વાય એવા કાયદા મજી રાજમા સારા બધાયા હતા તે અમયમા
આણુનાની શક્તિ એન્ડો-એક્સનોમાથી જતી રહી હતી, અને તેથી
તેમનું રાજ પડી જાયું હતું. પણ આ નોર્મનો તો જ્યાં જોઈયે
એવા શાશુ, મપીલા ને શગ હતા તેમણે પહેલાં હેતુના વખત-
થીજ ગળ પાસે લાખા પ્રમાણે વર્તવાનું વચન લેના માડ્યું હતું, ને
તેમમા મહાના અરબમા તો જોન રાજ પાસે “ મોટો પડો ”
સખારી ઈનાડના પ્રજાદક્ષની જખરી કખૂનત કરાવી લીધી.

આ ‘ મોટો પડો, ’ મેળવવાનું માન આ આગીરદારોનેજ છે.
એમા બીજા લોકોનો લાભ કાઢી નહિ અથવા ખડું થોડો હતો એ
પટામા હમ્મ તો આખી પ્રજાના ધણે દરજ્જે મખૂર થયેમા છે, પણ
ગઝસત્તામા બીજા લોકને એથી કાઢી કાયદો થયો નહિ. એમા મહા-
જનની મર્મત લેવાનું કહ્યું છે, પણ મહાજન મળે તેમા આગીરદારો
સિવાય બીજા કાઈ લોકને આવવાનો હજી અખત્યાર નહોતો. પ્રજાએ
કરેલા પોતાના પ્રતિનિધિઓ આવે, ત્યારેજ તે દેશનું મહાજન મશાય,
એવું જે હાન પાર્નમેંટનું મુખ્ય વક્ષણ છે, તે હજી મર્મની મમજ-
માં નહોતું પણ એ મહાજારત કામ કરતા પણ ઈનાડને ધણી

વાર લાગી નહિ. ૬. સ ૧૨૬૫ માં સાઈમન-ડિ-મોન્ટર્ડની મારફતે એ અમુક્ય હક્ક ઇંગ્લેન્ડ પ્રજાને મળ્યો. એ વખતથી ગરાસીયા અને કેટલાક મોટા શહેરના લોકો પોતાના પ્રતિનિધિ પાર્લિમેન્ટમાં મોકલવા લાગ્યા, અને આ વખતથીજ ખરેખરી પાર્લિમેન્ટ ઈંગ્લાંડમાં થઈ એમ ગણાય છે. રાજા અને અગીરદારોના અગ્રણી પાર્લિમેન્ટને બહુ કાયદો થયો. અને પક્ષના મનમાં એમ રહેતું કે ગરાસીયાઓ આપણી તરફ રહે તો સારૂ. તેમા અગીરદારો તો વિશેષે કરીનેજ તેમની સહાયતા શોધતા, કેમકે તેઓ એકલા રાજાની સાથે આથડી શકે એટલા ધૂરોપના તાલુકદારો જેટલા કોઈ જળરા નહોતા. રાજાને પશુ ન્યારે નાણાનો ખર્ચ પડે ને અગીરદારો વાકા થયા હોય, ત્યારે પાર્લિમેન્ટને ખુશ ગખતા.

પહેલાં તો અગીરદારોની બેળાજ પ્રજાના પ્રતિનિધિઓ પાર્લિમેન્ટમાં બેસતા, પણ સને ૧૩૧૨ થી ૧૩૪૧ સુધીમાં તેઓ જુદા-જુદા મકાનમાં બેસતા થયા, અને ત્યારથી “ હાઉસ ઓફ લોર્ડસ ” —અમીરોની સભા,—અને “ હાઉસ ઓફ કોમન્સ ” સામાન્ય લોકોની અથવા આમની સભા,—એવા નામ પડ્યાં. આમની સભામાં “ સ્પીકર ”—અમુખ જેવો ઉપરી—પસંદ કરવાનો રીવાજ ૬. સ. ૧૩૭૭ થી નીકળ્યો.

ત્રીજા એડવર્ડ રાજાએ પાર્લિમેન્ટની રજા વગર કર ઉધરાવવાની ધણી તજવીજ કરી, પણ તે આવો પ્રતાપી હતો તોપણ તેમણે તેને કંજેકલે નમાવ્યો તેઓ અગીરદારોની પેઠે લડવા તો નહિ નીકળતા, પણ ન્યારે રાજા એમ કરે ત્યારે તે કામ કાયદા વિરદ્ધ છે એમ ઠરાવ કરના, વારંવાર અર્જઓ મોકલ્યા કરતા, અને કોઈ અડીના વખતે હક લાઇનેજ બેસતા કે અમારી ફલાણી ક્યાંદ નહિ માંલજો તો અમે કર નથીજ મંજૂર કરવાના. કર મંજૂર કરતાં આટલી પંચાત ઉધવના એટલુંજ નહિ, પણ આપેલાં નાણાં થી રીતે વાપર્યાં તેનો પણ તેઓ ત્રીજા એડવર્ડના વખતથી હિમાળ માગવડ-

લાગ્યા. આ રાજના છેલ્લા ભાગમાં જે કાપદાઓ રાજને દર્શાવે તેના મથાળાપર એમ લખ્યું છે કે આ કાપદો અમીરો તથા આમની સલાની સંમતિથી કર્યો છે. વળી રાજ નડારો ચાલે તો રાજને કપડો દેવાને બદલે દારભારીઓ બદલવાની રીત કહાડી પ્રધાનોને કહાડી મુકવાનો આગ્રહ અમીરોનો તો મૂળથીજ હતો; પણ પાછળથી આમની સલાવાળા તેમ કરતાં શીખ્યા, અને તે દરવાની રીત સારી પડી. બ'ંડ ઉઘાવવાને બદલે નાણાંની મંજૂરી જ ન આપે, અને તેથી આખરે રાજને એમનું કબ્જા કરવું પડે. વખતે રાજ બહુ જખરો ને મમતી હોય તો પાર્લમેન્ટની માગણી રદ પણ જાય, પણ વળી પાછો લાગ સાધી પેતાનું ધાર્મ્ય મેળવે ત્યાંજ તેઓ જાયે. પાર્લમેન્ટ કબેકબે દેવા હક્ક મેળવ્યા છે તે જોતાં મધ્યમ વર્ગના કંમેન્ટોમાં કેટલો આગ્રહ છે તે જરાજર માણુમ પડે છે.

ચોદમા સૈકાની છેવટે પાર્લમેન્ટની સત્તા આટલે સુધી વધીને થઈ હતી. હજી તે ઝાગીરદારોની સત્તાના તેજ આગળ મંખવાધ જતરે એ વાત ખરી. ધણીવાર તે રાજ કે બંડખોર તાણકદારોના હાથેહાથ જ ભણતી. ખીજા એડવર્ડ કે ખીજા રિચર્ડને પદબ્રજ કર્યો એ મદો-મત જમીનદારોનું જ કર્મ હતું, અને પાર્લમેન્ટનું તો માત્ર નામ-વગોવવાનું હતું. પણ નામને ખાતર પણ પૂછવું પડે, નામની એ મંજૂરી વિના કાંઈ થાય નહિ, એ તમે નાનો સુનો અખત્યાર સમજશો નહીં. એ ઉપરથી સાફ જણાય છે કે પાર્લમેન્ટ સૌને સાથે છે એમ એ મત અત્યારથી કંચાંડમાં સ્થાપિત થઈ રહ્યો હતો. આ રીતે મધ્યમ વર્ગના લોકોની સત્તા રાજમાં હબી થઈ અને વધી. એ વર્ગ હજી નાનો હતો. ધણદારી તથા ખેડૂત લોકોની સ્થિતિમાં કેટલોક સુધારો થયો હતો, તોપણ તેમની ઉપરના જુલમ તથા રફતા (જેને વિલ્ડનેજ-Villainage કહેતા તે) હજી દૂર થયાં નહોતાં. તેઓ મહા દુઃખી હતા, અને બોટ ટાઈફરનું બંડ એ એક તેડુંજ પરિણામ હતું. રફ લોકોએ પોતાના હક્કને માટે ઉઘાવણી કરવાને

ક્રીંડાંડના ઇતિહાસમાં એ પહેલવહેલો દાખલો છે. બસેં બસેં વરસ-
થી દેશમાં હક્કના પોકાર અગીરદારો ને ગરાસીઆઓ પાડી રહ્યા હતા,
અને નિરંતર તેને માટે હથિયારના અગદારો થયા કરતા હતા, તો
તેની અસર કાંઈ પણ આ લોક પર થયા વિના કેમ રહે ? તે પણ
સ્વતંત્રતાની કીંમત ઓળખતા થયા હતા. હજી જળપરદસ્ત અગીરદારો
ની આગળ મધ્યમ વર્ગનાનુંજ પુરૂ થકણું નહોતું, તો આ ગદ્ર
જનતિઓ બિચારી અતાન શું કરી શકે ? તોપણ આ બંડ વેળા
એમનો પોકાર એજ હતો કે સઘળા માણસ સરખાજ છે, અને વળી
હંથ ને નીચ તે ક્યાંથી થયા ? હામ હામ તેઓ આ દેહો બરાડતા:-

“ જ્યારે બાવા આદમે, હજી ખેડયો નિજ હરત;

ઈવે કાંથો રંધિયો, ત્યારે ક્યાં હતો ગૃહસ્થ. ”

શારીરિક મહેનત કરવી નહિ અને તે કરે તે નીચ એવું જે
અભિમાન ગૃહસ્થ લોકો રાખતા હતા તે ઉપર આ સખ્ત ટાંણો હતો.

વિદ્યાં ધર્મની સ્થિતિ તથા સુધારો—લોક મહા વંદેમી ને
અમાંધ હતા. બગડી ગયેલો ખ્રિસ્તી ધર્મ આગ્રતો, ને તેનો મહારાજ
સોમમાં રહેતો. તેની સત્તા સખજે ઠેકણે મોટા મોટા ભૂપતિઓને
પણ કંપાવતી. જોનના વખતમાં ઈંગ્લાંડ ઉપર ખંડણી બેસાડી તે તો
આપણે પાછળ કહી ગયા છીએ. પણ આ નવું લાકડું નીબી શક્યું
નહિ, કેમકે લોકને તે મર્યું નહોતું. બાવ્યેજ કાર્થ રાજ્યએ ખંડણી
ક્ષરી. ને ત્રીજા એડવર્ડના રાજમાં તો કાયદો કરી પોર્લમેંટે એ વાત
બંધ કરી. એજ રાજના પાછલા ભાગમાં એવો કાયદો થયો કે
મોંઘએ રાજ બાબત મહત્તેશ્વરનો ફરમાન (papal bull) દેશમાં
દાખલ કરવો નહિ. ધર્મગુરુઓના ગુણ દોષની ચર્ચા કરતો પણ
લોકો થયા હતા, કેમકે રાજકીય બાબતની સાથે ધર્મમાંયે કાંઈ
કાંઈ સ્વતંત્ર ભુદ્ધિ થવા લાગી હતી. ધર્મસુધારાનો પહેલો પોકાર
પણ આજ વખતમાં વિકલ્ફ નામના સાધુએ જિતાવ્યો, અને
તેનું કહેવું તો સો વરસ પછી ધર્મસુધારકોએ જે વાત કરી તેના

કરતાં પશુ વધારે મોઢપું ને હિમન ભરેલું હતું. એણે બાઈબલનું
ભાષાન્તર પહેલવહેલું હંગેશ ભાષામાં કર્યું એ મોઢું પગદમ હતું,
કેમકે એ વેળા સધળી ધર્મીકયાઓ પણ લેટિન ભાષામાં થતી. અને
ધર્મપુસ્તકોનો દેશી ભાષામાં તરજુમો કરવો એ તો મહા પાપ એમ
પાદરીઓએ બધા લોકને મનાવી મુક્યું હતું. પાદરીઓ આ સમે
બહુ લોભી, હુન્ના, ડગાન ને વિવિધસકત થઈ ગયા હતા. વિદ્ય.
નો આ કાળને અંતે દેશમાં થોડીજ હતી. પહેલાં તો કોઈને સખતાં
વાંચતાં આવડતું નહિ, અને રાજાઓ તથા તાલુકદાર પોતાના નામની
મદદરે કાતરાવી રાખી, ખપ પડે ત્યારે સહીને દેશણે છાપ પાડતા. પહેલો
હોબી કાંઈક જાણેલો હોના ને એટલું નવાઈ જેવું લાગ્યું કે 'વિદ્યાન હોબી'
એવીજ એની અટક પડી ગઈ. એ સમે કાંઈક વિદ્યા હતી, તે સાધુઓના
મઠમાંજ તોપણ કાંઈ સાધુને ખરેખરા પઠિત થયું હોય, તો તો તેને.
ઈટલિ કે ફ્રાન્સની પાઠશાળાઓમાં જવાની જરૂર પડતી.

સાદમા મેકમાં ઉપલા વર્ષના લોકોને લણવા ઉપર રુચિ થયા
લાગી. પાછલા મેકમાં દેશભાષા હંગેશ થઈ ચુકી હતી તે હવે એકલુ-
પર ચડી. ત્રીજા એકવર્ષના રાજમાં એ ઉત્કૃષ્ટ પુસ્તક રચાયાં, ને હંગેશ
ભાષાના મુધાકનો પાયો નખાયો. એક ઉપર કશું તે પ્રમાણે વિદિશક
બાઈબલનું ભાષાન્તર કર્યું ને. અને બીજું એ મર કવિનું કાવ્ય. આ કવિની
ગણના આજ પણ હંગેશ ભાષાના સર્વોપરિ કવિઓમાં થાય છે, અને એનું
કાવ્ય લોકો હેનથી લખે છે. આજ રાજમાં મરકરી સખાણોમાંથી સ્વયં
ભાષા નીકળીને હંગેશ વપરાવા લાગી. લેટિન ભાષાનો અભ્યાસ વધ્યો.
રોજર એકન નામના એક સાધુએ પદાર્થવિજ્ઞાન તર્ક પોતાનું મન
દોઢાવ્યું, અને એમ કહેવાય કે કે પાછળથી કેટલાક સેકા કેડે જે શોધો
થઈ તે સર્વ એણે પણ કરી હતી; પરંતુ આત્મપાસના ઘણા અંધકારને
હીધે તે પ્રકટ થઈ શકી નહિ. અને ઉલટું ધર્મોંધ લોકો તર્કથી
એને ઘણું દુઃખ ખમવું પડ્યું. એને માટે એટલે મુઠી કહેવાય છે કે-
વરાળયંત્રનું એક ડાળીયું પણ એણે બનાવ્યું હતું.

ઈંગ્રેજ લોકનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ.

भाग ३ जो: पंदरमो तथा सोळमो सैको.

મકરણ ૧૧ મું.

હૅન્ડેસ્ટર અને થોર્ડ કુળના રાજાઓ.

ઈ. સ. ૧૩૮૬ થી ૧૪૮૫ સુધી.

હૅન્ડેસ્ટર કુળના રાજાઓ—ઈંગ્રેજોના ઇતિહાસમાં હક્ક વિના ગાદી પચાવી પાડવાનો આ પહેલવહેલો દાખલો બન્યો. ખીજા એડવર્ડને લુલમથી પદબ્રષ્ટ કર્યો હતો, પણ એની પછી એના છોકરા-ને બેસાડ્યો એટલે કાંઈ ભારે અન્યાય જેવું દેખાયું નહિ. ખીજા રિચર્ડને છોકરું તો હતું નહિ; પણ એના પછી હેન્રીનો હક્ક હતો એમ કહી શકાય એમ નહોતું. હાલ તો એ ગાદીએ બેઠો ને કાંઈ બોલ્યું નહિ, અને તેમ આગળે ૫૦-૬૦ વરસ સુધી એના કુળ-માં એ ગાદી રહી, પરંતુ પછી મોટો ઝગડો ઉઠ્યો ને દેશમાં ભારે કાપાકાપી ધણી મુદત સુધી ચાલી. માટે આ સ્થળે જ એનો તથા સામાવાળાઓનો ઈતિહાસ રાજ ઉપર ફેટલો હક્ક હતો તે આપણે જોઈએ.

૧૩૪૧ વર્ષ—હૅન્ડેસ્ટરનો ડયુક હેન્રી, જે હાલ ગાદીએ ચડી બેઠો, તે ત્રીજા એડવર્ડના ચોથા છોકરાનો છોકરો હતો. પહેલા ને બીજા છોકરાનો તો હાલ કાંઈ વંશ રહ્યો નહોતો એટલે તે તર્ફની કાંઈ હરકત નહોતી, પણ ત્રીજા કુંવર કેલરન્સના ડયુકની એક મુત્રી માર્યના ડયુકને પરણી હતી તેના છોકરાનો છોકરો આ વેળા વસાત હતો. એણે તો ગાદીનો હક્ક આગળ ન કર્યો, અને નિર્વશ મરી

ગયો. પણ એની બહેન એન ચોર્ડ કુળમાં પદ્મણી હતી તેની રૂએ તે લોક પાછળથી રાજનો દાવો કરવા નીકળ્યા. બાકી ચોર્ડ કુળના કૌટિરો જાતે તો એડવર્ડના પાંચમા કુંવરના વંશના હતા, પણ ત્રીજા કુંવરની તર્ફનો આ હક્ક તથા ત્રણ કુળની દોલત તથા મતા ઝગવાથી આગળ જતાં તેઓ બહુ બળવાન થઈ પડ્યા.

ચોથા હેન્રી—નાહક ગાદીએ બેસનારના રાજમાં બંડ દિવરો આપજ તેમ આ રાજમાં થયાં, પણ હેન્રીએ ને હિંમત તથા ચતુ-
રાઈથી રામાવી દાધાં. એના રાજમાં એ સિવાય વિશેષ કંઈ જાણવા લાયક નથી.

પાંચમા હેન્રી—આજપણુમા આ રાજએ જેટલું બદલામ એજણું હતું તેટલોજ તે ગાદીએ બેસી વખણાયો. એના બાપના વખતમાં, કહે છે કે, હુઆ, લકંગા ને બહારવટીઆ લોકની સ્ત્રોબતમાં તે કરતો. એક વેળા એનો કાઈ જુગારી સાથી યુનાઈમાં મહડાયો, ત્યારે તેને છોડાવવા પોતે કાર્ટમાં ગયો, અને એની બહામણુ ન મળી, ત્યારે એણે જાગરને દેશાવીને એક તમાચો આપ્યો. તે જાગરે પણ તુર્ત દુકમ કર્યો કે, “યુવરાજ, હું તમારા આપનો આપેલો અધિકાર બગાડું છું; તેથી આ તમે મારું નહિ, પણ ખુદ મહારાજાનું અપમાન કર્યું છે, અને તે માટે તમે પણ તમારા સાથી જોડે કેદમાં પધારો.” કુંવર નમ્રજીને તુરત તુરંગમાં એક દહાડો ગયો, અને જ્યારે એ વાતની એના બાપને અખર પડી ત્યારે તે હરખથી બોલી ઉઠ્યો કે, “ધન્ય છે મારા આપને કે મને આવો હિંમતવાળો ન્યાયાધીશ મળ્યો છે. અને વળી વધારે ધન્ય છે ભાગ્ય મારાં કે મારો કુંવર આવું કાપદાને માન આપે છે.” આ અખર કીર્તિવાળા ન્યાયાધીશનું નામ ગેરેકો-
ર્ન હતું. આપણા દેશી રાજવાડામાં આવા કામદાર, કુંવર કે રાજ દાસ પણ કયે દેઠાણે મળશે ?

ગાદીએ બેસતાંજ આ રાજાએ પોતાની ચાલ એકદમ સુધારી નાંખી. જૂના કામદારોને સન્માનથી કાયમ રાખ્યા, ને પોતાના દુષ્ટ ગોડીયાઓને એકાંતમાં બોલાવી કહ્યું કે “ જાઓ, તમારી ચાલ સુધારે નહિ ત્યાં સુધી મને તમારું મોં જતાવશે નહિ. એ દરમ્યાન જુએ ન મરે તેને સારું હું આ થોડી ખરચી આપુ છું તે લો લેતા જાઓ.” એમ કહી તેમને વિદાય કરી પોતે ઝહાપણુ ને નિષ્પક્ષપાતપણે રાજ ચલાવવા લાગ્યો.

ત્રીજા એડવર્ડના વખતથી ફ્રાન્સ સાથે જે લડાઈ સળગી હતી તેનું હજી સુધી સમાધાન થયું નહોતું. લડનાં બંને પક્ષવાળાં થાકતા ત્યારે તે મોકુફ રાખતા અને વરસોનાં વરસ ચાલ્યા જતાં પણ લડાઈ ઉભીને ઉભીજ ગણાતી હતી. ફ્રાન્સનો રાજા આ સમે થેલો હોવાથી તે રાજામાં બે મોટાં તથા બંધાર્ષિને એક બીજા સાથે મોટી મારામારી ચાલી રહી હતી. આ વધરાનો લાભ લઈ હેન્રીએ ફ્રાન્સ ઉપર સ્વારી કરી એકંદુરના મેદાનમાં બંને પક્ષનાં લશ્કરોની ભેટભેટા થઈ (ઇ. સ. ૧૪૧૫), અને એમાં ફ્રેન્ચ લોકોએ પહેલાંની પેઠેજ પોતાના મદને લીધે ભારે હાર ખાધી.

બે વરસ વયમાં આડા જવા દઈ જ્યારે બેયુ કે માંદોમાંદો લડીને ફ્રેન્ચ લોકો એક તખળા થઈ ગયા છે, ત્યારે એણે બીજી સ્વારી કરી, અને એ પેરિસમાં ગયો ત્યારે ફ્રાન્સના નિર્બળ રાજા ચાર્લસે એને તારનાર જેવો ગણ્યો. તેણે હેન્રીને પોતાની કુંવરી પરણાવી, તથા એને ફ્રાન્સનો રાજરક્ષક તથા પછીનો રાજા એનામથી બધાએ કબૂલ કર્યો. (ઇ. સ. ૧૪૧૭) હવે તો એણે પેરિસ જ પોતાની રાજધાની કરી. નાણાંની જરૂર પડતી ત્યારે ઈંગ્લાંડ આવતો, ને નહિ તો ત્યાંના ત્યાંજ રહેતો. અને અન્ય દિવા તેને એક છોકરો થયો. આ રીતે ઈંગ્લાંડ-એક ઉપરાજ્ય થઈ જવાની તૈયારીમાં હતું, પણ ઈશ્વરે એમ ધાકું નહોતું. અને

એકાએક ભારે મંદવાડ થઈ આવ્યો, અને પોતે બલ્કનુ કે હવે આઝ દિવસ હું કહાડવાનો નથી ત્યારે એ પ્રજા રાજ્યએ કુંવર મોટો થાય ત્યાં સુધી પોતાના એક ભાઈ બેઝર્ડને ક્રાન્સનો તથા ખીજા ભાઈ બ્લોસ્ટરને મુશ્કાંડનો રાજ્યસક નીમ્યો. આ રીતે રાજ્યનો બદલખસ્ત કરી ૩૫ વરસની નાની ઉંમરમાં અપૂર્વ કીર્તિ મેળવી છ. સ. ૧૪૨૨ માં એણે પોતાનો દેહ છોડ્યો.

છઠ્ઠો હિત્રી—આ સમે ક્રાન્સનું રાજ્ય એવું સંપૂર્ણ હસ્તગત થઈ ગયું હતું, કે મહીના એકમાં ચાર્લ્સ ગ્રામ મરી ગયો ત્યારે નાના હિત્રીને ક્રાન્સનો પદ્મભિષેક ચયો. એની ઉંમર બાગ્યે આઠ વર્ષ પાર મહીનાની હતી, પણ બેઝર્ડ મહા શાણો ને પરાક્રમી પુરુષ હતો. ક્રાન્સના મરનાર રાજ્યના કુંવરે ૭ મો ચાર્લ્સ એ પદ ધારણ કરી જે તોફાન મચાવવા માંડ્યું હતું તેનો એણે ખતથી કેડો લીધો. સાત વર્ષ સુધી બેઝર્ડ ખાઈ પીને એની પાછળ એવો મંડ્યો રહ્યો કે હવે એને સરણ થવાની જરૂર પડશે એમ સમજાતે લાગ્યું, પણ એવામાં જોન ઓવ આર્ડ એ નામની એક જુવાન કુમારિકાએ આગળ પડી બાજીનો બધો રંગ બદલી નાંખ્યો. એ બાઈ એક ગરીબ ખેડૂતની છોકરી હતી. પરદેશીઓનો અમલ જોઈ એનો આત્મા એવો અકળાયો, કે એનું મન લહેરે ચઢ્યું, અને પોને પીર પેત્રંબરોને દેખવા લાગી. “તું ઉઠ, ને ચાર્લ્સને ગળ્યાભિષેક કર” એમ એના જાનમાં પ્રરોજ જેમી બલુકારા વાગવા લાગ્યા, ને અ.ખદે તેણીએ ચાર્લ્સની પાસે જઈ કહ્યું કે “ફક્ત એવળમાં આવી આવી રીતની તકવાગ લટકે છે તે મને આપ, અને હું તારા થોડા લશ્કરને લઈ હમણાં ફતેહ કરી આવું છું.” એ તત્તવાર ચગડાવની પુરુષતા પોશાકે સોનેરી સાજના સુંદર ઘોડાપર સ્વાર થઈ પતિવ વાવડો ફગડાવની તે થોડુંક લશ્કર લઈ ઓર્નાયન્સ શહેર ઉપર ઇંગ્રેજોએ ઘેરો ધાવ્યો હતો ત્યાં દોડી પહોંચી. (છ. મ. ૧૪૨૯.) ઇંગ્રેજોએ કરી જઈ એને માર્ગ આપ્યો, અને શહેરમાં જઈ એણે ફિલેદાગને કહ્યું, “તમે

જોયા શું કરે છે ? ચાલો, મારી જોડે ઇંગ્લેન્ડની સામે. ” આ આવેશી ટોળાં સામે ઇંગ્લેન્ડથી ટકી શકાયું નહિ, અને ઘેરા ઉઠાવી તેઓ નાશ. હવેથી એ બાઈનું એ ક્વીન્સની કુમારિકા એવું નામ પડ્યું. તેણીએ એ દેશને રૂ. ૨૨ શહેરમાં લઈ જઈ પરંપરાની રીત પ્રમણે રજ્યાભિષેક કર્યો, ને પછી કહ્યું કે મારું કાર્ય હવે થઈ રહ્યું મરે મને પાછી મારે ગમ જવા લો. પણ જેના નામને પ્રતાપે મયેલી બાણ પાછી હાથ આવવા લાગી હતી, તેને તે કાણ વિદાય કરે ? હવે પછી કેટલીક લડાઈઓ થઈ તે બધીમાં ઇંગ્લેન્ડ હાર્યા, અને ઇંગ્લાંડથી અણચિંતવી મદદ આવી પહોંચી ન હોત તો બેંગ્લડ ગમે એવો બચાવ હતો તો પણ તેને ચેરિસ ઉઠાડી નાસી જવું પડ્યું હોત. આ નવા લશ્કરે ઇંગ્લેન્ડ પહોંચે કાર્મિક ટકા થો; અને દેવતાએ પેલી કુમારિકા તેમના હાથમાં આવી ગઈ તેને તેઓએ ક્રકશું છે એમ કહીને દુષ્ટતાથી જીવતી ને જીવતી બાળી મકી. (ઇ. સ. ૧૪૩૧.) પણ આ દુગ્તાનું ફળ ધાર્યા કરતાં ઉલટું થયું. તમામ ફ્રેન્ચ લોકોની આંખમાં ખૂનસ જરાઈ આવ્યું, ટોળાંઓ તોડી નાંખી તેઓ એકબેંબં થઈ ગયા, અને સ્વદેશમનનાથી નાના ને મોટા સવળા આ પરદેશીઓની સામે એવા જુસ્સાથી ઉઠ્યા કે ઇંગ્લેન્ડથી ટકી શકાયું નહિ. એવામાં શંભો ને થરો બેંગ્લડ મરણ પામ્યો. (ઇ. સ. ૧૪૩૫.) હવે એક પછી એક ઇંગ્લેન્ડના હાથમાંથી મુલકો જવાજ લાગ્યા, અને ઇ. સ. ૧૪૫૧ માં ફ્રેન્ચ શહેર સિવાય તેમની પાસે ફ્રાન્સમાં કંઈ પણ રહ્યું નહિ.

આ પ્રમાણે કપાટાની સાથે પાણું ઇંગ્લેન્ડના હાથમાંથી ફ્રાન્સનું આવેલું રાજ જતું રહ્યું એવું એક કારણ તો એ હતું કે ઇંગ્લાંડના રાજકારણમાં મહા કુસંપ અને અદાવત ચાલી રહી હતી. મરનાર રાજાએ તો રાજ્યરક્ષક એકલો ગઠોસ્ટરને નીમેલો હતો, પણ પાર્લિમેન્ટે તેની જોડે તેના કાકા બેંગ્લડને સામેલ કર્યો. એ ખચરદાર પણ મહા લુચ્ચો ને ખટપટી હતો. આ બંને રાજ્ય-

રસોદાને મૂળથીજ અણુમનાવ થયો, અને આગળ જતાં તો વેર
એટલું બધું વધી ગયું કે એક બીજા ઉપર રાજકોહનું તહેમન મુદ્રી
જીવ લેવા પણ એક બે વાર તૈયાર થયા. રાજા મોટો થયો પણ
નેનામાં કાંઈ સત્તા આવી નહિ. તેની રાણી માર્ગરેટ પણ મહા
અમની અને લડાઈ ખેરી નીકળી. તે એક પક્ષમાં લરાઈ ગઈ અને
અને ટોળાવાળા એક બીજાને મારવાનાંજ રાત દહાડે કાવત્રાં કરવા
લાગ્યા. મ.મા પક્ષે એસ્ટરને કેદ કર્યો, અને ત્યાં કાંઈએ તેને મારી
નાંખ્યો. આ જોઈ બીજા અખીરોને લાગ્યું કે આપણી જાંદગી આ
રાજામાં સત્તામન નથી, કેમકે રાજામાં તો કાંઈ માલ નથી અને
અળવાન ટોળાવાળા પોતાના રાત્રી ઉપર રાજકોહનું તહેમન મુદ્રી નેનો
પ્રાણ લેનાં કાંઈ વર લગાડતા નથી. રાજાને મ.થે કરજ બહુ વધી ગયું
હતું અને તેથી પાર્લમેન્ટ પણ બહુ ખૂબ પાડવા લાગી હતી. નીચલા
એકિએ તો એક પરગણામાં બંડ ઉડાવવાની પણ હિંમત થવાથી હતી.

ગુલામની લડાઈ એ—આવો સાગ જોઈ ચોર્કના ડમ્પ
રિયોડે તજવીજથી વાત ચલાવવા માંડી કે રાજાપર ખરો હક્ક મારો
છે. એટલે પાછલા રાજામાં નિમકલવાસીથી નોકરી બજારી હતી, અને
આ રાજામાં પણ ફ્રાન્સમાં થયેલી બહાદુરીથી લડ્યો હતો; પરંતુ
આ સમે એણે જોયું કે હવે આ ગળનું દંડ પણ દહાડા નીચે
એમ નથી, અને હું મુકું છું તેટલું માફ બચ છે. ને જતાં એણે પ્રથમ
તો રાજસુધારાની માગણી કરી, પણ તે લશ્કર લઈ બેઠું કરી
ખુશી તલવારેજ. એ વેળા એનું કાંઈ કાચું નહિ ને પોતાના તાલુકા-
માં પાછા જતું પડ્યું. એવામાં બોગજેગે રાજા ગડો થઈ ગયો,
અને તેથી પાર્લમેન્ટને સમજાવી માર્ગરેટ ના કહેતી રહી ને રાજ-
કારમાર એણે પોતાના હાથમાં લીધો. (ઇ. સ. ૧૪૫૮.) પાછલા
કારમારીને કેદ કરી એણે પોતાનો પહેલો હાથ દેખાડ્યો. પણ વર્ષેક
દહાડામાં રાજા મારો થવાથી ને છટ્યો અને ચોર્કને હજૂરમાંથી
નાતી જતું પડ્યું. એણે પોતાના તાલુકામાં જઈ લશ્કર બેઠું હતું,

ને તેને લઈ રાજનો સુધારો કરો એમ બોલતો લાંદન તર્ફ આવવા
 લાગ્યો. રાજ કેટલુંક લશ્કર લઈ મામે ગયા, પણ સેન્ટ આલ્બન્સના
 મેદાનમાં જે લડાઈ થઈ તેમાં તે હાર્યો અને પકડાયો. (ઇ. સ.
 ૧૪૫૫.) પણ માર્ગરેટ રાણી વહાર લઈને આવી અને યોર્કને
 હિતરમાં નસાડી મુક્યો. આ વખતથી ઈંગ્લાંડમાં તત્તવાર નીકળી તે
 ૩૦ વરસ સુધી પૂરેપૂરી મ્યાનજ થવા પામી નહિ. હવે પછી જે પક્ષ
 વચ્ચે જે જે લડાઈઓ થઈ તેનું વર્ણન કરવા બેસીએ તો તેના
 પાર આવે તેમ નથી. એટલી લડાઈઓ છતાં એ દંટાનો નિકાસ
 જસદીથી આવ્યો નહિ, કેમકે ઈંગ્લાંડના તમામ લોકો કોઈ યોર્ક
 તો કોઈ લેન્કેસ્ટર પક્ષમાં સામેલ થઈ લડવાને બાહેર પડ્યા હતા.
 જેમ જેમ માણસો મરતાં ગયાં તેમ નેમ વેર ને અંટસ વધતો ગયો,
 અને પછી તો એક બીજાને માઈ માઈ એમ થાંને પક્ષવાળા ઝંખવા
 લાગ્યા. રણસંગ્રામમાં સામે આવે તેને તો વીણી વીણીને મારનાજ,
 પણ જે પકડાય કે તાબે થાય તેને પણ દુષ્ટતાથી કાપી નાખતાં
 વાર લગાડતા નહિ. ઘરમાં બેઠેલાને પણ પકડી મંગાવી ગળદોહી
 ફેરવી જોનજોનાં ફાંસીને લાકડે લટકાવી દેતા. મિરપરાઈ નાના
 બાળકને પણ પકડી રહેંચી નાંખતાં આ સમે એકે પક્ષવાળાને જરા
 પણ દયા આવતી પડિ. આ દારણુ દેશવધરાને “ગુલામની લડાઈઓ”
 કરીને કહે છે, કેમકે લેન્કેસ્ટર પક્ષની ધજા ઉપર રાતું ને
 યોર્કની ઉપર ધોળુ ગુલામનું ફૂલ ચીતરેલું હતું. આ લડાઈમાં ધડીમાં
 યોર્કની જીત થાય, તો ધડીમાં લેન્કેસ્ટરની. ગુલ કેટલીકવાર કેદ
 પકડાયો, ને કેટલીક વાર રાણીએ છૂટો કર્યો. તે કેદમાં રહ્યો તો
 પણ રાણીએ પોતાના છોકરાને નામે લડાઈ જુસ્સાથી જતરી રાખી.
 રિચર્ડ છેવટે એક લડાઈમાં પડ્યો (ઇ. સ. ૧૪૬૦) તોપણ
 યોર્ક પક્ષવાળાએ તેના છોકરા એડવર્ડને આગળ કરી માર્ગરેટને
 દરવાવી, અને ઇ. સ. ૧૪૬૧ માં તેને લાંદનમાં લઈ જઈ રાજ્યાભિષેક કર્યો.

યોર્ક કુળના રાજાઓ: ચોથા એડવર્ડ—એ હવે રાજા કહે-
વાયો, પણ એ પક્ષની લડાઈઓ હજી તેવીને તેવીજ જોશપર રહી.
માર્ગરેટ રાણી મહા જીરુસાવાળી, બહાદુર ને ખંતી હતી. તેણીએ
સુર્ત જ ઉઠાવણી કરી, પણ તેમાં હારી ન્યારે ચોથ દલાય સખર
પકડી ક્રાન્સ ને સ્કોટલેન્ડની મદદ લઈને તે પાછી આવી. હિંકસામ
આગળ (ઇ. સ. ૧૪૬૪) એક મરણીયા લડાઈ થઈ. તેમાં
લેફ્ટર પક્ષના બહુ જ માયો ગયા અને ઘણા વખત સુધી તેઓ
માયું ઉંચું કરવા પામ્યા નહિ. એ પક્ષના બધા લોકો કપાત્ત ગયા
અથવા તેમને દેશ છોડીને નાસી જવું પડ્યું. આથી કાંઈક સ્વસ્થતા
થઈ કે ચોથા એડવર્ડે પોતાની અધમ વિપયાસક્ષિતની લગામો છૂટી
મૂકી, ને એનો દરબાર એક ગોંડી અનીતિનું સ્થળ થઈ પડ્યું. નીચ
કુળની એક વિધવા ઉપર મોહિત થઈ તે તેને પરણ્યો; અને તેના
મર્ગાવહાસને મોટા માનમરતબા આપી રાજમાં વધાર્યા.

આ જોઈ યોરિકનો અર્થ જે ચોર્ડ પક્ષનો મોટો સ્તાંભ હતો
અને જેણે પોતાના આ સમયનાં યશસ્વિઓ “ રાજા કરનારો ”
એવું ઉપનામ મેળવ્યું હતું તે વંશયો, અને તેની સાથે રાજનો
લાઈ ફેલરન્સ પણ સામેલ થયો. યોરિક ફેલેમાં નાસી જઈ ત્યાં
પોતાની કુવરી ફેલરન્સને પરણાવી, અને ત્યાંથી એકાએક ધસી
આવી રાજને કેદ કર્યો. પણ એનું શું કરવું તેનો એ વિચાર કરે
છે એટલામાં રાજા ગુરંગમાંથી નાહો અને યોરિક તથા ફેલરન્સને
ક્રાન્સમાં નાસી જવાની જરૂર પડી. ત્યાં જઈ માર્ગરેટ રાણી
જોકે યોરિક લખી ગયો અને તેના કુવર એડવર્ડને પોતાની બીજી
કન્યા આપી તેને ગાદીપર બેમાડવાનું માથે લીધું. મોટું લશ્કર
લઈ એ લંડનપર ચઢી આવ્યો અને રાજના ઘણાખગ અમીરો
નારાજ થયેલા હતા તે એને મળી ગયા, તેથી લડાઈ કર્યા
વિના ચોથા એડવર્ડને પોતાનો જીવ લઈ હોલાડમાં નાસી જવું

પડ્યું. " રાજા કુનારે " તુરંગમાંથી દહાડી છટા હેત્રીને પાછો માઠો ઉપર બેસાડ્યો (ઇ. સ. ૧૪૭૦) ને શરત પ્રમાણે રાજનો વડીવટ પોતે તથા કુલેરન્સ ચલાવવા લાગ્યા. બે ત્રણ મહિના પછી (ઇ. સ. ૧૪૭૧) પાર્લમેન્ટ બોલાવી, તેણે આ ગોડવણ મનૂર કરી.

પછી આ વાતને થોડા દહાડા નહિ ગયા એટલામાં એડવર્ડ પાછો કેટલુક લશ્કર લઈને ચડી આવ્યો, અને કુલેરન્સ વગેરે કેટલાક ચોર્ક પક્ષના સરદારો પાછા સમજીને તેને મળી ગયા, કેમકે તેમણે બેડુ' કે આ તો આપણે ઘરની ફૂટે ઘર બોયું. આ યુદ્ધમાં વૉરિક મરાણો અને હેન્રટ પક્ષની સઘળી આશાઓ અસ્ત થઈ ગઈ. તોપણ માર્ગરેટ પાછળથી આવી પહોંચી તેણે બીજી લડાઈ આપી, પરંતુ તેમાં એનાં સઘળાં માણસો માર્યા ગયાં. કુવર કાં તો યુદ્ધમાંજ પડ્યો કે તેમ નહીં તો પકડાઈ ગયો અને પછી દ્રવત તેને પૂરો કરવામાં આવ્યો. માર્ગરેટને તેના ભાઈ ક્રાન્સના રાજ્યને દેશ આપી છોડવી, અને બિચારો રાંક છૂટો હેત્રી રહ્યો તેને કેદખાનામાં નાંખ્યો, ત્યાં કેટલેક દહાડે તે ધણી કરીને કબોતે મરણ પામ્યો.

હવે એડવર્ડ નિર્ભય થયો અને તેની સાથે એના કસાઈ-વેડા ઉત્તરા વધ્યા. સામાવાળીયામાંના તો સઘળાને એણે કાંઈ પણ બોલવા ન દેતાં મારી નાંખ્યા. કોઈની ઉપર જરા શક આવ્યો કે તેનું આવી બન્યું. અને તે વેળા તે પારકા કે પોતાના પક્ષનો છે તેનો પણ એ વિચાર રાખતો નહિ. એ મહા ગુમાની ને ધાતકી થઈ ગયો. પોતાના ભાઈ કુલેરન્સને પણ વગર વાંકે (કહે છે કે) ઘરના પીપમાં કુળાવી મારી નાંખ્યો. (ઇ. સ. ૧૪૭૮.) આ રીતે લોકો કાયર કાયર થઈ ગયા હતા એવામાં એ પાપી મુઝે ને લોકોએ હરખથી એના છોકરાના નામની કુવાઈ ફેરવી. (ઇ. સ. ૧૪૮૩.)

પાંચમી ઓડવડ—આ બિચારું તેર વરસનું બાળક તો ગાદીએ આવ્યું તે મરવાને માટેજ. એના કાકા રિચર્ડને રાજપરણક દેરવ્યો હતો તેજ એનો જણક થઈ પડ્યો. એણે એ બાળરાજાની માને કેદ કરી ને મામાને ફાંસી દીધી. પછી પોતે રાજા થઈ બેસવાની એણે તજનીજ આરંબી. લોર્ડ હેરિડન્સ નામનો એનો મિત્ર આ અન્યાય-માં સામેલ નહિ થયો તેથી એ માને જીવ લેવાને જાડું કરાવે છે એવું દોંગથી લહેમન મુકી તેને મારી નખાવ્યો. પછીથી એના મળતીયાઓએ ઓડવડ રાજા પરણ્યો તે પહેલાં તેણે બીજી કાઈ સ્ત્રીને પરણવાનું વચન આપેલું હતું અને તેથી તેનાં જાન પર્મના કાનન પ્રમાણે રદ બાતલ હે.મ એ લક્ષના આ કુંવરો વારમ થવા માટે નાલાયક હતા એમ કહી, તેમજ એથી ઓડવડ અને કેવરન્સ એ બંને એમના બાપના પેટના નહીં પણ રિચર્ડજી તેનો ખરો પુત્ર હતો એવાં બોટાં બાળા અજગ કરીને ઝેર પાઈમેંટની તર્કથી રિચર્ડને રાજા થવાની નિનતિ કરી, અને ને એણે આનંદનીથી સ્વીકારી. (ઇ. સ. ૧૪૮૩.)

એમ કહેવાય છે કે ગાદી ઉપર બેઠા પછી તુર્તજ એણે વિદ્વામાં મારા મોકલી પેટા એ બિચારા ગાળકને બંધના મરી નખાવ્યા અને બનામાના ત્યાંજ દટાવી દીધા.

રિચર્ડ ત્રીજો—ઉપમા ફ્રંજ કામથી લોકો એને ગણત્ર જેવો ગણવા લાગ્યા, અને થોર્ક પક્ષમાં જે મોટાં તડ પડ્યાં. હેક્ટરજીવાળા તો ક્રાન્સમાં રવા રવા લાગ શોખ્યાજ કરતા હતા, અને હાલ તેમણે તુર્તજ પોતાના ચરદાર રિચમંડના અર્ત હેત્રીને એમાં ઓડવડની કુંવરી માથે વિવાદ કરવા માંડ્યો કે કાપેલો અર્ધી થોર્ક પક્ષ તો તેમની તર્ફ આવે. આ માંડગી રિચર્ડ (એમ કહેવાય છે કે) પોતાની રાણીને ઝેર દેવડવી મરી નાંખી અને પોતે આ કુંવરીને પરણવાની મહેનત કરી. પણ એ રાજકન્યા પોતાના લાઈઓના ખૂનીની માથે તે કેમ પરણે ? એનો વિવાદ તો રિચમંડ

માથેજ યયો. લેફ્ટર પણ જોરપર આગ્યો, બીજા અમીરો પણ કેટલાક ફરી ગયા, અને ઇ. સ. ૧૪૮૪ માં જ તેમણે પાછી ઉઠાવણી કરી. એ વખત ફ્રાન્સ નહિ, પણ બીજા વખત તેઓએ મોટા હુમલો કર્યો. રિચર્ડ સામે જઈ ઔસ્થર્થ શીલ્ડ આગળ બહાદુરીથી લડ્યો, પણ એના લશ્કરમાં દગો ચલાથી એની હાર થઈ અને પોતે રણને મોખરે લડતાં લડનાજ પડ્યો.

રિચર્ડ રાજા ઇરીરે ખુદો, ઈંગ્લેન્ડ ને અલ્બાન મહા દુષ્ટ કહેવાય છે. એ શુદ્ધિવાન હતો ખરો અને ગાદીએ બેઠા પછી તો એણે ન્યાય ને ડહાપણથી રાજ ચલાવ્યું. એનો અમલ હુકો-ફકત બે વરસનો-ફેલફિતુરથી ભરપૂર હતો, તોપણ કેટલાક વ્યાપાર-વૃદ્ધિના એણે સારા કામદા બાંધ્યા, અને સરકારી 'એક્ટ' જપાવી પ્રકટ કરવાનો ધારો પણ એના વખતથી જ નીકળ્યો. એ ધણી રીતે ઔરંગઝેબ જેવો હતો, પણ એ દેશકાળ એવો નહોતો કે ત્યાં એવા માણસ હિંદુસ્તાનની પેઠે ફાવી શકે. એના શા દાસ થયા તે આપણે ઉપર જોયું.

પ્રકરણ ૧૨ મું.

૨૬૦૨ વંશના રાજાઓ : હેન્રી ૭ મા.

રાજપર હક્કઃ—લેફ્ટરના મૂળ હાકોર બોને ઓવ ગોન્ટનો રાખેલી સ્ત્રીથી જે બેલો આપ્યો હતો તેને બીજા રિચર્ડે તથા પોપે ઔરસ ઠેરવ્યો હતો, પણ તેમાં એટલો અપવાદ નાખ્યો હતો કે રાજપર હક્ક નહિ. આ વેલામાં એની પ્રપાત્રી થઈ તે સાતમા હેન્રીની મા લાગે. વળી પાંચમા હેન્રીની વિધવાને પુનર્લગ્નથી પુત્ર થયો હતો તે એનો બાપ થાય. આ રીતે બન્ને તર્કથી એનો હક્ક હતો પણ વાંધા પડ્યોજ, પરંતુ લેફ્ટર કુળમાં કોઈ બીજું રત્નું નહોતુ એટલે તે લોકે તો એને એક મતથી પોતાનો અધિરાજ

આ-યો હતો. યોર્ક કુળમાં પણ એવા એડવર્ડની એક કુંવરી સિવાય બીજું કોઈ પણ હયાત નહોતું, અને તેની માથે તો હેત્રીના વિવાદ થયા હતા એટલે એ પક્ષવાળાએ પણ એને ખુશીથી રાજ દાખલ કરી લીધો.

ગુલાબની લડાઇનું પરિણામ—હેત્રીને બધાએ ખુશીથી આવકાર આપ્યો તેનું કારણ એક એ પણ હતું કે પાછલા દેશવેત્ત-થી લોકો કામર કામર થઈ રહ્યા હતા. એ લડાઇએ એટલી બધી ઝાંઝાળું મારી હતી કે આ સમે શોક સંતાપ વિનાના ઈંગ્લાંડમાં ચાડાં જ ધર હશે. અમીર વર્ગનો તો એ લડાઈથી સામટો ઘાણુ જ નીકળી ગયો હતો. ફક્ત રાજવંશીઓ લાંબે તો આ ત્રીસ વરસની લડાઈમાં ૬૦ એક જથ્થો માર્યા ગયા હશે, અને તાલુકદારો કેટલા મૃત્યુ તેનું તો લેખુંજ નહિ. ધણા અમીરોને ત્યાં તો તાળાંજ દેવામાં હતાં. આ મહાભારત મરાનું એક મોટું પરિણામ એ થયું કે અત્યાર સુધી જે આટલો બગવાન ને મોંઝામત હતો તે અમીર વર્ગ હવેથી ઈંગ્લાંડમાં જાડુ નરમ પડી ગયો, અને માથામાંથી તાલુકદારીનો પવન કહાડી નાખી તે રૈયતની દાખલજ રહેવા લાગ્યા. આ કારણથી દ્રવ્ય નો રાજ્યો નિરંકુશ થઈ ગયા ખરા અને પ્રજાને ઘણી પરા-ધીનતા વેત્રી પડી, પણ પાછળથી ઘણો ફાયદો થયો, કેમકે તાલુકદારોની દિમાપત જતી રહેવાથી હવે આખી પ્રજાને પડે રાજ સાથે તજ-નીજથી આચરવાની જરૂર પડી, અને તેમાં દિનપરદિન હસાદને તે એથી બગવાન થઈ, કે છેવટે રાજની સર્વોપરિ મત્તા આમની સલાના દાયમાં આવી. પણ અત્યજત પહેલાં સોએક વરસ સુધી તો પાલમેંટ નહિ જતીજ થઈ રહી, અને આ આખા દયુર કાળમાં રાજ્યોએ જે આપઅખતારી ભોગવી છે તેવી પહેલાં કે પછી ઈંગ્લાંડનો કોઈ પણ રાજ ભોગવી શક્યો નથી.

રાજનો જીવન તથા મરણ—સાતમા હેત્રીએ પોતાનો અમલ ખેંસાડવા જીવન કરવામાં કાંઈ મણા રાખી નહિ. તે યોર્ક

પક્ષનાળાનું નિકદન જ કરવા મંડ્યો, અને પોતાના જૂના દોસ્તો ઉપર પણ જરા વહેમ જતાં તેને પણ દાર મરાવતો. આથી દેશમાં અંડક્રિસાદ મહુ ઉઠ્યાં. તેમાં જે બહુ જખરદસ્ત હતાં, કેમકે તેમાં જે જૂઠા વેશધારી હક્કનારોનેજ લોકોએ આગળ કર્યા હતા. પણ ૯૯વી મહા ખખરદાર હતો. એણે કદાપણ અને મહેનતથી તે જાને બંડને શમાવી નાખ્યાં અને પછીથી સમજીને લોકોની પ્રીતિ થાય એ રીતે વર્તવા લાગ્યો. તોપણ એનામાં પૈસાનો લાભ બહુ હતો અને તેથી મૃત્યો ત્યાં સુધી તે તજવીજથી લોકોને બહુ કરતો. ઇ. સ. ૧૫૦૬ માં એ મરણ પામ્યો ત્યારે જેટલો ખજાનો નીકળ્યો તેટલો ટાઈ પણ ઇન્ડિયાના રાજાએ ભેગો કર્યો નહોતો. એના રાજમાં તોલ માપ આખા દેશમાં એક થયા એ એણે એક મોટું દેશપયોગી કામ કર્યું. દાસ પણ વિશ્વાયતમાં ધણું ખર્ચ તેજ ચાલે છે.

સોળમે સૈફો—હાલને સુધારે યૂરોપને ચડાવનાર અને જગનમાં એને છેક નવો જૂનો કરી નાખનાર નામીયો સોળમે સૈફો હવે શરુ થાય છે. યૂરોપનો મધ્યકાળ પૂરો થઈ હવે અર્વાચીન કાળ ખેડો. સોળમે સૈફો યૂરોપના ઇતિહાસમાં મહા અગત્યનો છે. યૂરોપના સુધારાએ હાલનું વક્ષણ આ વખતથી પકડ્યું. પંદરમા સૈફોએ આ પ્રતાપી કાળની આગળથી તૈયારી કરી રાખી હતી. સુધારાનું મૂળ જે છાપવાની કળા તે ગટનખર્ગ નામના પુરુષે જર્મનીમાં કહાડી, અને તેને ઇન્ડિયામાં વિશિષ્ઠ કુંકસટને ઇ. સ. ૧૪૭૧ ની સાલમાં અ.ણી. સોએક વર્ષથી પ્રાચીન વિદ્યાનો અભ્યાસ વધવા લાગ્યો હતો, અને છાપાની મદદથી તે વાયુ વેગે આગળ ચાલ્યો. હવે વાંચનું લખનું એ ઉપલા વર્ગમાં સાધારણ થઈ પડ્યું, અને કેટલાક તો ખરેખર મહા પંડિતાઈને પહોંચતા લાગ્યા. આજ પર્વત સરસ્વતી ખીર્દી. ધર્માલયોમાં લગઈ ખેડી હતી તે હવે બહાર નીકળી, અને સંસારમાં જળાંજળાં થઈ રહ્યું. હવે લોકો પોતે પોતાની મેળે વિચાર કરતા ને વખતે ધર્મગુરુઓના કાન પકડાવે એવા થયા. શું

કહી ગયા છે એમ ન ખૂઠતાં ખરું શું છે તેની હવે તપાસ કરવા લાગ્યા-
જૂનું માટેજ સાઈ એ વિચાર નાથ પામ્યો, ને નવા તર્ક મનની
અભિરુચિ દોડી. આ વૃત્તિને ઉત્તેજન મળે એવા મોટા સાંસારિક
ખનાવો પણ એ સમામાં બહુ જન્યા. ખંડુકના દારૂની શોધ લાગવાથી
પ્રાચીન શુદ્ધકળાઓ નિરુપયોગી ફરી ચૂકી, ને નવીજ રીતિના ધડાકા
સંભળાવા લાગ્યા. આથી તાલુકાની હયાત કરતાં પ્રગતીય પાયદળ
રણક્ષેત્રોમાં વધારે બળવન ઈર્ષ્ય અને તાલુકદારોની સત્તાની તેમ તેમની
પ્રેમશૌર્યભક્તિની ભાવનાની આ કારણથી એસરતી ચર્ષ, વળી
હોશખંતનો શોધ થવાથી દરિયાની ખેડ બહુ જ વધી. ફિરંગી મેદિએ
કેપ-ઓર્-ગુડ-હોપને રસ્તે હિંદુસ્તાનમાં આવવાનો માર્ગ ખોળી
કલાડ્યો, અને તેથી વેપારના નવાજ માર્ગ ખુલ્લા થયા. કોલંબસે
" નવો મહાદ્વીપ " શોધ્યો ત્યારથી તો નવીજ જમિ, નવાજ લોક,
નવી વનરપતિ, નવાં જનવંશ, અને મરણજ નવું નવું યૂરોપના
જોવામાં આવ્યું. નવાએ તો રથેનને ન્યાજ કરી દીધું હતું. ત્યાં
સોનાના હગેહમ આવતા જોઈ આખું યૂરોપ મેહા ચંચળ ને સાહ-
સિક બની રહ્યું. આ સમયે યૂરોપની વૃત્તિઓ નવલોહિયા જીવનના
જેવી હિજળતી બને ઉમંગી ચર્ષ મર્ષ-જનલો શુણોદાર પામી તેણે
નવો જન્મજ સીધો હોય. હવે યૂરોપની આંખ આમળથી જૂતનો
પડદો જતો રહ્યો, ને ભવિષ્યનો ઝળકવા લાગ્યો.

મકરણ ૧૩ મું.

દયુર વંશ : હેન્દો આડમો.

આડમો હેન્દો—આ નવા જમાનાની અથવા સ્વાર્થી રજો-
ગુચ્છની મૂર્તિ હતો. એ આ વેળા ભરજીવાનીમાં, ફાંકડો, ફક્ક ને
ચતુરસુખજી હતો. બાદીએ બોલે કે તુર્તજ બાપનો મોટો ખજનો
હિજવના માંડી નાત્વરંજ ને તમાશાઓથી ઈજ્જાંડું દરમાર દીપાવી
મુક્યું. પ્રથમ નો રહેમદિલી પણ સારી જનાવી. જે બીચારાઓને

સાતમા હેત્રીએ લૂટી લીધા હતા તેઓને તેમની મિલકત પાછી આપી, ને જે દુષ્ટ કારભારીઓને હાથે એવા જીનમ વત્તાયા હતા તેને પકડી મગાવી ફાંખીએ લટકાવી દીધા. તેથી આ નવા ગળને જોઈ રૈયત તો રાજ ગજ ચઈ ગઈ એનામા મમત, મિમળ, આપખુદી, કડોગતા વગેરે જે બોલ દુર્ગુણો હતા તે પાછળથી પ્રમટ થયા.

ફ્રાન્સ સાથે લડાઈ—દરવાનો વિચાર તુર્ત ઝાડીયા હેત્રીએ કર્યો અને ઇંગ્લેન્ડે તો એ કીતિના સદા જૂખ્યાજ હતા તેથી જોટલા પૈસા માન્યા તેટલા ખુશીથી આપ્યા આ લડાઈમા હેત્રીએ કાઈ ઝાણુ પરાક્રમ કર્યું હોય એમ તો જણાતુ નથી પણ ઇમ્પ્રામાટ ને ડોળ ભાર હતા આ લડાઈ અચકાતી અચકાતી ને માદી માદી વીરોધ વર્ષ ચાલી, પણ તેથી ફાયદો તો માત્ર એટલોજ થયો કે હવેથી યુરોપના રાજમામવામા ઈન્વાઝનો મત પૂજારા લાગ્યો આ સમે રુષિનેતુ રાજ મહા જગવાન ચર્ચ પડવાથી ફ્રાન્સને તેની સાથે ઘણી હરીફાઈ લાગી રહી હતી એવામા જર્મનીની પાદશાહી ખાલી પડી, અને તેને માટે એ બને દેશના રાજાઓ ઉમેદનાર થયા સ્વાભાવિક રીતેજ એ દરેકના મનમા એમ રહેતુ કે હેત્રી માગ પક્ષમા ઉતરે તો બહુ યાર અને એવે મમે મોઘાસોઘા ચર્ચ પોતાનો ભાવ વધારવો એ મમમા તો રુનેશ્વણી હેત્રી મહા પ્રવિશુ હતો.

છ રાણીઓ—આ રાજાએ એક પછી એક છ રાણીઓ મરી અને કેટલીકને તો મારી જ નાખી, એ આ ગળની હકીકતમા મહાનિઘ ને ત્રમદાયક વાત છે. સાતમા હેત્રીએ રુષિની ગળખ્યા કુંથેગાદન જોડે પાટવી પુનને પરણાવ્યો હતો, પણ તે તો બોગળેજે પગ્યા પછી ચોડા રખતમા મરી ગયો. તે ઉતરથી લોખી હેત્રીએ તેતુ પુનર્નિર્જન પોતાના બીજા દીકરા આ આ મા હેત્રી જોડે દરાવના ધાર્યું આ જોનણ કુસરને ઠીક લાગી નહિ કેમકે ખિસ્તી પોત્રમા માળી કે બોગળઈ માથે લખ કગવાનો ભારે પ્રતિમધ છે. પણ સાતમા હેત્રીએ વગ લગાડી પોપની ખાસ પરવાનગી મેળવી, અને પછી

કુંવરે કાંઈ વાંધો લીધો નહિ. ગાદીએ બેઠા પછી પણ આક્રમો હેત્રી. આ સ્ત્રી સાથે હેત્રીતથી ૧૮ વરસ સુધી સંસાર માંડીને રહ્યો. પણ આ સમયે એ રાણીના સખીમંડળમાં એનું યોગ્ય નામની એક સુંદર નવવાયનાને રાખી હતી તેને બેઈ લંપટ હેત્રીનું મન ચડ્યું. તેને વશ કરવાને એણે ઘણી ભુક્તિ કરી, પણ કાન્યો નહિ. ત્યારે આખરે તેની સાથે પરણવાનો મનસુખો કર્યો. પણ ખ્રિસ્તી ધર્મ પ્રમાણે એક ઉપર તો ખીજ બાવડી થાય નહિ. તેથી આ નિર્દય ધણીએ પોતાની સાંખી સુદતની નિમકહલાત્ર રાણીને હોટા ફાડી ફર કરવાનો નિશ્ચય કર્યો, અને તે માટે પોપની આગળ દોંગથી કરગરવા લાગ્યો. 'કે આ ધર્મવિરુદ્ધ લમ મારા આત્માને મહા દુઃખ દેનારું થઈ પડ્યું' છે અને ગાદીવારસ પુત્ર બેઈએ તે થનો નથી તેથી ઈશ્વર પણ આવાં લમ તર્ક નારાજ જણાય છે માટે તમે તેને રદ કરો. પોપને મોટા વિચાર થઈ પડ્યો કે હવે કરવું શું ? એક તો એ મોટા અન્યાયની વાત હતી, ખીજું પાછતા પોપેજ એ લમ કરવાની છૂટ આપી હતી, અને સાચી મોટી હરકત તો એ હતી કે એમ કરે તો રૂપેનનો રાગ જે જર્મનીનો પાદશાહ થયો હતો તે દુષ્કેરાઈનનો ભનીને હોવાથી તેની સાથે સગાઈ થાય. માટે એણે તો આ વાત લંગાવી ઉડાંચવા માંડી. અ.યો કામગુર રાગ થયો! અધીરો થઈ ગયો. અને એણે ખારેખાર ધૂરોપના ઘણાખરા શાસ્ત્રીઓના અભિપ્રાય પોતાના લાભમાં સખી મંગાવ્યા, ખાનગી રીતે પેલી સ્ત્રી સાથે લમ કર્યો, અને મારા દેશમાં ધર્મનો ઉપરી હુજ છું એવો પાર્લમેન્ટ દ્વારા કાયદો કરી ઈંગ્લાંડના ધર્મગુરુઓની સખ.માં કેન્મર નામના નવાજ એ કામને માટે નીમેતા એક ધર્માધ્યતને મુળે એવો દરાવ કરાવ્યો, કે રાગન. દુષ્કેરાઈન રાણી સાથેનાં લમ નૂળખોજ ખમ નિરુદ્ધ છે પાર્લમેન્ટે આ દરાવ પણ મંજૂર કર્યો, અને આ રાણીથી રાગને મેરી નામની એક કુંવરી થઈ હતી તેને બેદકદાર ગણી.

જે નવી રાણીને માટે આટલો બધો જથ્થો ઉઠાવ્યો હતો, તેના

તો આ ક.માંધ પુરુષે શ્વેડા વખતમાં એથો પણ વધારે ખૂંટા હાલ કર્યા. બલિયારનું આજ મુકી ને મારી નખી અને તેની જે એક સખી ઉપર મોહિત થઈ પડ્યો હતો તેને તે જ દહાડે પરણ્યો. આ રાણીને પેટે એક કુંવરી થઈ હતી તેનું નામ ઇલિઝાબેથ અને પણ બેકકદાર ઠેરવાવી.

ત્રીજી રાણી જેન સેમોર કુંવર પ્રસવનાજ એક વરસમાંજ મરણ પામી. એ કુંવર છઠ્ઠો એડવર્ડ એ નામે આગળ ઓળખાયો. એથી રાણીને નો કરી નેવી તથા, કેમકે ચિનાગુએ જેવી તેની જખી બીનરી બતાવી હતી તેવો તે સ્વરૂપસાન માન્ય પડી નહિ. પાંચમી રાણી મગથી જ બલિયારણી છે, એમ સાબિત થવાથી તેનો શિર-ચ્છેદ કરાયો. છઠ્ઠીવાર એક વિધવા જોડે પરણ્યો તે ચતુર હતી તેથી તે રાણીએ એને રીઝની લીધો, અને તેને મારવાનો સમય આવે તે પહેલાં એ પોતે જ મરી ગયો એટલે તે બચી.

ધર્મસુધારણા—ઈંગ્લાંડમાં ધર્મસુધારણાનો આ રાજમાં મગ-બૂત પાયો નખાયો એ આ રાજમાં ખરેખરી જાણુવા કાયક બિના છે. એ બાબતનો વધારે વિવેકવાર ખુલાસો સામ્રેદ્ય આગતા પ્રકરણમાં આપવામાં આવશે. પણ કુદરતનો ખેલ કેવો અમમ્ય છે કે માણસના દુષ્ટ આચરણમાંથી પણ જગતને હાલકારી જ રૂળ નીપજે છે. હેત્રીએ પોપનો અધિકાર કહાડી નાંખ્યો તે તો પોતાની પાપી મતજબને ખાટેજ અને ધર્મસુધારાની તો એ બીજકલ સામે હતો, તોપણ એનેજ હાથે ધરમેશ્વરે વહેંચનો ફાટ તોડાવી ધર્મસુધારો ઈંગ્લાંડમાં ફાખલ કરાવ્યો.

૬

રાજતુલું વસીયતનામું—મેરી ને ઇલિઝાબેથ અધર્મ પુત્રીઓ છે એવો જે પ્રથમ દરાવ થયેલો તે પાછળથી હેત્રીએજ પાર્લમેન્ટ પાસે રદ કરાવ્યો હતો. તે ઉપરાંત મરતી વેળા પોતે વસીયતનામું એવું કરી ગયો કે મારી પછી એડવર્ડને, તે નાવારસ મરી જાય તો તેની પછી મેરીને, મેરી નાવારસ મરી જાય તો ઇલિઝાબેથને, અને

તે પણ નાવારસ મરી જાય તો ફાંસવાળી પોતાની બહેન મેરીના કાંઈ વચગેને ઈંગ્લાંડની ગાદી મળે. એ બહેનને ઈંગ્લાંડના એક અમીર જોડેના પુનર્વ્રંશથી એક પુત્રી થઈ હતી તેની લેડી જેન ગ્રે નામે કુંવરી કાલ દયાત હતી. આ ગોલ્ડલુમાં લેડીએ રફોલ્ડનાં શાળાને પરણાવેલી પોતાના મોટી બહેન માર્ગરિટના પેલાને પડોળ મૂક્યો, પણ એ વેલોંગ પાછળથી ઈંગ્લાંડની ગાદીએ આવ્યા. તેથી તે વિશે પણ આ ઠેક.ણે લખ્યું હોય તો ઠીક. તે રફોલ્ડનાં એવા લેમ્બ જોડે પરણી હતી. તેના પેટના જે છોકરા થયો તે પાંચમે જન્મ કહેવાયો અને તેને પાછળથી મેરી નામે પુત્રી થઈ તે “રફોલ્ડ કોલોની રાણી” એ નામે ઇતિહાસમાં ઓળખાય છે. એ રાણી બીજી વાર હોર્ડ હાર્નિ નામે એક અમીર જોડે પરણી તે મૂળ માર્ગરિટના પુનર્વ્રંશથી થયેલી દીકરીનો દીકરો હતો. આ લખ્યો દીકરો થયો તે ઇલિઝાબેથ પંચી જન્મ પહેલાં નામે ઈંગ્લાંડની ગાદીએ આવ્યો.

મકરણ ૧૪ મું.

•ટયુડર વંશ : એડવર્ડ છઠ્ઠો અને મેરી.

છઠ્ઠો એડવર્ડ-ઈ. સ. ૧૫૪૭ માં આદમો હેત્રી મરી ગયો, ત્યારે આ કુંવર પૂરો દસ વર્ષનો પણ નહોતો તેથી સધળો કારભાર એના મામા ટયુડ ઓફ સમર્સેટે ચલાવ્યો. એના વિચાર સુધારાના હોવાથી કેન્થરબરી વગેરે નવા પડિનોની મજાદ લઈ એણે ઈંગ્લાંડમાં ધર્મોદ્ધાર કરવાનું કામ ધમધાધરે ચલાવ્યું, અને એજ રાજમાં ચલ્યાંખરૂં થઈ ચૂક્યું એમ કહીએ તો ચાલે. તોપણ એની વર્તણૂક અવિચારી ને આગબુદની હતી તેથી ગેરિની અમીતિ થઈ ગઈ થતા લાગ્યાં. રાજમંડળમાં પણ મળા પેડો, ને એને રાજનામું આપવાની જરૂર પડી. પાછળથી ગ્રન્ડોલ્ડનું નોદામત આવી એ માર્યો પણ ગયો.

બાળરાજા શાણો, લલો ને સારો ઈશ્વરભક્ત હતો; અને તે મોટા થશે ત્યારે ઉત્તમ રાજા નીવડશે એમ લોકો આશા બાંધવા લાગ્યા. પણ એટલામાં એને શીળી નીકળ્યાં ને તેમાંથી ક્ષયરોગ લાગ્યો એ રોગ વરસની ઉંમર પૂરી થતાં પહેલાં દેવલોક થયો. (ઇ. સ. ૧૫૫૩.)

આ સમયે મુખ્ય કારભારી નૌર્ધખરલાંડનો કઠિાર હતો તેણે ખધાઈથી પોતાનું કામ કહાડી લીધું. એનો છોકરો લેડી જેન એ નેડે પરણ્યો હતો, તેથી એણે મરવા પડેલા રાજાને આહું અવળું સમજાવી તેની પાસે એવો લેખ કરાવ્યો કે મારી પછી ગાદી એ બાંધતે મળે.

મેરી-લેડી જેન એ ધણીજ વિદ્વાન, સુધરેલી, લણેલી, શાંત ને રાંદ સ્વભાવની હતી. એની તો મરણ નહોતી પણ નૌર્ધખરલાંડે એકદમ એની આણુ ફેરવી, અને એ ધણીધણીઆણીને રાજ્યાભિષેક કરવાની તયારી કરવા લાગ્યો. પણ આ અન્યાય જોઈ લોકો મેરીને પણ ધાયા. નૌર્ધખરલાંડ લશ્કર લઈ સામે લડવા તો ગયો, પણ તેજ લશ્કર કુટીને હકદાર રાણીને મળી ગયું, અને એ એના સધળા સાથીઓ બેગો પકડાઈ ગયો. મેરીજી મુખ્ય ખંડ-ઓરોને ફારસીનો શિક્ષા કરી, પણ લેડી જેન એ ને તેના ધણી ઉપર દયા આણી તેમને કેદમાંજ રાખ્યાં. પણ પાછળથી એ બાંધતે નામે ખરો ઉડવા લાગ્યાં ત્યારે એ બંનેને દેહાંત દાંડ કર્યો. (ઇ. સ. ૧૫૫૪.)

ધર્મસુધારો આ રાણી જડમૂળથી કહાડી નાખવાને બહુ મધી-પાછલા રાજમાં ચોપવિરુદ્ધ જે જે કાયદા થયા હતા તે રદ કર્યા, પાછું ઇસ્લાંડને ચોપને શરણે ધર્મ, અને સુધારણા ઉપર એવો તો જુલમ ગુન્નર્યો કે “ખૂની મેરી” એવુંજ નામ તેણે ઇતિહાસમાં રહી ગયું છે. આની વિગત આગળ આપીશું.

રાણીનું લગ્ન તથા મરણ—કુધારાવાળાએ પોતાનો પક્ષ

ગળવાન કરવા રાણીને રથેન તથા જર્મનીના રાજકુંવર દિલિપ સાથે પરણવાની સલાહ આપી, કેમકે આ મુમે એ રાજા મુધારાનો મોટો સ્તંભ હતો. આ સગે યુરોપમાં બધે ઠેકાણે મુધારાવાળા ઉપર વિકરાલ જીલમ ચલા હતા; પણ રથેનના રાજામાં જે યતો હતો તે તો ન જૂતો ન ભવિષ્યતિ. આવા રાજાના કુંવર સાથે લગ્ન થવાની વાત સાંભળી ઈંગ્રિજો બહુ સાગે થયા અને ધણીયે ના કહી, પણ છેવટે રાણીએ પોતાનું ધર્મ્યું ક્યું. આથી ધણું બંડ ફિસાલે થયાં, ને દેશ હેરાનગતિને પહોંચ્યો. આ લગ્ન કરી રાણી પોતે પણ મુખી થઈ નહિ. દિલિપ રાજ્યહેતુથી જ એની સાથે પરણ્યો હતો, અને પછીથી બનેને હેત પ્રીત થાય એવું કાંઈ હતુંજ નહિ. રાણી ૩૬ વરસની આધિ ૭૫૫૩ અને વર ૨૮ વરસનો ૭૨ જીવાનીમાં હતો. વળી દિલિપનો સ્વભાવ અગ્રેમી, મીઠજી ને બેદરકાર હતો, અને તેમ મેરીમાં ગ્રેમપાસથી વસ કરી લેવાનો સ્ત્રીગુણ એકે હતો નહિ, તેથી થોડા મહીના રહી એ પોતાને દેશ જતો રહ્યો. પછી તે કેટલેક વખતે પાછો આવ્યો, પણ તે પોતાની મતજબને માટે જ. એણે આવીને જક લીધી કે અમારે ક્રાન્સ સાથે લગ્ન થાલે છે, તેથી ઈંગ્લાંડે પણ લેમ કરવું જોઈયે. પાર્લમેન્ટે ચોકખી ના પાડી, પણ મેરીએ એના કલા પ્રમાણે ક્યું. એકવાર આ લગ્નમાં ઈંગ્લાંડની મોટી ફતેહ થઈ, પણ પરિણામે પોતાને તાબે ક્રાન્સમાં એક જ શહેર ફેલે હતું તે પણ ગયું. આથી આખા ઈંગ્લાંડને બહુ દુઃખ લાગ્યું. મેરી તો એમજ બોલી કે હું મરીશ ત્યારે પેણ મારા દેશમાં ફેલે શહેરનું નામ કેતરાયેલું માલુમ પડશે. એનો મરણકાળ પણ હવે કાંઈ દૂર નહોતો. જન્મની દુઃખણી મેરીને આ બનાવથી એવો ધા લાગ્યો કે તેની તંદુરસ્તી બગડવા લાગી, અને તે વેળા તાવનો રોગ ચાલતો હતો તેના ઝપાટમાં આવી તેણીએ ઇ. સ. ૧૫૫૮ માં ૪૩ વરસની ઉંમરે પોતાનો દેહ છોડ્યો.

પ્રકરણ ૧૫ મું.

ટૂલૂડર વંશઃ ઇલિઝાબેથ.

સ્વભાવ તથા રાજનીતિ—આ રાણી ગાદીએ બેઠી ત્યારે ૨૫ વરસની હતી અને ૭૦ ની થઈ ત્યાં સુધી એણે રાજ કર્યું. આ લાંબા રાજમાં ઇંગ્લાંડની ઉન્નતિનો પાયો રેપાયો. એ દેશમાં ઘણા મોટા મોટા રાજ્ય થઈ ગયા છે, પણ રાજનીતિમાં આ રાણીનો ખરોખરીઓ ભાગ્યેજ કોઈ મણી શકાય. ભક્ષાભક્ષા પુરુષ કરતાં પણ એ સ્ત્રી વધારે સુદ્ધિવાન, દૃઢ વિચારની અને હિંમતવાળી હતી. એનો જીવસો એના બાપ જેવોજ હતો, પણ વખત આવ્યેજ ખતાવતી. ખૂની મેરીના વખતમાં એને ઘણું દુઃખ વેડવું પડ્યું હતું, અને તેથી ઘડાઈને પોતાનો જીવસો આનમાં રાખતાં તે ખરાખર શીખી હતી. હરોઝર્થ રાજનું મોટું ઝઘાપણુ તો કેવા કારભારી તે પસંદ કરે છે તે ઉપરથી જણાઈ આવે છે. આ રાણીએ મૂળથી ડાહ્યા, શાણા, અનુભવી ને રાજદિતેચ્છુ કારભારીઓજ રાખ્યા, અને મૂઆ ત્યાં સુધી તેમને ગ્રેમથી પાળ્યા.

આ સમો ચોતરફ લગાઈને હતો અને ઇલિઝાબેથનો તે બધામાં હાથ હતો, તોપણ એ એથી તળવીજથી ચાલી કે બધે ઇંગ્લાંડનું માન વધ્યું, એનું ધાર્યું કામ પાર પાડ્યું, અને તે છતાં એને એક જ મોટી લગાઈમાં પડ્યું પડ્યું. ફ્રાન્સની સાથે સંધિ થવાનો લાગ આવ્યો, ત્યારે એ ઝઘાપણુથી દેલે ચહેરને માટે રક્તક કરવા રહી નહિ. ફ્રેંચર્સના લોકને મદદ કરી ખરી, પણ તેમણે એને રાજ આપવા માંડ્યું તે લીધું નહિ. રકોટલાંડમાં ખટપટથી એણીએ મોટા બડકા સળગાવી મુક્યો હતો, પણ પોતે ઘણીખરી દૂર ને દૂરજ રહી. એનું લક્ષ પોતાના રાજનો સારી પેઠે બદિખસ્ત કરવા તરફ હતું અને તે કામમાં તે હિંમત, ખંત ને ઝઘાપણુથી મંડી હતી. એ કુંવારી જ રહી તેનું એક કારણ એ પણ હતું કે પરરાજ સાથે લગન

મળેલા બાંધવાથી ઇચ્છાંડનું હિત જોઈએ તેવી છૂટથી જાળવી રાખે નહિ.

ધર્મોદ્ધારનું કામ—જેણીએ પાકે પાચે ને સંપૂર્ણ કર્યું. ઇચ્છાંડના ધર્મસમાજનું બધારણુ જે આ રાજમાં બધાયું તેજ બધું કરીને આજ પર્વત ઇચ્છાંડમાં ચાલે છે. હવેથી એ દેશ ખુલ્લો ને નિઃસંકપ્તો પ્રોટેસ્ટન્ટ થઈ રહ્યો, અને બીજા દેશની જે જે સમર્થ-ઓમાં ઇસિઝાબેથે હાથ ધાલ્યો તે આ ધર્મસુધારાની મદદને આપેલું હતો.

ધર્મસુધારા થયો ખરો, પણ ધર્મની સ્વનંતતા તો બીસકુલ થઈ નહોતી. ખાજલા રાજમાં જેમ ધર્મસુધારાવાળા ઉપર ભારે લુલ્લમ થતો હતો, તેમ હવે જગાડવાળાઓ ઉપર થવા લાગ્યો. ધર્મને નામે ઇસિઝાબેથના રાજમાં મેરીના કરતાં કંઈ ઝોજાં ખૂન થયાં નથી.

રફોટસની રાણી મેરી—જેનો ઇચ્છાંડના રાજ ઉપર કેટલો હક્ક હતો તે વિશે આપણે પ્રથમ કહી ગયા છીએ. એ ક્રાસના રાજ વેરે પરણવાથી તે રાજએ ઇચ્છાંડનાં રાજચિહ્ન ધારણુ કરવા માંડ્યાં. આ સાંભળી ઇસિઝાબેથને બહુ કોપ થયો, પણ પાછળથી તે રાજ ખરી ગયો, અને મેરી પોતાના બાપુમ મુલકમાં જઈ રાજ કરવા લાગી. પણ રફોટસાંડના લોકો બધા પ્રોટેસ્ટન્ટ થઈ ગયા હતા, અને વળી આગેવાનોને લાંચ આપી ઇસિઝાબેથે ઉશ્કેરી મુક્યા હતા. તેથી આ દુર્યોલિક મતની રાણી સાથે તેમને જરાયે બન્યું નહિ. તેમાં એણે ચાલ પણ દેટલીક એવી ખરાબ ચલાવી કે મોડું બંડ ઉડ્યું, ને એને રાજપાટ છોડી ઇચ્છાંડમાં નાસી આવવું પડ્યું. (ઇ. સ. ૧૫૬૮). ઇસિઝાબેથે બહારથી મીઠાસ તો બહુ બતાવી, પણ તેને ક્રાસમાં ન જવા દેતાં ઇચ્છાંડમાં નજરકેદ જેવી રાખી.

આ કામ અન્યાય ને વિશ્વાસઘાતનું હતું, અને પરિણામે એથી પણ મહા ખૂડું કર્મ ઇસિઝાબેથને હાથે થયું. ઇચ્છાંડમાં રોમન દુર્યોલિક વગેરે ધણા લોકો બંડકિસાહ તો ચલાવી રહ્યા,

હતા, અને તેમને હવે ફાવતું નામ મળ્યું. મેરીને નામે હવે ધમધાકારે તર્કટો ચાલવા લાગ્યાં. એક દિસાદ સમાવે કે તુર્ત ખીલું ઉભું ચાપ ઇલિઝાબેથ બહુ ગલરાઈ કે હવે કરવું શું ? ક્રાન્સમાં જવા મેરીને હવે છોડી પણ કેમ મુકાય, અને તેમ એ કેદમાં જીવતી હોય ત્યાં સુધી ઇંગ્લાંડમાં બંડદિસાદ પણ બધ પડવાની રી આશા આ જોઈ એના મંત્રીઓએ આ અભાગણી પરદેશી રાણીનું કારણ જ કહાડી નાંખવાનો વિચાર કર્યો. એની ઉપર રાજદ્રોહનું તહોમત મુક્યું, ધણા દહાડા તપાસ ચલાવી, અને ક્રાન્સના રાજાએ કાંસાવાસા તથા ફેકોટલાંકના રાજા જેમ્સે પોતાની માને ઉગારવા ધમકી ભરેલી બહુ વિનતિઓ કરી, તે ઉપર કાંઈ પણ લક્ષ ન આપતાં આ ચંડાળઓકડીએ દેહાંતદંડની શિદ્ધાનો હુકમ કરાવ્યો. આ હુકમપર સહી કરતાં ઇલિઝાબેથે બહુ દીક્ષા, આનામની ને દીક્ષગીરી બનાવી, ને સહી કર્યા પછી પણ તે કાગળાઓ પાછો મગાવવા માણસ મોકલ્યાં; પરંતુ તે પહોંચતાં પહેલાં મેરીને તો વધ થઈ ગયો હતો. (ઇ. સ. ૧૫૮૭) એ સાંભળી તે બહુ રડી, આક્રંદ કર્યું, મંત્રીઓને ધમકાવ્યા, અને જે સહી કરાવી ગયો હતો તેને ભારે દંડ પણ કર્યો. તે છતાં એ બધા ઇલિઝાબેથના દતવા હતા, અને એણે હાથે કરીને જ પોતાની ફાઈની પૌત્રીનો પ્રાણ લેવડાવ્યો, એમ ફેટલાક ઇતિહાસકર્તા દહેછે. ગમે તેમ હો, પણ એને માથે કાળા દીક્ષી તો લાગી ખરી. એને પરદેશી રાણી ઉપર રાજદ્રોહનું તહોમત મુકવાનો કાંઈ પણ હક નહોતો. કેદ ન રાખતાં મળતી જ એને ક્રાન્સમાં જવા દીધી હોત તો પાછળથી આવી મુંજવણ કદી એને ચડત નહિ.

રૂપેનતું અજિત નૌકાસૈન્ય—આ વેળા નેધરલાંડમાં રૂપેનતું રાજ હતું ત્યાં ધર્મનો અકરકર વર્તવાથી લોકો બંડ કરી સ્વતંત્ર થયાં. આ બંડમાં ખાનગી રીતે ઈંગ્લેન્ડે અને પાછળથી રાણીએ પણ ખુશી રીતે માણસ તથા પૈસાની ધણી મદદ કરી હતી. વળી

ઇંગ્રેજ વહાણવટીઓ અમેરિકામાં રહેનારા મંસ્થાનોને ચાલિયા પેઠે
 લટવા તથા સત્તાવવા લાગ્યા હતા. અને રોમન દેવોલિટ્સ - સર્વન
 એમજ માનના હતા કે ઇંગ્લાંડની ખાદીનો હક ખરી રીતે મેરીનો
 જ હતો. આ મર્ચ વેર વાળવાને હવે રહેનારા રાજ્યો ઇંગ્લાંડને
 જ છૂટી લેવાનો મનમુખો કર્યો. એણે એમ પણ ધાર્કું કે ઓટેસ્ટન્ટ
 પ્રાપ્તિનો આ મોટો શત્રુ લાગી પડ્યો કે પછી બીજાને તોડી
 પાડતાં વાર લાગશે નહિ. આ મમે રહેનારું રાજ યુરોપમાં બધી
 રીતે સર્વોપરિ હતું, અને તેણે પોતાનું મધ્ય બળ વાપરી ઇંગ્લાંડ-
 પર ચડાઈ કરવાની તૈયારીઓ આરંભી. દુનિયામાં પહેલાં કાંઈ દહાડે
 ન બનેલી એવી મોટી મોટી મનવારો ખાધી, ને તેમાં વીશ હજાર
 અનુભવી ને શરા સિપાઈઓ ભર્યા. તેનું 'અનિત નૌકામેન' એવું
 નામ પાડી ધર્મક્રિયાઓના મોટા આડંબર સાથે ઇ. સ. ૧૫૮૮માં
 એને ફ્લિસ્થનથી વિદાય કર્યું. એત એવો રાખ્યો હતો કે આ અનિત
 નૌકામેન આ તર્કથી ઇંગ્લાંડની ખાદીમાં આવી - પહોંચે, કે નેધર્લેન્ડ
 તર્ક ત્રીશ હજાર લશ્કર ભેડું - કરી રાખ્યું હતું ને લેઈને પામાં
 નામતો આખા યુરોપખંડમાં સર્વોપરિ ગણાવેલો સેનાપતિ લાં
 નેને આવી મળે. આ પ્રતાપી સેનાપતિને આ બધી ચડાઈનું ઉપરી-
 પણું સોંપ્યું હતું. આ ચડાઈની ખજાર સાંભળી ઇંગ્લાંડના લોક
 પ્રથમ તો ભયભીત થઈ ગયા, પણ પછીથી એકસપે બચવાની તૈયારી-
 ઓ કરવા માંડી. આ વેળા ઇંગ્લાંડનું નૌકાસેન થોડું જ હતું,
 પણ બધા વેપારીઓએ ખુશીથી પોતાનાં વહાણ મરદારને સ્વાધીન
 કરી દીધાં. શ્રીમનોએ પણ માત્રા જોઈયે તેટલાં નાણાં રજૂ કર્યા,
 અને બધા લોકો દેશરક્ષણાર્થે હથિયાર પકડી ઉભા થયા. રોમન
 દેવોલિટ્સ લોકો અગર જો આ રાણીના જીવનથી કાપર થઈ રહ્યા
 હતા તોપણ આ પ્રસંગે તો પરદેશીઓને મારી દહાડે એજ પોકાર-
 માં તનુ મન ને પ્રત્યક્ષ સામેલ થયા. આવી ન્યા ખરી દેશભક્તિ
 હોય ત્યાં પરમેશ્વર સામે જોવા વિના રહેતો નથી. ફ્લિસ્થનથી જ

વહાણોનું સેન નીકળ્યું હતું તેને મુદ્દતમાંજ તોફાન લાગ્યું, તે
 બારે નુકસાન થયું. તેને મરામત કરતાં એક બંદરમાં દોઢેક મહીનો
 લાગ્યો. તોપણ હજી એ નૌકાસેન મહા વિકરાલ હતું. એ ઇંગ્લિશ
 ખાડીમાં પેહું, ત્યારે એનાથી સાત મૈલ સુધીનો દરિયો ધનુષાકારે
 ઢંઢાઈ ગયો. પરંતુ ઇંગ્લિશ આરમારનો ઉપરી એડમિરલ હાવર્ડ
 પોતાની તૈયારીમાંજ હતો. આ મોટી રાક્ષસી સેના સામે પૂરું પડાય
 એમ નહોતું, તેથી તેને ઈસ્લાહની ખાડીમાં પેસવા દીધું, ને પાછળથી
 નાસબાગની લગ્ગલ ચલાવી. આવી લગ્ગતમા રથેનિયર્ડોનાં મોટાં
 ઝાઝ, પાર્માએ અગાઉથી કહ્યું હતું તે પ્રમાણેજ ઉલટાં નુકસાનકારક
 થઈ પડ્યાં. એ જલદીથી ફેર નહિ, ને તે થીર ઉભા રહે એટલામાં
 તેની સામે તાકિલી તોપોના ઝાળા એને લગ્યોલગ્ય વીધી નાખે ત્યારે
 એના ઝાળા તો ઇંગ્લિશ વહાણોના માથા ઉપર થઈ ક્યાંના ક્યાં
 જઈ પડે અને તેમ ન થાય તેને માટે ઝ્રઝને ફેરવી રહે એટલામાં
 તો ઇંગ્લિશનાં વહાણુ નાશીને ફર જતાં રહે. મતેલખ કે ઇંગ્લિશનાં
 વહાણુ નાનાં હોવાથી દરીયામાં માછલાંની પેઠે રમતાં, શત્રુને બહુ
 બહુ હેરાન કરતાં, ને એવામાં એકાદ વહાણુ વખૂડું પડ્યું કે દપ
 જળને તેને પકડી લેતાં. આ રીતે દુઃખ પામતું અજિત નૌકાસેન
 ફેલેની ખાડી સુધી જઈ પહોંચ્યું, અને ત્યાં પાર્મા આવી મળે
 ત્યાં સુધી ચોલવાનો વિચાર કર્યો. પણ પાર્માને આવવા માટે મૂળથીજ
 હોદીઓનો સારો બદોબસ્ત કર્યો નહોતો, ને તે છતાં તેણે આવવાનું
 ક્યું. પણ ઇંગ્લિશના મિત્ર વલંદાનાં વહાણો તેને આવવા દેતાં નહોતાં.

ફેલેના બંદરમાં આ રીતે રાહ જોતું રથેનિયર્ડ નૌકાસેન
 પડ્યું હતું તેવામાં જ હાવર્ડ રાતે ઝોગિંતા આતશબાજી ભરેલાં છ
 વહાણો સળગાવી તે તરફ દોડાવી મુક્યાં. આ ભુક્તિથી શત્રુનાં
 દેટલાંક વહાણુ સળગી ઉઠ્યાં, ને તેથી મહારાષ્ટ્રને બધાએ લંગર
 ઉઠાવી નાસવા માંડ્યું. એવામાં ઉગમણે પવન છુટવાથી તે વહાણો
 તે તરફ ખસડાયા. આથી મોટું ધમસાણુ થઈ રહ્યું. દેટલાંક વહાણો

એક ખીલપર અચાપ્પને લાગી ગયાં, ફટલાંક કિનારે ચડી ગયાં, ફટલાંકની પૂઠે ધાઈ ઇંગ્રેજોએ નાશ કર્યો, અને પાકીનાં ઉભી પૂંછડીએ જર્મન સમુદ્રમાં નાસી ગયાં. ત્યાંથી ગ્રેટબ્રિટનની પ્રદક્ષિણા કરી પાછા રૈપેન જવાનો મનસુબો ધાર્યો. પણ રેકેટલાંકની ઉત્તર સુધી ગયા એટલે ત્યાં એવું તોફાન લાગ્યું કે ધણીખરાં વહોણુ ભાગી ગયાં. ઉગરેતાં વહોણુ રૈપેન જઈ પહોંચ્યાં ત્યારે આ અગ્નિત નૌકાસેનનો ત્રીજો હિસ્સો પણ પૂરો સહીસલામત પાછો આવેલો. માલુમ પડ્યો નહિ. આ ફતેહની ખબરથી ઈંગ્લાંડમાં ઠેર ઠેર ખુશી થઈ રહી ને રાણીએ મોટા દેવળમાં જઈ ઇશ્વરનું જાહેર સ્તવન કર્યું. આ વાતની યાદગીરીમાં રાણીએ ચાંદ ફાતરાબો તેમાં આંટણું જ લખ્યું છે કે " ઇશ્વરે વાયુ હોડ્યો અને શત્રુઓનો નાશ થઈ ગયો. " આ ઉપરથી તમે જોશો કે ઇતિહાસેય કેવી કરેલ છુદ્દિની હતી કે આવી મોટી ફતેહથી પણ જરાએ કુલાર્થ ન જતાં સધળા મશ ઇશ્વરને જ આપ્યો.

પ્રકરણ ૧૬ મું.

પંદરમા તથા સોળમા સૈકામાં ઇંગ્લાંડની ઉત્થાન.

ધર્મસુધારો કે જે આ કાળનું મુખ્ય કર્તવ્ય હતું અને જે વડે આગળ સધળા સુધારા થનાર છે, તે વિશે આપણે પાછળ વચમાં વચમાં કાંઈ બોલી ગયા છીએ, અને આગળ તેનું ઇલાવદા પ્રકરણમાં જ વર્ણન આપવાનો ઇચ્છો રાખીએ છીએ, તોપણ આ ઠેકાણે એટલું ફરીથી કહેવું જોઈએ કે સોળમા સૈકાને અંતે ધર્મોદ્ધારણનું કામ પરિપૂર્ણ થઈ રહ્યું અને હવેથી ઇંગ્લાંડ દેશ પોતાની જાળમાંથી નીકળ્યો તે શાવચ્ચંદ્રદિવાકરો.

વિદ્યા સંબંધી પણ આ કાળ દર્શાવના ઇતિહાસમાં મહા પ્રતાપી છે. સોળમા સૈકાને અને ચૈકરપીયર નામના કવિએ એવાં

નાટક લખ્યાં જે તેની જગતમાં જોડીજ નથી. પદાર્થવિજ્ઞાનની શોધ
 ૩વી રીતે કરવી એ બાબત સર કેન્સિસ એકન નામના ફિલસૂફે
 એક અનુપમ શાસ્ત્ર રચ્યું કે જેને અતાપે જ હાલની આ બધી ચમ-
 ત્કારિક શોધો થઈ છે, અને તેથી વાજબી જ રીતે હાલની તમામ
 પદાર્થવિજ્ઞાઓનો એ પિતા બજાય છે. રથેન્સર, એન જોન્સન,
 વગેરે ખીજા ઘણાએ સરસ કવિઓ ઇલિઝાબેથના રાજમાં થઈ ગયા
 છે. ગદ્ય લખાણ પણ ઘણું આ કાળનું તેજદાર હતું. હૂકર નામના
 એક ધર્મગુરુએ પ્રાદ સૈલિનું ગદ્ય લખ્યું તે આજ પણ ઘણું વખણાય
 છે. ખરે, આ કાળના તમામ અંચકાગેને લઈએ તો તેમના જેવાં
 ચાંબીયાં અને અતિભા પછીના કાંઈપણ કાળમાં હજી સામાન્યતઃ
 ઇંગ્લાંડમાં દેખાયાં નથી.

કલોકૌશલ્ય—પહેલવહેલું ઇંગ્લાંડમાં આ સમયથી વધવા
 લાગ્યું. વહાણો બનાવતાં આવડતું હતું પણ તે આ કાળથી ખરેખરી
 સુધરેલી રીતનાં બનવા લાગ્યાં, અને ઇલિઝાબેથના કાળથી ઇંગ્લાંડનું
 નૌકાબળ જાહેર પડ્યું. આજ સમે ખેતીવાડી સુધરી, અને પટાટા,
 ગાજર વગેરે અનેક નવી વસ્તુઓનું વાવેતર ફોલ્કમંદીની સાથે લાખસ
 થયું. રેશમના વણાટનો કુન્નર પહેલવહેલો ઇંગ્લાંડમાં ધર્મને દુન્યે
 ફેલાંડસમાંથી નાસી આવેલા કારીમરોએ ઇંગ્લેન્ડે શીખવ્યો. મોર્ન
 વણવાની કળા પણ આજ વેળા શોધી કાઢવામાં આવી. સ્વદેશી
 મોર્ન શુદ્ધવાનું કામ ઇલિઝાબેથના રાજમાં નીકળ્યું, અને એજ
 રાણીએ પહેલવહેલાં મોર્ન પહેયાં. એજ રાણીને માટે ઇંગ્લાંડમાં
 પહેલવહેલી ગાડી બની, અને સોના રૂપાના નાણાના સિક્કા પાડવાનો
 સંચો શોધી કહાડવામાં આવ્યો.

વેપાર વણજને તો આ કાળમાં કાંઈ અજબ જ વેગ એકા-
 એક મળી ગયો. પંદરમા સદ્કામાં કોલંબસે અને વાસ્કો-ડી-ગામાએ
 જે મહાસાગરોના માર્ગ બતાવ્યા તે જોઈ યુરોપના સઘળા લોકોમાં
 દરિયા ખેડી વેપાર કરવાની અત્યંત હોંમ છટી. ઇંગ્લાંડના રાજાઓએ

તે કામમાં ચોડી જ મદદ કરી, પણ લોકો પોતાની મેળે પોતાને
અર્થે વહાણો બનાવી દુનિયામાં ચોતર્ફ ઘૂમવા મંડી ગયા. એક
ઉત્તર ધ્રુવ તર્ફથી હિંદુસ્તાનનો માર્ગ દુઢવા નીકળ્યો, તે બીજાએ
આફ્રિકા બંદરે જઈ રુશિયા સાથેના વેપાર પહેલ વહેલો ઉઠાડ્યો.
સર ક્રાન્સસ ડ્રેક તે આખી પૃથ્વીની પ્રવેશણ જ કરી વળ્યો. મર
કોલ્ટર રેલીએ ઉત્તર અમેરિકાની ભૂમિ પર ફેટલાક ઇંગ્લેન્ડે લઈ જઈ
પહેલવહેલા ત્યાં વસાવ્યા, અને તે મુલકનું નામ પોતાની કુમારિકા
જાણી ઉપરથી વર્જિનિયા પાડ્યું. એક મહા દુષ્ટ વેપારને પાયો પણ
આજ વેળા સર જોન હોકિન્સ નામના ઇંગ્લેન્ડે નાંખ્યો. આફ્રિકાના
કાંઠા ઉપર ઉતરી પડી આણે ત્યાંના વતની હબ્સીઓને પકડી લીધા,
ને અમેરિકામાં જઈ રેપેનિશ સંસ્થાનીઓને તેઓને ગુલામ લખસ
વેચ્યા. આ સમે થયેા ઇંગ્લેન્ડ વહાણવટીઓ મોટા મોટા સાગરો
એકતા હતા તેની એક મતલબ અંગીશપણું કરવું એ પણ ખરી.

આ મમે અમેરિકામાંથી પોટા ને તંબાકુ તથા ચીનની ચાક
પહેલવહેલી ઇંગ્લાંડમાં આવી.

ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપની હિંદુસ્તાન તથા પૂર્વ તર્ફના ટાપુઓ
આથે વેપાર કરવાને પહેલ વહેલી રચ્યાઇ એ આપણને સૌથી વધારે
જાણવા લાયક હકીકત છે. એ મમે મધ્યના ધધા ઇંગ્લેન્ડે આસતા
હતા તે પ્રમાણે ઇલિઝાબેથે આ કંપનીને જ હિંદુસ્તાન તર્ફ વેપાર
કરવાનો પોટા ઇ. સ. ૧૬૦૦ ની સાલની હેલી તારીખે આપ્યો.

વૈશ્ય લોક-આવા વૈશ્ય કાળમાં જોગપર આવવાનું જોઈયે,
અને તે પ્રમાણે જ આ મંદામાં ચયું. ઉપર જે પગમ પ્રોટાં વૈશ્ય
કર્મો વર્ણવ્યાં તે તો ખગેખગ વૈશ્યોએ નહિ, પણ તેમના નામ ઉપર-
થીજ માલુમ પડશે કે કળને અનુસરી વૈશ્યવૃત્તિમાં તક્ષીન થયેલા
લૂનીઓએ કર્યા હતાં, કેમકે આ સમે યુરોપ ખંડમાં જૂની ગળપની
(શિવકરી) ભાંગી પડી વૈશ્ય શુદ્ધિનો પહેરો બેઠો હતો. હવેથી
ત્રિમશીર્ષની ભક્તિ જઈ લક્ષ્મીદેવીની આવી. પણ ઇંગ્લેન્ડે એ

નવા કામમાં પહેલાંના જેવાંજ સાદસ ને ઉત્સાહ વાપર્યા, અને તે કરનારા પ્રથમ તો મૂળના ક્ષત્રીઓ જ હોવા જોઈએ, તે છતાં વૈસ્ય લોકો આ સમે ધણી ઉન્નતિએ પહોંચ્યા હતા.

તેરમા સૈકમાં આપણે જોયું તો વૈસ્યો પૂરી ચપ્પતામાં રીબાતા હતા, પણ જેમ જેમ પૈસાનું બળ વધતું ગયું તેમ તેમ તેઓ પોતાની અધમ સ્થિતિ સમજવા લાગ્યા. તાલુકદારોના જુલમની સામે કાંઈક ટકાવો કરવાને સારૂ દરેક ધંધાના કારીગરો મૂળથી જ પોતપોતાની નાત અથવા સાળજી બાંધીને રહ્યા હતા, અને મોટાં ગામોમાં તો દરેક સાળજાની તર્ફના એક બે માણસો બેગા થઈ મહાજન મળવાનો પણ દસ્તૂર નીકળ્યો હતો. સાળજાના ધારા કે કુકમ પ્રમાણે સંધળા કારીગરો આવડતા, ને ન ચાલે તેને બધા નાતબહાર મૂકતા. જેમ જેમ નવા ધંધા નીકળતા ગયા તેમ તેમ સાળજાઓની સંખ્યા વધતી ગઈ. ઇ. સ. ૧૩૭૬ માં લંદન ખાતે ૪૫ સાળજા એટલે ૪૫ જાતના જુદા જુદા ધંધા હતા, અને તેમની તર્ફનું એક સામાન્ય મહાજન હતું. આવો એકો કરવાથી કારીગરોની સત્તા પણ પૈસાની સાથે વધવા લાગી. પંદરમા સૈકમાં આખા યુરોપ ખંડમાં આવા સાળજાં ઠેકણે ઠેકણે વધી ગયાં, અને પોતાના હક્કને માટે તાલુકદારો સાથે પણ આથડવા લાગ્યાં. ઇંગ્લાંડમાં તો તાલુકદારો “યુસાબની લડાઈ” થી દમ વગરના થઈ રહ્યા હતા, અને તેથી જમાનાનો આ આંચકો તેમને વધારે લાગ્યો. ક્રમશઃ ધારો છુટી ગયો અને વૈસ્યો સ્વતંત્રતાને પામ્યા, એટલુંજ નહિ પણ રાજમાં કેટલીક સત્તા મેળવવાને પણ સક્તિમાન થયા.

મધ્યમ વર્ગની ઉત્પત્તિ—વૈસ્ય લોકના ઉચ્ચ ભાગ સાથે ગરાશીઓ સેજસેજ થઈ ગયા, અને એ રીતે જે એક વર્ગ ઉત્પન્ન થયો તે મધ્યમ વર્ગ એ નામથી ઓળખાવા લાગ્યો. શેઠ શાહુકારો, વેપારીઓ, મોટા મોટા ધંધાંદારીઓ, અને મૂળના ગરાશીઓ, એ સંધળા આ વર્ગમાં ગણાય છે. હવેથી ઇંગ્લાંડમાં આજ વર્ગ આગળ મુડતો થયો, અને દેશની સ્વતંત્રતાને માટે રાજની સાથે લડવાનું

કામ એને માથે આવી પડ્યું, કેમકે તાલુકદારો તો આત્મરક્ષણના અંગઠાનથી જ ક્યારના આ વૈશ્યવર્ગને વધતો જોઈ ગુજનના પક્ષમાં ભરાઈ ગયા હતા.* હવેથી તમે ઇંગ્લાંડના ઇતિહાસમાં જોશો તો અમીરોની સભા તે રાજા તરફની અને આમની સભા તે લોકની સ્વતંત્રતાને માટે મથનારી એમજ માલમ પડશે. આ મહાભારત-કામ પહેલવહેલુંજ આ મધ્યમ વર્ગની ઉપર આવી પડવાથી તેઓ તે બરાબર બળવી શક્યા નહિ, અને અલખત રાજાને અપત્યાર કેટલાક કાળ મુધી ઘણોજ વધી પડ્યો, પણ સોળમાં શૈકની-ઉવટે તેઓ તૈયાર થઈ રહ્યા અને આગળ એમની પ્રકૃતિમાં ધર્મામહર્તુ-તત્વ ભળતાં તેમણે કેવાં પરાક્રમ કર્યાં, તે હવે પછીના ઇંગ્લાંડના ઇતિહાસમાં પાને પાને લખાયલાં છે.

રાજાઓનું આપઅપત્યારીપણું—આ કાળમાં હદપાર જવાની તૈયારીમાં હતું. રાજાના હુકમથી આખા દેશનો ધર્મ બદલાઈ ગયો એ વાત ઉપરથીજ તમે જાણી લીધું હશે કે આ સામે રાજાઓનો કેટલો ત્રાસ હતો. અસહ્ય રીતે એંબર નામની એક કારટ હતી તો ખરી, પણ તેનું જોર સાતમા હેત્રીએ એટલું બહુ વધારી દીધું કે સઘળા જુના કામદા મનુષ્યો છતાં રૂંધત પરાધીન-ધર્મ પડી એ કારટનું કામ ખુલ્લામાં ચાલતું. ને તેની સામે દાદ કે હાથ કાંઈ હતી નહિ. અસહ્ય આ કારટ રાજદોહીઓને માટે હતી, પણ હવે તો એ દ્વારા રાજાઓ મર્જમાં આવે તેમ બધાને પીડ્યા લાગ્યા. કોઈ શાહુકાર પાસે સરકારે નાણાં માગ્યાં, ને તેણે ના કહી, તો તેને ગુર્ત આ કારટમાં પકડી મંઝાવી પાંસરો-કરતા. આખા દેશુકર કાળમાં ખજનો ખાલી થયો કે તેને તર-કરવાનો આ એક સાધારણ રસ્તો થઈ પડ્યો હતો. પછી ઇતિહાસ-

* ગુલાબની લડાઈઓથી જૂનો ઉમરાવ વર્ગ નાશુદ થયો હતો. નવો વર્ગ ઉભો કર્યો રાજાઓએ જ, અને વળી ધર્મ-મુધારણા કરતાં ત્યાં તે બહાને કેથોલિક ચર્ચની જાગીરો અને સંપત્તિ-રાજાઓએ લૂંટી તેમાંથી તેમણે આ ઉમરાવ વર્ગને “પ્રસાદ” પણ-મારી પેટે જમાવ્યો. (જુલો પ્ર. ૧૯).

એવ જોવી ડાહી ગણી હોય તો માન મળ્યા માથે રૂપિયા પાછા આપે, અને માતમા હુન્ની જેવો રોય તો હોઈયાં કરી જાય, ને બંદીખાનું મેવડાવે તે જુદું. આ કાર્ટને ગરદન મારવાનો તથા જમીન જપ્ત કરવાનો અખત્યાગ નહોતો, તોપણ પરિણામે એમ પણ થયું. કારણ કે ફેલાંતદરને લગતુ કામ ચાલે તો બીજી કાર્ટમાં બહાર રીતે કાયદેમર, પણ ત્યાના પચમાથી સરકારની મજૂર વિરુદ્ધ ખોલે કાણુ ? જો કાર્ક ખોલ્યો તો તેને બીજે દહાડે રેડારચેંબરમાં ધમડી દડયો કે કેદ કર્યો છે જ. આ કારણથી પંચના ભોઠા ધણાખરા સરકારની રૂખ જોઈને જ અલિપ્રાય આપના, અને તેથી કાર્કને પણ લડી લેવો કે મારી નાખવો હોય તો તેમ કરવું સરકારને અધર્મ પડતું નહિ. ખરે દલુડર વંશના રાજાઓ આપણા દેશના જેવા જ આપઅખત્યારી થઈ પડ્યા હતા. ફેર એટલોજ હતો કે ખરે ખોટો પણ ન્યાયનો વેશ કરવો પડતો, જે નહિ જેવું તોયે કાર્ક પણ અંધન રહ્યું હતું ખરું. માર કહેતા જ મારી નંખાય તેના કરતાં આ ખેસક વધારે સારું, વખતે શાક્ષી, પંચ કે ન્યાયાધીશ સત્યવાદી નીકળે તો રાજાનું ધાર્યું તેના મનમાંજ રહે, અને તેમ ન ચાલ્ય તોપણ કેટલોક વિલંબ લાગે એટલે અણી ચૂક્યો સો વરસ જીવે એવું પણ વખતે બનતું. તેથી આટલો અંકુશ પણ દલુડર વંશના રાજાઓને આપના પાટા જેવો લાગતો. અને તેમાંથી છૂટવાને ઇલિઝાબેથે તો કેટલાક વખત સુધી સપૂર્ણ મલાહ શાંતિ છતાં લંદનમાં લશ્કરી કાયદો ચલાવ્યો હતો.

પાર્લમેન્ટ આ સમયે નહિ જેવી થઈ ગઈ હતી. મોટા પટાનું તો કાર્ક નામ પણ દેતુ નહોતું. રાજાઓ પાર્લમેન્ટને પૂછ્યા વિના કુકમો કહાડતા અને તે કાયદા પ્રમાણે મનાતા. તે છતાં પાર્લમેન્ટની સત્તા છેક જ જતી રહી નહોતી. હજી પણ પાર્લમેન્ટની સંમતિ વિના કદર તો નહોતો જ લેવાતા, અને તેમ હતું તેથીજ રેડારચેંબરની મારફતે શાહુકારોને નીચોવવાની જરૂર પડતી. તેમજ પાછળથી પાર્લમેન્ટ એન્ટાજિનેટ કાળના એટલું તો નહિ જ, પણ કેટલુંક પાણી ઈલિઝાબેથના મનમાં બતાવ્યું. ગાદીની વદવાડ ન હોઈ એ માર્ટ

તેમના મનમાં એ હતું કે ગાણી પન્થે, અને તમારે શી પચાત છે
 એમ કહી રાણીએ તેમને બોનાની મના કરી હતી, તોપણ તેઓએ
 બે ચાર વાર એ વાતની જુદ લીધી, અને ત્યારે એ વાત તો તેણીએ
 નજ માની, ત્યારે તમારા પછી ગાદી ધરે આપની તેનો ઠરાવ કરો,
 એવી અળખામળી દરખાસ્ત વાગવા નવા વાચા તેમજ ગાણીએ
 ધર્મનો કાયદો કહાડ્યો હતો તે વિરુદ્ધ એક સમે કાંઈ બહુ બોલ્યો
 તેને પાર્લમેન્ટમાં બેમનનો મનાઈ હસ્ત ગણીએ મોકલ્યો તે ઉપરથી
 સઘળા સભાસદો કોપ્યા અને ઠરાવ કર્યો કે ગજલોહ મિવાય બધી
 વાતની ચર્ચા ને દરખાસ્ત કરવાનો તથા નજગાદી કાને આપવી ત્યા
 સુધીના પણ ઠરાવ કરવાનો અખત્યાગ પાર્લમેન્ટ ધરાવે છે, તેમ
 રાજ્યથી અટકાયત થઈ શક નહિ પણ તેઓ એ જામત ફરિયાદ
 કરવા આવે તે પહેલા જ રાણી દલિજાબેયે મમજીને પેના સભાસદ
 સામેનો પોતાનો મનાઈ હુકમ ફેર ચો, અને તેને મલામા બેસવા દીધા
 વળી એક વેળા વસુલાતખાનામાં બહુ ખામણી જોઈ તે અમનદારો
 સબધી પાર્લમેન્ટ કાયદો પસાર કરના માડ્યો, ત્યારે માગ નોકરાને
 તમે પૂછનાર પ્રશ્ન, એમ કહી રાણીએ ગહુ ધમધમાટ કર્યો. પણ
 તેઓ ડર્યા નહિ અને આખરે આ વેળા પણ લગી જઈ રાણીએ
 કહાનું કે તમે કરો છો તે પ્રમાણે હું બદોમસ્ત કરીશ અને વળી
 એકવાર ઇન્ટરદારને આપેલી સનગે પાર્લમેન્ટે લડીને રાણી પાસે રદ
 કાગવી હતી તે છતા પણ પાર્લમેન્ટ ઘણી વખત કાઈ બોલી શક્તી
 નહિ એ વાત ખરી, કેમકે તેમનામાં ઘણા જથ્થે સરકારના દબેન ને
 ખુશામતિમાં હતા સગર પોતાના આશ્રિતે જ પાર્લમેન્ટની ચૂંટણીમાં
 આવે તે માટે વગસમ તથા જગમજ વાપરતી રૂકા એક નવા પ્યુરિટન
 પચવાળા ટેટનાક સભાસદ રવત્ર, છતાં ને સંચને માટે મરે એવા
 હતા એ સત્યના છગાઓએ હવે પંડી શો ગજળ કર્યો તે આગળ
 કહેવામાં આવ્યું.

પ્રકરણ ૧૭ મું.

આજ પર્વત યુરોપનો ધર્મસ્થિતિ.

ખ્રિસ્તી ધર્મની ઉત્પત્તિ બીજી સપ્તમા ધર્મની પેઠે એશિયા-મંડમાં છે, અગર જે દાક્ષિણીય યુરોપનું એ વિશેષ લક્ષણ યહ પડ્યું છે. તુર્કસ્તાનના ખ્રેસ્તિયન પ્રાંતમાં આજથી ૨૦ સેકા ઉપર ધર્મખ્રિસ્તનો જન્મ ખ્રેસ્તેહેમ નામના એક ગામડામાં થયો. એ વેળા ત્યાં માલુદી ધર્મ ચાલતો હતો. તેમાં કર્મકાંડનો આડખર વધી જઈ જ્ઞાન-શક્તિ નહિ જેવાં યહ રહ્યા હતાં. ઇસુ ખ્રિસ્ત એ દિવાકર્મ પડે પાળતો થકો લોકને ઉપદેશવા લાગ્યો કે ધર્મશક્તિ એજ એક મૂળ વસ્તુ છે. એ માત્ર ખાર વર્ણનો હતો ત્યારે એક વેળા જ્ઞેસેસમના મહા દેવાલયમાં જઈ ત્યાંના આચાર્યો તથા શાસ્ત્રીઓ સાથે એણે એવો વાદવિવાદ કર્યો, કે તેઓથી કાંઈ જવાબ દેવાયો નહિ; અને તેમને લાગ્યું કે આપણો આડખર તોડનાર આ કાંઈ મહા પુરુષ પેદા થયો છે. તેમ છતાં ત્યાર પછી ત્રીસ વરસનો થયો ત્યાં સુધી ઇસુ ક્યાં હતો ને શું કર્યું તે બરાબર જણાતું નથી. આ સમયે જળસપ્રદાયક જોન નામનો એક મેટો સાધુ મળ્યો, તેણે એને જોડે નદીમાં જળદીક્ષા

* એની માનું નામ અરિયમ ક્રેટ્સે મેરી હતું. તે યુસફ નામના ક્ષુધાર સાથે પરણી હતી, પણ કહે છે કે તેને ત્યાં જવા પહેલાં એને પ્રભુ રહ્યો હતો. તેથી તેણે એને રાખવા ન માંડી, ત્યારે એક ફિરસ્તા-એ આવી સમાધાન કર્યું કે એ તો પવિત્ર આત્માના પેટનો પુત્ર છે. આ વાત સાંભળી જુડિયાનો રાજા હેરોડ મલરાયો, કેમકે માલુદીઓનો ત્રાતા કુમારિકાને પેટે ઉત્પન્ન થશે એવો એ લોકમાં અવિશ્વવાણી ચાલતી હતી, અને તેથી એણે બે વરસ સુધીના સપ્તમા છોકરા ત્રોપાસ ગામડામાંથી શોધી શોધીને મારી નખાવ્યા. તે ઉપરથી ઇસુના આખાપ તેને લઈ, એક ફિરસ્તાની ચેતવણીથી કાઢ કહે છે કે, મિસર દેશમાં નાશી ગયાં, અને, કાઢ કહે છે કે, ત્યાંના જ ગેલીલી પ્રાંતમાં યોતાનું વતન નેઝરેથ હતું ત્યાં જઈ વસ્યા.

આપી; અને તે વખતથી ઈસુ લક્ષિતમાર્ગની સ્થાપના કરવા નીડર-
પણે બહાર પડ્યો. આ વેળા એણે ધણા અમત્કાર કરી બતાવ્યા
એમ કહેવાય છે. પણ શુદ્ધ, નિર્ગલિમાની, પરમ કરણાણ એની
રહેણી એ જ મોટો અમત્કાર હતો. એની વાણીમાં એવું પારમાર્થિક
અત્ય હતું કે તે જે સાંભળતું તેનો આત્મા જગીને હૃદયે આપતો
તેથી એનો માર્ગ જલદીથી ખૂબ જામવા લાગ્યો; અને જુના શુદ્ધ
વર્ગે જભરાઈને લોકોને ભરમાવ્યા, કે આ તો ધર્મનો ઉચ્છેદ કરવા
નીકળ્યો છે. ઉરંદરાયેલા લોકો ઈસુ ખ્રિસ્તને પકડ્યો, તેને તે પ્રાંતના
જામન સૂબાની રૂબરૂ લઈ ગયા, અને ત્યાં રાજદ્રોહનું જ એની ઉપર
તહોમત મુક્યું. એ મૂંઝો કે જેનું નામ પોન્ટિપસ પાઇલેટ હતું
તેને શૂનોદ : સાબીત તો લાગ્યો નહિ પણ લોકોને શાંત પાડવા
તેણે શખીનો હુકમ કર્યો, અને તે ધણા ઘાતકીપણાથી અમલમાં
આવ્યો. કહે છે કે કમરમાંથી ત્રીજો દહાડો એ ઉઠ્યો, અને આળીસ
દહાડા મુધી પોતાના લક્ષ્મીને વખતે વખતે દર્શન દઈ તેમને પોતાનો
ધર્મ જગતમાં ફેલાવવાની લક્ષ્મી તથા મમજીતી આપી. આ
રીતે ૩૩ વર્ષની નાની ઉંમરમાં ઈસુ ખ્રિસ્તનું સળીગમન થયું,
પણ એણે જે ધર્મનાં બીજ વાવ્યાં તે થોડા વખતમાં ઉગી, દુનિયા-
માં કામ કામ ધણ થઈ ગઈ.

ખ્રિસ્તી ધર્મનો પ્રસાર-તેના સ્થાપનારના બળાત્કાર મુન્યુનીજ
ગ્રાહ ભોતો હતો એમ જણાયું. ઈસુ ખ્રિસ્તના ચેલાઓ, જેમાં
આર મુખ્ય હતા, તે દેશે દેશ ફરી વળ્યા. રોમે નાણીતી દુનિયામાં
સાબળે રાજ્યનું ઐક્ય કરી નાંખ્યું હતું, તે આ ખ્રિસ્તી પ્રસારકોને
અહુ અનુકૂળ થઈ પડ્યું; અને આ મમે પશ્ચિમનો મુધારો નાસ્તિક પંડિતો-
ના બ્રાધથી એવો તો સંચયમસ્ત થઈ ગયો હતો, કે જનમંડળ-
ને પોતાના આત્માની શાંતિને અર્થે કાઈ લક્ષિતમાર્ગની ખરેખરી
જરૂર હતી. તેથી આ નવા ઉપદેશકોએ જે અમત્કાર બતાવ્યા તે
લોકોએ હરખથી માન્યા અને બાપુકા ધર્મ છોડી યેળાખે આ

- સંશુશ્ચ ભક્તિ માર્ગમાં દોડી આવવા લાગ્યા. ઇસુ ખ્રિસ્તના મરણને ૪૦ વર્ષ ન થયાં એટલામાં એનો ધર્મ વૃદ્ધિનાન, શ્રીસ, ઈટલી, મિસર ને બીજા પશુ ધણા દેશોમાં જડ થાલીને બેઠો. એ વાત ખરી કે હજી આ ધર્મ નીચ વર્ણમાં જ હતો, વિદાનો કે રાજવર્ગના તેને હસી કહાડતા હતા. અને રોમમાં તે જંગમર આવવા લાગ્યો ત્યાં પીટર ને પાલ નામના બે મોટા ઇસુના શાગિદોને એકદમ દેહાંતદંડ કરી દીધો હતો (ઇ સ. ૬૮). પછીથી પડિતો પશુ તેમાં ભળવા લાગ્યા, અને રોમન શહેનશાહે જ જળસગ્ધર ધારણુ કર્યો. એ સમયથી એ રાજધર્મ થયો, અને કેટલેક કાળે આપણે હાલ જોઈએ છીએ તેમ આખા યુરોપ ખંડમાં એ જનધર્મની રિયતિએ પહોંચ્યો. એશિયા કે આફ્રિકામાં એનો પ્રસાર મળ્યો જ સામાન્ય હતો, અને કાંઈક હતો તેને સાતમા સૈકામાં મહમદી ધર્મ નીકળ્યો નેણે ધણે ખરા તોડી નાંખ્યો.

રોમનો આચાર્ય—ઇસુ ખ્રિસ્તે કાઢેને આચાર્યપદ આપુ નહોતું, અને એના બાર એલામાંથી કાઢએ પશુ એવો દાવો કર્યો નહોતો. તે જ્યાં જતા ત્યાં ધર્મસમાજ જ રચાવન કહ્યો, અને તેમાં સઘળા સરખા ગણાતા. તેમ એ સમાજમાં ફલાણો સમાજ નાનો ને ફલાણો મોટો એમ પશુ નહોતું. પણ જે સમાજને ઇસુના એલા-ઓના ખાસ અધ્યક્ષપણા નીચે રહેલા તેને બીજા સમાજને માન આપે, અને રહેણી કહેણીનો કાંઈ વાતમાં તકરાર પડે ત્યારે તેનો મત પૂછવે એમાં કાંઈ આશ્ચર્ય નથી. આ કારણથી ધીમે ધીમે જેરુસેલમ એટિઓક રોમ અને સિકંદ્રિયાના ધર્મસમાજો સઘળામાં મોટા ગણાવા લાગ્યા, અને તેમાં રોમ તો દુનિયાની રાજધાની હોવાથી ત્યાંનો ધર્મગુરુ, બધામાં પાછળથી મુખ્ય મનાયો. એથી એનો લોક વધ્યો ને મુખ્યને સાટે ઉપરી છુ એમ બધાને બતાવવા માંડ્યું. એ દાવો શ્રીસ તરફના ધર્મગુરુઓએ પત કર્યો નહિ, અને તેઓનો સમાજ અથવા પંથ “ પૂર્વ તરફનો ” કહેવાયો. નુસિયા, રદી વગેરે-

ના ખ્રિસ્તીઓ આજ પશુ આ " પૂર્વ " ના ખ્રિસ્તીઓ છે. પશ્ચિમ તરફના સધળા સમાજો તો હવેથી રોમના ધર્મગુરુને જમદગુરુ ગણવા લાગ્યા. હવેથી રોમના ધર્માધ્યક્ષને જ પોપ એટલે બાવા કહેવાય એવો ધારો પડ્યો.

પોપને રાજપદની પ્રાપ્તિ—આ સમે યુરોપમાં જે બાકું અત્યંત પથરાઈ રહ્યું હતું તેણે આ ધર્માધ્યક્ષની સત્તામાં બહો વધારો કર્યો. આખા ખંડનો રાજમામલો પશુ એવો હતો. રૂમશામની પાદશાહી નબળી હાલતમાં આવી પડેલી જોઈ આ જમદગુરુએ તેનો દેટલોઠ મુલક હંટલીમાં પોતે હસ્તગત કરી લીધો. ફ્રાન્સમાં પેપિન નામે એક બળવાન ખવાસ રાજગાદી ચઢાવી પડ્યો હતો. તેણે લોકોને રાજી રાખવા પોતાને પદ્ધતિયેક કરવાની પોપને વિનંતિ કરી. તેણે તેમ કરી જગતમાં બતાવ્યું કે પોપ આહે તેને રાજ આપે કે આહે તેનું લઈ રાકે છે. આ ઉપકારના બદલામાં પેપિને ઓક પાદશાહના લોગ્યાડ લોકે જે મુલક છીનવી લીધા હતા તે છતી લઈ, પોપને ખ્રિસ્તાર્પણ કર્યાં. એ રીતે ધર્મશ્રીની સાથે રાજમશ્રી પશુ રોમની ગાદીને પ્રાપ્ત થઈ. હવે મદ ચડે એમાં શી નવાઈ ? હવેથી રોમ ધર્મને દેશોએ મદા અધર્મનું રચણ થતું ગયું. રાજ્યભરની સાથે મોજ મઝા, કુછંદ ને વિવિધ દુરામરણો ધર્માધ્યક્ષમાં પોતાં, અને દુનિયામાં રોમની ફજેતી થવા લાગી. આ સમે કોઈ બે કુલદાઓએ બધાને એવા વચ કરી લીધા હતા કે તેમની મરજી પ્રમાણે આ ધર્માધ્યક્ષની ગાદી અપાતી. આ જ સમે, કહેવાય છે કે એક બલિ-આરિષ્ટી રાંડને પોપની ગાદીએ અનિત ધર્માધિકારીઓએ ખેસાડી દીધી હતી, પશુ તેણે એક વરુધામાં જતાં જણી દેવાથી લોકમાં પૂરો ફજેતો થયો હતો.

પોપની સાર્વજનિક સત્તા—રોમની ગાદીના આવા ઢંગ જોઈ ધર્મનીનો પાદશાહ વચમાં પડ્યો, અને તેણે પોપની નીમણૂક ચેતાના હાથમાં લીધી. પશુ એવું પરિણામ થયું હલકું. હવે પોપને

પાદશાહની હુંક મળી તેથી તે ધર્મને બહાને બીજા દેશના રાજાઓને બહુ સતાવવા લાગ્યા, ને તેનો ભારખોજ રાજપ્રકરણી કામમાં આપ્યા સૂરોપમાં વધી પડ્યો. એવામાં હિંદુધર્મના નામનો એક મહા-કાંદો અપૂર્વ જુદાનો પોપ થયો, તેણે સાર્વભૌમ સત્તા હાથ કરવાનો મોટો તંત્ર રચ્યો. એણે એવો ધારો કર્યો કે કોઈ પણ પાદરીએ પરણવું નહિ, અને પરણ્યા હતા તેની બાયડીઓને હાંપી મુકી. આથી ધર્મચુરુઓમાં અનીતિનું મૂળ રોપાયું, પણ તેની સાથે હિંદુધર્મને બેદરદારી હતી તે તો થયું. પાદરીઓને હવે ધરખાર ન રહ્યાથી ધર્મ-સમાજને પોતાનું ધરખાર ગણવા લાગ્યા, અને તેની જુદાને માટેજ તનમનથી મળ્યા. બીજું કામ હિંદુધર્મને એ કર્યું કે આજ મુધી દેશ દેશના પાદરીઓની નીમણુક ત્યાંના રાજાઓ કરતા હતા, તે મુક્તિપ્રયુક્તિથી પોતાને હાથ લાગી પડી. પછીથી પાદરીઓનો ઇન્સાફ રાજાથી થાય નહિ એમ સજાવ્યું. આ રીતે ધર્મખાનાનો સઘળો તંત્ર પોતાને હાથ કર્યા પછી પોપ ગ્રાહે તેને ધર્મબહાર મુકવા લાગ્યા, ને તેથી સઘળા દેશના રાજા કે રાંક સર્વે તેના તાબેદાર ગુલામ થઈ પડ્યા. દીનતાનો ખેત્ર કરનાર પરમ દીન, હંસુ શ્રિસ્તનો ધર્મસમાજ, જે પ્રથમ ભાદાવાના સમભવથી બેગો થયો હતો, તેમાં હવે આ રીતે એક માણસ નિરંકુશ આચાર્ય, મંદો-મત ધણી ને રાજાનો રાજા થઈ રહ્યો.

પોપની આ ભયંકર સત્તામાં કાંઈ બાધી હતું તે ઇ. સ. ૧૨૫૧ માં પૂરું થયું. એ વરસે પેલો દુષ્ટ, રાક્ષસી, હનુરોના પ્રાણ લેનારો, સ્વતંત્ર જુદાનો શત્રુ, ઇન્કવિઝિશન (Inquisition) નામનો ધારો સૂરોપમાં નીકળ્યો. અનાસ્થિક એટલે પોપનો કહેલો ધર્મ કાણુ નથી માનતા, તેની ખાતમી કઢાડી સ્વચ્છંદે ખાળી મુકવા મુધીનો અખ-ત્યાર ધરાવનાર એ વિકરાલ ખાતું હતું, ને તેની સઘળા દોરી પોપને હાથ. આ બેદર મોટા મોટા ધર્માધિકારીઓ મોં વિકારી રહ્યા, અમીર ઉમરાવો ને રાજાઓ પણ શેઠ-ખાદ ગયા, ને લોકો તો એનું

નામ સાંભળી જ થરથર કંપવા લાગ્યા. હવે દેહની તાકત હતી કે એક શબ્દ પણ બોલે કે પોપના ધર્મમાં ફલાણી વાત જોડી છે ? પોપ કહે તે ધર્મ એ ઘણા વખતથી મનાવા લાગ્યું જ હતું, ને હવે તો પોપની અદોષતા એ દુષોલ્લિક માર્ગનો મોટામાં મોટો સિદ્ધાંત થઈ પડ્યો.

ધર્મભ્રમનું તો આવા અપ્રત્યક્ષ આચાર્યોના પ્રબળ કાળમાં પૂછવું જ શું ? ભ્રમભળ વધારવામાં જ તેમનું જીવન રહેલું છે. “ધન હરે, ધોખો નહિ હરે” એવા આ યૂરોપના ગુરુઓએ, લેક્ષને આ સમે અંતઃશુદ્ધિ ભુલાવી દેવળ બાહ્ય કર્મની લેહેરે ચડાવી દીધા હતા. બાહ્ય કર્મોમાં પણ સુનીતિની કરણી કરતાં જડ કરણીનું માહાત્મ્ય બહુ વધારી મુક્યું. પાક, પૂજા, વ્રત, ઉપવાસ, જાગરણ, જાત્રા પાતંકાચારણ (penitence), પ્રાપચિત, દેહદમન, ઇત્યાદિ હજારો જડ કર્મો આ સમે યૂરોપમાં મુક્તિનાં પરમ સાધનો મનાયાં હતાં. ખ્રિસ્તી ધર્મમાં એકથર ભક્તિ કહેલી જતા મરિયમ માતાની તથા અનેક મએલા* સંત સાધુઓની પ્રાર્થના કરવાનું, માનતા માનવાનું, તથા તેમની દગર-દરધાએ જાત્રા જવાનું બધા લોકોને આ ધર્મોચાર્યોએ પ્રબોધ્યું હતું.

મર્તિપૂજા પણ દેવોમાં મોટા કાઠથી થતી. રમ્મારકભક્તિ એટલે ઈસુ ખ્રિસ્ત કે બીજા સંત સાધુઓના શરીરરોપને ભક્તિ-ભાવથી સંધરવાનું તો સધળાને ધેતું લાગ્યું હતું. એથી દગલખાણ બહુ ચાલતી અને તે ધધાની મોટી વખાર પોપને ધેર હતી. આ તો ફલાણા સંતનું હાડકું છે, આ તો ફલાણા શુરીનો નખ કે

* ઈશ્વર કે ઈસુ ખ્રિસ્તની તો ટોઈ પ્રાર્થના જ કરતા નહિ અને કહેતા કે દાઈ સંતના વસીલા વિના તે આપણું ક્યાંથી સાંભળે ? સહાયક વિના તેને સંભારતાં રખેને તે ચીડવાઈ જાય એમ ધારી પોતાના ઈષ્ટ સંતને પ્રસન્ન કર્યા પછી જ તેનું નામસ્મરણ પણ કરતા, અને ઘણીવાર તો તેને ત્રીસરીયે જતા, કેમકે આ મંમારી સુખો અપાવનાર તો પેલા સંત-સાધુઓ જ મનાયા હતા.

વાળ છે, અને આ તો ખુદ ઈસુ ખ્રિસ્તની દાદીના વાળ કે ખુદ સૂળીનું લાકડું છે, એમ કહી લાખો રૂપિયા હરમખોરો ધુતી લેતા-પાપને એથી પણ મોટી કમાઈનું સાધન પાપનાં ક્ષમાપત્રો હતાં. અનંત જીવોના અનંત પાપપુંજને એક ક્ષણમાં ભસ્મ કરી નાંખનાર જે ઈસુ ખ્રિસ્તનો પુણ્યભંડાર, તે તો ઈશ્વરે પીટરની (રોમની) ગાદીને સ્વાધીન કરી રાખ્યો છે એમ કહી, આ આચાર્યો પ્રાયશ્ચિતનાં નાણાં લેતા, ને પાપસતપ્ત જનોને મુક્તિનાં ખાત્રીપત્રકો લખી આપતા. પહેલાં તો સો સો વરસે રોમમા મહા યાત્રા ભરાતી હતી તે વેળા ક્ષમાપત્ર અપાતાં હતાં, પણ પછી તો પચસ, ત્યાર પછી તેત્રીસ, અને પછીથી પચીસ વર્ષે તે યાત્રા ભરવા માંડી; અને છેવટે તો આ કરુણાસિંધુ યુરુ મહારાજ ક્ષમાપત્રોનાં ગાંડે ગાંઠ બરીને ગામે ગામે લોકોને ધરાંગણે મોકલવા લાગ્યા, અને તે કપાટાથી ખપાવે એવા ખખરદાર દલાલિયા પણ રાખતા. પાપક્ષમાની કીંમત જણાવવા સાર એક આપણા જઠાતખાતાના જેવું પત્રક પ્રગટ કર્યું હતું તેમાં ચોરીના આટલા, ખૂનના આટલા, બલિચારના આટલા, બાળદત્ત્યાના આટલા, પ્રસિદ્ધ ગોત્રમનના આટલા, શુદ્ધ ગોત્રમનના આટલા, વગેરે દરેક પાપની કીંમત વિગતવાર લખી દેખાડી હતી. મુએલા બાપદાદા કે સગાં સંબંધીને પાપમુક્ત કરાવવા હોય, તો તે પણ ઈશ્વરનો આ આગતિયો કરાવી આપવા તૈયાર હોતો—માત્ર નાણાં આપવાં જોઈએ. સોળમા સૈકામાં તો, હવે પછી જેટલાં પાપ થાય તે બધાની પણ માફી સામટી આગળથીજ આપવા માંડી. અનીતિને જીતેજવામાં હવે આ ધર્મશુરુ તરફથી કાંઈ પણ બાકી હતું ?

ધર્મશુરુઓની નીતિ—આ સમે ઠવી થઈ ગઈ હશે તેનેા તમે ખ્યાલ વિપલ્લી હકીકત વિપરથી બાંધ્યો હશે જ. તેઓ છેક વિપથી ગઈ ગયા હતા. ગામડાના પાદરીઓ પીડામાં જાય, છાકટા બને, જુગાર રમે, રાંડિની પછવાડે દોડે, મારામારી કરે, લોકોનાં ઘર ફાડે, ને વખતે ખૂન પણ કરે. તેઓ ખુલી રીતે રાંડિ રાખતા, ને છોકરાં

આય તેને ધરમાં પાળતા. આ વાત ઉપરી ધર્માધિકારીઓને માલમં હતી પણ તે વરસુનીઓ લાંચ લઈ આંખ આગ કાઢ કરતા. બે-લવા આહે તોપણ શું મોં લઈને તે બેલી શકે ? એમનાં આચરણ તેમાં પણ જૂઠાં હતાં. આ સમે ધર્મશુરુઓના વર્ગમાં ચોડાજ સારા માણસો હશે. બાવાઓના આશ્રમમાં વિવિધ કુકર્મો થતાં, અને ભલી બાયડીઓ ત્યાં પમ પણ મુક્તાં ખંચાતી. બાવીઓના મઠમાં પણ એવી જ બદ્દેલી દુર્ગંધ મારી રહી હતી.

રૈમ તો સવળા દુરાચારનું મયક, ને પૌપ તેનો ધુરધર ધણી હતો. રૈમના બાવાઓને મુકાબલે તો બીજા દેશના પાદરીઓ ખરા ભગવતી કહેવાય. આ સમે રૈમમાં જે જગત્તે આવતું તે વિમાસણમાં પડતું કે આ તે ધર્મનું કે અધર્મનું કામ છે ? પૌપ છઠ્ઠે સિકંદર એવો વઠેલ હતો કે તેણે રાખની ઊઠરી સાથે ખુલ્લો કુછંદ માંડ્યો હતો, અને આજ તો પોતાના પેટની જ દયુદીશિયા દીકરી વિશે પણ એને માથે આલ્યું હતું. એનો છાકરો સ્ત્રીઝ બોર્નિયા (જે અગ્રજત મોટો ધર્માધિકારી હતો) તે બીજા બદ્દાસની સાથે *લંકાદ, ખૂબરેજ ને ઝેર દેવાનો જ ધધો લઈ બેઠો હતો. સાંજ પડી કે રૈમમાં કાઈથી ઉમરા બહાર નીકળાતું નહિ. તોપણ વહાણું વાય કે દરરોજ દસ વીસ ખૂનની ખૂમ પડે. ખૂન કરતાં પણ ઝેરથી ધણાનો ઘણું નીકળતો. ઝેર દેવું એ એક આ સમે ઇટલીનાં ઘેર ઘેરની વિધા થઈ પડી હતી. હાલ કાઈ ડાકનરો પણ પૂરું જણતા નથી એનાં તાત્કાલિક, ભાત ભાતનાં ને સ્વાદ કે ગંધ વિનાનાં વિષ તે લોક બનાવવા લાગ્યા હતા. આ પૌપનો જીવ પણ આખરે પોતાના બનાવેલા ઝેરથી જ ગયો. કાઈ પ્રતિપક્ષી ધર્માધિકારીને મારી નાખવા એણે રસોઈમાં ઝેર નખાવી પોતાને ત્યાં જમવા તેડ્યો, પણ તેણે તો અગાઉથી ચેતી રસોઈઆને ફેડી

* આ સમે ધર્માધિકારીઓ તલવાર બાંધના, લશ્કર રાખતા, લડાઈ કે લૂટફાટ કરવાનો ધધો લઈ બેઠા હતા.

ગ્રાખ્યો હતો તેથી તે વિપવાણું બોજન એના જ ભાણુમાં આવ્યું અને ખાતાંને વાર પોતેજ માર્યો ગયો. આ પોપ, એનો દીકરો, અને પેલી દીકરી એ ત્રણેની રીતભાત, રમત ગમત, ને ખાનગી ચાલચલગત એવી તો બેહ્યા હતી કે તેનું વર્ણન કરતા કોઈની પણ કલ્પન લગ્યાઈને શીકી પડી નય.

લોકોની અનાસ્થા—આવી ન્યાં ધર્મગુરુઓની રહેણી ત્યાં લોકોની આસ્થા શી રહે ? ગુરુઓના સઘળે ઠેકાણે ફજેતા બેઠા ધર્મશુદ્ધિના માણસો મહા લગ્ન ને ખેદ પામતા હતા અને હડ-હડતા ભાવિકાના પણ ભાવ ડગી ગયા હતા. પણ કરવું શું એ તેમને મોટો વિચાર થઈ પડ્યો હતો. જો કાંઈ બોલીએ છીએ, તો તેઓ વિચારતા કે, અનાસ્થિકાનું ચડી વાગી ધર્મની વધારે ખરાબી થાય છે, કેમકે સુનાની વિદ્યાનો અભ્યાસ વધ્યા પછી વિદ્વાન વર્ગમાં અનાસ્થાએ જન્મરો વાસ કર્યો હતો. છટલીમાં તો મોટા ધર્માધિકારી-ઓ પણ પોપ પર્યંત પૂરા નાસ્તિક થઈ ગયા હતા. ખીજે ઠેકાણે ધણા વિદ્વાનો નાસ્તિક નહિ તોપણ ધર્મમાં મોળા, સ્વચ્છંદી ને સંસારી વિદ્યામાં લીન થઈ ગયા હતા. પણ જનમંડળને તો ઈશ્વરની ખીક સુનીતિમાં રહેવા જરૂરની છે, અને તેથી સઘળા બધા માણસો ધર્મસુધારો દૃષ્ટતા હતા. વળી, આત્માની ઉમીંચો જડવાદમાં સમાતી નથી, અને તે આપોઆપ જ અનાઇનંત તર્ક ઉઠાયા મારે છે. તેથી કેટલાક વિદ્વાનોની શુદ્ધિએ નાસ્તિક્ય છોડી અશ્લાતુન (Plato) ના પદ્ધતિન તર્ક જવા માંડ્યું, અને તે વલણને જનો-પયોગી જાણી લવા ગૃહસ્થોએ ધણુ ઉત્તેજન આપ્યું. પણ એકદું અધ્યાત્મ ભક્તિના ઉમળકા વિના નિર્મલ છે, અને તેની કાંઈ અસર લોકપર થઈ નહિ. ધર્મનો ઉદ્ધાર ધર્મમય ભક્તોના પોકારથી જ થાય છે; અને તે શી રીતે થયો તે હવે આપણે જોઈએ.

પ્રકરણ ૧૮ મું.

ધર્મોદ્ધારણ.

પ્રથમ પહેલા ધર્મોદ્ધારકો—સત્પુરુષને જુદું ગમતું નથી. દંભ ને આડંબર ભેદ તેઓનો આત્મા પાછો હઠે છે અને જે તેવી પદ્ધતિથી વિપયાસકિતનું પોષણ ચતું દેખે છે, તો તેઓ કોપીને તેના કડકે કડકા કરી નાખી લોકોને પાછા સત્યને માર્ગે વાળે છે. આવા બે ચાર મહાપુરુષો સમયાનુસાર મોળમા સૈકામાં નીકળ્યા આવ્યા. તે પહેલાં કેટલાક સાધુઓએ પોકાર તો ધણા કાળથી ઉકાવવા માંડ્યો હતો. તેમાં ચિકિત્સિદને પહેલું સ્થાન છે. ઔદમા સૈકામાં એણે સ્પષ્ટ રીતે પોપના સપ્રદાયને ઈશ્વારમાં તુચ્છકર્ષો, પણ જાને શાંત ને દેશકાળ પ્રતિકૃષ્ણ હોવાથી તે જરાજર ફાગ્યો નહિ. તોપણ એને યોગાક શિષ્યો થયા ને પંચ ચાલ્યો. એ પંથીઓ, ઇતિહાસમાં લોકાંડે એ નામથી ઓળખાય છે. તેમણે રાગ્નઓનો પાછળથી મક્કા જુલમ છતાં અસત્યને નમણું આપ્યું નહોતું. એમ ધારવામાં આવે છે કે એમાંના કેટલાક નાસીમે જર્મનીમાં ગયા, તેમના સંગથી ત્યાં ધર્મ-સુધારાનાં બી વહેલવહેલાં શેષમાં.

હસ—પંદરમા સૈકામાં બ્રેહ્મિનિયા ખાતે જોન હસ નામનો એક મહા જુલમ વળો સુધારાનો સાધુ નીકળ્યો. એણે પોપનું જોર ડગાવા નાખી તે પ્રાંતમાં ધણા શિષ્યો કર્યા. એ પ્રબોધકને દુષ્ટોએ બાળી મુક્યો, ને એના પંથીઓ ઉપર ચિકરાલ જુલમના વરસાદ વરસ્યા; પણ તેમની સંખ્યા વધતી જ ગઈ.

એ સિવાય ઠેકાણે ઠેકાણે સધળા દેશમાં ધર્મોત્તરી માણસો પોકારી ઉઠતા, અને મરતાં મરતાં પણ ચાલુ અધર્મ ઉપર શીટકાર નાખતા. ધર્મસુધારો ખાસે હતો. એનાં નગારાં વાગવા લાગ્યાં હતાં. માર્ટિન લ્યુથર જ-એ, ને ધડી ભરાઈ રહી.

માર્ટિન લૂથર-એ જાતે ગરીબ ખાણુ ખોદનારનો દીકરો વિદ્યાભ્યાસ કરી શાસ્ત્રી (doctor) પદને પામેલો, પણ વૈરાગ્ય ઉપન્યાયી ઓગસ્ટાઈન મડનો ખાલો થઈ રહેલો, વિટેમબર્ગની પાઠશાળાનો એક આ સમે પ્રસિદ્ધ શિક્ષાગુરુ હતો. એ સ્વભાવે ગંભીર, ખરો ને તીજો હતો. ઇ. સ. ૧૫૧૦માં એને મહાધિકારી-એ કાંઈ ક્ષમસર રોમ મોકલ્યો. ત્યાંનો બહુચાર જોઈ એનો ભાવ ઊંજલિત થઈ ગયો, એને તે વેળાથી જ યુરોપના ધર્મોદ્ધારણના ખેમાલમ ખી એના મનમાં રોપાયાં. પાછો આવ્યો ત્યારે ઇશ્વરે પ્રસંગ પણ એવા જ મેળવી આપ્યા. પાઠશાળામાં એને સૈક્ષનીના "ઇલેક્ટરે" (દાક્ષરે) ધર્મશાસ્ત્રમાં આઈબિશ શીખવવાનો હુકમ કર્યો. એ વિશે તો એનો ધણુ વખતથી ખાસ અભ્યાસજ હતો. અને તેથી એણે એવાં સરસ ને નવીન ટપનાં વ્યાખ્યાનો આપવા માંડ્યા કે તે સાંભળવા દૂર દૂરના વિદ્વાનો પણ દોડી આવતા. હજી ચાલુ ધર્મની વિરુદ્ધ એ કાંઈ બોલતો નહિ, અને એના વિચાર પણ તે રસ્તે ચડ્યા નહોતા; તોપણ આઈબિશમાં હોય તેજ ધર્મ એ જે પ્રોટેસ્ટન્ટ પંથનો સિદ્ધાંત તે અલગથી જ એને મુખે પ્રકટ થવા લાગ્યો.

ઇ. સ. ૧૫૧૭માં નવાં ક્ષમાપત્રોની આગળ જર્મનીમાં આવી. તે આડતનો દક્ષાલીયો (ખાલો) એવા તો બક્ષસવેગ કરવા લાગ્યો કે તે લૂથરથી જોઈ રહેવાયું નહિ. એણે પોતાની સહી સાથે એક એવું જાહેરનામું ચોડી દીધું કે ક્ષમાપત્રોથી પાપ છૂટતી નથી, અને એ બાબત કાંઈએ વાદ કરવો હોય તો હું તૈયાર છું. એ જાહેરનામું પંચાણું કક્ષમનું ધણુ શાસ્ત્રાર્થથી ભરેલું હતું. સામાવાળિયા બાવાએ જવાબમાં જાહેરનામું કહાડ્યું, પણ ગાજો સિવાય બીજું તેમાં થોડું જ હતું. તેને લૂથરના વિદ્યાર્થીઓએ ચીડવાઈ જાહેરમાં બાળી મુક્યું. આખા દેશમાં હોલા થઈ રહી અને લૂથરના પંચાણું શાસ્ત્રરો બધે ફેલાયા. એકજ શાસ્ત્રી એની સામે વાદ કરવા કેટલેક મહિને આબો,

એને એણે હરાવ્યો, અને એની કીર્તિ વધી. આ પ્રસંગે પ્રોટેસ્ટન્ટ ધંધનો બીજો એક સિદ્ધાન્ત એણે પ્રકાશ્યો કે આત્માનું કલ્યાણ ક્રિયાસાધ્ય નથી પણ શ્રદ્ધાસાધ્ય છે. * વાત વધી, ને પોપ દરમા લીઓ-એ હુકમ મોકલ્યો કે દુધરે જવાળ દેવા હબૂરમાં આવવું. સૅક્સનીના કકિરે વચમાં પડી એવું ઠેરવાવ્યું, કે જર્મનીમાં જ એનો જનસાદ કરવો. ઓસ્ટ્રિયામાં એક મોટા ધર્માધિકારીની આગળ એને ઓલાવ્યો, અને ત્યાં કાંઈક વાદવિવાદ થયો. આ પ્રસંગે એણે "પોપ કહે તે જ ધર્મ" એ ચન નકાર્યું, અને વિશેષ એમ પણ બોલ્યો કે સેન્ટ પીટર (ઇસુ ખ્રિસ્તનો મુખ્ય ચેલો જેને રોમની માદી પોતાનો મૂલ સ્થાપક ગણે છે તે) પણ કોઈ વખત ભૂલતો હતો. પણ પછી સમજી દુધર રોવાઇ નાહો. હવે એને દેશપાર કરવાનું સૅક્સનીના કકિરપર થયું દગાણુ મયું, પણ તે સરદારે કંઈ દરકાર કરી નહિ.

બળથી વળ્યું નહિ ત્યારે પોપે કળ ચલાવી. દુધરની ઉપર પ્રીતિભર્યો કાગળ લખી વિનિ શલાવવા માંડી. એમાં તે કદાપિ કાવત, પણ કેટલાક ધર્માધ શાસ્ત્રીઓએ વાદવિવાદ ઉઠાવી એને ચીકચી અને એણે ખુત્તા થયો ચાલુ ધર્મની વિરુદ્ધ લખ્યા. પોપે સ્વકા મેળાની દુધરના એકતાળીસ મત ચૂંટી કહાડી તેને ધર્મદ્રોહી ઠેરવ્યાં, એના થયો બાળી મુકાબ્યા, અને હુકમ કર્યો કે બે માસની મુદતમાં અને હાજર થઈ પોતાના બોલ જાહેરમાં પાછા નહિ. એવી લે તો એ ધર્મજહાર. એ સાંભળી દુધરે એથી પણ જારે ટાપ જળ્યાઓ. એ હુકમ અને તે બેળા પોપની સત્તાના પ્રતિપાદક થયો સર્પ એ ગામ જસાર ગયો, ગદ્યા લોકને એકઠા કર્યા, અને ત્યાં તે ઉપર પૂજા મુખી મૌની સમક્ષ નેને લરમ કરી નાખ્યા. (ઇ. સ. ૧૫૨૦, ડિસેમ્બર તા. ૧૦ મી.) આ વેળા એનું વય સાડત્રીસ વર્ષનું હતું.

* Salvation by Faith in the Divine Grace, not by Works.

હવેથી એ પોપ વિરુદ્ધ ત્રયો ગરમ લાડતી લાપામાં ઉપરા-
ચાપરી પ્રકટ કરવા લાગ્યો. જર્મનીના પાદશાહે ધણા માડલિકોના
અનુમતથી એને ધર્મદ્રોહી ઠેરવ્યો, પણ સેકસનીના ઠાકોરે તગવીજ-
થી એને એક એકાંત કિલ્લામાં સંતાડી દીધો. અહિયાંથી એણે
પાતકો-ચારણ, બહુચર્ચ અતિરા, મૂર્તાર્થ પ્રાર્થના, વગેરે રોમના
અનંક સમ્રાટની વિરુદ્ધ ઉછળતા લખાણો પ્રકટ કર્યા. એની અસર
સેકસનીના ધણીજ થઈ. સેકડો બાવા મડ છોડી ગૃહસ્થાશ્રમમાં
પાછા આવ્યા, કેટલાકે પ્રભુભોજનની ક્રિયા છોડી દીધી, અને એક
શિષ્યે તો વિદેશજર્મના સધળા દેવળોમાં જઈ મૂર્તિઓ ભાગી નાખી,
તથા બાઈબલ સિરાયના સધળા ત્રયોને બાળી મુકવાના વિચારમાં
હતો. પરસેવો ઉતારી ખાવું એ આચારને અનુસરી કેટલાક કુલીનો
ખેતરમાં મજૂરીએ જવા લાગ્યા. આ જોઈ દયુથર પાછો આવ્યો,
ને બધાને હદમાં રાખ્યા. પેલો શિષ્ય લડીને સ્વિટ્ઝર્લેન્ડના ધર્મોદ્ધારક
પાસે જતો રહ્યો.

હવેથી દયુથર, જે જર્મનીના ધર્મસુધારાનો મુખ્ય થઈ રહ્યો,
તેણે “ નવીન સ્થાપના ” (New Testament) નું બાપાન્તર
કર્તું, અને વિવિધ પ્રસ્તુતિ લખ્યાં. એણે હવે બાવાનો વેપ કહાડી
નાખ્યો, અને પાછળથી એક બાવી જોડે લગ્ન પણ કર્યા. ઉત્તર જર્મની-
ના ધણા ઠાકોરો દયુથરના પથમાં લગ્યા. તેમણે પોતાના રાજમાંથી
બાવાબાવીના મ’ કહાડી નાખ્યા, અને તેની મિઠ્ઠા તથા
ગરાસ રાજ ખાતે જમ કરી દીધા. જર્મનીના રજમડળમાં (Diet)
આ સુધારા વિરુદ્ધ ઠરાવ થતો હતો, પણ આ ઠાકોરોએ તેની
સામે વાધો [protest] લખીને આપ્યો, અને તે વખતથી
સરળા ધર્મોદ્ધારીઓ પ્રોટેસ્ટન્ટ એટલે વાધો ઉઠવનારા એ નામથી
ઓળખાય છે. ઇ. મ. ૧૫૩૦ માં જર્મનીના પાદશાહને આ પ્રોટે-
સ્ટન્ટ મતના લોકોએ પોતાના મિદ્દાંત લખી આપ્યા, અને તે પ્રમાણે
વર્તવાની તેમને કેટલીક શરતોની સાથે રાજમડળે છૂટ આપી. તે

છતાં વધારે સહામતીને માટે દ્યુધરપંચી દોષારોએ ગુજરાતી એકઠું કર્યો, અને તે વખતથી જર્મનીમાં ધર્મસુધારો જડીભૂત થયો.

હવે દ્યુધરે બાઈનું આયુષ્ય પોતાના પંચની પદ્ધતિ બાંધવામાં તથા તેને વ્યવસ્થિત કરવામાં ગાળ્યું. એણે ઇ. મ. ૧૫૪૬ માં ગ્રેસ વરસની ઉંમરે પોતાનો દેહ છોડ્યો. તે સમયે જર્મની સિવાય યુરોપના બીજા પણ કેટલાક દેશમાં ધર્મોદ્ધાર સ્થપાઈ ગયો હતો, કેટલેક દેશોએ તેમ થવાની તૈયારી હતી, અને જ્યાં જ તેનો પોદ્ધાર સંભળાઈ લોકનો ચિંત ચંચળ થવા માંડ્યા હતાં. એ બધાનો જશ આ ધર્મવીર દ્યુધરને છે; અગર જો કે સમય પાડી રહ્યો હતો અને રિવદ્ગર્જાહીનો ધર્મોદ્ધાર આપોઆપ બીજા સુધારોએ જ ઉઘાડી વધારે ડહાપણથી સ્થાપિત કર્યો હતો.

રિવદ્ગર્જાહીનો ધર્મસુધારો પણ સમાપ્તોના કાગળથી અને લગભગ એજ વખતે ઉભો થયો હતો. એનો આગેવાન પણ જૂવિંગક્ષી નામનો ધર્મગુરુ જ હતો. ધર્માધિકારીઓએ મામે થવા માંડ્યું પણ તેમનું કાંઈ આશુ નહિ, અને ત્યાંની પ્રજામંત્ર રાજસભાએ તે સુધારો મંજૂર કર્યો. રિવદ્ગર્જાહીનો ધર્મોદ્ધાર દ્યુધરે કર્યો તે કરતાં

*મંડન કાર્ય ઈરેમસ નામનો એક રસિક પડિત આખા યુરોપને માટે બરાબર કરી ચુક્યો હતો. એની સુવડ ફાંકડી બાનીએ ધર્મગુરુઓ તથા ધર્મક્રિયાઓને ઉપસા વર્ગમાં હાંસીપાત્ર કરી ચુક્યા હતાં. 'નવીન સ્થાપના' એણે મુલ ગ્રીકમાં પડિતાઈથી સારોદ્ધાર કરી હતી, પણ તે છતાં દ્યુધરે મંડન કાર્ય આરંભ્યું, ત્યારે પાછળથી એજ સુધારક સંરક્ષક બન્યો હતો, કેમકે ધર્મનું ઐક્ય તોડ્યા વિના સમજુતીથી સુધારો કરવા તર્ક એનું લક્ષ હતું. ખરી વાત તો એ છે કે મંડનકાર ને મંડનકારની પ્રકૃતિ જ જુદી હોય છે. એક [લાલાલાલ ૩૫] ફળ જીવે છે અને બીજો સાચ જીવે છે. એક માનુષી પ્રવત્ન ઉપર અને બીજો ધર્મધુરધર ઉપર આધાર રાખે છે. એક જનહિતને સંબોધે છે અને બીજો એક ઈશ્વરને નામે આલેક જગાવે છે.

પણ વધારે ચોકસો ને સંપૂર્ણ હતો, પણ તેના આચાર્યોએ ડહાપણ ને નરમાશ વાપરવાથી તે સલાહશીતિએ થયો, અને તે થઈ ચૂક્યો ત્યાં સુધી પોપને પૂરી ખજાર પડી નહિ.

દયુથરના ને આ સંપ્રદાયમાં કેટલોક મતભેદ હતો, તે ભાગવા બંને પક્ષવાળા મળ્યા, પણ દયુથરના મનને લીધે તેમ બની શક્યું નહિ, અને ઉશ્કેટો કંઈકે વેરભાવ ઉત્પન્ન થયો.

પાછળથી કેલ્વિન નામનો એક શાની નીકળ્યો. તેણે જિનીવામાં કાંઈ પેટાપંથ કઠાડ્યો અને આગળ જતાં તે જ પંથ દિવદ્વંદ્વોડમાં વધુ બળવાન થયો. એ પંથ નોર્સ નામના એક ધર્મમસ્ત પુરુષે દેકોટ્સાંડમાં દાખલ કર્યો, અને હજી ત્યાં તેજ ચાલે છે.

મકરણ ૧૯ મું.

ઇંગ્લાંડમાં ધર્મોદ્ધારણ.

બે પક્ષ—નવી વિદ્યાથી ઇંગ્લાંડના લોક પણ ધર્મની ખાખતમાં ફેખતા થયા હતા. બધા વિદ્વાનો સમજતા હતા કે ધર્મમાં સુધારાની જરૂર છે, પણ તે કેટલો ને શી રીતે તેમાં બે પક્ષ હતા. એક પક્ષ ક્રિસ્તી ઇશ્વર સમજતો હતો કે ધર્મનું એકય તોડ્યા વિના સમજુતીથી સુધારો કરવો, અને તેમ થવાની કાંઈક આશા પણ હતી, કેમકે તે મનેનો પોપ દશમે લીએ જાને મોટો વિદ્વાન અને તેમાંના કેટલાકનો પરમ મિત્ર હતો. બીજો પક્ષ જુવાનીઆ ટોળાનો તોડ્યા તર્ફ હતો, અને ધર્મનીના સુધારાની વાત જેમ જેમ તેમને કાને આવતી ગઈ તેમ તેમ તેઓ વધારે ઉત્કંઠિત થતા ગયા. આખરે એક છૂપી સલા રચાવી તેઓએ દયુથરના મન ઇંગ્લાંડમાં ફેલાવવા ધણી મહેનત કરી. પણ રાજસત્તા સામે હતી, અને તેઓ દયુથરના જેવા

લક્ષ્મીવીર નહોતા કે તેમનું કંઈ શાવી શકે, પણ એક દૈવગોળી બનાવે તેમને મોટી સાહાય્ય કરી.

આઠમો હેત્રી—એ વિદ્વાનોનો મિત્ર અને જાતે પણ કંઈક વિદ્વાન હતો. એ પણ સુધારો કરવા ચલાવો હતો, પણ તે ધર્મનું ઐક્ય રાખીને—તેથી જ્યારે દયુચરે સમ સંસ્કારનું ખંડન કર્યું, ત્યારે એણે પંડે પ્રત્યુત્તર કહ્યાં. (ઇ. સ. ૧૫૨૧.) અને તેથી પાંચે ત્રણ થઈ એને “ ધર્મરક્ષક (Defender of the Faith) ” નો ખિતાબ આપ્યો, જે ફ્રેન્ચ ઈંગ્લાંડના પ્રોટેસ્ટન્ટ રાજાઓ પણ ગર્વથી ગ્રાખી રહ્યા છે.

ઇ. સ. ૧૫૩૦ માં જ્યારે ફ્રેન્ચરુઝન રાણીને તંજા દેવાને એને મમત બરાબો હતો, તે વેળા એનો કારભારી ટેમસ ક્રોમ્વેલ કરીને હતો તે બહો પ્રખંધવીર હતો. તે તથા ક્રોમર નામનો એ જુવાન શાસ્ત્રી સુધારા પક્ષનો હતો તે બંનેએ રાજાને ચડાવ્યો, ‘ પાપની સત્તા રદ કરો તો જ તમારું ધાર્યું થાય એમ છે. તે ઉપરથી હેત્રીએ (ઇ. સ. ૧૫૩૧-૩૩) પાર્લમેન્ટ પાસે એવા કાયદા કરાવ્ય કે ઇંગ્લાંડમાં ધર્મનું આધિપત્ય રાજાને જ હાય છે. રાજાને વિચાર ધર્મપદ્ધતિ ફેરવવાનો જરાયે નહોતો, પણ પરિણામે સમગ્ર ક્રોમ્વેલે તેની પાસે કરાવી લીધું. પાંચે મીડવાર્ડને એનું નહું લખ્યો, દેરવી એને ધર્મ બહાર મુક્યો, ત્યારે પાછો ક્રોમ્વેલે ઉગ્રેયો ‘ આપણા દેશમાં સધળા પાદરીઓની બહાલી બરતરફ આપના હાયમ લેવાની હવે જરૂર છે. રાજાએ એને ધર્મખાતાનો અતિનિધિ નામ્યો અને તે અધિકાર મળતાં જ તેણે ફરમાવ્યું કે ધર્મનાં વ્યાખ્યાને અમે સનદ આપીએ તેણે જ કરવાં આ રીતે સધળા પાદરીઓને એણે મોં બંધ કરી દીધાં, એટલું જ નહિ પણ એ કહે તે મતન ને હપનાં જ પ્રબોધનો (sermons) આપવાની તેમને ફરજ પાડી મોટે પ્રમંજે તો વિચારનાં પેટાં પણ એ પોતે લખી મોકલતો. ખીર

નર્થથી રાજનું ધર્માધિપત્ય કબૂલ ન કરે તેને એ દુઃખ દર્દ મા
જાણવા લાગ્યો. શેઠ જેસાડવા મોટા મોટાને જ તેણે પ્રથમ પકડ્યા.
એક જે તો રાજાની પશુ ના સમે જશે થઈ ગયાં. પોપના પક્ષમાં
હોય તેને જટ પકડી પાડવા એણે એવો કાયદો કરાવ્યો કે નવા
ક્ષત્રથી જે પુત્રી થઈ છે તે રાજાની ખરી વારસ છે, અને તે કાયદા-
ને સ્વીકારતાં લોકો પાસે એવી પણ પ્રતિષ્ઠા લેવામાં આવતી કે
રાજાનું એ નવું લક્ષ સશસ્ત્ર છે અને આગલું દેશરાષ્ટ્રનું સાથેનું
લક્ષ ધર્મવિરુદ્ધ હતું. આથી કેટલાક સત્યવાદીઓને ભરવું પડ્યું.
એમાં સર ટોમસ મોરનું નામ બહુ પ્રસિદ્ધ છે. એ આ સમે યુરોપના
શ્રારામાં સારા પંડિતોમાંનો એક હતો, અને એના કેટલાક વિચાર
તો જમાનાથી એટલા આગળ હતા કે તે બસો વરસ મુધી વિદ્વાનો-
થીએ સમજવા નહિ. આ હસાથી આખું યુરોપ કંકળી ઉઠ્યું,
અને પોપે હિંદીને પદબ્રજ કરવાનો હુકમ કહાડ્યો. આ કાળ
એવો તો નહોતો કે કોઈ પોપનું બીકું કંપી ઇંગ્લાંડ પર હુમલો કરે,
પરંતુ દેશમાં નારાજીયો, ખટપટ ને કાંઈક ફિટિરો વધ્યાં. આ સમે
ક્રોમવેલે પાછું સત્યનું કે જર્મનીના ઓટ્ટેરટંટ સાથે હવે સંધિ કર્યા
વિના છૂટકો નથી, અને કેટલોક ધર્મસુધારો પણ દાખલ કરવો
જોઈએ—કાંઈ નહિ તો પોપને બાળવાને મારેજ.

એ ઉપરથી રાજાએ મહોની રીતલાત તપાસવા પંચ નીમ્યા.
(૯. સ. ૧૫૩૫) અને તેમણે જ્ઞાનના કીડા ખરે એવો તત્કાળ
એક હેવાલ પ્રગટ કર્યો. તુર્ત હુકમ થયો કે બસો પાઉંડની અંદરની
ઉપજવાળા સઘળા મઠ બંધ પાડવા અને તેની માલમિલ્કત સરકાર-
માં જમા કરવી. આથી રાજાને દસ લાખ રૂપિયા રોકડા તથા વર્ષે
સવા ત્રણ લાખની ઉપજવાળી ઝાગીરો હાથ આવી. ત્રણેક વર્ષ પછી
મોટા મઠ પણ બંધ પાડ્યા. આ સમે રાજાનો એવો ત્રાસ વર્તી રહ્યો
હતો, કે કેટલાક મઠવાળા બિચારા પોતાની મેજેજ અરજી કરવા
લાગ્યા કે અમારા મઠ બંધ કરો. એની ઝાગીરોમાંથી કેટલીક પાક-

શાળાઓને આપી, અને ધણીખરી દરઆરીઓમાં વહેંચી દીધી. આથી રાજને બેશક મહાલી નુકસાન થયું, પણ તે મને તો પોષ વિરુદ્ધ એક જાણે અમીર વર્ગ ઉભો થઈ આવ્યો. (ઇ. મ. ૧૫૩૬-૧૫૩૯.)

આજ ત્રણ વર્ષમાં જત્રાઓ બંધ પાડી, પ્રત ઉત્સવના દિવસો ઓછા કર્યા, મૂર્તિપૂજા અને સાધુ મંત્રોના શેષ ભાગની જાળેતી કરી તે રીવાજો છોડાવ્યા, અને બેઝેટની તો ધોર પણ ઓઢી નાખી, સમ સંસ્કારમાંના ત્રણ જ રાખ્યા, મુકિતને અઢાસાધ્ય માની, અને મૃતાર્થ પ્રાર્થના વગેરે અનેક કર્મ રદ કર્યાં. “ ધર્મના સિદ્ધાંતો ” હેવીઓ પોતાને હાથે કપી છલાડ્યા, અને તે જ ઇસ્લામનો ધર્મ એમ બધાને કાપદો કરી મનાવ્યું. બાઈબલનું ટિન્ડેલ દૂન ભાષાંતર જે પ્રથમ એણે નિષિદ્ધ ગણ્યું હતું તેમાં કાંઈ સુધારો કરાવી હાલ પ્રકટ કર્યું, અને તે વાંચવાની છૂટ આપી. આ રીતે ક્રોમવેલના પ્રધાનવડામાં (ઇ. સ. ૧૫૩૦ થી ૪૦) અગત્યનો ધર્મસુધારો બધો ઇસ્લામમાં દાખલ થઈ ચૂક્યો, પણ બળાતકારે અને ધણા ભોંકની મુશ્કેલી વિરુદ્ધ. પ્રોટેસ્ટન્ટ પથનો હાલ મુખ્ય સિદ્ધાંત કે “ સમજાને પોતાની ખુદી નકબૂલે તે ધર્મ માનવાનો સંપૂર્ણ હક્ક છે ” એ તો આ વેળા જર્મનીના ધર્મોદ્ધારકાના પણ શક્ષમાં બરાબર નહોતો, અને ધણી વખતે, રોમન કેથોલિકની પેઠે તેઓ પણ પોતાનો મન ચરાણે મનાવતા.

આથી નવલોભા સુધારાવાળાનું બહુ ચડી વાગ્યું. ગંબીર ધર્મક્રિયા ચાલી રહી હોય ત્યાં જુવાનીઓ ઘૂમી બાઈબલનાં વાક્યો બરાડવા લાગ્યા; કેટલીક કિશોરીઓ દેવગમાં નવી પ્રાર્થના પદ્ધતિ

* એક મર્તિ માયું હસાવતી ને કેળા ફેરવતી હતી તેને કોરંટમાં બેંચી આણી તેનો દોરી મંચો બધાની આગળ ખુલ્લો કર્યો. મરિયમની મર્તિઓ નવચી કરી ગાડાં ભરી સંદન મોકલાવવા, અને ત્યાં તે બધીને જાહેરમાં આળી મુક્યા.

સાવી વાંચવાનો ઝેળ કરવા લાગી, અને કેટલાકે ધર્મોપદેશીઓની કચેરી પર ટેળાંબધ ચઢી જઈ તેને જ તોડી પાડી. પ્રભુભોજનની ક્રિયામાં એક સમે પાદરીએ પ્રભુની મૂર્તિને ઉચી કરી, ત્યારે એક જણે લીડી પોતાનો કુતરો જ ઉંચો ધર્યો, બાછળના અર્ધ તો બધા મનસ્વી કરે, અને તેના પાદાવચ્ચે ને ઝઘડા મોહોલે મોહોલે ને પોકપોકે ગાણ રહ્યા. કેટલાકે " ધર્મસિદ્ધાન્ત " (રાજાએ કાઢ્યા હતા તે) ની ચર્ચા ચલાવવા માંડી, અને પ્રભુભોજનની હાંસીના તો ખ્યાલ, ટોપા ને હારસા જોડ્યાં. ઉવટે કેટલાક જુવાન પાદરીઓ કમવાનો બંધ તથા લાકસાજ છોડી ટપોટપ બાવડીઓ પરણી બેઠા.

આ બધું જોઈ જુના વિચારના લેખિનાં કલેજાં બળા ગયા, અને ધર્મશુરુઓ તો છેક દિદ્મદ જ બની ગયા હતા; પણ હિંમતી જેને અત્યાર સુધી કોમ્પેલે સીસકે ચડવી જેમ તેમ કરતાં સીસામાં લિતારી રાખ્યો હતો, તેનો આ જોઈ મિલજ ગયો, અને તેણે " છ કલમો " નો કાપદો કર્યો. (ઇ. સ. ૧૫૩૬.) એમાં પાદરીઓનું પ્રહાર્યય વત, ખાનગી પ્રભુભોજનની ક્રિયા, અને પતકો-આરણ્ય એ કબૂલ રાખ્યાં અને તે વિરુદ્ધ જે બોલે કે કરે તેને ભારે શિક્ષા ફેરવી. તેથી હવે તો ફોર્મન ક્રેથોલિક અને પ્રોટેસ્ટન્ટ એ બંનેનો મરો જાગ્યો. બંનેને બાળી ચૂકવા દેર દેર ચિતાઓ સળગતી હતી. આ પ્રમાણે હિંમતીના આખા રાજપરંત ઈસાઈમાં ચાલ્યું.

૬ જુા એડવર્ડના વખતમાં જે બે રાજરક્ષકો થયા તે બંનેએ ફોર્મરના દલા પ્રમાણે ઘણા કુધારો દાખલ કરી દીધા. લોલાર્ડની સામે જે જે કમવા પહેલાં થયા હતા તે તથા પાછલા રાજનની " છ કલમો " વગેરે ધર્મકુધારાને નડતા સઘળા ધારા રદ કર્યા. ધર્મ ખાતાની સઘળી આગીરો બાકી રહી હતી તે જમ કરી અને વિદ્યાખાતાને આજવાનું ફેરવ્યું. પણ ઘણો ભાગ વગ વસીલા-

* પાદરોની સલામાં આવી કોઈ નીચ વર્ણનો ગાયત્રી મંત્ર જુરાડે તેના જેવું આ તે સમયના અસ્તિત્વને લાગતું.

વાળાઓને આપી તેમને અગીર બનાવ્યા. દેવસ્થાનોમાંથી મૂર્તિ કઢાડી નાખનારૂં પંથ નીમ્યું, ઉપાસનાવિધિમાં ઇચ્છિત ભાષા વાપરવાનો હુકમ કર્યો (અત્યાર સુધી લેટિન ભાષુવામાં આવતી); રાગ્નનું ધર્માધિપત્ય ન માને તેને સજ્જ કરવા લાગ્યા; વડેમી રીવાજો ન પાળવાનો ટંદોરો ફેરવ્યો; બાઇબલ વાંચવાની નિરંકુશ છૂટ આપી; સાંવર્ગનિક પ્રાર્થના પદ્ધતિ પ્રકટ કરી—જે જૂજ ફેરફારની સાથે હજી ઇંગ્લાંડમાં ચાલે છે; અને પાદરીઓને પરણવાની કાયદાથી રજા આપી. બાર ધર્મબોધ છપાવ્યા, અને તે પ્રમાણે જ પ્રબોધનો કરવા બધાને તાકીદ કરી. તેમજ કેટલાક હિયુથરના ને કેટલાક કેલ્વિનના સિદ્ધાંત સ્વીકાર્યા; જર્મનીથી ઓરેસ્ટન્ટ વક્તાઓ બોલાવ્યા, અને 'હુંકામાં હવેથી ઇંગ્લાંડના સમાજે ધર્મસુધારાનું ચોકખું' રૂપ પકડ્યું. “ ધર્મની બેંતાળીશ ક્ષમો ” તૈયાર કરી અને તેમાંની જ ઝોગણુ-આળીસ ઉપર હાથનો પણ ઇંગ્લાંડનો ધર્મસમાજ ઉભો છે.

આ લોકોએ પણ હેંગ્રીની પેઠે જ પોતાનો પંથ ચલાવવા બળાતંકાર અને જુલમ વાપર્યો હતો, એમની પણ ધર્મના ઐક્યને મારે ઘણી ખંતુ હતી. અને “ ધર્મઐક્ય ” નો કાયદો બે વાર પસાર કર્યો હતો, અને જે એમના મતને નહિ માને તેને ટપોટપ કેદમાં મોકલતા. એનાબાપિસ્ટ નામના એક ઓરેસ્ટન્ટ પંથવાળાને જે નારિતક તથા અનાસ્થોસને તો પૂર્વવત્ બાળી જ મૂકતા.

ફેરી—આ રાણી હડહડતી રોમન કૃથોસિક હતી. માદીએ બેડી કે તુર્ત તેણીએ પોતાના ધર્મવાળા કેદમાં પડ્યા હતા તેને છોડ્યા, અને પાછલા રાજમાં જે જે ધર્મસુધારાને લગતા કાયદા ચલા હતા તે રદ કરી પોતાના બાપનો બાંધેલો ઉપાસનાવિધિ ચલાવવાનો હુકમ કર્યો. આથી તો દૈયતનો મોટો ભાગ મળો રાજ થયો, કેમકે તેમને એ કરતાં વધારે મુધાગે હાલ જોઈતો નરોતો. પણ આવા ધર્મસુદના કાળમાં આવી ધર્માધ રાણીની એટલું દરિને કેમ બેસી રહેવાય ? પોપ માર્થે ક્યારનો પત્રવ્યવહાર આવી રહ્યો હતો.

અને તેણીએ ઇ. સ. ૧૫૫૪ માં ઇંગ્લાંડનો ધર્મસમાજ પાછો શ્રી પોપને ચરણે ધર્યો. આ વાત પાર્લમેન્ટની મંજૂરીથી તેણીએ કરી હતી. મહત્તી ઝાગીરો પાછી આપવાનો કાયદો પસાર કરવાનું કહ્યું ત્યારે પાર્લમેન્ટે આગ્રહથી ના પાડી, કેમકે તેમ કરતાં તો તેમનામાંના જ ધણુને ઘેર ઝોદો લાગે એમ હતું. આ ઉપરથી જણાય છે કે કોમ્પેલે મહત્તી ઝાગીરો આપી દરબારીઓને અમીરો કર્યા તેથી એ કાયદો તો થયો ખરો કે અર્થને લીધે તેઓ મગ સુધાગના માથી થઈ રહ્યા.

પછીથી રાણીએ ખીજ પંથવાળા ઉપર જુલમ ને બળાત્કાર ચલાવવા માંડ્યો, અને તે કારણથી તેનું નામ ઇતિહાસમાં “ ખૂતી મરી ” એવું પડી રહ્યું છે. એના વખતમાં કુલ ૨૮૪ માણસોને ભસ્મ કરી નાખ્યા હતા, અને તેમાં સ્ત્રીહત્યા કે બળાત્કારનો પણ જરાયે વિચાર રાખ્યો નહોતો. પાછલા બેરાજમાં આવળ પડેલો અને ઇંગ્લાંડના દાસના ધર્મસુધારાનો મગ પુરુષ કેન્નર તથા હોટમર એ બંને આ વખતે માર્યા ગયા, અને તેથી ઓટેસ્ટન્ટ પંથ વધારે ઉદ્ધેરાયો.

ઇલિઝાબેથ જાતે ધર્મની કેવળ બેદરકાર હતી, પણ લોકની કબજે તે વિચરમાં વર્તી. તેણીએ જોયું કે હવે ઇંગ્લાંડના ધણુ લોક પોપને માને એમ તો છે જ નહિ, અને તેથી ગાદીએ બેઠી કે તત્કાળ “ ધર્માધિપત્ય ” નો કાયદો પાછો મંજૂર કર્યો, અને મેરીએ જે જે કહ્યું હતું તે બધું રદ કર્યું. પછીથી પરરાજ્યોનો મામલો જેવો થતો ગયો તે પ્રમાણે તે રાજનીતિ ધર્મની બાબતમાં રાખવા લાગી. પણ સમો એવો હતો કે પરરાજ્યોના સંબંધમાં ઇંગ્લાંડને ઓટેસ્ટન્ટ થવામાં લાભ હતો, અને લોકોનું વલણ પણ દિનપરદિન તે તર્ફ વધતું જતું હતું. તેથી કંઈ મારફત કર્યા વિના તબીબીથી ધર્મબોધકના કામ ઉપર ચૂપડીથી સારા ઓટેસ્ટન્ટ વિદ્વાનોને જ ને નીમવા લાગી, અને તે યુક્તિ કાળાંતરે ધણુને ઓટેસ્ટન્ટ મતના કરવામાં બહુ ફતેહ પામી. તેણીએ ફ્લેન્ડર્સ અને ફ્રાન્સમાંના ઓટેસ્ટન્ટોને સારી મદદ

કરી, અને તે વખતથી ઈંગ્લાંડ યુરોપના ઓટેસ્ટન્ટ રાજ્યોનું આશ્રયસ્થળ ગણાવા લાગ્યું. ઇ. સ. ૧૫૬૩ થી ૧૫૭૧ સુધીમાં પાર્લામેન્ટે ધર્મની ઓગણચાળીશ કક્ષાએ મુકરર કરી અને અઘાપિ તેજ ઈંગ્લાંડના ધર્મ સમાજને ગાન્ધ છે. હેન્રીએ પ્રથમ પોપની સત્તા નકારી તેને દાસ તેત્રીશ વર્ષ ઓટલે એક પૂરો જમાનો ચર્ચ થયો હતો, અને એ દરમ્યાન પોપના માર્ગનો બોધ એવી સંપ્રીયી બંધ રાખ્યો હતો કે આ સમે ઘણા લોક કુદરતી રીતે ઓટેસ્ટન્ટ મનના થઈ રહ્યા. કેટલાક તો અતિ પર ગયા હતા. એવા લોકને રાજસત્તાએ ઠેરવેલી પદ્ધતિ પરવડતી નહોતી, અને તેમણે તે વિરુદ્ધ ચાલવા માંડ્યું હતું. આ લોક પ્યૂરીટન એ નામથી ઓળખાવા લાગ્યા. પણ તેમને વિશે આગળ બહુ બોલવું પડનાર છે તેથી અત્રે કાંઈ લખતા નથી. આ લોકને દાખમાં, રાખવા આ રાણીના રાજના છેલા ભાગમાં “ ધર્મ ઐક્ય ”ના કાયદાને આધારે બહુ ફેર વર્ત્યો હતો. કેટલાકે એવી ગણતરી કહાડી છે કે ખૂતી મેરીને હાથે મર્યા તેના કરતાં પણ વધારે ઓટેસ્ટનોના જીવ આ રાજમાં ગયા. આવે સમે મોગન દૈથોલિક ઉપર કેટલો જીલમ હશે તે તો કહેવાની જી જરૂર નથી. સ્કોટ લોકની રાણી મેરીને નિમિત્તે જ્યારથી તર્કટો ઉઠવા લાગ્યા હતાં, ત્યાંથી ઇસિઆબેથ તે લોક ઉપર તો કાળકરાળ જ ચર્ચને બેડી હતી.

ઈંગ્રેજ લોકનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ.

ભાગ ૪ ચો : સત્તરમો સૈકો.

ઈ. સ. ૧૬૦૩ થી ૧૭૧૪.

પ્રકરણ ૧૦ મું.

જેમસ પહેલો : ઈ. સ. ૧૬૦૩ થી ૧૬૨૫.

‘ગ્રેટબ્રિટનનું’ સંયુક્ત રાજ્ય—સ્કોટ્લેન્ડની રાણી મેરીનો પુત્ર જેમ્સ ક્યારનો સ્કોટ્લાંડની ગાદી ઉપર હતો, અને હાલિમાબેથ મરી ગઈ ત્યારે એને સમાહસપથી ઇંગ્લાંડનું રાજ સ્વારસાને હાકે મળ્યું. જેમ્સ તો પહેલા એડવર્ડે જ મેળવ્યું હતું, અને તેથી હવે બધા બ્રિટિશ ટાપુઓમાં એક રાજ થયું. ગ્રેટબ્રિટન, એટલે મોટા બ્રિટનનો રાજ્ય એવું અભિમાન પ્રદર્શક પદ આ રાજ્યને જ પહેલ પહેલું ઇંગ્લાંડમાં ધારણ કર્યું.

આપણે જાણતાં ૪૦૦ કરતાં વધારે વર્ષ થઈ ગયાં હતાં પણ આજ પર્વત ત્યાં ઇંગ્લાંડનો અમલ નામનો જ હતો. જે અમીરોને પ્રથમ ત્યાં મોકલ્યા હતા, તે સ્વતંત્ર તથા દેશીમાં ધણુ કરીને સેળમેળ થઈ ગયા હતા ઇંગ્લાંડના કોઈ કોઈ રાજ્યને જ્યારે અવકાશ મળતો, ત્યારે ત્યાં પોતાનો અમલ મજબૂત કરવા પ્રયત્ન કરતા, પણ તેનું કળ લશ્કર ગેરે ત્યાં મુઘીજ.

આઠમો હેન્રી દાડગોળાના નવા બળથી બડખોરોના કિલ્લા તોડી પાડવાને શક્તિમાન થયો, અને અત્યાર મુઘી હાઉન શહેરમાં જ

* જુઓ ઉપર આવી ગયેલા ૧૦ મા પ્રકરણમાં ૮ મા ભેનીના વસીયતનામાની કથમ.

રાજની ખરેખરી આણું ફરતી હતી તે એના સમયથી આખા
રાપુમાં ફરી. પણ એણે ઇંગ્લેન્ડ કાયદો તથા વિશેષે ફરીને તો ધર્મ-
સુધારો ત્યાં દાખલ કરવા માંડ્યો. તેથી તમામ લોકોનાં દિલ દુખાયાં;
અને બંડ ઉપર બંડ ઉઠવા લાગ્યાં. ધર્મસુધારો તો દાખલ ન જ થઈ
શક્યો, અને આજ પર્ષન્ત આંધર્માંડના ધણી લોક રોમન કેથોલિક
પંથનાજ મહાભાવિક સેવકો છે.

રાણી ઇલિઝબેથે આ રાપુ વચ દરવા મોટો પ્રયત્ન કર્યો, અને
તેણીએ જ એત ધાર્યો હતો તે જેમસ રાજના વખતમાં પરિપૂર્ણ
થયો. આંધર્માંડની ધણીખરી જમીન જ્યાંજ ઇંગ્લેન્ડ કે સ્કોટલેન્ડ
લોકોને આપી પૈસા લઈ તેમને ત્યાંના અમીરો બનાવી દીધા. દેશીઓ
આ સમયથી ખાલે પીલે હેરાન હેરાન ને દુઃખદાયક પરતંત્રતાની
હાલતમાં આવી પડ્યા. હવેથી ઇંગ્લેન્ડ રાજ સામે તેમને હાડવેર
બંધાયું, અને હજુ પણ ત્યાંના મળ વતનીઓ તો ઇંગ્લેન્ડને પરદેશી
જુલમગાર દાખલ જ ગણે છે.

પ્રોટેસ્ટન્ટ પંથ એ ઇંગ્લાંડના ધર્મોદારણું સ્વાભાવિક રૂણ
હતું. એણે ઇંગ્લેન્ડની પ્રકૃતિમાં એક મહા અગત્યનો ફેરફાર કરી
નાખ્યો. એણે ધર્મજુદિ અથવા વૈરાગ્ય વૃત્તિ ઇંગ્લેન્ડના આત્મામાં
પહેલવહેલીજ દાખલ કરી. ખ્રિસ્તી ધર્મ સેંકડો વર્ષથી ઇંગ્લાંડમાં
આલસો હતો, અને ધર્મને નામે કૂસેડમાં હનરો માણસ મરવા
પણ દોડ્યા હતા, તોય તે તમોગુણી કૃત્ય હતાં, અને સઘળું ધર્માચરણ
મિથ્યા બાલકમોના હાડમાં જ રહેલું હતું. આત્મામાં ધર્મજુદિએ
પ્રવેશ કર્યો નહોતો. તે તો આ ધર્મોદારણું પછીજ થયું, અને તેમ
ચવામાં મુખ્ય સાધન બાઈબલનો દેશી ભાષામાં તર્જુમે એ હતું.

જાપખાનું નીકળ્યા પછી ઇંગ્લાંડના સઘળા લોકોના વાંચવામાં
આનું એવું પહેલવહેલું પુસ્તક આ હતું. આ મમે ઇંગ્લેન્ડ ભાષામાં
બીજાં પુસ્તકો લાગ્યે એ ચાર હતાં, અને તેથી બાઈબલનું ભાષાંતર

પ્રકટ થયું કે બધા લોકો હોંસથી વાંચવા તથા ભાવે ભાવે નિરતર મનન કરવા લાગ્યા. બધા લોકોને કાંઈ વાંચતાં આવડતું નહોતું, પણ તે ઉપર ભાવ એટલો બધો હતો કે કોઈ વાંચતું હોય ત્યાં તેઓ હોંસથી સાંભળવા જતા. આ સમયે ઈ ગ્લાડમાં બાઈબલ વાંચનારનું કામ આપણા દેશના કયા વાંચનારાઓની પેઠે બહુ પ્રતિષ્ઠિત ને પવિત્ર થઈ પડ્યું. બાઈબલનું શ્રવણ મનન લોકોમાં એટલું બધું ફેલાયું કે તેની કયા વાર્તા તથા બોધ બધાના હૃદયમાં સચોટ બેસી ગયાં. નવીન વૃત્તિ ઉત્પન્ન થઈ, સસારી વિષયોને તુચ્છ ગણી તેઓ ધર્મકર્મને પરમ કર્તવ્ય સમજતા શીખ્યા, અને એ નવા ધર્મોત્સાહથી તેમનામાં એવું શૌર્ય આવ્યું કે પાછળથી રાજ પ્રકરણ તરફ વળતાં તેણે દુનિયામાં મોટા ગળબ કરી નાંખ્યો. આ મતનો હિંદુ ઇલિઝાબેથના રાજ્યના મધ્ય ભાગમાં એટલે સોળમાં સૈકાના છેલ્લા ચતુર્થાંશમાં થયો, અને પોણેસો વર્ષમાં એટલે ઇ. સ. ૧૬૪૯ માં તે તેની અવધિએ પહોંચ્યો. મંબીર વૃત્તિ, કાંઈકે વૈરાગ્ય અને અત્યંત ધર્મોત્સાહ એ આ પંથનાં વિશેષ લક્ષણ હતાં. એ મતની નિર્માળ મૂર્તિ ક્વીશ્વર મિલ્ટન, અને તેની પ્રપંચમય મૂર્તિ ઓલિવર ક્રોમવેલ હતો કે જેનું ચરિત્ર આવતા રાજમાં વર્ણન કરવાનું છે.

આ પંથનો ધણીખરો પ્રસાર મધ્યમ કે તેથી કાંઈકે ઉતરતા વર્ગના લોકોમાં હતો, અને તેથી તેમનો તમોચ્છી સ્વભાવ પણ આ ધર્મોત્સાહમાં ધણે ભળેલો હતો. તેઓની અભિરુચિ બાઈબલની નવીન સ્થાપના કરતાં “ ગ્રામીન સ્થાપના (Old Testament) ” માં વધારે હતી. તેમને ઈસુની પ્રેમદયા કરતાં ખૂસાની શ્રદ્ધા અનન્ય ભક્તિ વધારે ગમી હતી. તેઓ યાહુદીની પેઠે કૃશ્વરના માનીતા લોક આપણે છીએ એમ સમજીને અભિમાનમાં જ મસ્ત રહેતા, અને બીજાને પોતાના માર્ગમાં મારી મચડીને પણ આજુવા એ પોતાનું મહત્કૃત્ય માનતા. તેઓ જગતને અને બીજા સંપળા લોકોને તૃણવત્ ગણતા. તેઓની નજરમાં રાજ કે કોઈ કાંઈ

લેખામાંજ હતા નહિ, અને તેવાની સામે આયડવું એ પોતાનું કર્તવ્ય જ સમજતા.

આવા લોક વિદેરે તો કાંઈ નવું જીનું કરી નાળે એમાં કાંઈ સંદેહ નહિ, એવા લોકને છેડવા જ ન જોઈયે. પણ રેટુઅર્ડ વંશના કમનસીબે આ સમે રાજમંડળમાં એક નવું જ મત ઉત્પન્ન થયું હતું અને તે ઇતિહાસમાં રાજનો ઇશ્વરીહક્ક (Divine Right) એ નામથી ઓળખાય છે.

રાજનો ઇશ્વરી હક્ક એટલે, રાજા ઇશ્વરનું આપેલું રાજ ભોગવે છે અને તેને રોકવાનો કોઈ પણ માણસને જરૂરે અખત્યાર નથી, એવો મત જેમ્સ રાજના મનમાં દૃઢભૂત થઈ બેઠો હતો. અને તેને ખુશામતિયા નીચ આમિતો દરખાયા હુંકારો આપતા હતા. આ મત આપણા દેશના લોકને કાંઈ નવાઈ જેવો લાગશે ' નહિ. પણ ઇંગ્લાંડનો પાછલો ઇતિહાસ સંભારી જોશો તો માત્રમ પડશે, કે ત્યાંની તો સઘળી પ્રાચીન રાજનીતિથી ઉલ્લેખ અને મહા વિપરીત એ મત હતો. આવું વેળુ તો વિલિયમ વિજયી પણ ઉચ્ચારી શક્યો નહોતો. જે ભૂમિના લોકે જોન રાજને પકડી મોટો પટ્ટો લખાવી કીધેલો, અને વર્ષવાર પછીના રાજાઓ પાસે તેની મંજૂરી લેવામાં મહા ખંતી રહેલા, તે ભૂમિપર એમ બોલવું કે રાજને કોઈ રોકનાર નથી એ કેવું વિપરીત !

આ વાત ખરી કે ટ્યૂડર વંશના રાજાઓ કેવળ આપઅખત્યારપણે વર્ત્યા હતા, અને તેને રોકનાર કોઈ મળ્યું નહોતું, અને તેથીજ આવું મત હાલ ઉત્પન્ન થયું હતું. પણ તે છતાં એ વંશના રાજા ગણા હતા, અને તેથી આપઅખત્યારપણે વર્તતા હતા તો પણ મોંઢે આમ બોલતા નહિ અને વખત આવ્યે લટી પણ જતા. પરંતુ આ જેમ્સ રાજ તો લાગેલો બહુ પણ મળેલો જરાયે નહોતો, અને તેથી એની વર્તણૂક ટ્યૂડર વંશના રાજાઓ કરતાં કાંઈ વધારે આપઅખત્યારી નહોતી, તોપણ એણે બોલીને બધું જ બગાડ્યું. એને

તો ઘેલછાજ લાગી રહી હતી કે રાજનો ધધિરી હક છે એમ ન્યાં ત્યાં ખોલ્યાજ કરવું અને લોકો પાસે કબૂલ કરાવવું. આ દુરાચરી મૂર્ખાઇનું દારણુ ફળ એના દીકરાને પરિપૂર્ણ રીતે સોસવું પડ્યું, અને પોતાનું રાજ પણ લોકો સાથે ઝગડા કરવામાં અને ફિટકાર સાંભળવામાં જ ગયું.

દયડર કાળમાં રાજઓની આપઅખત્યારી શા કારણથી નીબી ગઈ તે આપણે પાછળ સવિસ્તર કહી ચ્યા છીએ. પણ જેમને જાન નહોતું કે તે સમો સઘળો એના વખતમાં બદલાઈ ગયો હતો, અને લોકોમાં પ્યુરિટન મતે મહા મદોન્મતપણું પૂરું હતું. હજી એ લોકનું લક્ષ ધર્મવિષયમાં જ લાગેલું હતું એ જેમના હકમાં સાફ હતું, પણ એણે મૂર્ખાઈથી તેમને ધર્મની બાબતમાં જ છંછેડી રાજ-પ્રકરણનો વિચાર કરતા ક્યાં.

ધર્મની તકરાર ઇલિઝાબેથના રાજના પાછલા ભાગથી જે ચાલી રહી હતી તે મટાડવાનો જેમ્સે ગાદી ઉપર બેસતાં જ વિચાર ક્યાં. એણે બંને પક્ષના ધર્મશુરુઓની એક સભા મેળવી, અને તેના વાદવિવાદમાં જાતે મુખ્ય ભાગ લીધો, કેમકે એ પોતે સમજેતો હતો કે હું મોટો ધર્મશાસ્ત્રી છું અને સઘળાના મનનું હું સમાધાન કરી શકીશ. પણ ફળ તો એ થયું કે એના ખોલવા ઉપરથી સાફ જણાઈ આવ્યું કે એને એપિસ્કોપલ એટલે ઇંગ્લાંડમાં રાજ્ય તરફથી ઓટેસ્ટન્ટ મત જે રૂપનો સ્થપાયો તે પંથનો મહા મમત છે, અને તે પંથ તો પ્રજાના આગ્રહી પ્યુરિટન ભાગને અણગમતો હતો. પ્યુરિટન લોક તો બહુ જ નારાજ થયા, અને તેમણે એ બાબતમાં રાજને ગણકાર-વો જ નહિ એવો પોતાના મન સાથે પાકો કરાવ ક્યાં. આ લોકનું જોર પાર્લામેન્ટમાં વધારે હતું અને ત્યાં તેઓ મૂળથી જ રાજની કેવી રીતે ચાહે આવવા લાગ્યા તે આગળ કહેવામાં આવશે. હાલ આ રાજ્યના બીજા બનાવાં જોઈએ.

સુરંગથી ઉરાડી ચુકવાનું કાવતું—ગાદી મળ્યા પહેલાં જેમ્સે રોમન કેથોલિક લોકની સાથે વિષ્ટિ ચલાવી મદદની આશાએ

કર્ષિ વચન આપ્યું હશે કે હું રાજ્ય ધર્મશિ તો તમારા ધર્મને
ચીડા કરીશ નહિ. પણ ગાદી મળ્યા પછી તેણે તેમ કયું નહિ, અને
ગ્રામની રૂબ એવી નહોતી કે એનાથી તેમ ખની પણ શકે તેથી એ
લોકો ત્રીડવાયા અને તેમાં કેટલાક ગરમ સ્વભાવના હતા તેમણે
ચોતાની મેળે માહોમાહે એવો ભેત કર્યો કે પાર્લમેન્ટની નીચે સુરંગ
ખોદી તેમાં દારૂ ભરી સળગાવી મુક્યો કે રાજ્ય ને બીજા સંધાનો
આમરોજ ખાણ નીકળી જાય; અને એમ થાય કે સુર્ત ખધા રોમન
ક્રૅથોલિકે હોશરો કરી ઉઠી રાજ્યના એક બાળકને ગાદી ઉપર બેસાડવું,
અને પછી તેને નામે ચોતાને અનુસરતી રીતે સમગ્રું રાજ્ય ચલાવવું.

આ ટાવત્રું એવું તો ચૂપચૂપ ચાલ્યું કે તેની જાણને પણ ધણા
વખત સુધી ખબર પડી નહિ. પાર્લમેન્ટની પાડોશમાં એક ઘર ભાડે
ગ્રામ્યું. ત્યાંથી સુરંગ ખોદી પાર્લમેન્ટની નીચેના ભોંયરામાં પુરકળ
દારૂ ભર્યો, તથા તે ન જણાય તે માટે તેની ઉપર કોપલા તથા
લાકડાનો ઢગલો કરી મુક્યો. એને સળગાવી મુકવાનો દિવસ સને
૧૬૦૫ ના નવેમ્બર માસની ૫ મી તારીખનો રાખ્યો હતો કે જે
દહાડે રાજ્ય જાતે પધારી પાર્લમેન્ટ ખોલવાનો હતો. આ દિવસને
૧૦ દહાડા બાજી હતા એવામાં એમાંના એક તર્ફટપોરે (કેતિ
કુટીને કે સ્નેહના બધેથી) ચોતાના બનેલી ઉપર એક એવો નનામો
એતવણીનો કાગળ લખ્યો, કે તું એ દહાડે પાર્લમેન્ટમાં જઈશ નહીં,
કારણ કે તે દિવસે રાજ્ય તથા પાર્લમેન્ટ ઉપર ઈશ્વરનો માણસ તર્ફનો
એખી ટાપ થનાર છે. આ એતવણી વાંચતાં જ એ બનેલી તો પ્રધાન
પાસે તે કાગળ લઈને દોડ્યો, અને પ્રધાને નક્કજ જ એ વાતેની
સંધળી ખબર મળને કરી. આ લગમના ખોલ વાંચી રાજ્ય સુર્ત
ખોલી ઉઠ્યો કે આ તો સુરંગ ફોડી પાર્લમેન્ટને ઊરાડી મુકવાનો મન-
સૂમો જણાય છે, કેમકે એનો બાપ ડાન્લી પણ સ્કોટલેન્ડમાં એવા જ
પ્રદારના કમોતે મૂજો હતો તે એને હરધડી સાંભળ્યા કરતું હતું. આ
ઉપરથી તાબડોળ તપાસ થઈ, ને જુએ છે તો પાર્લમેન્ટના ભોંયરા-

માં દારૂ ભરેલો ને એક માણસ આંધળું જ્ઞાનસ લઈને ત્યાં ચોરને
 વેધે ફરતો હતો. એને એકદમ પકડ્યો. એનું નામ ગાર્થ ફોક્સ કરીને
 હતું. એને બહુ માર માર્યો, પણ તેણે પોતાના સાથીઓનાં નામ
 જણાવ્યાં નહિ જ. તે છતાં તેઓ એને પકડવાની વાત સાંભળી તુર્ત
 નાકા, અને પરમણામાં જઈ બીજાને ઉશ્કેરી બંડ કરવાની તજવીજ
 કરી. પણ કોઈ એમના ભેગું લખ્યું નહિ, અને ત્યારે તે પોતે એટલા
 જ રાજાના લશ્કર સામે ટક્કો કરી ઉભા રહ્યા અને પડ્યા ત્યાં
 સુધી લડ્યા.

આ તર્કટ દૃષ્ટવાથી આખા રોમન ક્રિસ્ટિયન વર્ગને બહુ મોટું
 નુકસાન થયું. આ કાવત્રાની ખબર સાંભળી ઇંગ્લાંડના સધળા
 લોક રોમન ક્રિસ્ટિયન ઉપર ક્રોધાવમાન થઈ ગયા, અને હવેથી
 તેમની ઉપર એવું હાડવેર બંધાયું કે કેટલાક જમાના સુધી એ પંથીઓ
 ઉપર ભારે જુલમ ગુજાર્યો અને છેક ૧૬ મા સૈકા સુધી તે વેર
 પૂરેપૂરું શમ્યું નહિ.

ધર્મસુધારણાની ઓટ—રોમન ક્રિસ્ટિયન ઉપર ખારે ભર-
 વાના આ સમે ઇંગ્રેજ લોકોને બીજાં પણ કારણ હતાં. ઇલિઝાબેથ
 ગાદીએ બેઠી એ સમો જેમ પ્રોટેસ્ટન્ટ પંથની મોટી ભરતીનો, તેમ
 આ સમય તેની પૂરેપૂરી ઓટનો હતો. યુરોપમાં ઘણે કેકણે એ
 મતનો ફેલાવો થતો હલ બધ પડ્યો હતો એટલું જ નહિ, પણ જ્યાં
 અસલ ફેલાયેલો ત્યાંથી પણ પાછો ફરવા લાગ્યો હતો. જર્મનીના
 કેટલાક પ્રાંતોએ તે પાછો છોડી દીધો હતો. ફ્રાન્સ પાછું હતું તેવું
 રોમન ક્રિસ્ટિયન થઈ ગયું હતું. પોપે જાગ્રત થઈ જે જે બગાડા
 હતા તે કહાડી નાખી મોટા મોટા વિદ્વાન ને વક્તાઓને પોતાના
 ધર્મનો પ્રતિબોધ કરવાને જ્યાં ત્યાં પ્રેર્યા હતા. પ્રોટેસ્ટન્ટ લોકોએ જે
 બળાત્કાર તથા જુલમ ગુજારવા માંડ્યો હતો તેથી પણ રોમન
 ક્રિસ્ટિયનો ધર્માવેશ સજીવન થયો હતો. એ માર્ગ પાછો એકસપી-
 યઈ પોતાનું મથેલું પદ મેળવવાને ખંતથી મંડ્યો હતો. એથી ઉલટું

પ્રોટેસ્ટાંટોમાં ધણી તડાં પડી ગયાં હતા અને તેઓ સહેજ સહેજ વાતને માટે માંડોમાહે લડી મરતા હતા. આ કારણથી સુધારાનો પંથ થંભ્યો, પાછો હડ્યો, ને તે સર્વજ વિજયી થાય એ આશા તો વ્યર્થ જ કરી ચૂકી, અને એમ પણ દહેશત લાગવા માંડી કે વખતે એ છેક જ ઉખડી જાય.

આવી સ્થિતિ જોઈ ઈંગ્લાંડના પ્રોટેસ્ટન્ટ લોક રોમન કેથોલિક થી ચોક્કાં ચોક્કાં રહેતા, ને તેમાં આ કાવત્રાની વાત જાહેર થઈ એટલે તો તેમને દેશના કટ્ટા શત્રુ જ ગણવા લાગ્યા. અત્યાર સુધી તેમની ઉપર કાંઈ રહેમ રાખતા હતા તે મિલકુલ જતી રહી, અને તેમનું ઈંગ્લાંડમાંથી નિકંદન કરવું એ જ લઈ ખેડા. રાજાની રૂપ કાંઈ પણ રહેમની નજરે દેખના કે તેમને વહેમ જતો કે એનું વલણ એ માર્ગ તર્ફ તો નહિ હોય, અને વાત પણ ખરી કે એપિસ્કોપલ પંથીના અને તેમાં વિશેષે કરીને તેના ધર્માચાર્યો તથા રાજમંડળના વિચાર પ્યુરિટન કરતાં રોમન કેથોલિક પંથને વધારે અનુસરતા હતા. ઈંગ્લાંડના ધર્મસુધારાનું મૂળ વિચારીશુ તો માલમ પડશે કે પોપનું આધિપત્ય તોડવું એ મુખ્ય અને કર્મકાંડમાં ફેરફાર કરવો એ થોડો જ હેતુ હતો. નહિ ત્યાલતાનો કેટલોક ફેરફાર એમાં થયો, પણ ધર્મનું ઐક્ય જાળવવા તર્ફ અખંડ લક્ષ હતું. ખરા સુધારાવાળા તો મૂળથી જ આ વાતની સામે હતા. તેમણે તો ધણું કરી બધો જ જૂનો આચાર કહાડી નાંખી પોતાને જે શાસ્ત્રોક્ત લાગ્યેદ તેવો જ કર્મકાંડનો માર્ગ ઉઠો કર્યો હતો. એ બાબત રાજ તર્ફથી તેમની ઉપર જીવમ થયેલો તે સઘળો વેડ્યો હતો, અને હાલ તો પ્યુરિટન એ નામથી તેમનો પક્ષ દેશમાં મહા જળજાન થઈ રહ્યો હતો. તેથી હવે એજ આખા ઈંગ્લાંડનો ધર્મ થવો જોઈએ એમ તેઓ લઈ ખેડા. અત્યાર સુધી રહેમ ઘણલ કેટલીક રોમિશ ક્રિયાઓ તેમણે રહેવા દીધી હતી તે જડમૂળમાંથી ઉખેડી નાંખી, અને તે પ્રમાણે વર્તે તેને રોમન કેથોલિકના જેવા જ ગણી, ભારે શિક્ષ.

કરવી એવો આગ્રહ કરાયો. હવેથી ૧૦૦-૧૫૦ વરસ સુધી ધણા-ખરા ઇંગ્લેન્ડ લોક પોપ કે રોમિશ એ નામ સાંભળીને જ રાતા પીળા થઈ જતા, ને તે નિમિત્તે મારકાપ કરતાં ન્યાય અન્યાયનો જરા પણ વિચાર કરતા નહિ.

દેશાંતર સંમંધી રાજનીતિ—એ પણ ઇંગ્લાંડના લોકને જેમ્સ રાજ ઉપર રીસે કરાવાનું મોટું કારણ હતું. એ રાજ રૂપેન શ્રાથે હળીમળીને ચાલતો, અને ત્યાંની રાજકુંવરી સાથે પોતાના દીકરાને પરણાવવાની ગોડવણ કરતો હતો. લેકિની ઇંગ્લેન્ડ તો એવી હતી કે ઇંગ્લાંડે જર્મની મધ્યેના નાના નાના પ્રોટેસ્ટન્ટ ગણપોના અગ્રેસર બની ધર્મસુધારાને સારૂ રૂપેન જેવા રોમન કેથોલિક દેશ સાથે ખૂબ લડતું અને તેને તોડી પાડવો. પાર્લામેન્ટ વારંવાર આ વિચાર રાજને સૂચવતી, ને તે ગણકારતો નહિ. એવામાં ઓહી-મિયાના લોક જે સઘળા પ્રોટેસ્ટન્ટ હતા તેમણે પોતાનો કેથોલિક રાજ ભેગિચમ, જે જર્મન પાદશાહ પણ હતો, તેની રામે બંદ ક્યું (ઇ. સ. ૧૬૧૮) અને તેનું મોત થતાં તેના વારસ ફ્રેન્ડિ-નાન્ડને બદલે જેમ્સનો જમાઈ કેટરિક, જે ઇસ્કોટર પેપેટાર્કન હતો, તેને પોતાના ગળ તરીકે પસંદ કર્યો. એને મદદ કરવા પણ જેમ્સની પૂરી મરજી નહોતી, અને નામની થોડીએક કરી, પણ તેથી તેને કંઈ ફાયદો ન થતાં તે પોતાની મૂળ ઠકરાત પણ ઓઈ બેઠો. હવે તો આખી પ્રજા રૂપેનની સામે લડાઈ કરવાને એકપગી થઈ રહી, તોપણ રાજ તો પોતાના કુંવરનાં ત્યાં લગ્ન કરાવવાની જ સાક્ષ્યમાં લપ-ટાઈ રહ્યો અને ઘાટે ઘાટે સઘળું રૂપેન પોસે કરાવી લઈશું એમ ધારતો. પણ આખરે એ લગ્નની ત્રિષ્ટિ પાર પડી નહિ, અને એ લડાઈ કરવાની જરૂર પડી. આ કેડે એક વરસમાં જ તે મરી ગયો. (ઇ. સ. ૧૬૨૫.)

પરચૂરણ બનાવો—માઈબિલનું જે ઇંગ્લેન્ડ ભાષાંતર હાલ ચાલે છે તે આ ગળમાં થયું. ઇ. સ. ૧૬૨૧ માં ત્રાંજાનું નાણું

પહેલવહેલું આ રાજ્યને ઈલાકામાં કહાડ્યું. નેપિયર નામના ગણિત-
શાસ્ત્રીએ “ લાગ્રાન્ગમ ” નો શોધ કર્યો, અને દાકતર હાવીએ લોહી
ફરે છે એમ સાબીત કરી આપ્યું, તે પણ આ જ રાજ્યમાં. પદાર્થ-
વિજ્ઞાનનો પ્રખ્યાત આચાર્ય લોર્ડ બેકન આ રાજ્યમાં મોટો ન્યાયા-
ધીશ હતો અને તેની ઉપર લાંબું લેવાનું તહેામત સાંખીતં યરાથી
પાર્શ્વમેટે ભારે દંડ તથા કેદની તેને શિક્ષા કરી હતી. તેના
આ કૃત્યે તેના તથા પદાર્થવિજ્ઞાનના નામને જગતમાં મોટું કલ્ક
લગાડ્યું છે.

પ્રકરણ ૨૧ મું.

જમ્મના પ્રભાવિરોધ.

સત્તરમા સૈકાનો પૂર્વાર્ધ, એટલે ઇ. સ. ૧૬૦૩ થી ૧૬૪૯
સુધીનો વખત ઇંગ્લાંડના ઇતિહાસમાં બહુ અગત્યનો છે. દુનિયામાં-
પહેલાં કોઈ એમ ન કરેલું કે ન સાંભળેલું, એવું એક મહા દારુણ
પગલમ ઇંગ્લેન્ડે આ સમયે કર્યું. રાજ્યના અતિશય જુલમનું આ
આમડ તો પરમેશ્વરે જ કરી રાખ્યું છે કે આખરે કોઈ મંરણીઓ
યમ તેની સામે ઉઠે, અને એર, ખંજર કે જુલથી દુનિયાનું દુઃખ
હરે. પણ ઇંગ્લેન્ડ લોકે તો પ્રથમ રાજ્યને પોતાના હક્કને સાર બંધું
બહુ વીનવ્યો; ઘણી ઘણી જુક્તિઓ કરી, અને બંધારે તે ન જ
સમજ્યો, ત્યારે બધા એકતને હથીઆર લઈ ઊભા થયા. મોટા જંગ
મચાવ્યો, અને આખરે તેને હરાવી, પકડી, તથા સાધારણ ગુનેહ-
ગારની માફક તેની ઉપર કારામાં કામ ચલાવી, જાહેરમાં તેને ચર્દન
માર્ગો ! આવું જગતમાં પૂર્વે કોઈ પણ દેશમાં ચડું જણાયું નથી.
એને કાંઈક કાંઈક મગતું ઉદાહરણ માત્ર જાસતજાંડના વેનરાજનું
મગી આવે છે.

આ મોટા પ્રબંધકાપના મૂળ જેમ્સ રાજ્યએ રાધ્યાં હતો
આટે આ રાજ્યનો સ્વભાવ, રાજનીતિ તથા પાર્લિમેન્ટ સાથેના ટંટા
અરાબર જાણવા જોઈએ કે તે ઉપરથી આવતા રાજમાં જે મોટા
અનાવ બન્યો તે અરાબર સમજાય.

જેમ્સનો સ્વભાવ—આ રાજ્ય બેશક ધણે વિદ્વાન અને
બુદ્ધિવાળો હતો, તોપણ ઇતિહાસમાં એ બેવકૂફનો સરદાર જ લખાયો
છે, અને તે વાળખી છે. એનામાં જે મોટી ખામીઓ હતી. એક તો
એને દેશકાળનું જ્ઞાન નહિ, અને બીજું મમત બહુ બારે પારકાનું
અન વર્તવાની એનામાં શક્તિ થોડી જ હતી, અને કાંઈ હતી તે
થણ એના મમત્વ આગળ નકામી ચર્ચ પડતી. એને ખબર નહોતી
કે હેત પ્રીતથી જેટલું કામ થાય છે, તેટલું મમતા-મમતીથી થતું
નથી. આ સંસારમાં લોકનું મન રાખી વર્તવાની જરૂર રાજ્ય અને
ત્રંક સર્વેને છે. આખું જનમંડળ એકના વિચારથી દોરાય એમ
ધારવું એ જેટલું અન્યાયી તેટલું જ મૂર્ખાઈ ભરેલું છે. જનવિચારનો
અવાહ કાલાનુસાર જે દિશામાં ચાલે છે તે દિશામાંથી તે કાંઈને
અણુ કહે પાછો ફરતો નથી. સમયનાયકો થાય છે તે આ દિશાને
જોળખી અમણીપદ ધારણ કરવાથી જ.

સમે જોળખ્યા વિના કાંઈની સિદ્ધિ નથી. સમાની વિરુદ્ધ
અધનારા હમેશાં હારજ ખાય છે. દેશકાળનું અજ્ઞાન એ રેટ્ઝર્ટ
વંશનો મોટો યુનોહ હતો, અને તેથી જ તેમના પૂરેપૂરા ભોગ મળ્યા.
આપણે જોઈશું કે તેઓ કાંઈ પાછલા રાજ્યો કરતાં છેક વધારે
જીલમી હતા એમ તો નહોતું, પણ તેમની રીત સમય વિરુદ્ધ—
કોઈ વિરુદ્ધ—હતી, એ જ તેમની સઘળી કમળખતીઓનું મૂળ
કારણ હતું.

જેમ્સની રાજનીતિ—પાછળ આપણે કહી ગયા તે પ્રમાણે
આ સમે ઇંગ્લેન્ડમાં ધર્મસુધારાની ધમ્મ ધણી વધી ગઈ હતી.
જમ્સ પાર્લિમેન્ટ કે પ્રેસિડેન્ટિયલ (એટલેકાંમાં સંજોગે નીચે)

તે પંચના) નહોતા તોપણ ધણુખરાની રૂપ શૈમિશ માર્ગની
તે વિરુદ્ધ હતી. પહેલાં એ માર્ગને તેઓ જોટલા આધીન હતા,
જોટલા જ આજ વેરી યર્ષ રલા. તેઓની ઝનૂત આ બાબત એટલી
વધી ગઈ હતી કે યુરોપના ધર્મભુદમાં ઇંગ્લાંડે ખૂબ ધૂમવું
એમ તેઓની ઇચ્છા હતી. જેમ્સ રાન્નનો વિચાર એથી કેવળ
હિલસો હતો. એને પરદેશ સાથે લડાઈ કરવાનું કાઈ કહેતું તો
ભારે ચીડ ચડતી.

ખીલું આખી પ્રજાના મનમાં એમ હતું, કે યુવરાજને કાંઈ
પ્રોટેસ્ટન્ટ કન્યા સાથે પરણાવવા જોઈએ, પણ જેમ્સે તો રૂપેન-
(જે પ્રોટેસ્ટન્ટોને પીડનારા રાજ્યોમાં અંગ્રેજર હતું તે) ની જ ડુંવરી
સાવવા જીવ્યો ત્યાં સુધી ઘણું કરીને ભાંજલ્ય અશ્વાધ્યા કીધી. પોતાના
જમાઈનું રાજપાટ ગયું તોપણ એ તેની મદદે લડાઈમાં ન ઉતરતાં
આ સગપણ ખાંધવાની સાલચમાં જ સપટાઈ રહ્યો.

પોતાના દીકરાને રૂપેનમાં પરણાવવાની આટલી બધી એને
સહુતા હતી તેનાં એ કારણ હતાં. એક તો એ લમથી મોટી પહે-
રામણીની એ, આશા રાખતો હતો. એને પૈસાની શી વિશેષ જરૂર
હતી તે આગળની હકીકત ઉપરથી ગ્રપટ સમજાશે. ખીલું એ એમ
ધારતો હતો કે રૂપેન સાથે સગપણ થાય તો તેના વસીલાથી હું
મારા જમાઈને એરિદ્યા પાસેથી તેનું ગજ પાછું અપાવી શકીશ.
એ હમેશાં અભિમાનથી બોલતો કે ગજકાળની વાતમાં પાર્સમેંટ-
વાળા શું સમજે છે. એ લોક લડાઈ લડાઈ કરી રલા છે, પણ મારી
ગત એવી છે કે વગર લડાઈએ જે જોઈએ છે તે સધળું મળી
આવશે. શી ગાંડાઈ ! ગજમામલાનો ફડનો તે કાઈ દલાડે પણ
ભાઈ-આપાથી આવ્યો છે ? રાજ્યોના મંબંધમાં તો બધ વિના
પ્રીત નહિ એ જ કહેવત ખરી છે, અને પરિણામે જેમ્સને તેમ
માસમ પણ પડ્યું.

પરદેશ સાથે લડાઈએ ન હિલવવામાં ગજની ખીજ

મોટી મતકથા હતી. લડાઈઓ ઉઠાવે તો લખણટ નાણાંનો ખર્ચ પડે; તે આપવા પાર્લામેન્ટને હાથ, અને તે આખરે આપે તો ખરી, પણ આપતી વેળા પ્રજાના હક્ક તે સાંભળ્યા તથા વધાર્યા વિના રહે નહિ જ. હવે રૈયતના હક્ક તોડવા ને પોતાની સત્તા ધ્વંસી છે એમ મનાવવું, એ તો આ રાજા પોતાનું કર્તવ્ય જ સમજી ખેડે હતો. તેથી જે થાય તે ખરું, પણ લડાઈના ખર્ચમાં ન પડવું એ એની રાજનીતિનો મૂળ પાયો હતો. આ સમજ પણ એની ગાંડી જ હતી. ધર્મરક્ષણને કાળે ધર્મને આ સમે એવા આતુર થઈ રહ્યા હતા, કે જો જેમ્સે તેમની મજૂ પ્રમાણે પરદેશમાં લડાઈઓ ચલાવી હોત તો હાંસે હાંસે પૈસા આપત, અને એની ઉપર એવા રાજ રાજ થઈ જત કે દેશમાં એ આપજખાતારી ચલાવતો હતો તેની પણ વખતે દરગુજર કરત. ટૂંકસરવશીઓની રાજકળા એ જ હતી. તેઓ દેશાવર ખાતે જ્યાં જ્યાંકર ઉઠાવતા, કે આપી પ્રજા તેમની ઉપર મોહિત થઈ રહેતી, તેમજ સ્વદેશકાર્યમાં કાંઈ સુધારાની તૃષ્ણા લોકોને બહુ થયેલી દેખતા તો તે તેઓ પોતાની મેળે જ કરતા. આમ કરવાથી પ્રજાને હક્ક દાખલ માગવાની જરૂર થોડી જ પડતી. અને એ રીતે હક્ક માગવાનો અભ્યાસ ઓછો થઈ જવાથી કોઈ પ્રસંગે જરૂર પડતી, તોપણ તેમનાથી બોલી શકાય નહિ. તે છતાં કોઈ સમે લોકોની ઉઠાવણી બહુજ દેખતા, તો તેઓ સમજીને લડી જતા. ટૂંકસર રાજાઓની બીજી ચત્ર એ હતી, કે લોકોનાં મન કથવાયેલાં હોય તે સમે રાજાનો ખર્ચ એવી દરકસરથી કરતા કે પાર્લામેન્ટ બોલાવવાની જરૂરજ પડે નહિ, અને એ દરમિયાન કાંઈ લોકપ્રિય કામ આદરી પાછા બધાને વશ કરી લેતા. જેમ્સની રીત આથી ઉલટી હતી. હલિઅમેથને કાઝાઈ મમે જેટલો ખર્ચ ચતો તેથી દોડો બમણો તો આ રાજાને આડે દહાડે જ થઈ જતો અને તેથી એને ભાતભાતનો ભુલમ કરવા જતાં આખરે પાર્લામેન્ટ બોલાવવાની પણ જરૂર પડતી.

જેમ્સની રાજનીતિમાં આથી પણ મોટી ભૂલ એ હતી કે એ ધર્મસુધારાની આડે આવ્યો. એ ધર્મસુધારો હાલ હદપાર જવા માગતો હતો અને રોમન કેથોલિકોનો દ્રોહ તો બેશક ગેરવ્યાજબી અને ખોટો જ હતો એ વાત સત્તી ખરી, તોપણ લોકવિચારનો પ્રવાહ એ દિશામાં દોડતો હતો એમાં કંઈ શક નથી, અને એમ હતું તો જેમ્સ રાજ્યને ઇલિઝાબેથની પેઠે તેને અનુસરીને જ ચાલવું હતું. એ લોકને અટકાવતાં તેનું બળ ઉત્કટું વધ્યું અને તેણે ઉચલી રાજ્યશાસને જડમૂળથી ઉખેડી નાખ્યો. પ્રજા સાથે ધર્મવિરોધ બાધી કાઢી રાજ્યને સાર કહાડ્યો નથી.

રાજદરબારની બેહુલા બદરેહી—ધર્મવિરોધ ઉભો કરી રાજ્ય લોકને અળખામણો તો થઈ જ રહ્યો હતો, ને તેથી લોકોમાં પરંપરાની રાજલક્ષિત કાંઈક રહી હતી તે પોતાની મેળે જ નાસવા લાગી. આ સમે ઇંગ્લાંડના દરબારની અનીતિઓ નીચ, ગંદી ને હેવાનિયત ભરેલી હતી. રાજ્ય પડે એક નીચ જુવાનીઆ ઉપર દ્રિદ્ય હતો. તેને મોટે માનમર્તબે ચડાવી દઈ એ તેનું જ કહ્યું કરતો. આ માનુષીએ એક ઉચ્ચ કૃણાની દરખાશ સાથે લાગેતો હતો અને આ નાપાક મોહોતતને તોરો ખોસાવવા જેમ્સ રાજ્યને તેના ધણીથી છૂટાછેડા કરાવી આપી તેને એની માથે જાહેરમાં પરણાવી ! આ કુપાત્ર જોકું આખરે ધંતર મંતર તથા એરના પ્રયોગ કરવાના ક્રમમાં પકડાયું, અને તોપણ ગ્રામ્ય એ તેને દેહાંત દંડથી ઉગારી લીધું. પછીથી રાજ્યને બીજાને માનીતો કર્યો, અને તેને પણ જોત-જોતાં ચડાવી ચડાવી બકિંગહામનો કાફર બનાવી દીધો. આ માનીતો પ્રહેલા કરતાં પણ વધારે દુષ્ટ ને દુરાચરણી નીકળ્યો, અને તેથી ગ્રામ્યને સઘળા ફિટ ફિટ કરવા લાગ્યા. પ્યુરિટન લોકોને રાજ્ય સામે જે ઉડું વેર બંધાયું તેનું મૂળ કારણ આ સમયની બેહુલા અનીતિઓ જ હતી. એ લોક દેવા ચોકખા, વૈરાગ્યજુદિવાળા અને દરબાર કેવું વિષયી, પાપી ! તેમનાથી આવી નિર્વજ્જ અનીતિ જોઈ પણ

ક્રમ રાજ્ય ! તેઓ દાંત કઢાવીને રહ્યા હતા, અને ફક્ત અટકાવ રાજનો ડર એ જ હતો. એ ડર ધીમે ધીમે ધસાર્ધ ગયો, અને તેનું કારણ પશુ જેમ્સની તથા એના દીકરાની નાદાની ભરેલી નગણી રાજનીતિ જ.

મંત્રીમંડળનો બાર જેમ્સ રાજ્યએ પોતાની મેજેજ ભાગી નાખ્યો. ઇલિઝાબેથનો જૂનો અનુભવી તથા ખજરદાર કારબારી સેસિક્સ જ્યો ત્યાં સુધી તો આ રાજ્ય તેના કલામાં કાંઈક રહ્યો. પણ તે ભરી ગયો ત્યાર પછી એ પોતાની અથવા પોતાના નીચ માનીતાઓની મજા પ્રમાણે ચાલવા લાગ્યો. મંત્રીમંડળ તો નામનું જ થઈ રહ્યું. તેનું કાંઈ ચાલે નહિ, અને તેથી તે તર્ફનો લોકમાં જે દાખ પડતો હતો તે જતો રહ્યો. આડમો હેવી ને ઇલિઝાબેથ ગમે એવા રવચ્છંદી રવભાવનાં હતાં, તોપણ રાજકાળમાં પોતાના મંત્રીમંડળની ગંભીરાઈથી સલાહ લીધા વિના એકે ડગલું બરતા નહિ, અને તેથી દેશપરદેશમાં તેઓ જે જે કામ આરબતાં તેમાં તેમની ફતેહ જ થતી. રાજનું વહાણ, અનુભવી ને સાચા સુકાનીઓની સંમતિ લીધા વિના કદિ પણ સલામતીથી ચાલી શકતું નથી. જેમ્સ પોતની અકલથી ચાલી પરદેશમાં શી આબર કમાયો તે લોકોએ જોઈ લીધું, અને રાજ્ય નામનો જે ટપૂડર વંશીઓએ લોકોમાં પ્રતાપ બેસાડ્યો હતો તે ભૂમાર્ધ ગયો. પરદેશમાં આ સમે ઇંગ્લાંડના બળની જે હાંસી થતી તે સાંભળી લોકો બળી જતા, ને પોતાના રાજને બાપલો નામદ કહી ભાંડતા. પ્રજા ત્યારે પરદેશ સાથે જંગ મચાવવાને તૈયારી રહી હોય, તે સમે રાજ્યજ તે વાર્તાની ના પાડે, તો પછી તે લોકની નજરમાં હલકા પડે એમાં શી નવાઈ ? આ રીતે પ્રજાપ્રકાષને હોયો કરનારાં જે ત્રણ વાનાં રાજ્યની સામે વેરભાવ, ફિટકાર અને તુચ્છકાર, તે સધળાં જેમ્સના લુલ્લમ, દરબારની બદ્દેલી અને પરદેશમાં અપજનથી પેદા થયાં. એનો બાર ભાગી ગયો, એના ઉપરથી બરોસો ઉડી ગયો, ને લોકો પોતાના હક્કને માટે નીડરપણે

બહાર પડતાં શીખ્યા. આ સમે રાજા પ્રજાનો સંબંધ કેવી રીતિમાં આવી રહ્યો હતો, તે પાર્લમેન્ટ સાથેના ટંકા નીચે કાંઈક વર્ણવીએ છીએ તે ઉપરથી બરાબર માલુમ પડશે.

પહેલી પાર્લમેન્ટ જેમ્સે ઇ. સ. ૧૬૦૪ માં બોલાવી. તેના નિમંત્રણપત્રમાં એણે સાફ લખ્યું કે પ્રજાના હક્ક ગળતી મહેરબાની ઉપર આધાર રાખે છે, અને તમારે આવા આવા મુખતીઆરો પસંદ કરવા. પુત્રનાં લક્ષણ પારખામાંથીજ જણાયાં. રાજા ઈશ્વરી હક્કનો દાવો કરે છે એ વાત કાંઈ કાંઈ તો લોકોની જાણમાં આવી હતી અને તેને આ બનાવથી ટેકા મળ્યો. એને ગાદીએ બેઠાને હજી વરસજ થયું હતું, તોપણ એટલામાં એની વર્તણૂક જે જણાઈ તે ઉપરથી સર્વેને લય ઉત્પન્ન થયો કે એ પ્રજાનાં હક્ક લૂંટી લેવા ધારે છે. તે રોકેટસાડથી ગાદી લેવા આવ્યો હતો, તે મંજેજ વાટમાં એના સરકારમાં કાંઈ ગજવાકારતર પકડાયો, તેને એણે લાગલો ફાંસી દેવાયો હતો. એ ગુનેહગાર હતો ખરો, પણ તેની ધાગ મુજબ તપાસ કે ધનસાફ થયો નહિ, એ ઇંગ્લેન્ડ લોકોને સાફ લખ્યું નહિ. વળી જેમ્સનું બેડાળ શરીર તથા આવવાની દપહપ, ગામડિયા રીતભાત, ને અનાડી પતરાજી, એ સમજું દેખૂંદર વંશના લગ્ન બૂપતિઓ જેણે નિરખેલા તેને તિરસ્કાર્યુક્ત-ફાંસીપાત્ર હતું. તેમજ ધર્મસભા મેળવી હતી તેમાં એણે આખરે જે 'ચૂરિટન' લોકોને ધમકી આપી હતી તે બથાને ખૂબ સાલ્યા ઠરતી હતી.

આ કારણથી જેમ્સે પહેલીજ પાર્લમેન્ટ બોલાવી તે ધુધવાતી અને પોતાના હક્ક માટે બોલવા તૈયાર થઈને આવી. આવી કે છુત્તે તેણે કેટલાક ધર્મસુધારાની માગણી કરી, જેમાંનો એક રાજાના જૂના મતને અનુસરતો નહોતો; અને તેની સાથે સાફ એમ પણ લખી જણાવ્યું કે પાર્લમેન્ટની સંમતિ વિના કંઈ પણ ફેરફાર રાજા કે ધર્મની બાબતમાં કરવાનો આપઅખત્યાર ઇંગ્લાંડના રાજાઓને નથી, અને છે એમ કાંઈ આપને મમજાવતું હોય તો તે ફક્ત લમાબે

છે એમ જાણ્યો. પણ તેમની અરજ ઉપર કંઈ પણ કસ ન આપતાં ઉલટો જેમ્સ તો ચ્યૂરીટન લોકો ઉપર જીલમ કરવા લાગ્યો. એણે એ મતના ૩૦૦ પાર્ટીઓની જવાબ લઈ લીધી, પોતે એપિસ્કોપલ માર્ગનો ખુલ્લો હિમાયતી થઈ પડ્યો, અને તે ઉપકરના બદલામાં એ પંચના પેટલરા ધર્માસન ઉપરથી લોકને બોધ કરવા લાગ્યા કે રાજાને હક્ક ધર્મી છે તેથી રાજા જે કહે તે સૌએ માન્ય કરવું જોઈએ, અને તેની આજ્ઞા ગમે એવી હોય તોપણ તે તમારે સદા માથેજ ચડાવવી.

આ રીતે પાર્લમેન્ટને ફૂલગ્યા કેડે તેની પાસે નાણાં માગતાં રાજાની હિંમત આવી નહિ, અને નાણાં તો જોઈએ તેથી એણે આપખુદીથી જકાત ઉધરાવવા માંડી. પાછલા રાજાઓ કેાઈ વખત એમ જકાત ઉધરાવતા હતા ખરા, પણ જેમ્સે તો આપકાળ વિના એ રીત મમતમાં જ પકડવા માંડી તે રીતને બહુ બોદું લાગ્યું. આ રીતની સામે પાર્લમેન્ટ વાંધો ઉઠાવવાનો પ્રસંગ શોધતી હતી તેવામાં તેને પાછી ભેળી કરવાની રાજાને આપોઆપ જરૂર પડી, કેમકે એનો ઉડાઉ ખર્ચ જકાતની ઉપજમાંથી કંઈ પૂરો થયો નહિ. પાર્લમેન્ટે આવતાં જ રાજાની ઘણીએ મના છતાં આ જકાતની વાત પહેલવહેલી હાથમાં લીધી, અને આમલ હા' બેઠી કે હવેથી એનો કામદો થવો જોઈએ કે પાર્લમેન્ટની રજા વિના જે જે જકાતો મકી હોય તે રદ. તેજ પ્રમાણે ધર્મની બાબતમાં પણ પાર્લમેન્ટની સત્તાજ સર્વોર્ધાર છે એ વાતનો મમત પકડ્યો. આ જોઈ રાજા ચીડવાયો, ને પાર્લમેન્ટને વિસર્જન કરી. (ઇ. સ. ૧૬૧૦.)

આ પ્રમાણે પાર્લમેન્ટને કહાડી મૂકી જેમ્સ તેના વગર રાજ ચલાવવા લાગ્યો. પણ નાણાં આપનાર જે પાર્લમેન્ટ તેના વિના આ ઉડાઉ રાજાને શી રીતે ચાલે ? ચાર વર્ષ પછી હારીને બીજા પાર્લમેન્ટ બોલાવવી પડી.

બીજા પાર્લમેન્ટમાં મોકલવાના મુખત્યારો પસંદ કરતી વેળા

લોકોએ ગળપડના પુરુષોને જેમ અને તેમ મીડે જ મુક્યા. આ પાર્લમેન્ટમાં ત્રણસો માણસ તો એવા વર્ગના આવ્યા કે જેમણે પહેલાં પાર્લમેન્ટનું કાર્ક દહાડો મોંજ નહોતું જોયું; અને તે પ્યુરિટન પંથના નીડર હિમાયતી હતા. આ નવા લોકોથી હજારોના પ્રજા-મમાજનો દેખાવ જ બદલાઈ ગયો. હર્ષ કે તિરસ્કારના ઉદગારવડે સભા ગળતી મુકવાનો ધારો પહેલવહેલો આ વખતથી નીકળ્યો. આ જોઈ રાજા તો ચોંક્યો. પાર્લમેન્ટને જોડાવી નેવીજ વિસર્જન કરી, અને તેમના ચાર મુખીને કિશામાં પૂર્ણ.

પાર્લમેન્ટ વિનાનું રાજ—હવેથી ગળએ મમતે ભરાઈ પાર્લમેન્ટ વિનાજ રાજ ચલાવવાનો નિશ્ચય કર્યો, અને જે જે વાતના પાર્લમેન્ટે વાંધા ઉઠાવ્યા હતા તે તે વાતો એ જાણી જોઈને કરવા લાગ્યો. જટાતથી પૂંડ નહિ થયું ત્યારે ઉછીતા આપો એ નામે લોકો પાસેથી બળાતકારે નાણાં દહાડાવવા માંડ્યાં. આથી દેશમાં ભારે પોકાર ઉઠ્યો, ને એ ત્રણ પરગણાવાળાઓએ તો રાજાએ ગમે તે ક્યું પણ એક દોકડો પરખાવ્યો નહિ. બીજા પશુ કેદમાં જવાનો વખત આવતો, ત્યારેજ કાંઈ પરાણે આપતા. તેથી આખા ત્રણ વરસમાં આ રીતે ત્રીસ હજાર પાઉન્ડજ રાજાને મળી શક્યા ત્યારે હવે એણે નાણાં દહાડવા નવી નવી જાતના અધર્મો આરંભ્યા. ઝાગીરદારોનાં ઝાગીર બાળકોનું વાલીપણું અમલથી રાજાને સ્વાધીન હતું તે પારાને ગેરઉપયોગ કરી રાજાએ ખાતમની કન્યાઓનો વિક્રય કરવા માંડ્યો. અમીરાઈના ખિતાબની તો એ હરરાજીજ લઈ બેસે. એટલે ગમે એવો નીચ પશુ જો એને પેટપૂર નાણાં આપે તો તેને અમીર બનાવી દેતાં એ જરા પશુ વિચાર કરે નહિ. આ રીતે એના એક રાજ્ય અલકાઉ નેતું જણ્યું અમીરો થઈ ગયા. આથી ખરા અમીરોનું માનભંગ થવાથી તેમનાં મન બહુ ખાટાં થઈ ગયાં.

આ રીતે ચોતર્ફ રેલત ચીડવાઈ રહેલી હતી તે મમે રાજાએ આગાધીશે હિપર બળાતકાર કરી બળતામાં પૂંડ ઘી દેખ્યું.

મમયના ન્યાયાધીશો દાક્ષના જેવા કોઈ સ્વતંત્ર જુદીના તો હતા જ નહિ. તે બિચારા બને ત્યાં સુધી રાજની તર્ફના જ મુશ્કેલી આપતા. પણ રાજને આદલ્યે પરવડ્યું નહિ, અને કોઈ કામમાં તેમણે રાજ વિરુદ્ધ ફેસેલો આપ્યો તે ઉપરથી તેમને રૂબરૂ બોલાવી ગાળોનો વરસાદ વરસાવ્યો, ને તાડાદ આપી કે ફરીથી એવી વાતમાં મને પૂછ્યા વિના કાંઈ કરવું નહિ. બધા તો દબી ગયા, પણ મુખ્ય ન્યાયાધીશો દદતથી જવાબ આપ્યો કે ઈન્સાફના કામમાં તમને પૂછવાનો કાંઈ આ દેશનો કાયદો નથી અને મારાથી તે નહિ બને. આ સાંભળી રાજેએ તેને તત્કાળ પદબદ્ધ કર્યો. એ જુવમથી આખી પ્રજાના દિલમાં ફરી ધો વાગ્યો, કેમકે આ સમે ઇંગ્લેન્ડ લોક સર્વને માથે મોંઘદો છે એમ સમજતા થયા હતા. આજ ટાંકણાસર ધૂરોપમાં ઇલેક્ટર ઇલેક્ટ્રીક પોતાનું રાજ પણ બોઈ બેઠો, અને તે સાંભળી ઇંગ્લેન્ડના લોક તેની વહારે જવા આગુરં ચર્ચ થયા. દડાઈ નો જુરસો ફેરમાં એટલો બધો વધી ગયો કે રાજેએ પણ તે રંગે ચડી પોર્સિમેન્ટને બોલાવી.

ત્રીજી પાર્લિમેન્ટ—આ પાર્લિમેન્ટ તો પ્રેમભાવે ગઈ, ને રાજની શરવાણી સાંભળી ટોપીઓ ઉછાળી ઉછાળી દરખાવા લાગી. પણ રાજનો ઉત્સાહ બતાવવાનો જ, હતો. એની દાનત આ નિમિત્તે પૈસા કઢાવવાની જ જણાઈ. લડાઈની વાત ધીમે ધીમે ટાલી પડવા માંડી એટલું જ નહિ પણ રૂપિયમાં હથોથાર મોકલવાની એણે હિટ આપી. આથી પાર્લિમેન્ટને ઘણી ત્રીડ ચડી, ને જુરસામાં રાજ-શાજની ખમર, સેવા માંડી. વેપારના ઇન્કાર (Monopoly) બંધ કરવાનું ઇલિઝાબેથે વચન આપ્યું હતું તે, છતાં એ, બાબતનું, દુઃખ પાછું આ રાજમાં બહુ વધી પડ્યું હતું. તેથી પાર્લિમેન્ટ ઇન્કારદારને પકડી નેમની ઉપર પોતે કામ ચલાવવા માંડ્યાં. તેમાંના કેટલાક તો દેશ મુકી નાહ્યા, ને બંધાને એવી કર પેસી મેંચી કે હવેથી ઇન્કારો રાજ આપે તોપણ કોઈ લે નહિ એમ ચર્ચ રહ્યું. પછી આથી પણ

પાર્લમેંટે મોટું પગલું લઈ. રાજના લાંચિયા કામદારોને ટપોટપ શિક્ષા કરવા માંડી, અને પહેલેજ અપાટે પેલો સર ફ્રાન્સિસ બેકન, જે મોટો અમલદાર ને રાજનો માનીતો હતો, તેને લાંબી તપાસ કરી રસ્તેતપાર ફેરવ્યો. રાજએ જોયું કે આ મારા હક્કમાં જોડુ થાય છે, પણ તેનાથી કંઈ બોલી શકાયું નહિ, અને વિદ્વાન વર્ગને નિત્યનું સાજન લગાડનાર આ “જડ વિદ્યાના પિતા” પોતાનો અપરાધ સ્વીકારી કારાગૃહમાં પધાર્યા.

બૃંડા કારભારીઓને સજા કરવાનો અખત્યાર હોદસો બમે વર્ષથી બંધ પડ્યો હતો તે આ પાર્લમેંટે અપાટબંધ પાછો આ ફીતે મેળવ્યો, અને પછી મદમાં આવી એવી પણ આગળ ચાલી. ઇલેક્ટર પેલેટાઇનની ખરાબી સાંભળી ક્રોધ રોમન ફૅથોલિક હરખાઈ ખાનગીમાં તેને માટે તોછડા બોલ બોલ્યો હશે. તે ઉપરથી પાર્લમેંટે તેને પકડી જેરબંધનો માર મરાવ્યો, ધનમાં ખીસીઓ બોસાવી દીધી, ને જીવમાં સાર પડાવ્યા ! કૃષ્ણ કરવું જોઈએ કે આ કામ કેવળ દુષ્ટતાનું અન્યાયીજ હતું. રાજએ ચીડવાઈ પાર્લમેંટને મોકુફ કરી, પણ જતાં જતાં મર્વાનુમતે એવો ફરાવ તે સખતા ગયા કે ધર્મના તથા ઇલેક્ટર પેલેટાઇનના રક્ષણને અર્થે અમાગ પ્રાણ તથા ધનદોસત અર્પણ કર્યાં છે. કેટલેક વખતે પાછી એ પાર્લમેંટ મળી ત્યારે તેમણે અવતા વાતજ રામ ઉપર ખુદી એવી બે માગણી લખી મોકલી કે યુરોપમાં લડાઈ કરવાનો તમે હંદેરો દેડોડો અને દેશના કુવરાજને ક્રોધ રોમન ફૅથોલિક કન્યા વેરે પરજાવશે. મા. આ બંને વાત ગળને આંખના પાટા જેવી હતી એણે ઘરસાથી અંછં ફાડી નાખી. ને લખી જણાવ્યું કે આવી વાતમાં તમે ફરીથી ને કંઈ પણ બોલ્યા તો હું તમને તુરંમમાંજ મોકલાવી દઈશ. આવો જવાબ સાંભળી તેમણે શું કયું એ તે સમેના ઈંગ્રેજ લોકનો ભક્તિ-મય મંબીર સ્વભાવ જરાજર ખતાવે છે. પાર્લમેંટનો પ્રમુખ આ જવાબ વાંચ્યા કેડે એટલું જ બોલ્યો કે, “બાઈઓ, ચાલો આપણે

પ્રથમ ઈશ્વરપ્રાર્થના કરીએ, અને પછી આ મહત્કાર્યનું શું કરવું તે વિચારીએ.” આ પ્રમાણે તેમણે કહ્યું, અને નાના પ્રકારની લાગણી-ઓથી બંધાનાં મન એવા ગદગદ થઇ ગયાં કે થોડા વખત સુધી દોઈ એક શબ્દ પણ બોલ્યું નહિ. ઘણાની આબમાથી આંસુની ધારા ચાલી, અને બંધાનો પ્રાણાત્મા ઉચ્ચપાયેલ થઇ ગયો. આ વિન્દુક્ષતા જરા પણ બચબીતથણાની હોય એમ સમજાશે નહિ. મુઝવણ એજ હતી કે અત્યાર સુધી રાજની ભક્તિ કરતા આવ્યા હતા તેમને માથે હવે રાજકોટ કરવાનો વખત આવી પડ્યેલ મક્કાહ સપથી પોતાનું ધાર્યું થયું હોત, તો તેમનો આત્મા વધારે પ્રમુદ્ધ થાત. પણ ઈશ્વરેચ્છા હવે તો રાજનું ચાલે તે ખરું, પણ આપણે આપણી દેશ તરફની ફરજ તો બળવથી જ એવો તેમણે પોતાના મન સાથે દૃઢ નિશ્ચય કર્યો. તે છતાં તેઓ ઉઠાંછળા થયા નહિ. આવી ગંભીર વૃત્તિના લોકે ઉઠાંછળા થતા જ નથી, અને જે ધાર્યું હોય તે કરવાને ચૂકતા પણ નથી. હાલકાંધથી બંધાએ એક મતે આ પ્રમાણે કાવ કર્યો: “ પાર્લમેન્ટના હક્ક પરંપરાથી નિર્વિવાદ આપ્યા આવે છે, અને રાજકોટ, દેશનું તથા ધર્મસમાજનું રક્ષણ, કાયદા બનાવવા તથા ચલાવવા, અને પ્રજાનાં કુખો નિવારણ કરવાં, એ સઘળી બાબતની ચર્ચા, વિચાર તથા નિર્ણય કરવો એ પાર્લમેન્ટનું કામ છે જ, અને એ કામ કરવાને પાર્લમેન્ટના સઘળા સભાસદોની મરજીમાં આવે નેમ બોલવાની, ચર્ચા કરવાની, વાંધા લેવાની, ને ઉવટનો કાવ કરવાની સંપૂર્ણ છૂટ છે, અને તે હોવીજ જોઈએ.”

રાજાએ કોંધાંધ થઇ પાર્લમેન્ટનું દક્તર મંગાવ્યું, તેમાંથી પોતાને હાથે જ એ પાનાં ફાડી નાખ્યાં, પાર્લમેન્ટને એકદમ વિસર્જન કરી અને તેમાંના કટલાકને બંધીખાનાં સેવકાયાં. (ઇ. સ. ૧૬૨૨.) આ સમયથી રાજા પ્રજા વચ્ચે પૂરેપૂરો વિરોધ બંધાઇ ચૂક્યો, અને જો એક દૈવયોગી બનાવ વચમાં બન્યો હોત નહિ, તો જો પ્રજાપ્રકાષ

આગળ જતાં ઉડ્યો ને પર્યંત રાજમેધથી પણ ખરાબર શાંત થયો નહિ, તે પ્રજાપ્રેમીનો લડકો આ સમેજ હત, અને જેમ્સનાજ ખૂબ દાસ થાત.

રૂપેન સાથે લડાઇ અશુચિંતવી હતી, ને લોકનો રોષ થોડા નખતને સારૂ તો બીજકુલ સમી ગયો. બન્યું એમ કે એક દહાડો લહેરી બકિંગહામે યુવરાજને મૂચમૂં કે આપ જાને રૂપેનમાં પધારો તો વળને સ્વપંચરસમેજ થઇ જાય. આ છુદો જુવાન રાજકુંવરને ખૂબ પસંદ પડ્યો, અને તે બંને જણા છડી સ્વારીએ ત્યાં જવા નીકળ્યા. વાટમાં ક્રૂન્સની રાજકન્યાને જોઇ આર્સ્ટ તેની ઉપર મોહિત થઇ પડ્યો. પછી રૂપેનમાં ગયો ખરો, ને માથું પણ કપાં કપું; પરંતુ એને તે કામમાં ફટલો ઉત્સાહ રહ્યો હતો તે આપણે જ ધારી શકીશું. બકિંગહામે તો પોતાની જુનીઆત ત્યાંજરાજર જતાંથી દીધી. આવા ટંગ જોઇ રૂપેનનું મન જેમ પાછું ફરતું ગયું, તેમ ઈંગ્લાંડમાં પડ્યો પડ્યો જેમ્સ તો એ વિવાહને સારૂ જલુજ ઘેઘાઈ કહાડવા લાગ્યો, એ વિવાહની વિધિમાં રૂપેને જે જે માગશી કરી તેની એ હા હા જ કર્યો ગયો. ફામન કેથોલિક ઉપર રહેમ તો એ કપારનો આશા-અંધો રાખ્યા જે કરતો હતો, અને હવે કહ્યું કે તેમની સામેના સધળા કાયદા રદ કરવા તો કે હા, કન્યાને સધળા માથુમે એ જ માર્ગના આપવા તો કે હા, અને એ પ્રમાણે એણે સધળી વાતની એવી હા હા કરવા માંડી કે સામાને ઉલ્લેખ વહેમ ગયો.

જેમ્સ રાજ આટલું કરતો હતો તે જતાં રૂપેનનો વગ ઈલે-ક્ટર પેલેટાઈનના લાભમાં તો કાંઈ જણાયો નહિ, પણ ઉલ્લેખ પોતાનું રાજપાટ ખોઇ તેને દેશવરો લેવો પડ્યો. આર્સ્ટ પાછી તો રહ્યો જ હતો. તેણે આ પ્રસંગે રૂપેન દરખાસને તાણ કરી રોકડો જવાબ આપ્યો ત્યારે રોકડો જવાબ મળ્યો કે એપ્રિસ્ટ્રયા સામે લડાઇ કરવી એ તો અમારા દેશની રાજનીતિથીજ વિરુદ્ધ છે. હવે સારૂ જણાયું કે બોલો જેમ્સ સમજતો નહોતો, પણ રૂપેનનો વિચાર મૂળથી જ

ઈન્દ્રાણે વાતમાં વાલ્યા કરવાનો હતો. ધ્યાર્સ ને ઘડિંગદામ દપ ત્યાંથી ચાલી નીકળ્યા, અને વિલાસતમાં આવી રાજા પાસે અડ લઈ બેઠા કે રૂપેન સાથે લગાઈ કરવી ને કરવી જ. આ રીતે વિવાહ વટયાની ખખર સાંભળી હૃદનમાં તેઓ આવ્યા તે રાત્રે આખા શહેરમાં ઘેર ઘેર લોકો દીવાળી કરી, અને સુવરાજને જયજયકારના પોકારથી વધાવી લીધો.

ચોથી પાર્શ્વમેટ—હવે રાજાનું શું ચાલે ? તે એકલો પડ્યો-મમત મુકી રૂપેન સાથે લગાઈ કરવાનો નિશ્ચય કર્યો, અને તે માટે ચોથી પાર્શ્વમેટ બોલાવી. આ પાર્શ્વમેટે આવી માઝ્યાં તેટલાં નાંદી આપ્યાં, પાછાં સંબળો વિરોધ વિસારે પડ્યો અને હોંસથી લગાઈની તૈયારીઓ થવા લાગી. પણ એટલામાં રાજાનો કાળ થયો અને એ લગાઈનું કામ ચાલિસ જોણે ઉઠાવું હતું તેનેજ માથે પડ્યું. તે કેવી રીતે ખંચું, ને તેનાં શાં કાળ થયાં તે આવેતા રાજામાં જોવામાં આવશે. પણ એ ઉપરથી એટલું તો સાફ સંમળ્ય છે કે રામન કેમોસિકની સામેનું વેર એજ અંધારું સુંધીના અન્નવિરોધનું ખરું કારણ હતું.

મકરણ ૨૨ મું.

ધ્યાર્સ પહેલો.

ભાગ ૧ લો: ઇ. સ. ૧૬૨૫-૧૬૨૬.

ધ્યાર્સના નેશવાવ:—રાજા લોકાના જયજયકારની સારું માદીએ બેઠો. આ સંગે તે એક મંત્રી જ લોકપ્રિય હતો, અને એના કેટલાક ગુણે પણ તે સમયના ઇંગ્રેજોની પ્રીતિ મેળવે એવા હતા. એના બાપનું વિધવાસકાપણ એનામાં જરાયે નહોતું, અને

દરબારનો બેહુમા દેખાવ એ ગાદીએ બેઠો કે તુર્ત બદલાઈ ગયો. એનું શરીરનો ઘાટ બેઝ, ને સ્વભાવ ગંબીર તથા બાકિતમાન હતો. રાજ-
કોજમાં એ રાત્રિદિવસ ખ્યાન આપતો, તેથી લોકોએ ધાર્યું કે જેમ્સ
મરી ગયો તો સાઈ થયું, અને હવે બધા પ્રજાવિરોધ મંટી જશે, પણ
ઉપરો દેખાવ ધણી વાર જૂલ ખવડાવે છે. સાઈ દેખી આપણે જોના
મંગળ ગાતા હોયએ છીએ તે જ પાછળથી મદા અમંગળ થઈ પડે
છે. તેમજ આ બીયારા ચાસ્ટને થયું. રૂયતે જોને રાજ્યાભિષેક સમે
અપૂર્વ જયજયકારથી વધાવી લીધો, તેજ રાજા પોતાની રૂયતને
દાંથે એક ખૂની દાખલ દેહાંતદંડ પામવાને સર્જિત હતો !

આ પ્રમાણે અણુધારી આવી ભયાનક ખરાબીનાં કારણ-
વિચારવા જઈએ છીએ, તો તથા માલમ પડે છે. એક એનું જૂઠાણું,
બીજું રાજા પ્રજાનો ધર્મવિરોધ, ને ત્રીજું ગળના ઈશ્વરીદક્ષ સખધી-
એનો મમંત. ચાસ્ટનો એ મમંત જેમ્સ કરનાં પણ બહુ વધારે
હતો, અને એમ હોય એમાં કંઈ નવાઈ નથી. જન્મ્યો ત્યારથી એ-
વાત દરબારમાં એ સખળાનિ મેએ સાંભળતો આવ્યો હતો, અને
તેથી તે એના મનમાં એવી ઠસી બેઠી હતી કે તેને એ એક ધર્મના
સિદ્ધાંતની દાખલ માનતો હતો. રાજાનો ઈશ્વરી દક્ષ ને અપિરકાપલ
પંથ એ બે વાનાં તો એને પ્રાણુ સમાં હતાં. જે આ વેળા કંઈ
મારો મંત્રી એની પાસે હોત તો એને સમજ પાડત કે આ તમારો
વિચાર જૂલકેરો છે, અને તે ન સમજત તોપણ એટલું તો તેના
મનમાં ઉતારત જ કે હોલ દેશકાળ એ વિચારને અનુકૂળ નથી. પણ
એના દુર્ભાગે એણે પોતાનું મંત્રીપદ છોડ્ય બિદિગદામને જ પૂર્વ
કેરોસાથી સોખ્યું હતું. તે તો એને વારવાને બદલે પ્રજાના દક્ષ
તોડવાની નિરંતર ઉશ્કેરણી જ કર્યા કરે એવો હતો. તેમજ એની
ચીંતી ક્રિસ્ટીની કુંવરી, જેની સાથે એણે બાપ મૃત્યુને તથા મહીના
નહોતા થયાં એટલામાં સમ કર્યા, તે પણ પ્રજાવિરોધની જ .

આપનારી હતી. લોકો રોમન દૈવોદિક કન્યા ન લાવવાનું કહેતા હતા તે કેરી ઘણી ચળનીતિ હતી તે હવે જરૂર સાબિત થયું. રાણીની ખેંચ પોતાના ધર્મ તર્ફ હોય એ તો સ્વાભાવિક જ છે, પણ તેની સાથે એ જુદું દુરાચારી હતી. વળી તેની ફ્રેંચ રીતભાત પણ આ જમાનાના ઈંગ્લેન્ડને આખના પાટા જેવી હતી. એ હમેશાં આનંદકારી રમતગમતમાં મગ્ન રહેતી હતી, અને પૂરિટનને મતે તો નાટક જોવા જવું એ પણ મહા પાપનું કામ હતું, તે છતાં જો આર્લ્સમાં જુદાણું અથવા બેવચનીપણું હોત નહિ, તો એની આટલી ખરાબી નજર આવતી. આ તો થયું શું કે એણે વાગવાર પોતાનો બોલ ન પાળવાથી જમાને એણે પાછળથી તે પાળવાનું ધાર્યું ત્યારે પણ કાંઈને એનો ભરોસો પડ્યો નહિ, અને પછી તો એના સામાવાળાને આરબ્યું તે ઉપર જ પહોંચાડવાની જરૂર પડી. જૂઠ્ઠાના માલ પરીણામનો આ ઇતિહાસ ખરેખર અસરકારક દાખલો છે.

ધર્મવિરોધ રાજાએ કેવો આદર્યો તે આગળ કહેવામાં આવશે. હવે પાર્લમેન્ટના આ ગળનની હકીકત વખીએ.

પહેલી પાર્લમેન્ટ—ઇ. સ. ૧૬૨૫ માં મળી. તેણે પ્રથમ કામ એ કર્યું કે આર્લ્સના ધરના પાદરી ઇક્તર મોન્ટેગ્યુ જેણે એક ધર્મ-બોધના પુસ્તકમાં રાજાનો ઈશ્વરીહક્ક પ્રતિપાદન કરનાર કાંઈ જાણ્યું હતું તેને પકડી મગાવી કેદમાં નાંખ્યો. પછી રાજાને નાણાં આપ્યાં, પણ તુર્તના ખપ જોગાજ, અને તેની સાથે પાછલી પાર્લમેન્ટે આપેલા નાણાનો હિસાબ માગ્યો. વળી જકાત ઉધરાવવાના જે હક્ક રાજાને જન્મ સુધીના આપવામાં આવતા હતા તે પણ એને તો એક વરસના જ આપ્યા. આમ સંજ્ઞ થવાનું પાર્લમેન્ટને કારણ એ હતું કે હજી રાજાએ સ્પેન માથે લડાઈ જાહેર કરી નહોતી, અને તે નિમિત્તે મંજૂર થએલાં નાણાં ક્યાંના ક્યાં વાવરી નાખ્યાં હતાં. બીજું તેમના સાબળવામાં એમ આવ્યું હતું કે ફ્રાન્સના પ્રોટેસ્ટન્ટ-

ની સામે ત્યાંના રાજની મદદે ચાલ્યો ઈમ્મિજ વહાણ મોકલ્યાં હતાં. આથી તો તેઓ ક્રોધાવમાન થઈ ગયા અને રાજને સાદુ લખી મોકલ્યું કે અમારી ફરિયાદો ખુલાસો કરશે તે કેડે જ અમે તમને જકાત ઉધરાવવાની મંજૂરી આપીશું. રાજએ બહુએ ઇંજવકળ ચલાવી, પણ તેઓ એકના બે થયા નહિ. રાજએ ચીડવાઈ તકરારે જકાતો પોતાની મેળેજ ઉધરાવવા માંડી, પાત્રમે ટે જે પેલા પાદરીને કેદ કર્યો હતો તેને છોડી મોટા ધર્માધિકારી બનાવી દીધો, અને લાંબનમાં મરફી ચાલતી હતી ને જ્યાંને એ પાર્લમેન્ટને હુતાવુત વિમર્જન કરી.

આ પાર્લમેન્ટ—તે છતાં રાજને ખીજે વર્ષેજ બોલાવવી પડી. એણે ઉછીતાં નાણાં હા પાર્લમેન્ટ રિત ચલાવી લેવાની તજવીજ તો કરી. તેમજ કાંઈ કરતાં ફતેહ ચાપ તો લોકોની પ્રીતિ પાછી મંપાદન કરૂં એમ ધારી એણે રૂપેનના કેડીક બંદર ઉપર એક વહાણનો જખરો કાઢ્યો મોકલ્યો. પણ તેમાં કાંઈ ચલ્યું નહિ.

આ પાર્લમેન્ટ બોલાવવામાં પણ તજવીજ તો બહુ કરી હતી. પરંતુ પરિણામે તે મૂર્ખાઈ નીવડી. ગર્ષ પાર્લમેન્ટના કેટલાક અંગ્રેજોએ આ પાર્લમેન્ટને બનાવી દીધા કે તેમનાથી એ સરકારી નોકરીને ફાળે પડે. પાર્લમેન્ટમાં અવાય નહિ. પણ થયું એમ કે આ કારણથી તેમના કરતાં પણ કેટલાક વધારે ગણ દેશાભિમાનીઓ પાર્લમેન્ટમાં આ વખતે પેરા. એમાં મર લોન પ્રિસિપલનું નામ પૂર્ણ માનથી નોધી રાખવા ભોગ છે. એ હવેથી કેટલાંક વર્ષ સુધી સ્વતંત્રતાનો ઝુંડો લઈ ટહાપણ ને નીકરપણથી પાર્લમેન્ટમાં ઘૂમ્યો.

કાંઈ બે અમીરાને બ્રિટિશ હામના સત્તુ બાણી તેમનું આ પાર્લમેન્ટમાં નોતરેજ કાપ્યું. પરંતુ અમીરાની સલા મળી તેણે પહેલેજ જ એ બેની અરજ વાંચી તેમનો હક્ક મંજૂર રાખ્યો, ને નવેસરથી તેમની ઉપર નિમત્રણપત્રકો મોકલ્યાં. આ બે અમીરામાંના એકે માણ રાજમાં રૂપેન ખાતે એક્સપીનું કામ કર્યું હતું, અને તેથી તેણે આવી.

ચીતે. " આ પ્રમાણે રાજપુત્રીથી લોકે દોઢડો પણુ ન આપ્યો ત્યારે
 જગત્કાર ચડુ થયો. પણુ જગત્કારથીજે બહાદુર ઇંગ્લેન્ડ દેખત કાંઈ
 હકી નહિ. ધણાએ નિશ્ચય કર્યો કે કેદ કરે તો મરું, પણુ વેરા તો
 નજી બરવો. કોઈ કોઈ પરગણામાંથી તો એ સિધરાતદારોનેજ મારી
 કહાડયા. ખસો આખરદાર મૃદુરથોને આ કેદખાનામાંથી પેલા કેદખાના-
 માંજ સડાવ્યા, તોપણુ તે ડગ્યા નહિ. આ દેશબંધનોમાં જનન હુમ્પડન
 સૌથી વધારે પ્રસિદ્ધ છે, અને તેનું નામ સાંભળી અણપિ મધળા
 કુમેળેની આંતરડી આશીર્વાદ દે છે. એ અને બીજા મૃદુરથોએ મોટી
 અદાલતમાં અપીલ કરી કે અમને આ માટે કેદ કર્યા છે તેની તપાસ
 કરવી જોઈએ. એ મુકદ્દમામાં તેમને ભારે ખર્ચ થયો ને છેવટે
 અનિષ્ક્રમાં નો (મૌ જયુતા હતા તેમ) સ્તેમને દારુણ કેદ મળ્યો.
 તોપણુ તેમ કરવાથી દેશને ધણો કાયદો થયો, કેમકે ઇંગ્લેન્ડ લોક
 આપણી પેઠે એકની અદાલત જોઈ બીજા કરી જાય એવા નથી.
 તેમની તો આંખ વધારે ફાટી. મોટો અન્યાય થાય છે એમ જધાને
 લાગ્યું, અને હવેથી તો જે આ જુલમી વેરો બરતા હતા તે પણ
 એનો દાખલો લઈ ના કહેવા તૈયાર થયા. જધાજ વેરા ન આપે
 ત્યાં સરકાર શું કરે ? જધાને કેદ કરતાં ક્યાં પાર આવે, અને તેથી
 વળે પણ શું ? કેદખાનું ડગવવાને માટે છે, પણ ત્યાં લોક સાર્વ-
 જનિક કામને સાર કેદ થવામાં ગેરઆખર નહિ પણ આખર માનતા
 આવે, ત્યાં પછી કેદખાનાનો શો કર રહ્યો ? આવા હંગામમાં ઘોડાને
 કુખ્ય સોસવું પડે, પણ ધણાનું બલુજ થાય, એજ પ્રમાણે ઇંગ્લાંડ-
 માં થયું. રાજ હાર્યો ને નિર્ધનનાથું મળી શક્યું નહિ. અધુરામાં પૂરું
 બકિંગહામે ગાંડાઈથી ફ્રાન્સ સાથે લડાઈ ઉઠાવી. એમ કરવાનો એનો
 હેતુ તો એ હતો જે ત્યાંના પ્રોટેસ્ટાંટોની વધારે જઈ હું ભારે જય

૪ આ કારાગૃહનું કુખ્ય એવું હતું કે ત્યાંથી છૂટયો તો પણ પછી
 કદી હુમ્પડનનો દેખાવ હતો તેવો થયો જ નહિ એમ તેને જ્ઞેનારા
 લખી ગયા છે. પણ એવું કળ રાગને કેવું મળ્યું !

ક્રમાંક આવું તો ઈંગ્લેન્ડ દેશ બેદીલ ચરેલી છે તે રાજ થાય. ૧૬૨
એ લગ્નમાં એ ઉદ્ધરો હાથો, ત્યાંના પોટેસ્ટાને એનો ભરોસો પડ્યો
પડ્યો નહિ, અને પાછા આવવું પડ્યું. હવે પાર્લમેન્ટ બોલાવ્યા વિના
રાજ્યને એક આરો રહ્યો નહિ.

ત્રીજી પાર્લમેન્ટમાં તો જે આવ્યા તે દણ્ડખરા શરવીર
દેશહિતેચ્છુઓ જ હતા. આ લોકોએ આ વેળા પોતાના મુખત્યાર
પસંદ કરવામાં એજ ધોરણ રાખ્યું હતું કે રાજની સામે કમર
બાંધી જેણે દુઃખ વેડ્યાં હોય તે પહેલા અને પછી ખીજા, અને
રાજપક્ષનો છે એમ જેનાપર વહેમ જાય તેને તો મોકલવો જ નહિ-
આ સમે પાર્લમેન્ટમાં જે સભાસદો આવ્યા તેના જેવા શુદ્ધમાન,
વિદ્વાન, શ્રીમાન કે કે ચાર્મવાન કોઈ વેળાજ આવ્યા હશે. મૂર્ખ
રાજ્યે આવી સભાને ધમકી આપી, કે તમે નાણાં નહિ આવેદ
તો તમે જાણો છો કે મારા હાથમાં ધણી ઉપાય છે. આ સાંભળી તે
મુદ્દ સભા ડરી નહિ, પરંતુ ધીરજથી તેમણે એક મહા અગત્યના
કાયદાનો ખરડો ઘડી દેડાડ્યો, અને રાજ્યે તરફગટ તો બહુ કર્યું
પણ તેની પાસે આખરે ખંત ને હિંમતથી સહી કરાવી લીધી ત્યારે
જ નાણાં મંજૂર કર્યા. આ કાયદાને "પિટિશન ઓફ રાઇટ"
એટલે "હક્કની અરજી" કહે છે. એને ઇંગ્લાંડનો બીજો મોટો પદ્ધતિ
કહીએ તો ચાલે.

"પિટિશન ઓફ રાઇટ" એ કાયદાની મુખ્ય કલમો અર્થ
મતલબની છે—૧. હજીતાં કે બળાતકારે નાણાં માગવાં નહિ, અને
એ પ્રમાણે જે કરવામાં આવ્યું હતું તે ગેરકાયદેસર હતું. ૨. પાર્લ-
મેન્ટની મંજૂરી વિના જે જે કર નાખ્યા હતા તે સર્વે ગેરવાજબી
હતા અને હવે પછી તેમ કરવામાં નહિ આવે. ૩. કાયદાની કલમ
લાગુ પડ્યા વિના ફક્ત રાજના ફુકમથી કોઇને કેદ કરવામાં નહિ
આવે. (હેમ્પ્ડન વગેરેને એમ ફક્ત રાજના ફુકમથી જ કેદ કર્યું
હતા.) ૪. સિપાહીઓને ઘરમાં રાખી અશુક મુદત સુધી બંધવવા

પીવડાવવાની ધરખણીને ફરજ પાડી હતી તે કાપડા વિરદ હતું; અને હવે પંછી તેમ નહિ કરીએ. ૫. લશ્કરી કામદો દેશશાંતિને વખતે કદી પણ ચલાવીશું નહિ, એટલે કાંઈ ને પકડી પરાણે સિપાહીગીરી કરાવવી નહિ, વગેરે. આ કામદાનો ધણોખરો સમાવેશ મોટા પ્રમાણમાં થઈ જાય છે ખરો, પણ અમલ એટલાં જ્યાં વરસથી એની વિરદ થતો આવ્યો હતો કે તે ઉપર જ્યારે ગજની મૂઠી થઈ ત્યારે લંદનમાં ધેરધેર દીવાળી ને દિનભૂમિ મિજબાનીઓ કરવામાં આવી, આર્સને તે એ લખત ઉપર સહી કરવી એ પોતાનું આચાર સુધીનું સમજી બોલ્યું આવ્યું પોતે પાણું ચાંટવા જેવું જ હતું, એથી એણે સહી કરતાં ધણીજ ગણાંતણાં ચાખ્યાં. “ રાજદક્ષને નહતું હોય નહિ તો ” એટલા શબ્દ ઉમેરાવવાને એ બહુ મધ્યો, ને અમીરાની સભાને તો બોળવીયે નાખી, પણ આમના લોકો તિકમજીને ડાઘા નહિ. તેમણે હવે જોયું કે સર જોન ઇલિયટની સલાહ ન માની તેનું આ ફળ થાય છે. તેથી આ પ્રમંત્રે સર જોન ઇલિયટે ગજના ગેરબદ્ધબસતની સામે જે સખ વાંધો રજુ કર્યો, તે જ્યાંએ એકમતથી સાંભળ્યો. એ બાપણમાં આ ચરવીર વક્તા બકિંગહામને બરતર્ફ કરવાની આવશ્યકતા વિષે બોલવા જતો હતો એટલે સ્પીકરે (પ્રમુખે) તેને અટકાવી દેવું કે, “ રાજાને મારા ઉપર હુકમ આવ્યો છે કે અમારા મંત્રીઓ સંબંધી કાંઈ પણ બોલવા જેવું નહિ. ” ઇલિયટ પોતાનું વાક્ય અધુરું જ મૂકી ટપ બેસી ગયો, અને જ્યાંની સામે જોયું કે બોલો હવે- તમારે શું કરવું છે ? “ આ સમે સભાનો દેખાવ ” એક જાતે જોનાર લખે છે કે, “ વર્ણાય નહિ એવો થઈ ગયો. કેટલાક સ્વતંત્રતાને ખાતર રોવા, કેટલાક સીકાવા, કેટલાક પોતાની જ અત્યાર સુધીની નાહિંમતને નિંદવા, અને દેશની લવિધ્યની રિચિતિને માટે દેશશાંતિ કરવા લાગ્યા. કેટલાક ઉઠીને બોલવાનું કરે પણ જાતી લગાઈ આવરાથી બોલી શકે નહિ. સૌ કરતાં વધારે સખાસદોની આંખમથિ આ મમે દેશદાજનાં દડદડાં આંસુ પડ્યાં દરો. ” આવા દેશબકતો શું કરે તે કહેવાની

નથી. બધી ગધીને ઠેકણે રહી ને બધાએ મનમાનતી ચર્ચા કરી એક
મતે દરાવ કર્યો કે એ વાધામાં બકિંગહામનુ નામ સખવુ જ. ગળને
જોયુ કે હું મારો મમત વધારે વાર રાખી રહીશ, તો મારો વહાલો
બકિંગહામ માર્યો જવાનો તોપણ એ હજી શુદ્ધ જાણે વર્ત્યો નહિ.
ખાનગીમાં મોટા મોટા ન્યાયાર્થોને બોલાવી પૂછ્યુ કે હું આ
“ અરજી ” ઉપર મહી કરું તો મારો હાથ અખત્યાર છે તેવો ગહેરો
કે નહિ ? તેઓ તો જાણ હા જ કરનાગ હતા એટલે બોલ્યા કે મહારાજ,
ગળગણુ નહિ, આપનો અધિગર છે તેવોને તેવો જ રહેશે, કેમકે એ
સોફ ગમે એવો કાચો બાધે પણ તેનો અર્થ કરી અમલમાં આણવો
એ અમાનજ હાથમાં છે રાજનુ આ કેવુ અપ્રમાણિકમણ ! વચન
આપ્યા પહેલા જ તેને તોડવાના ગતા જોધે છે ! જ્યાં રાજનો
વિશ્વાસ ઉઠી જઈ જૂરા હાથ થાય એમાં શી નવાઈ ! આ રીતે આ
હાથે ઉપર મને ૧૬૨૮ ના કિયૂન માસની ૭ મી તારીખે ગળની
સહી થઈ પણ તે મારે ગળનો, મનોમન સાક્ષીએ ન્યાયે, કાંઈ
ઉપકાર પાર્લમેન્ટે પોતાના મનમાં મળ્યો નહિ, અને પાર્લમેન્ટના
રાજકાલજારની સામે જે રીતે વાધો ૮ ખી મોકલવાનો કાર્યો હતો
તેજ રીતે ૮ ખી મોકલ્યો આ ઉપથી રાજનો મિશન ગયો,
પાર્લમેન્ટ મોકુફ કરી, અને હૈથે હતુ તે હોઠે આવ્યુ તેમને વિદાય
કરતા રખે બોલાવી મોટા દોરની સાથે તેણે જોહેર કર્યું કે ‘ મે
તમારી “હકતી અરજી” ઉપર સહી કરી જી ખરી, પણ હું વર્તવાનો
તો ખીજ રાજનો વર્તતા આવ્યા છે તેમ જ એ તમે મિશન કરીને
જાણો. ” શી મૂર્ખાઈ !

એ પાર્લમેન્ટ કરી મળી તે દરમ્યાન એક અજુકાર્યો બનાવ
બન્યો બકિંગહામના હાથ નીચે કાફલામાં પહેલાં નાકરી કરી
પાર્લ નારાજ ચએલો અમલદાર હશે તેણે આ દાકણે એવું ખૂન
કર્યું. એને કાગડમાં રજૂ કર્યો ત્યારે ખાનગી અદાવતનો બિચકલ

મનકાર કરી તેણે એટલું જ કહ્યું કે મેં તો બહિઃમહામને દેશનો ચંદ્ર
જાણી મારી નાંખ્યો છે. આંધી ગોળને વહેમ ગયો કે એને કાંઈ
કેસરનારે ખીજા હશે, અને તેથી એની પાસે મારીને મનાવવો માંડ્યું.
પંચુ આચાર્યશાસ્ત્રીએ તેમ કરવા દીધું નહિ અને આ વખતથી રીખીને
મનાવવાનો ધારો છોડ્યાંડમાં બંધ પડ્યો. આ ખૂનીને અલખેત ફ્રાંસીની
શિક્ષા થઈ, પંચુ સાધારણ લોકમાં તો તે ખોટો માછીમંદ ગણાયો,
અને તે ફ્રાંસીને લોકોએ ત્યાં સુધી તેના જશ બોલાયા. અને વળી
આવે મેમેજ આ મૂર્ખ રાજાએ ધર્મવિરોધ પશુ કર્યો વધારી દીધો.

લોક—આખા ધૂરપમાં પ્રોટેસ્ટન્ટપંથીઓ હાલ ધણામાં ધણી
ફુડંશાએ પહોંચ્યા હતા, અને તેથી ઈંગ્લેન્ડે ફિકરમંદ તો રાતદહાડો
રહેતા જ હતા, તેમાં આલ્ફ્રેડ હાલ બિચપ લોક નામના એક ધર્માધ
પાદરીને ને બાબતનો છોડ્યાંડમાં સધ્યો અધિકાર સ્વાધીન કરી દીધો,
તેણે એતર્ફ પોતાનો શક બજાવવા માંડ્યો. આથી દેશમાં એટલો
બધો ગભરાટ થઈ રહ્યો કે સર જોન ઇલિયટ જે ધર્મ વિષયોમાં
જરાએ ઝડુની નહોતો તે પશુ આપણે માર્ગ જોખમમાં આવી
પડ્યો છે એમ કહી બર પાર્લમેન્ટમાં બોલી ઉઠ્યો કે, “આલો આપણે
પ્રતિજ્ઞા લઈએ કે સ્વધર્મનું રક્ષણ આપણે વાણીથી જ નહિ પણ
કૃતિથી કરીશું. પૂર્વ તર્ફનાં ધર્મોલ્લેખોમાં એવો ધારો છે કે સ્તવન
સમે લોકો નાગી તલવારે હથોડી હાથ રહે છે, એવું બતાવવાને કે
અમે તે વડે પશુ ધર્મનું રક્ષણ કરવા તૈયાર છીએ. હું કહેવાની
રજા લઉં છું કે એ ધારો ધણી વખાણવા લાયક છે.” આ સાંભળી
બધાએ પ્રતિજ્ઞા લીધી કે જે થાય તે ખર્ચ પણ ધર્મનું સંરક્ષણ કરવું.
પછી એવો ફાવલ ક્યો કે જે દાર્ઢ ધર્મમાં ફેરફાર, ધોપરી (ધોપતે
પંથ) વગેરે દાખલ કરશે અથવા પાર્લમેન્ટની રજા વિના કાંઈ પણ
વેરો લેવાની ભલામણ કરશે અથવા તે વેરો રૂપતંમાંથી ને કાઢ
આપશે, તે સધળાને હવે પછી દેશના ચંદ્ર ગણવામાં આવશે. અહ,

કરાવ પસાર થતી વેળા પાર્લમેન્ટમાં જોવા જોવો દેખાવ થઇ રહ્યો હતો. એ વાતની પ્રથમ દરખાસ્ત થઈ ત્યારે પ્રમુખે કહ્યું કે રાજાને મને હુકમ છે કે એ પ્રમાણે યવા દેવું નહિ, અને એમ કહી પુરશી ઉપરથી ઉડી સભા બરખાસ્ત કરવા જતો હતો, પણ ખીજાએ એને પકડીને ખેસાડ્યો. એ જણ એને જોર જીલમથી ઝાલી રહ્યા, અને પછી મહાએ બારણાં બંધ કરી પોતાનું કામ તાળીઓના મડગડાટ સાથે ચલાવવા માંડ્યું. આ બખર સાંભળી રાજાએ જાસુસ મોકલ્યો પણ ત્યાં સુધી આ કરાવ બધો વિધિપૂર્વક પસાર થઇ રહ્યો ત્યાં સુધી કાંઇએ બારણાં ઉઘાડ્યાં નહિ. પછી તેણે આવી સભાને બરખાસ્ત કરી.

રાજા તો હવે છેક કોધાંધ થઈ ગયો. એણે થોડા દિવસમાં પાર્લમેન્ટને માજો દઈ વિસર્જન કરી, અને પછી એક જાહેરનામું પ્રસિદ્ધ કર્યું કે હવે પછી હું પાર્લમેન્ટ વિના રાજ ચલાવનાર છું. (ઇ. સ. ૧૬૨૬.) સર જોન ઇલિયટ અને ખીજા જે ઉપસા માધિયમાં આગેવાન હતા તેને પકડી મંગાવી કામ ચલાવ્યું. તેમણે જવાબ આપ્યો કે પાર્લમેન્ટના સભાસદ દાખલ અમે જે જે કામ કર્યું છે તેને માટે પાર્લમેન્ટ વિના ખીજા કાંઇને કાંઇ પણ અમને પૂછવાને અખત્યાર નથી, અને નથી અમે જવાબ દેવાના નહિ જ. કેદમાં મોકલ્યા તો ગયા, પણ તેમણે લેણમાત્ર પણ નમણું આપ્યું નહિ. સારી ચાલના જામીન આપો તો છોડીએ એમ કહ્યું તોપણ તે એટલું જ બોલ્યા કે તમારો એ માગવાનો કાંઇ અખત્યાર નથી. સર જોન ઇલિયટ તો એ ટેકમાં ને ટેકમાં એ ત્રણ વર્ષે કેદમાં જ મરી ગયો.

આ રીતે રાજાએ વચ્ચેના વિરોધ છેક જોશમાં આવી ગયો. ઇંગ્લાંડનો રાજમામલો જડમૂળથી દથળી ગયો. શાણા રાજાને પણ તે પાછો સમારી લેતાં બહુ પરસેવો ઉતરે એમ હતું. તો ચાર્લ્સનું શું ગળુ કે કુખતા વહાણને તે તરાવે ? એણે શું કર્યું તે અપણે જોઈએ.

પ્રકરણ ૨૩ મું.

પહેલો આલેખ.

ભાગ ૨ જો: ધ. સ. ૧૬૨૯-૩૮.

હવેથી રાજ્યએ પાર્લમેન્ટને કહાડી મુકી અગિયાર વરસ સુધી આપખુદીથી ઇંગ્લાંડનું રાજ ચલાવ્યું. એમાં એના મુખ્ય સલાહકાર ગણી શિવામ જે જણ હતા—વેન્ટવર્થ, જેને પાછળથી અર્લ ઓફ ટ્રેફર્ડ બનાવવામાં આવ્યો હતો, અને બિશપ (ધર્માધિકારી) હોડ. તેમની શુદ્ધિ તથા સ્વભાવને બળે આ સમયે રાજનો સંધળા કારભાર તેમને સોંપવામાં આવ્યો હતો, અને આગળ જે પરિણામ નિપજ્યું તેનું કારણ એ બેની સમિત્ર રાજનીતિજ છે.

ટ્રેફર્ડની શુદ્ધિ ને શક્તિ મહા મોટી, પણ પ્રકૃતિ કેવળ આશુરી હતી. વિચારમાં ઉંડો, મહેત્ત, સકલપનો દઢ, સમયને ઓળખનારો, કાર્યમાં કુશળ, ચપલ ને સર્વદા તક્ષીન, જાતીનો આધો, આગ્રહનો બંડાર પણ અહંભાવથી ભર્યો, ન્યાયઅન્યાયનો ખેપરવા, દયા કે પ્રેમ વગરનો, પ્રાણી માત્રના વિચાર તેમજ સુખ-દુઃખને ટુચ્છ ગણનારો, એ એક ભયંકર પુરુષ હતો. તે એક શ્રીમંત જમીનદારનો છોકરો હતો. મૂળથી જ એને રાજકાજમાં પેસી મોટા ચવાની બારે ઉત્કંઠા હતી. જીગ્સના દરબારમાં એણે ટેટલોક વગ મેળવ્યો હતો, પણ બકિંગહામને જાણ્યું કે એ કોષ દહાડો માર્ શાટલું કાઢી નાખે એવો છે, તેથી એને ઉંચે દરજ્જે ચડવા દીધા નહિ, અને આખરે અપમાન કરી હતો ત્યાંથીએ ખરતર્ફ કર્યો. તે પાર્લમેન્ટમાં બળ્યો અને તેનો એક આગેવાન થઈ પડ્યો. પણ બકિંગહામના મરણ પછી રાજને ખરા હેશીઆર માણસનો ખપ પડ્યો ત્યારે તેણે એને પોતાના દરબારમાં બોલાવી લીધો. એ રાજ-પક્ષમાં ગયો તે સમયે એના સાથી ધીરવીર પિમે જે બોલ કલા તે

ઇતિહાસમાં રમરણીય થઈ પડ્યા છે. 'તું' ખરાબ થવા તે તરફ જાય છે. વેન્ડર્થ, યાદ ગખને, 'તું' અમને છોડી જાય છે ખરો, તથાપિ તારા પડ ઉપર માયું 'ત્યાં' સુધી 'હું' તને છોડવાનો નથી. " પણ સત્તાના બૂખ્યા વેન્ડર્થને એટલું જ જોઈતું હતું. મંત્રીમંડળમાં બાબો કે એણે રાજા આમળ " પ્રજા તરફના સંબંધો પ્રતિબંધમાયી હું આપના રાજને સુકા કરીશ " એવી પ્રતિજ્ઞા લીધી, અને તેમ કરવાને તે શુદ્ધભાવથી ખાઈ પીને મંડ્યો. એની સૂક્ષ્મ બુદ્ધિએ જોયું કે ઈંગ્લાંડમાં આપખખત્યારી રાજા જે દારણથી થઈ શકતું નથી: એક તો ખર્ચને માટે લોકો પાસે પૈસા માગવા પડે છે તે, અને બીજી મોટી હરકત તો એ કે રાજા ખાતે કાંઈ બહાલી બ્રશ્ન રહેતું નથી. માટે તેણે એવો મનસુબો કર્યો કે મને તેમ કરી બહાલી બ્રશ્ન રાખવું, અને તેમ થઈ રહે ત્યાં સુધી સુકિતપ્રસુકિતએ પાર્લમેન્ટ પાસે નાણાં દહાવી ખૂબ કરકસરથી ખર્ચ ચલાવવો. એ બધું તુર્તાતુર્ત ઈંગ્લાંડમાં થઈ શકે એવું નહોતું તેથી પડે આપણાં ૩ મુખો થઈને ગયો (ઇ. સ. ૧૬૩૨). ત્યાં એણે થોડા વખતમાં લશ્કર તથા નાણાં માફે બેશું કર્યું. એનો વિચાર એવો હતો કે ઈંગ્લાંડમાં પણ એ પ્રમાણે થઈ શકે. ફ્રાન્સમાં પ્રધાન રીશલ્તી રાજનીતિથી આ સમાચાર રાજની સર્વોપરિ સત્તા આ રીતે જ જમાવવામાં આવી હતી, અને જો ચાર્લ્સમાં દહતા હોત અને તે રેફરેન્ડની જ સલાહ પ્રમાણે ચાલ્યો હોત, તો ઈંગ્લાંડનું રાજબંધારણ કઈ રીતનું થયાવા પામત તે કહી શકાતું નથી.

હોડ એ ચંચળ પણ ટુકડી બુદ્ધિનો એક દેશી વિદ્વાન હતો. એનો સ્વભાવ લોભ કે સ્વાર્થ ગંહિત પણ મહા મમતી ને કોડગતા ભરેલો હતો. એ ઐરિશ્કોમલ પંથના મતને હદપાર લઈ ગયો હતો. અને તે પ્રમાણે બધાને મનાવવા એ બહુ જ ઊત્સાહી હતો. જેમ્સે હોડને વધવા ન દીધેલો, કેમકે તે સમજતો હતો કે અતિ ઉન્પાતીઆ પ્રકૃતિ કોઈ દહાડા રાજને પણ ખરાબ કરે એવી છે. પણ ચાર્લ્સને

ધર્મપ્રકરણમાં એજ વિશ્વાસ કર્તાદર્તા ધર્મ પડશે. એણે પ્રેસ્ટરન ઈલાંડને મારી મેયડી એપિસ્કોપય બનાવવામે. આજ મીયાને દારુણ પ્રયોગો આરંભ્યા. આ ધર્મવિરોધ કેવો મોટો હતો તે નીચેની હકીકત ઉપરથી બરાબર લક્ષમાં આવશે.

એપિસ્કોપલ ન પ્રેસિમોરિયનના મતસેદ.—આ બંને પંથ પ્રેસ્ટરન્ટ એટલે રોમના ધર્માધિકાર વિરુદ્ધ હતા. રોમનું કહેવું એવું હતું ને છે કે ધર્મબોધ કરવામે અધિકાર ગુરુશિષ્ય પરંપરાની દીક્ષાને યોગે અમારો જ છે. વળી બાઈબલમાં કાંઈ બધી વાત નથી, અને હોય તોપણ તે તો ઈસુ ને તેના મુરીદો મૂઆ પછી દેટલેક કાળે કંકડે કંકડે બન્યું છે. ધર્મની મૂળ ક્રિયાઓ, પદ્ધતિ, વિચાર, સમજ, વગેરે અમે પરંપરાથી જાણીએ છીએ, અને તે જાણ્યા વિના જો કાંઈ ધર્મબોધ કરે તો તે મિથ્યા, કપોલકલ્પિત સમજવો. પ્રેસ્ટરન્ટ પંથે આ પરંપરાની વાત ન માની, ને બાઈબલમાં હોય તે જ ખરૂં એમ કહી લીધે જુદો પડ્યો. હવે બાઈબલમાં શું કહ્યું છે તેનો નિર્ણય કરનાર કોણ ? રોમ તો કહેવું જ આવે છે કે પીટરની માદી પ્રેસ્ટરન્ટોનો જવાબ તો આ જ હોઈ શકે કે પ્રથમ જુદિ (Private Judgment) એટલે પોતપોતાની સમજ; અને હાલ એ જ પ્રેસ્ટરન્ટ પંથનું ખસ લક્ષણ ગણાય છે. આ રીતે પ્રથમ જુદિના અધિકાર સિદ્ધ થયો તો પછી એક માણસનો બીજને ધર્મની બાબતમાં જમાણું કરવાનો રો હક્ક છે ? સમજાને ધર્મની બાબતમાં સંપૂર્ણ જુદ જોઈએ. આ વાત આપણે તો પ્રત્યક્ષપ્રમાણ જોવી જાણીએ છીએ. પણ યુરોપમાં હજી તે કોઈના સ્વભાવમાં પણ નહોતી. સઘળા પોતાનો ધર્મ બીજ પાસે મનાવવા બગાટકાર વાપરતા, પછી તે કેથોલિક હો, એપિસ્કોપલ હો, કે પ્રેસિમોરિયન હો.

ઈંગ્લાંડમાં તો આપણે જોઈ ગયા કે પોપની પાસેથી ધર્માધિપત્ય છીનવી લઈ રાજ એ પોતાની પાસે, રાખ્યું. ધર્માધ્યક્ષને રાજ નીમે અને તે જોને દીક્ષા એટલે કાંઈ વિધિપૂર્વક પરવાનગી

આપે તેનાથી જ ધર્મજોષક થઈ શકાય. આ પંથને એપિસ્કોપલ કહે છે, કેમકે તેમાં ધર્માધ્યક્ષની પાસેથી દીકરા લીધા વિના ચુરુ થવાનું નથી. ધર્મમુદ્રારા આ પંથમાં ઘણા દાખલ થયા, પણ તે રાજની આગથી જ. પ્રોટેસ્ટન્ટનું ખરૂં લક્ષણ જે પૃથક્ સુદ્ધિનો અધિકાર તે તો કેથોલિક માર્ગની પેઠે અહિં પણ શૂન્યનો શૂન્ય જ રહ્યો. આ જોઈ ઘણાંને વિચાર સમયે કે આપણે ધર્મપ્રકરણમાં જમદગુરુ સરખાનો અધિકાર દહાડી નાખ્યો, ને આ એક રાજનો માનવો પડે છે એ કેવું વિપરીત ! ઈંગ્લાંડમાં રાજના ધર્માધિપત્યને માટે જે આટલી બધી લડત ચાલી હતી તેનું મૂળ કારણ આ જ. જેઓ ભક્તિમાં શ્રદ્ધા હતા તે તો મદદ મહા દુઃખ ખમીને પણ પર્વતે જુદા પડ્યા, ને પોતપોતાને પસંદ પડતા ચુરુ કરી બેસા. આ પ્રમાણે જે મોટો પંથ નીકળ્યો તે પ્રોટેસ્ટન્ટિયન કહેવાય છે, ને તે નામ આ ઉપરથી પડ્યું છે કે તેમાં ધર્મચુરુની નીમણૂક રાજ કે ધર્માધ્યક્ષથી નહીં પણ ધર્મસમાજની તર્ફથી જ થાય છે. પ્યુરિટન વગેરે આ પંથની અનેક શાખાઓ થેડા વખતમાં પડી ગઈ, તોપણ ધર્માધ્યક્ષ તરીકે દીક્ષિત ચુરુ જ જોઈએ: તેના વિના બીજા કોઈથી ધર્મક્રિયા કે પ્રયોધન થઈ ન શકે એ પ્રકારની બધીનો સ્તિરસ્કાર, એ તે સર્વ શાખાનું સામાન્ય લક્ષણ હતું.

લોકો જે રાજનું ધર્માધિપત્ય કમૂચ રાખ્યું હતું તે એમ સમજાવે પણ ખરૂં કે ધર્મ જેના અમાધ વિષયમાં માણસની સુદ્ધિ ઉપર કાંઈ અંકુશ* તો જોઈએ. સૌ સૌની મરજી પ્રમાણે ધર્મપુસ્તકના અર્થ કરવા એમે તો તેઓ ઓડનું ઓડ કરી નાંખે, અને જને દહાડે જણ જણના ધર્મ જુદા થઈ જાય. માટે ધર્મજોષ તો નીમેલા માણસોએ જ કરવો જોઈએ. એ ધર્મચુરુઓને નીમે કાણ તો કે રાજના માટે રાજ ! સંસારનાયક જે રાજ તેને ધર્મપ્રકરણમાં કાંઈપણ

* આ વિચાર બેશક પ્રોટેસ્ટન્ટ પંથના મૂળ પાયાથી વિરુદ્ધ અને રામન કેથોલિકને વધારે મળતો છે. તોપણ એમાં એ કાંઈક તો સત્ય-વેદનું છે ખરૂં.

અધિકાર શા માટે હોયો જોડો ? આ સવાલનો જવાબ ઇંગ્લાંડના પાદરીઓએ કેટલેક કાળે જોગી કહાડ્યો કે રાજા એ ઇશ્વરને ત્યાંથી મુક્તર થઈ આવેલો પ્રજાનો સર્વે બાબતમાં અધિપતિ છે. એની આજ્ઞા ઉલ્લંઘવી તે ઇશ્વરની આજ્ઞા ઉલ્લંઘવા બરાબર છે. રાજા જે કહે, જે કરે, તેના તે ઇશ્વરને ઘેર જવાબદાર છે ખરો, પણ પ્રજાને જવાબદાર નથી; પ્રજાએ તો તે વલુગોદયે માથે જ ચડાવવું જોઈએ. આ રીતે ધર્મમાં રાજાનું અધિપત્ય કબૂલ રાખવાથી રવાનાવિક રીતેજ રાજાનો ઇશ્વરી હક્ક વગેરે અનેક વાતો પાછળથી નીકળી, જે એપિસ્કોપલ પંથને પ્રાણ સમી વર્ષ પડી. એ જ રીતે બીજી તર્ફથી દીક્ષાનો મહિમા પણ ધીમે ધીમે આ પંથમાં બહુ વધતો ગયો. તે વિધિપૂર્વક દીક્ષા એ મુગ્ધજ્ઞાને પમાડનારો અવસ્યનો, ઇશ્વરનિમિત્ત અને ઇસુથી જ અસ્પર્શિતપણે ચાલેલો આવેલો સંસ્કાર મથાવા લાગ્યો. દીક્ષા વિના ધર્મમોષ કરવો એ નિષિદ્ધ અને બહુજ બોહું મનાયું. તેમ પ્રેસ્બિટેરિયન વગેરે સંપ્રદાય પણ જેમાં અદ્વિતિય શુદ્ધિ ધર્મમોષ કરતા તે ધર્મસંસ્કાર કરાવતા તે પાંખડી તે નિહાંદન કરતા જોમ મથાવા લાગ્યા. મિશન લોકે આ ઉપરાંત પણ કેટલેક વધારા કરીને એપિસ્કોપલ મનને કેથોલિકને ઘણી રીતે મળવું દેખાય એવું રૂપ આપી દેવા માંડ્યું. કેથોલિક સંપ્રદાયની ઘણી વિધિ પદ્ધતિઓ એને પસંદ હતી, કેમકે તેને છેક પ્રાચીન ધર્મપરંપરાથી ચાલી આવેલી અને ભક્તચરિત્રને ઉત્તેજક તે મળતો હતો. અને તે ઇંગ્લાંડમાં પાછી દાખલ કરવાને એ ધણો ખંતી હતો. મૂળથી જ ધર્મના એકબે મારે કેટલીક ક્રિયાઓ તો એપિસ્કોપલ પંથમાં કેથોલિકની રહેવા દીધી હતી, અને તે આવા ધર્માધ્યક્ષની સત્તાથી આ સમે જોડવી વધી પડી કે તે જોડે ઇંગ્લાંડમાં મોટો પોકાર ઉઠ્યો. પણ તે પોકારને ન ગણકારતાં, વિચારણાનનાને માટે

* જનમંડળના પ્રતિનિધિ દાખલ રાજાને એ અધિકાર ખરો, પણ પ્રજામતથી જ્યાં રાજ્ય ચાલતું હોય ત્યાંજ.

બહુ દરકાર નહિ પણ કિંચિત્કાંના ઐશ્યને માટે અતિ આગ્રહી આ આચાર્યે બીજા ઉપર પણ જળાત્કાર વાપરવા માંડ્યો.

ધર્મ સંબંધી બુદ્ધિમંત્ર—આ વખતે થયો તેની વિગત બહુ બારે છે, પણ તે લખવાની જરૂર નથી. લોકો ત્રાહે ત્રાહે કરવા લાગ્યા કે આ દેશને રોમન કેથોલિક કરી નાખ્યો, અને આ મને “રોમિશ” કે “પોપરી” એ નામનો જ ઇન્કેબોને એટલો બધો તિરસ્કાર હતો કે તેટલો મુસલમાનોને કાફર સબ્દ ઉપર પણ નહિ હોય. તેઓ રોમિશ માર્ગને મહા અધર્મી—સર્વ પાપનું મળ સમજતા. પોપમે તો તેઓ સૈતાનનો અવતારજી મણતા. રોમિશ ક્રિયા, રીતભાત કે પોશાક જેતાં પણ તેમનો પિત્તો એવો ઉઠતો હતો કે તેઓ દીન દીન કરીને ઉઠતા. ન ચાલ્યો રોમિશ જેવી જરૂર પણ કોઈ ક્રિયામાં સામેલ થવું પડતું, તો હિંદુને મુસલમાન કપાઈ જેવું વસમું લાગે, તેણે જ આ પ્યુરિટન લોકને લાગતું. રોમિશ માર્ગનો એક જીટો પણ લેવા કરતાં પ્રોતાનાં માત્રમિસકત, ગૈરા-છાકર્ગ, વતન ને ગ્રાણ્ય સુધ્ધાં ઓવા તેઓ વધારે તત્પર હતા.

વિદેશ વાસ—આ સમયે ધણા લોક, કુટુંબ સહિત ઇંગ્લેન્ડ માંથી નીકળી છેક અમેરિકામાં જઈ વસ્યા. તે પહેલાં પણ કેટલાક લોક ત્યાં જઈને વસવા લાગ્યા હતા, પરંતુ આ સમયે તો એ ભરતી બહુજ વધી. એકજ વરસમાં ત્રણ હજારથી વધારે માણસ ત્યાં જઈ વસ્યું એમ અટકળવામાં આવ્યું છે. આ દેશવટો લેનારમાં કેટલાક તો મોટાં ખાનદાન, ધનવાન, વિદ્વાન ને મહા સદ્ગુણી નેતા પુરુષો હતા. પોતાનો ધર્મ સાંચવવાનીજ મતલબે સંઘર્ષ છોડી સમુદ્ર પાર આ મહા અરણ્યમાં આવીને તેઓ વસ્યા. આવા લોક ત્યાં જઈને વસે તે મુશ્કેલ વ્યાખ્યાદ થયા વિના કેમ રહે, અને તે સ્વતંત્રતાનું દુનિયામાં પ્રથમ સ્થળ યદ્યપિ પહે નેમાંયે શું આશ્ચર્ય ? સ્વતંત્ર સંસ્થાનવાળા હાલના ઉત્સાહનિધાન યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સના અમેરિકનોના પૂર્વજો આ ધર્મવીરોજ હતા.

રાજકીય જીવન—પણુ જરાજર વર્ણવતાં પાર આવે તેમ
 નથી. પાર્લમેન્ટ ન બોલાવવી એમ નિશ્ચય કર્યા પછી પૈસા ક્યાંથી
 લાવવા એ રાજને મોટો સવાલ થઇ પડ્યો. પરદેશ સાથે લડાઈએ
 ચાલતી હતી તે તો અલગત બધ જ કરી, પણુ તોયે બહાલી
 ખર્ચ કરવો ક્યાંથી ? ઈંગ્લાંડના રાજની બહાલી ઉપજ થોડી હતી,
 અને તેથી ગમે એટલી કરકસર કરે તોપણુ તે વડે કાંઈ રાજને
 ખર્ચ ચાલે નહિ. માટે પૈસા કઢાવવા રાજએ તરેહવાર રસ્તા પકડ્યા.
 સરકારી ઝાગીરનો મૂળ કાયદો તાળે કરી ઝાગીરદારને તાકીદ આપી
 કે સરકારી નોકરી કરવા આવો, કે નહિ તો તે બદલ અમને દંડ
 બરો. તેમનાં ખતપત્રો મંગાવી તેમાં હળદો વાંધા કઢાડ્યા ને તે
 બહાને તેમની પાસે કેટલુંક નાણું ચોક્કસ. જંગલ ખાતું ઉછ
 કરી, સરકારી જમીન તમે ખચાવી પડ્યા છો એમ કહી, તેની કીંમત
 ભરી લીધી. લેન્ડમાં કેટલાંક પરાં બંધાઈ ગયાં હતાં, તેવું બેચબાકું
 આપે. કે તમે તમારો ઇમતો ઉઠાવી જાઓ એવો હુકમ કર્યો. કૃષિ-
 સિદ્ધા ઉપર રેર નહોતું, તોપણુ નાણાં કઢાવવાની મતલબે તેમની.
 સામે જે પહેલું સખ કાયદો થયેલા હતા તે રાજએ અમલમાં
 આણવા માંડ્યા. ઇન્સાફની કારોને તો નાણાની ટંકરાળ જ બનાવી
 દીધી. જેને તેને કાંઈ બહાને પટ્ટી ચીરવો; એજ તે કારોતું કામ.
 થઇ પડ્યું. ફટાર એખરનો અધિકાર હદપાર વધારી દીધો, ને તે
 દરેક બહાને સમજાને દંડવા લાગી. આટલું કરતાં પણુ ઉપજ તો
 થોડીજ થઇ, ત્યારે કાયદાનો ખુલ્લો લાંબ કરવા માંડ્યો. ઇજારાને
 ધારે ઇલિઅબેથે કહાડી નાખેલો, જેએ કાયદો કરી રદ કરેલો,
 ચાર્લ્સે પડે તે કાયદો ફરીથી મંજૂર કરેલો, તોપણુ હાલ પાછ-
 દરેક વસ્તુના ઇજારા એ આપવા લાગ્યો. પણુ ચાર્લ્સને ક્યાં બોલ્યાને
 બુધ હતો. "હક્કની અર્જ" માં એણે જે જે હક્કો કબૂલ રાખ્યા-
 હતા તે એ ઉઘાડેછાંજે તોડવા લાગ્યો. બજાત્સરે ઉછીનાં નાણાં
 લીધાં, પાર્લમેન્ટ નામંજૂર કરેલા નેરા ઉપરાંચાં, અને બિનકાયદે

સોડાને કેદ કર્યા. પ્રાચીન કાળમાં ત્યારે કેન ચાંચીઆનો બહુ લો
હતો, ત્યારે તેની સામે બચાવ કરવાને માટે વહાણુ વેરા લેવાતો
હતો; ત્યારથી ઇંગ્લાંડને બહાલી નૌકાસેન ચલુ, ત્યારથી એ વેરા
બંધ પડ્યો હતો, તે પણ હાલ ચાલ્સે પાછો તાલે કર્યો, અને તે
અગર જે અસલ બંદરોના જ લોકો પાસેથી લેવાતો હતો, પણ
એણે તો સધળાં ગામમાંથી બળાતકારે ઉધગવવા માંડ્યો. દેશબંધ
કેમ્પડને આ પ્રસંગે પણ જુલમની સામે જખરી બાથ બીડી
ચોતાને માથે વીસ શિલિંગનો વેરા આવ્યો ને આપવાની ના પાડી,
અને હજારે રૂપિયા ખર્ચી પ્રજના હક્કને માટે છેલ્લું નીકાર
સુધી લડ્યો. એ મુકદ્દમા ચાર મહીના સુધી ચાલ્યો. છેવટે મુકદ્દમા તો
મારમાંના સાત ન્યાયાધીશોએ એકમત થઈ એની વિરુદ્ધ જ આંખ્યો,
પણ બેરિસ્ટરોનાં ભાવણુ અને હુટન તથા ફૂલ નામના જે બહાદુર
ન્યાયાધીશોએ એના લાલમાં જે વિચાર આપ્યા, તે ઇલાકને પ્રકટ
થવાથી બધાની ખાત્રી થઈ કે આ કેવળ અન્યાયનો વેરા છે. આ
મુકદ્દમામાં રાજા તર્ફના બેરિસ્ટરો તથા જડને એમ બોલ્યા હતા કે
ગમે એવો કમરો હોય પણ રાજાની સર્વેર પરિ સત્તા તેથી કાંઈ રદ
થતી નથી. આ વાત છેવટે ચાલ્સેના ધણા જ ગેસલાલમાં હિતરી:
કેમકે બધાની ખાત્રી થઈ કે આપણે મને એવા કાયદા કરાવીશું પણ
તે તો આ રાજા જીવે ત્યાં સુધી રદજ મથાવાના.

પરચુરણુ જુલમના હવે એક જે દાખલા આપીએ છીએ.
દાકતર લેટન નામના એક રેકૉચ પાદરીએ બિરાપોના અધિકાર
વિરુદ્ધ એક કોધાધ પુસ્તક લખ્યું અને તેમાં રાણીને મૂર્તિપૂજક
ગંગે ગાળો દીધી તે ઉપરથી તેને કેદ પકડ્યો, *પિલરીમાં ધાલ્યો,
ફટકા માર્યા, ઝમ દીધા, નાકકદો ખનાવ્યો, દસ હજાર પાંડ દંડ્યો
ને પાંજી બંધીખાનામાં નાંખ્યો. ન્યાંથી અગિયાર વષે લાંબી પાલ-

* હેડના જેવો પણ જેમાં ડાહું ને જે કાચ પૂરવામાં આવે
એવો શિક્ષા કરવાનો એક માંચો.

મેટાં છોડ્યો ત્યારેજ તે બાપડો છૂટ્યો. એક જોરિસ્ટર નાટકો,
ગાનતાન, નાચરંજ વગેરેની માથે એક દગ્ગર પૂજનું છેક ગાડું
પુસ્તક ઇપાવ્યું તેપરથી તેને બાંડખોર ટેરવી તેની મનદ છીનવી લીધી,
પિયરીમાં ઉભો રાખ્યો, અને કાન કાપી નખાવ્યા, ભારે દડ ક્યેઈ
અને તે સાથે વળી જન્મકેદની શિક્ષા ! પણ એ જોરિસ્ટર ક્યાં કરે
એવો હતો ? કેદખાનામાં પડ્યા પડ્યા પણ એણે આજોનો વર્ષાદ
વરસાવનું એક ચોપાનીયું બહાર પાડ્યું. તેમાં એણે જ ટેરવ્યું કે
બિરાપો (દીક્ષિત ધર્માધ્યક્ષો) જાનના વરુ ને સેતાનના મેનાપતીઓ
છે. આવા મૂર્ખાઈ જાણેલા પણ મદોન્મત લખાણ ઉપરથી માન્ય પડે
છે કે પ્રજાપ્રકોપ ઇસ્લામમાં જાગવા માંડ્યો હતો, કેમકે તેનું પ્રથમ
લક્ષણ છાપખાનાનો ઉભરોજ છે. ખીલુ એમ પણ જણાય છે કે
આ પ્રજાપ્રકોપનું મુખ્ય કારણ રાજનો ધર્મસંબંધી દુરુસમી જુલમ
એજ હતું. પણ રાજનો એપિસ્કોપલ પથ માટેનો મમત પૂરિતનોના
મમત જોટલો જ સતેજ હતો. ઘસુ ખ્રિસ્તની આશ્રમમાં-ઇસ્લામમાં
તેમ પૂરોપમાં જુદા જુદા મમતી ધિરતી પથોમાથે અન્યોન્ય મતાંતર-
ક્ષમા (tolerance) નો મહામત્ર સ્વીકારાય તે પહેલાં સજ
વર્ષો અને દાયકાઓ સુધી ચોરીની નદીઓ વહેવાની હતી.

પ્રકરણ ૨૪ મું.

પહેલો ચાટર્સ.

ભાગ ૩ બો : ઇ. સ. ૧૬૩૯-૪૦

આ રીતે પાર્લમેન્ટ વિનાના જુલમી રાજથી લોકોના જીવ
એવા ઉશ્કેરાઈ રહ્યા હતા કે એક ચિનગારી પડે તો મોટો ભગ્ન

કરી હતી. પ્રતિજ્ઞા એવી હતી કે: “ પોપરી માનવી નહિ, અને તે, માનવાનો ખજાતઘર થાય, તો ખધાએ એક સપમા રહી મરતાં મુઠ્ઠી લઇશુ, પણ ધર્મબદ્ધ તો થવું નહિ જ. ”

ખંડ—આ પ્રમાણે આખા દેશ કડકડીને ઢિભો થવાની તૈયારી કરવા લાગ્યો, ત્યારે ચાર્લ્સે એકી પોતાના કેટલાક દુકમ પાછા ફર્યા. પણ માણસની આખ ફાટ્યા પછી તે કાદના હાથમાં ગ્રહિત નથી. રાજાને પૂછ્યા વિના ઝાકસમેશ સામાન્ય સભા મળી. એ સભાને રાજાના પ્રતિનિધિએ વિસર્જન થવાનો દુકમ ક્યો તે પણ તેણે મણકાં નહિ અને એપરકોપસી, હાઇકમીશનની ઠાંટ, માર્ચનાં ચોથી તથા પંદરત એ બધું તમામ કહાડી નાખ્યું એવા પોતાની મેળેજ ઠરાવ કરેલા વળી કેટલાક ડહા જાત કરી લીધા, લોકાંની ખુશી તૈયારીઓ આરંભી, અને ક્રાન્સ જોડે તથા ઇન્કાઇના નારાજી લોક સાથે દુખા સદેશા ચલાવવા માંડ્યા. ચાર્લ્સે પણ લશ્કર ભેળું કર્યું, અને તે લશ્કર તેમની સામે ગયો. (ઇ. સ. ૧૬૪૯.) પણ ઇતરિક આગળ ત્યાં બંને પક્ષનો મેળાપ થઇ ગયો, ત્યાં રાજાને માલમ પડ્યું કે હાલ લડવાથી કાંઈ ફાયદો થવાનો નથી તેથી, તમે જે માગો છો તે માટે કબૂલ છે. એમ કહી કાલકરારની વિગતો મુંઝવે કરવાનું કામ ત્યાંની પાર્લમેન્ટ તથા સામાન્ય સભાને સોંપી એ પાછો વળ્યો. પણ એની દાનત ચોકખી નહોતી. એટલું કબૂલ કર્યું તે ફક્ત નાચારીએ જ હતું. એણે આપદોડમાંથી વેદેફરને તાકીદે બોલાવી લીધો. એ ઉપરથી સાફ જણાયું કે લશ્કરની જમાવટ થાય કે પાછો જીકમ કરવાનોજ વિચાર એના મનમાં હતો. આ જોઇ રહેડાલોડની પાર્લમેન્ટે ધર્મ સળધી જે તકરારો હતી તે ઉપરાંત રાજાનો અખત્યાર જોણે કરનારી એવી આગળો કરવા માંડી, કે રાજાના પ્રતિનિધિએ ખીજવા જાત તે ચાર્લમેન્ટને બરતક કરી. પણ આવે મને એની બરતક કરી એમ હતું. તેઓ પોતાનું કામ કરે અને રાજા સાથે ખરેખરી લડાઇ ચલાવવા.

ચોથી અથવા ટુંકી પાર્લમેન્ટ—આ લક્ષ્મી ચલાવવાને આટે જોઈતાં નાણાં પાર્લમેન્ટ વિના મળવાનો કાંઈ પણ સંભવ રહ્યો નહોતો, તેથી ચાંસ્લે આખરે હારીને અગ્નિચાર વરસે ચોથી વારની પાર્લમેન્ટ બોલાવી. (ઇ. સ. ૧૬૪૦.) ઇ-આંડમાં આટલી આટલી આંપઅખત્યારી રાજ્યએ ચલાવી હતી તે, બધું વિમરી જઈ, આ પાર્લમેન્ટ નાણાં આપવાની જ વાત કરવા બેસે, એ બનતું અશક્ય હતું. તેણે આવી, એક દોકડો પણ આપવા પહેલાં, હમેશની માફક પાછલા જુલમની દાદ દહતાથી માગી. સ્કોટલેન્ડ સાથેની લક્ષ્મી ત્રણ દેવાની પણ મામણી કરી. રાજ્યએ આવે અગ્નિને સામે પણ કાંઈયે નિમજલ ન કરતાં તેને પાછી એક મહીનામાં જ વિસર્જન કરી, અને તે ઉપરથી એ ટુંકી પાર્લમેન્ટ કહેવાય છે.

હવે ઇંગ્લેન્ડ લોકનો પણ ધણા વખતથી કબાઈ રહેલો જુસ્સો બહાર નીકળવા લાગ્યો. લે દનના દુશનદારોએ હડતાલ પાડી બિશપ હોડના મહેલ ઉપર ચડી જઈ બહુ તોફાન કર્યું. સેન્ટ પોલના દેવળમાં ઘુસી જઈ ત્યાં હાઈ કમીશનની કારટ બેસતી હતી તેને હાંકી મુકી, ખુરશી ટેબલોના ચૂરેચૂરા કરી નાંખ્યા, અને “ હવે બિશપ નહિ, હાઈ કમીશન નહિ, અમારે એમાંનું કંઈ નહિ, ” એમ પોક્કરતા નીકળ્યા. ઇ-આંડના બીજા ભાગેની મનોરુત્તિ પણ એવી જ હતી. રાજ્યએ જે સિપાઈઓ ભેગા કર્યા હતા તે લોકમાં જ ધર્માભિમાન એટલું બધું હતું, કે પોતાનો જમાદાર પોપિશ મતનો છે એમ લાગતું કે તુર્તજ તેને હાર કરતા, સ્કોટલેન્ડના બળવાખોરને શ્રમદુઃખી ગણતા, તેની સામે લડવા જવું બહુ વસમુ લાગતું, અને લાગ દાવે તુર્ત નાશીને પોતાને મામ જતા રહેતા.

પાર્લમેન્ટને વિસર્જન કરી તે વેળા એક અનુભવી પ્યૂરિટને રાજવીજ કહ્યું કે એકવાર ધણું ભુંડું થવું જ જોઈએ, કે આખરે તેમાંથી રૂઠું ફળ નીકળે. ખરે, રાજ્યનો જીવ્ન હજી બહાર જાય ત્યારેજ પ્રજાપ્રેક્ષા ઉઘો થાય છે. સમો બહુ જારીક હતો. કેટલાં

દેખાણે ઇન્કેનેની ગોંદલી ઉભરાવા લાગી હતી. રકોટલાડ તો ખુબ
ખંડ કરાને જ ઉભું હતું. રે એટલું જ નહિ, તેના લશ્કરે હદ છોડી
ઇન્કેલાડમાં પ્રવેશ કર્યો હતો, ન્યૂમેસલ વગેરે કેટલોક ભાગ કબજે
કરી લીધો હતો, ને ત્યાંથી દોહણુ દલાવાં હતાં કે અમારી માગણી
પ્રમાણે આપો તો અમે સલાહ કરવા નિષ્કાર છીએ. અને ઇન્કેલાડની
ખૂદ રૈયતની લાગણી આવે સમે રાજ કરતાં એ ખંડખોરાના તક
વધારે હતી. એ અમીરાએ તો હાથોહાથ રાજને અરજ આપી કે
તમારે રકોટલાડ સાથે સલાહ કરવી જોઈએ. રકોટ સેના તો આગળ
આવી જ આવતી હતી. હવે શું કરવું ? અમીરાની મહા સલા
જોલાવી; પણ તેમણે ગર્વાનુમતે એમ કહ્યું કે મમમ પાર્લમેંટ જો-
લાવ્યા વિના કંઈ થઈ શકે નહિ. રાજ હવે શું કરે ! હાર્યો; મમત
મુકયો, ને ખરાબી થાય છે એમ મનમાં ભણનાં છતાં એણે નાચારી-
એ પાર્લમેંટ જોલાવવાના હુકમ દલાડ્યા. (ઇ. મ. ૧૬૪૦.)
આ “ લાંબી પાર્લમેંટ ” કહેવાય છે, કેમકે તે છેક ઇ. સ. ૧૫૫૩
સુધી ખેડી, અને રીતસર તેનું વિમર્જન તો છેક ઇ. સ. ૧૬૬૦
માં જ કરવામાં આવ્યું. આ પાર્લમેંટ આવી ત્યાંથી રાજની મત્તા
પરવારી એમ મહેજવું.

પ્રકરણ ૨૫ મું.

પહેલો આદર્શ અને લાંબી પાર્લમેંટ.

તા. ૩ નવેમ્બર ૧૬૪૦ થી ૧૦ જાન્યુઆરી ૧૬૪૨.

લાંબી પાર્લમેંટ પ્રથમ એકી થઈ તે સમે રાજએ લાપણુ
ક્યું કે બને પક્ષે હવે એક બીજનો અણુવિશ્વાસ કહાડી નાખવો.
ગમના આ જોય ખગ દીવના હતા, પણ હવે એક બીજનો

વિશ્વાસ પડે એ દેવળ અસક્ય હતું. રાજ્યએ આગ્રહ કર્યો કે રફોટ
 લોડા ચડી આવ્યા છે તેનો કાંઈ વિચાર કરો. મણુ પાર્લમેન્ટે તે ન
 ગણ્યારતાં રૂબરૂ દુન્ય નિવારણનું જ કામ પહેલવહેલું લીધું.
 રફાર ચેમ્બર, હાઇકમિશન વગેરે જુલમ કરનારી ઠારોને એકદમ
 કહાડી નાખી, અને જે જે લોકોને તેઓએ કેદ કર્યા હતા તેને છૂટા
 કર્યા; વહાણવેરા ગેરકાયદેસર કરાવ્યો, અને હુમખાની સામે હુકમ-
 નામું હતું તે રદ કર્યું. જે જે સરકારી અમલદારોએ જુલમ કર્યા
 હતા તેની તપાસ કરી ગામે ગામથી પત્રક મંગાવવા માંડ્યાં, જેથી
 રાજપક્ષમાં ભારે ભંગાણુ પડી દેટલાક મોટા અધિકારીઓ બીહીને
 દેશપાર જતા રહ્યા; અને હોડને કેદખાનામાં પૂર્યો. પછી કાયદો કર્યો
 કે પાર્લમેન્ટ ત્રણ ત્રણ વર્ષ ભરવી જ જોઈએ, અને જો. રાજ્ય
 નિમંત્રણપત્રો ન મોકલે તો બાર અમીનોએ બેગા થઈ એમ કરવું,
 અને તે પણ તેમન કરે તો મન આપવાનો અધિકાર ધરાવનારાઓએ
 પોતપોતાની મેજેજ પોતાના સલામતો ખસંદ કરવા અને તેમણે
 આવી પાર્લમેન્ટ ભળવી. (૯. સ. ૧૯૪૧.)

રૂફોટના શિરચ્છેદ—પિમં આ સમે પાર્લમેન્ટમાં સીથી
 અનુમતી ને અમરદાર માણસ હતો. એની ઉંમર હાલ ૫૬ વર્ષની
 થઈ હતી, અને પાર્લમેન્ટમાં બેસતાં એને ૨૬ વર્ષ થયાં હતાં. એણે
 ઘણી ધણીવાર રાજ્યની સામે બાથો બીડી હતી, અને તેમ કરવાથી
 એક બે વાર કેદખાનામાં પણ ગયું પડ્યું હતું. હાલ એના જૂના
 સાથીઓ ધણાખરા મરી પરવાયાથી પાર્લમેન્ટનું નાવ એને જ ભરેસે
 હતું. પણ તેને તરાવવા એ સંપૂર્ણ શક્તિમાત્ર હતો. એ ધણો ગંભીર,
 દીર્ઘદૃષ્ટિનો પુરુષ હતો, અને જે વેન્ટવર્થને જુલમની મતિ કહીએ
 તો એ સાક્ષાત્ ધર્મનો અવતાર હતો. કાયદાનું કેમ રક્ષણ કરવું
 એજ તર્ક એનું હલ હતું. વેન્ટવર્થ પ્રથમ રાજપક્ષમાં ગયો ને
 વેળા એણે પોતાની દીર્ઘદૃષ્ટિથી તેને જે ભવિષ્યવાણી કહી હતી તે
 સાચી પાડવાનો સમય હાલ આવી પહોંચ્યો હતો. ચોતરૂથી

લોકમાં પોકાર ઉઠ્યો કે સ્ટ્રેફર્ડને તો દેહાંત દંડની શિક્ષા થઈ જોઈએ, અને તે કચાવવાનું કામ પિમે હિંમતથી પોતાને માથે લીધું. બર પાર્લમેન્ટમાં એણે રાજદ્રોહનું તહોમત તેની ઉપર મૂક્યું. એની દરખાસ્ત બહાલ રહી, અને તે લઈને તે અમીરોની સલામત મળ્યો. ત્યાં વાદવિવાદ ચાલે છે એટલામાં સ્ટ્રેફર્ડ ત્યાં દોડ્યો આવ્યો, પણ આવ્યો તેવો જ એને પકડીને કિલ્લામાં મોકલાવી દીધો. પાર્લમેન્ટના અગ્રેસરો સ્ટાટ લસ્ટર સાથે પત્રવ્યવહાર ચલાવે છે તે માટે રાજદ્રોહી છે, એવું સાચું તહોમત તે મૂકવા માગતો હતો, પણ તેને કોઈએ બોક્ષવા દીધો નહિ, અને જેમાં મળ્યો ત્યાંથી તે કદી છૂટવા જ પામ્યો નહિ. રાજા તો આ જોઈ લચલીત થઈ ગયો. સ્ટ્રેફર્ડની સામે રાજદ્રોહનું કામ રીતસર ચાલવા માંડ્યું. તેણે પોતાને બચાવ પોતે જ ધીરજ તથા ચતુરાઈથી કર્યો. છેવટના બાપણ વખતે એ મદદ હતો તોપણ ઉભો થઈ અઢી કલાક સુધી બોલ્યો, અને પોતાની ઉપર રાજદ્રોહનું તહોમત મૂક્યું હતું તેનું મનમાનતા રીતે ખંડન કરી. એવું તો અસરકારક બાપણુ આપ્યું કે બધાને આંખમાં આંસુ આવ્યાં, એના શત્રુઓને પણ દયા આવી, અને પિમ પણ તેની નજરે નજર મળી ત્યારે ગળગળો થઈ ગયો. પણ કરવું શું ? જો દયા કરવા બાધ છે, તો આખા દેશની સ્વતંત્રતા હાથે છે. પિમની તો મળથી તકરાર એ હતી કે કાયદાને આધારે રાજા છે, અને તેથી જ કાયદાનું નિકંદન કરવા માગે છે તેણે રાજાનું નિકંદન કરવા માંડ્યું એમ સમજવું જોઈએ. એણે તો એમ પણ કહ્યું કે આપચખત્યારી રાજા રાજાના જનને નુકસાનકર્તા છે, અને એશિયા ખંડના જુલમગારોના શા હાલ માથે છે તે ઉપરથી સાદું માલમ પડે છે કે જે રાજા આપચખત્યારી સત્તાને ઉત્તેજન આપે છે તેના પરિણામે જન મથા વિના રહેતો જ નથી. પણ અમીરોની સલામત એ તકરાર રાજદ્રોહના કાયદાની ચોક્કસ કલમને બંધબેસતી ન લાગે તેમાં નવાઈ નથી. તોપણ તેમનો જે વિચાર સ્ટ્રેફર્ડને ઝોડી કેવાનો

ચાલે એમ સમજતું નહિ. પાર્લમેન્ટે રાજકોહના મુર્દમાને બદલે એ પ્રકરણને બીજું રૂપ આપ્યું જેથી રાજકોહનો યુનોઈ સાબીત કરવો ન પડે અને તોપણ રૂઢેરૂંડને સજા એની એ થાય. આમની સજા એ એને એ શિક્ષા કરવાનો ખરડો ધડી અખીરા તર્ફ મોકલ્યો અને તેમણે તે ઉપર સહીઓ કરી રાજા તર્ફ રવાને કર્યો. બહાદુર રૂઢેરૂંડે રાજાને હાથી મોકલ્યું કે આપનો લાલ્સ થતો હોય તો હું મરવાને તૈયાર છું. ત્યારે રાજાએ છેક જ ન છુટકે પણ તે ખરડા ઉપર મહી કરી પોતે તેને એકથી વધારે વાર આપેલાં વચનને ધોષ પીધા. ત્યારે રૂઢેરૂંડે ઉપર શિરચ્છેદનો હુકમ આપ્યો ત્યારે તે બાહ્યબલુ આ વચન બોલી લીધો કે “રાજાએનો વિશ્વાસ કરીશ મા. માણસોનો વિશ્વાસ કરીશ મા, કેમકે તેમના બોલમાં કંઈ સત્યમતી નથી.” (તા. ૧૨ મે ૧૬૪૧.)

પાર્લમેન્ટની આપખુદી—આટલું કરતાયે શ્વેરિટન પક્ષને સંનોષ વળ્યો નહિ. તેમણે તો નિશ્ચય કર્યો હતો કે સાંપ સ.જીસામાં આવ્યો છે, તો તેની દાદ તોડી પાડ્યા વિના કદી પણ છોડવો નહિ. તેથી તેમણે રાજા પાસે એવો કાયદો મંજૂર કરાવી લીધો કે આ પાર્લમેન્ટને તેની રજા વિના વિસર્જન કરી શકાય નહિ. આ કાયદાથી આગળ જતાં ઘણી મુશ્કેલીઓ આવી પડી એમાં કંઈ શક નથી, પણ એથીયે આગળ વધીને પાર્લમેન્ટ પહેલાં કોઈએ સ્વપ્નામાં પણ ન ચારેલી એવી માગણીઓ પણ કરવા માંડી. એમણે માન્યું કે લશ્કર (મિલિશિયા) તું ઉપરીપણું અમને આપતું જોઈએ, કિલ્લાઓ અમને સ્વાધીન કરી દેવા જોઈએ, વગેરે વગેરે.

દેશમાં જે પક્ષ—આ કરણને લીધે હવેથી પડ્યા. પાર્લમેન્ટમાં વિચારવંત અગ્રેસરોએ આ પ્રમાણે આગળ પગલાં ભરવા માંડ્યાં તે જોઈ ઘણા લોકે ચમક્યા, કેમકે દરેક દેશમાં રૂઢિને વળગી રહેનારાની સંખ્યાજ મોટી હોય છે. જ્યાં મુખી જૂના હક્કને માટે જ

પણ હતી ત્યાં સુધી તો તેઓ ખૂશીથી સાથે રહ્યા, પણ હવે અટક્યા, અને બોલ્યા કે આ લોક તો હદપાર જવા માગે છે. જૂના હજુ આપણને બધા મળી ચૂક્યા, તે છતાં બિચારા રાજાને હવે વધારે શું કામ સતાવવો જોઈએ ? પ્રજાના તેવા જ રાજાના પણ ફેટલાક હજુ છે; અને તેમાં પાર્લમેંટે હાથ ધાલવો જોઈએ નહિ. ગમે એવો પણ એ રાજા, તે રાજાની સત્તા દેશમાં સર્વોપરિ જ ગણાતી આવી છે. વગેરે વિચારથી દેશમાં રાજાની તર્ફનો એક પણ બંધાવા લાગ્યો, અને પાર્લમેંટમાં એ પણ પડવાનું મોડું કારણ ધર્મનુયે હતું. આ સમે ઈંગ્લાંડના નીચલા વર્ગના લોકોમાં ચ્યુરિટન પંથ પૂર જોશમાં હતો, અને તેની ફેટલીક અસર ઉપલા વર્ગમાં પણ જાણ પહોંચી હતી. આ સમેની પાર્લમેંટમાં ફેટલાક સભાસદો હાહાકાર ચ્યુરિટન, ફેટલાક પ્રેસિપેટેરિયન, અને ઘણાખરા કહેવાતા એપિસ્કોપલ પણ તેના જુલમથી કંદાવેલા તથા તેની સત્તા ઓછી કરવાને તત્પર હતા. નથી આ પાર્લમેંટનું વલણ ધીમે ધીમે પ્રેસિપેટેરિયન માર્ગ તર્ફ ચલુ ગયું, અને જ્યારે ફેટલાંડના લોકોએ એ પંથ ઈંગ્લાંડમાં રાજ-ધર્મ તરીકે દાખલ કરવાની માગણી કરી ત્યારે, ફેટલાક આગેવાનો તેમ હંરવા ખાનગી રીતે કબૂલ પણ થયા. આ કારણથી તમામ ધર્માધ્યક્ષો અને તેના લાવિકા આ પાર્લમેંટને શનુ સમાણી દેખવા લાગ્યા, અને તેઓ સ્વાભાવિક રીતે જ મમનાથી રાજાનો પણ પકડી બેઠા. ખીજા પણ ઉપલા વર્ગના લોકો છેક એપિસ્કોપલ માર્ગને નાણુદ કરવાને આહતા નહોતા, અને તેથી તેઓ પાર્લમેંટની આવી રૂપ જોઈ ખંચાયા. પાર્લમેંટમાં પણ એ તકાં પડ્યાં.

ઈંગ્લાંડમાં જે આ વખતથી આવા એ પણ પડ્યા તે આજ પર્વત ચાલ્યા જ આવે છે. હાલ એ પક્ષો ફોન્સર્વેટિવ (સંરક્ષક) ને લિબરલ (સુધારક) કહેવાય છે. એકને જૂનું જ ગમે છે, અને ખીજા નવા નવા ફેરફાર જ કરવા ગમે છે. આર્સ્ ખીજાના વખતથી 'તે "ટારી" ને "બહીંગ" એ નામથી ઓળખાતા. આ આર્સ્

૧ લાના વખતમાં તો રાજપક્ષવાળા પોતાને કુવેલીયર (ઘોડેસ્વાર) અને પ્રજાપક્ષવાળાને રાઉન્ડહેડ (મૂડિયા) કહેતા હતા; કેમકે પ્રજા પક્ષનું જુદું ઉણું થયું ત્યારે તેમાં હાઈનના જન્મસ્વાળા જુવાનીઆ-ઓ પ્રથમ બહાર નોકળ્યા તે ખાનદાન લોકોની પેઠે માથા ઉપર હાંપ્યા વાળ ન રાખતાં કાતરી નાંખતા હતા.

અત્યાર સુધી દેશમાં કે પાર્લમેન્ટમાં આવા પક્ષ નહોતા. એ પહેલાં જે વખતે જેની મર્જમાં આવે તે તર્ફનો તે વેળા તે અભિ-પ્રાય આપતો. પણ હવેથી એક પક્ષનું જ મમત્વ ભરાયું. પોતાના પક્ષનો જ અભિપ્રાય આપતો, તે પક્ષ વધારવા મથતું, લોકોને સમ-જનવવા, વગસમ લગાડવી, સમાજને બાંધવા, વર્તમાનપત્રોમાં તેના ગુણ ગાવા, અને દુકામાં પોતાના પક્ષને તન મન ધન એ ત્રણે અર્પણ કરી દેવાનો રસ્તો પહેલવહેલો ઇંગ્લાંડમાં આ વખતથી પડ્યો. જૂના ને નવા વિચારની લડત ખરેખરી ઇંગ્લાંડમાં આ સમયથી શરૂ થઈ.

દેશમાં આવા બે પક્ષ હોવા એ સાફ કે નક્કી તે ખાખત દિલસુદો જુદાં જુદાં મત આપે છે, પણ હાલ ધણીખરા ઇંગ્લેન્ડની સમજ એવી છે કે એ વડે જ ઇંગ્લેન્ડ પાર્લમેન્ટનું ચાંચલ્ય રહેતું છે. એ વડેજ દરેક પક્ષના લાભાલાભ સંપૂર્ણ રીતે ખોળાઈને ખુલા પડે છે, અને એ વડે જ પરસ્પરના વિરોધથી રાજસુધારો મધ્યમ ટકમે આગળ ચાલ્યો જાય છે. તે જતાં જે સમયે પાર્લમેન્ટમાં પહેલ વહેલો આવો કુસંપ ઉભો થયો ને સમયના સચળા લોકને તો એ મલાદુઃખનું મૂળ જ દેખાયો. દેશજનોએ જોયું કે પ્રજાના આવા કુસંપથી રાજનું ચડી વાગવાનું અને અત્યાર સુધી જે બધું આપણે ક્યું, કરાવ્યું તે ધૂળમાં મળવાનું. પણ કરવું શું? કરવું એ જ દે આપણે આપણો આગ્રહ ન હોડતાં આપણે પક્ષ વધારવા રાત દહાડો મંડ્યા રહેવું, અને ગમે તે થાય તોપણ પાછી પાની ન કરવી.

રાજની તજવીજ—એ તો ખુદશું જ હતું કે રાજ્યએ દમબળાં પાર્લમેન્ટની બધી મગમૂજો કચૂરૂ ગણી હતી, તે રૂકોટ-

સેના ચડી આવી હતી તેને લીધે જ. તેથી પાર્શ્વમેટે તે લશ્કરને પાછું
વળવાનો દિવસ લંબાય તેટલો તે. લગ્નાચ્ચો, પણ પોતાની બધી
માગણીઓ રાજાએ કબૂલ રાખી એટલે પછી તેને લગ્નના ખર્ચ પેટે
૩ લાખ પાંચ આવી વિદાય કર્યું, રાજાના સેનનો પણ પગાર
ચૂકવી તેને વિસર્જન કર્યું, અને તેના પડના ખર્ચ માટે ત્રણેક માસ
સુધી વેરા ઉઠાવવાની પરવાનગી આપી. રાજાએ વિચાર્યું કે આ
સ્કોટ લોકને હું રાજી કરી મારા પક્ષમાં ખેંચી લઉં તો મુઠ્ઠાકર્તી
પાર્શ્વમેટે જખ મારે છે. તેથી તે એડિનબરો ગયો. ત્યાંના ધર્મસમાજે
જે માગણીઓ કરી તે કબૂલ રાખી, પોતે જાને તે પંથની ધર્મ-
ક્રિયાઓમાં સામેન થયો, અને પ્રજાના જે જે મુખી હતા તેની ઉપર
મહેરમાની ને ખિતાબોનો વરમાદ વરસાવવા લાગ્યો. પણ જૂઠું
આવરણ ચાર દહાડા એ કડેરા ખરેખરી છે. સ્કોટ લોકને જમદીથી
માલમ પડી આવ્યું કે આપણી સાથે મીડી મીડી વાતો કરેના હતા
તેની સાથે અંદરખ નેથો ખટપટો વ્યવહાર ચલાવી રહ્યો હતો, અને
આગેવાનોને અચાનક પકડી નેમરે કાર કે દેશપાર કરવાનું નીચ કાવતું
ધડેના હતા. આ ખબર થતાં જ એ આગેવાનો સ્તોવાઈ એડિન-
બરોમાંથી નાકા, અને ઠેર ઠેર રાજાના દલાની વાત જાહેર કરી લોકો-
ને ઉરેરેવા લાગ્યા. રાજાનાં આવાં કર્તુકોની વાત સાંભળી મુઠ્ઠેજી
પ્રજા પણ બહુ ખીજવાઈ, અને તેમાં આવર્તા-ડમાં બંડ ઉઠવાથી
બળતામાં પૂરે ઘી હોમાયું.

‘આવર્તા-ડમાં બંડ ઉઠ્યું’—તે ખરેખર મહા લયંકર હતું, બંડ-
ખોરોએ હજિતન મિત્રાચ આજો મુલક કમજો કરી લીધો, અને ત્યાં
રહે ત્યાંથી મુઠ્ઠેજીને હાર જ કરવા દાવ્યા; અતિશયોક્તિ બાદ કરતાં
પણ આ મુઠ્ઠે હજારો મણમ કાવ ચર્ચ ગયું હતું, અને આવી ખૂન-
રેજી ચલાવતાં તેમણે કસ્ટ ઉઠેડ કર્યા ને નો કદાવરના બંડખોર
સિપાહીઓને પણ જૂલાને એવા હતા. આ ખબર સાંભળી મુઠ્ઠેજીને
પગથી માથા સુધી ઝાળ ઉડી અને તે બધો ગુસ્સો આગળ જતાં

રાજા ઉપર ઉતર્યો. કેમકે આ વખતે ઘણાએ એમ જ વહેમાણ કે
આ બાંડ એણે જાણી જોઈને ઉઘું કરાવ્યું છે. ખીજું, આ બાંડ
રોમન દેશોલિક ધર્મને નામે હતું, અને તેમાં રાજાના કેટલાક મિત્રો
બધુ હતા, તેથી લોકોની લાગણી વધારે ઉશ્કરાઈ. રાજાને પણ આને
વખતે શું બોલાય ને શું ન બોલાય તેનું જાન જ નહોતું. એણે કહ્યું
કે હવે ઇંગ્લેન્ડે પોતાની મૂર્ખાઈનાં પરિણામ કેવાં થાય છે તે જોશે,
અને એના મનમાં અંદરખાને એવી ગણતરી પણ હતી જ કે આ
બાંડ સમાવવા લશ્કર ઉઘું કરી પાર્લિમેન્ટ મને આપવું પડશે જ.
અને તે મારા હાથમાં આવ્યું કે પછી પાછો હું રાજા, ને એ મારી
ગળા. આ બાંડનું ખર્ચ કરણુ તો ખીજું હતું. રેફ્રેક્ટેડ જે લશ્કર
હિલું કર્યું હતું તેને રાજા આપવામાં આવ્યાથી તે સિપાહીઓ
એંગ્લો-મારી ગયા, ને એંગ્લો-મારી સિપાહીઓ હમેશાં દેશની સમાધાનીનો
ભંગ કરનારા છે. આવશ્યકતા લોક ધણીક કાળથી રાજકીય ને
ધર્મસંબંધી બુદ્ધિને લીધે તોઆ તોઆ કરી રહ્યા હતા: અને તેમાં
આવા હથીઆરખંધ માણુએ નવરા પડવાથી, બધાએ વિચાર્યું કે
દેશની સ્વતંત્રતાને આવો ખીજો લાગ મળવાનો નથી માટે તેમણે
દેશોલિક ધર્મનો વાવટો ઉઘો કર્યો, રાજાનું નામ લીધું, અને ઇંગ્લેન્ડે
હિપર ધણા દહાડાનું વેર કહાડ્યું.

મોટો વાંધો — પ્રજાપક્ષનો ગભરાટ ઉપદ્રાં કરણોથી બહુજ
વધી ગયો. તેમને હવે લશ્કરનું ઉપરીપણું વગેરે રાજ્યમતાની
અમલખાલવણી (executions) નો પણ અખત્યાર રાજા પાસેથી
જીતવી લઈને પાર્લિમેન્ટના હાથમાં લેવો એ માર્ગજ સક્ષમતીનો
લાગ્યો. અને એવા કચ્છ પાર્લિમેન્ટ પસર કરે અને લોકમત
અભિનંદે એવા હેતુથી પ્રથમ તેમણે આર્ડર્સ પોતાના રાજ દરમ્યાન
જે જે બુદ્ધિમ કર્યા હતા તે મુર્વેની એક લાંબી યાદી તૈયાર કરી.
આ યાદીને “ મોટો વાંધો (Grand Remonstrance) ” એવું
નામ આપ્યું. પાર્લિમેન્ટ પ્રજાહકના અને કાયદાના સંરક્ષણને માટે

યું યું ક્યું હું તે પણ તેમાં વર્ણ્યું; એપિસ્કોપસી માર્ગ પાર્લમેન્ટ
કહાડી નાખવા ધારે છે એમ જે લોકોમાં વાત ચાલી હતી અને
જે કારણથી જ પાર્લમેન્ટમાં ફટ પડી હતી, તેનો સાફ ઇનકાર કરી
જણાવ્યું કે અમારો વિચાર ફક્ત ધર્મોપદેશની ચિંતા એકી કરવાનો
છે. આજ વાંધા ઉપરના વાદવિવાદમાં પાર્લમેન્ટના બંને પક્ષવાળા
વચ્ચે ભારે ઝડાઝડી થઈ. રાજપક્ષના સભાસભ્યોએ બહુ જુસ્સાથી
તકરારો કરી, દલીલો બતાવી, અને દીવો મુકી કામ કરવાનો અવ-
સર પહેલવહેલો જ ઈંગ્લાંડની પાર્લમેન્ટમાં આવ્યો. છેક મધરાત
મુઠી કામ ચાલ્યું, અને છેવટે માત્ર અગીયાર મનના જ વધારાથી એ
વાંધો પસાર થયો. બંને પક્ષ આ સમે એવા રસે ચડ્યા હતા કે
હિંમતને જે શાણપણથી સંઘળાને સમજાવી રાખ્યા ન હોત, તો
તેજ વેળા પાર્લમેન્ટમાં તરવારો નીકળત. આ સમે ખરે રસ્તે
ભરાવાનો જ હતો. બંને પક્ષમાં કાનું જોર વધારે છે તેનો હિસાબ
આ વખતે નીકળવાનો હતો. જે આ વાતમાં હાર્યા તો બધી બાજુ
હાર્યા એમ બંને પક્ષવાળા પાકું સમજતા હતા. કોંગ્રેસ ભાષનો કે
જે આ બીજા નામજૂર થયું હોત તો હું બીજે દહાડે જ મરી
આશયતા વેચી અમેરિકામાં જઈ વસ્યો હોત.

અમીરોની સભા તર્ફ ન મોકલતાં આ વાંધો પરભાર્યો રાજ
ઉપર મોકલ્યો, કેમકે તેને પસાર કરવાની કાંઈ મનસખજ નહોતી-
મતજબ એ હતી કે એ બધી વાત ઈંગ્લાંડની તમામ પ્રજા જાણે-
એ અર્થે તેને તુર્ત જાણવી ગામોગામ તેની હમ્મરો નક્ક મોકલાવી
ત્રીધી, ધાર્યા પ્રમાણે જ લોકો વાંચીને બહુ ઉશ્કરાયા. જૂમરાણ ઉઠ્યું
કે રાજ આપણને વટાવવી મારવા જોકો છે, એ જ-અનો જુલમી ને
જુલો છે; પાર્લમેન્ટ એજ આપણો ખરો આશર છે. મરીએ કે
જીવીએ પણ એની કેડે જ રહેવું. પરણે પરણે પ્રજાસમાજે સ્થપાયા-
પાર્લમેન્ટને રાજની સામે લડતમાં શી રીતે મદદ કરવી તેનો અહો-
નિશ વિચાર કરવા લાગ્યા, અને સંઘળાએ પ્રતિજ્ઞા લીધી કે મારું

ભગ્ન પણ આપણે તો આ ટાંકણે પાર્થમેંટનો પટ્ટા પકડી તેનું
ધાર્યું પાર ઉતારવું. રાજપક્ષવાળાએ ગભરાઈ તેનો મદાઓ છપાવ્યો
પણ તેથી કંઈ ઝાઝું વળ્યું નહિ.

રાજપક્ષ તે છતાં હજી દેશમાં હતો. અમીરોની સલા તો બધી
ધણકરીને રાગ તર્કજ હતી, ને આમની સલામાં આ વાંધો ૧૨
મતનાજ વધારાથી પસાર થયો, એ ઉપરથી સાદ જણાય છે, કે ત્યાં
પણ રાજપક્ષ બળવાન હતો.

રાજાના નવા કારભારી—વાંધો પસાર થયા પછી એ દિવસે
રાગ હાંદન આવ્યો અને એણે કહ્યું કે લેદ્યાની મરજી પ્રમાણે જ
રાજ કરવાની મારી ઇચ્છા છે, અને તેથી પાર્થમેંટના આગેવાનો-
માંથી જ હું મારા કારભારીઓ નીમવાનો વિચાર રાખું છું. તેમ કહ્યું
પણ ખરું. કોઈકાંડ હાલક અને કોઈકેપર નામના ત્રણ પુરુષ
રાજસુધારાને માટે લડવામાં તથા જીલ્લાની કામદારોને સગતએ પહોં-
ચાડવામાં પ્રસિદ્ધિને પામ્યા હતા તેમને બોલાવી રાગએ કારભાર
સોંપ્યો. એ ત્રણે ખમરદાર, અનુભવી, યાદી, વગવાળા, અને આ
સમે ખરેખરા રાજભક્ત હતા, એમને વચન આપ્યું તે પ્રમાણે જ
એ રાગ વત્યો હોત તો તેના પાછળથી થયા તેવા જૂગ હાલ ચાલ
નહિ, અને બધે પાછલું સઘળું ભૂસાઈ નઈ સારો નર પણ મેળ-
વત. પરંતુ આત્મશુદ્ધિ વિના સઘળાં સાધનો મિથ્યા છે. રાગનો
અંતરાત્મા હજી હતો તેવાને તેવા જ હતો. યથાશક્તિ હવેથી રાજ
કરવાનું વચન આપ્યું, પણ મનમાં તો એમજ થયા હનું હતું કે
ક્યારે પાછો મારો લાગ કાવે કે હું મારી આતુરી ચાલ ચલાવું. અને
એ મમતીલાએ પાછું તેમજ કહ્યું.

હુલડી ટોળાં—જાંઘાવા મંડાવાં એ કરકાઈ મોટા બળેડનું
પહેલું પગથીઈ છે. એ જ રાગકર્તા તર્કથી ખરેખરી સમયસરનાર

વાપરવાનો વખત છે. જો રાજ જમરદસ્ત હોય તો સારો રસ્તો
 એ છે કે ધમધોક્કારે દોડાદોડ ને મારપકડ ચલાવી સધળાને એકદમ
 શોહેમાત કરી નાખવા; અને તેમજ જો લોકનો ઉગ્રવો એકસંપી ને
 જોરપર માલમ પડે, તો રાજ્યને ખુશીથી પોતે જ તેનું માગ્યું આપી
 તેમને ઠંડા પાડવા. રાજનીતિમાં સમ, દામ, ભેદ ને દંડ છે એ તો
 સર્વે જાણે છે; પણ એમાંનો કયો ઉપાય ક્યારે ને કેટલો વાપરવો
 એની થોડાને જ સૂઝ પડે છે; કેમકે સમયને ઓળખવો એ જ મહા
 ગ્રીષ્મી છુદ્ધિનું કામ છે. વળી એમ વર્તવું જોઈએ છે કે લોકોની
 માગણી કબૂલ રાખવા રાજની નિર્જળના ન જણાય; અને તેમજ
 પાદશાહી મારફત ચલાવતાં છતાં રાજને લોકો અધર્મની મૂર્તિ ન
 સ્તેએ. કૃપાળુ છતાં કરામ, ને કરામ છતાં યથાશક્ત એવું મિશ્રિત રૂપ
 ચારણ કરતાં રાજને હંમેશાં આવડવું જોઈએ છે, અને આવે સમે
 તો તે કળાની પૂરેપૂરી જ જરૂર હતી. ચાલ્સથી એમાંનું શું યર્થ થઈ
 એમ હતું ? એણે તો પોને મૂર્ખાઈથી હુલડી ટેળાં એકઠાં કરવાની
 પહેલ કલાડી મતાવી. કેટલાક રખડેલ કેવેલિયરોએ આવી કહ્યું કે
 મહારાજ, શહેરમાં ધાંધલખેરો વધી પડ્યા છે મારે અમને આપની
 તહેનાતમાં રક્ષણથી રહેવા છો. રાજ્યને વિચાર પણ ન કર્યો, કે આવા
 થોડા રખડેલાને તહેનાતમાં રાખવાથી શા ફાયદો થવાનો હતો. અને એને
 ગેરફાયદો એ થયો કે સંદનના બગરવાળા જુવાનીઓ ટોળે મળવાં
 તો ક્યારના લાગ્યા જ હતા, તે આ જોઈ હુલડે ચડ્યા. તેમણે કામ
 ચંધો તમામ છોડી દીધો, લરકરી કવાયન શીખવા માંડી, ને જોઈએ
 હવે રાજ શું કરે છે એમ દાંત કંડાવીને ખોતવા લાગ્યા. તેમનો
 દ્રાખનો લઈ પરમણુઓમાં પણ ઠેક.ણે ઠેકાણે એવી ટોળાઓ બધાઈ
 ને લરકી કવાયત ચાલી સંદનના તો રાજમાર્ગ પર આ કેવેલિયર ને
 રાઉન્ડહેડ વચ્ચે રાજ કાંઈને કાંઈ ઝપાઝપી થવા લાગી. પહેલ કદાપિ
 કેવેલિયરોએ કહાડી હશે, પણ હવેથી બગરત્તર તો સંદનમાં રાઉન્ડ-
 હેડજ થઈ રહ્યા. જે પ્રજાક્રોધ સગવો હતો તેનો હુમાડો પહેલ-

વહેલો રાજનગરમાં જ દેખાયો, અને હવે બડડ થઈને બડડા ઉપરાંત નિર્માણ ધડી પાસે જ હતી

પિત્ર આદિ ઉપર રાજનો ધસારો — સંઘનમા આવો જામેદારી રહેલો જોડ પાર્લમેન્ટ પોતાના રક્ષણને માટે સેનાપતિ લોર્ડ એસેન્સ પાસે એક લશ્કરની હુકડી માગી. તેણે તે આપી, પણ રાજને ના કહેવા ઉપરથી તે પાછી મગાવી લેવી પડી ત્યારે પાર્લમેન્ટ તે બાબત નમત્તાથી ચર્ચા કરી ગળએ એવો જવાબ મોકલ્યો કે હું તમોને પુત્ર પ્રમાણે પાળવા માટે પાદશાહી વચન આપુ છું, અને એમ છે તો અગરક્ષત્રની તમારે કાંઈ જરૂર નથી તથાપિ પોતાના નવા કાગ્યારીઓથી સુખ રીતે પાર્લમેન્ટના આગેવાનો ઉપર ફેફડે લશ્કરને તેઓ પ્રથમથી મળી ગયા હતા એ પ્રકારના ગળદ્રોહનું તહોમત મુકવાની તૈયારીમાં હતા, અને ઉપલું વચન આપ્યા પછી બીજા જ દહાડે પોતે પિત્ર, હેડન, હેઝલિંગ, હોવિસ, અને મૂડને એ તહોમત મુકીને તુર્ત પકડી લેવાને માટે આમની મબામા હથીયાર-ખંધ પાંચમો મિપાઇઓ માથે ગયો (તા ૪ જાન્યુઆરી ૧૬૪૨)

“ પ્રમુખ સાહેબ, તમારે આસન લઈ છું, ” એમ કહી તે બેઠો, પણ જુએ છે તો એ પાનેની ખુશીઓ ખલી ! રાજના આવવાની ખૂસ સાબળતા જ એ પાંચેને ગ્રહ પકડી દીધા હતા એણે ખીજવાઈને પૂછ્યું “ પિત્ર ક્યા છે ” પ્રમુખે છૂટણીએ પંડી જવાબ દીધો કે “ મને નથી જોવાને આખ, કે નથી સાબળવા નન, સિવાય પાર્લમેન્ટ હુકમ કરે તો ” “ ઈન, ઈન, ફિક્ક નહિ, અમને પણ આખ છે. ” એમ બડડની ગળએ ધારી ધારીને ચેતર જોયું અને છેવટે “ હ, હ, મારાં પંખીડા હિડી ગયલા જણાય છે ! પણ આશા છે કે તમે પકડીને મોકવાવી દેશો, અને નહિ તો મારી મેજે બોળા લખવા જ ” એમ કહેતા, ને વળી “ મારો કાંઈ જળા વાપગવાનો દગદો નથી, ” એવા નિર્દોષ મિથ્ય વચન બોલતા,

શકિ મોઢે આગ્યો હતો નથી પણ વધારે ચીડવાયલી સ્થિતિમાં તે પાછો વળ્યો.

અમ ! બહુ થયું ! અધર્મની પરિસ્થિતિ આવી. પ્રજાએ બહુ અમમ્મું. રાજાની પડી ભરાઈ ચૂકી, અને પ્રજાએ ધીરજ છોડી, મર્યાદા ગૂંચી. “ શું તું અમારા વીર જાળકેને મારવા ખારે છે ? ” એમ ચીસ ત્યાડી અમરત પ્રજા ચોંકીને વિકરાલ સિંહણુની પેઠે ટપ ઉભી થઈ; તે તેના અગ્નિરૂપ વિકરાલ ડાળા જોઈને જ રાજા તત્કાળ નાઠો (તા. ૧૦ જાન્યુઆરી) તે પાછો રાજનગરમાં કદી આવવા જ પામ્યો નહિ, સ્થિવાય તે કાળે દિવસે કે જ્યારે મદોન્મત વિકળી થઈ જોશ્યાઓએ પકડી આણી એનાં ફૂતકર્મોનો જવાબ મહા ભયંકર રીતે લીધો. પણ અમ એ વાત ખીજે પ્રકરણે.

પ્રકરણ ૨૬ મું.

રાજા પ્રજા વિમલ: ઈ. સ. ૧૬૪૨—૪૯

સડાઈની તૈયારીઓ:—હવે પાર્લમેંટે ધમધોક્કારે કરવા માંડી. ટ્રિફલો (the Tower) કબજે કરી લીધા ને પોર્ટસ્મથ તથા હુલના અમલદારોપર હુકમ લખી મોકલ્યા, કે અમારી રજા વિના ત્યાંના ત્રાસખાનાં કાઈને પણ સ્વાધીન કરવાં નહિ. નૌકખાણું તો તમામ પાર્લમેંટ પક્ષનાજ અવિકારીઓને તાળે હતું. આમસૌડમાં બળવો ઉઠ્યો હતો તેને બહાને તાબડોલો લશ્કરને સાડ માણસો રાખવાનું

* આ સમે ત્યાં એક જણ હાજર હતો તે આ પ્રમાણે એ બાબત લખી ગયો છે: “ સાડ થયું કે એ પાંચ જણને અગાઉથી ત્રવાને કરી દીધા હતા, કેમકે જો તે હોત, — અને તે હોત તો રાજા જોરા ક્યારે ઉપર આગ્યો હતો કે તેને પકડવાનો હુકમ કરત જ, — ને જો રાજા તેને પકડવાનો પોતાના સિપાહીઓને હુકમ કરત, તો બેશક ચણા સલામદો તુર્ત તત્કાર કહાડી તેનો બચાવ કર્યો વિના રહેત નહિ જ એમ બધાનું ધાગવું છે. ”

આમેગામ્, હપ્પી મોકલ્યું, ને નેની સરદારી પોતાના જ હારોસેદાર
 ગૃહસ્થોને સોંપી અને હાથપના ખર્ચને માટે એક લેન દહાડી તેમાં
 ઝીંકી ખુશીથી ઘોડેઘોડ પેસા, ઘરેણાં ને સોનારૂપાનાં વાસણો પણ
 ધાધને દેશાર્પણ કરી ગયાં. એમ કરનાં પણ જ્યારે ખર્ચ પૂરો ન
 પડ્યો ત્યારે વેરા ઉઘરાવવા માંડ્યા. અને તેમ કરવાનો એકલી
 પાર્શ્વમેંદને અપત્યાર ન છતાં લોકો તે રાજ રાજ ઘષ્ટને આપ્યા.
 અપત્યારનું જોવા જઈએ તો તો હસકર બેસું કરવાનો જરાયે નહોતો-
 યજ્ઞ જોને પ્રજા અનુકૂળ છે તે જો જોએ તે જ કાયદો. આ રીતે
 પાર્શ્વમેંદે સઘળા રાજસત્તા પોતાને સ્વાધીન કરવા માંડી, તેમાં અમીરા-
 ની સભા આડી આવવા જતી હતી ખરી; પણ તેમને સાફ જણા-
 વવામાં આવ્યું કે રાજનું સંરક્ષણ કરવામાં તમે સંમતિ તથા સહાયતા
 આપશો તો અમે ઘણા ખૂશી ધઈશું. પણ જો તમે આધાર રહેશો
 તો તે દારણથી આ આમની સભા કાંઈ પોતાની ફરજ બજાવવામાં
 આંધકા ખાવાની નથી.

પાર્શ્વમેંદની માગણીઓ—રાજ તર્ફની વિશિષ્ટો હવે
 આવવા લાગી. રાજ તો પાર્શ્વમેંદની પેડે પાકું સમજતો હતો કે
 હવે હાથ વિના બીજે એકે આરો નથી, અને તેમ કરવાને તે તક્ત-
 પાપડ ઘઈ રહ્યા હતા; પણ જ્યાં જ્યાં ત્યાં એને એના પક્ષના ભેડો
 પણ પાર્શ્વમેંદ સાથે સમાધાની કરવાને કહેવા લાગ્યા. એટલે એણે
 વિશિષ્ટો મોકલી. તેના જવાબમાં પાર્શ્વમેંદે એવી માગણીઓ કરી
 કે સઘળા કિલ્લાઓ, દારૂખાનાં તથા તમામ હસકર અમને સ્વાધીન
 કરી દો, પ્રધાનોની નીમણૂક અમારી પસંદગીની જ થાય; વગેરે,
 વગેરે. આ સાંભળી ગુસ્સાએ જવાળ દીધો કે જો આ બધું કપૂલ
 રાખું તો હું રાજ નહિ, પણ રાજ નામનું પૂતળું જ યઈ રહું તો !
 તેણે એ માગણીઓ કબૂલ રાખી નહિ જ. એણે પોતાની રાણીને
 આદર્શાદી ઝવેરાત આપી પરદેશમાં મોકલી દીધી, અને તેને ગીરા
 મુકી તે ત્યાંથી હાથપનો સામાન મોકલવા લાગી. રાજ પડે હવ-

અંદર કમળે લેવા ગયો, પણ સર જોન હોથમે તેને અંદર પેસવા દીધો નહિ. આ કિલેદારની વર્તણૂકે પાર્લમેંટે વખાણીને મંજૂર રાખી, અને ત્યારે એમ થયું ત્યારે બીજા અમીરો ને સાક આમના સભારદો ખસીને રાજા હથે ત્યાં જતા રહ્યા. દેશમાં પણ કેકાણે-કેકાણે રાજપક્ષમાં લોકો બહાર પડ્યા લાગ્યા, દેશનો સંરક્ષક વૃત્તિને માગ પણ રાજા તર્ફ આકર્ષાવા લાગ્યો. લોકના જુદામુદી તેઓ ત્રાસેલા હતા તથાપિ પ્રિન્સિપલિયન આપમૂદી જામતાં એથી પણ વધારે જુદામ વર્તે એવી ધારતીથી ધણા “રાજા અને ધર્મ” નક સંરક્ષણને માટે બહાર પડ્યા. રાજાએ નોટિંગહામ આગળ ઇ. સ. ૧૬૪૨ ના ઓગસ્ટ માસની ૨૨ મી તારીખે પોતાનો વાવડો ખડો કર્યો, અને રાજપક્ષના જે લોક અત્યાર સુધી દમ્બપત્ર ક્યાં હતા હતા, તે હવે વાવડો ખડો જ થયો, ત્યારે તે એ પક્ષમાં જવું એ આપણી વફાદારીની પ્રતિજ્ઞા પ્રમાણેનો આપણે ધર્મ જ છે એમ પારી ઘેડ્યા આવ્યા.

પ્રજાવિમુક્તિ—હવેથી પ્રજાકોષ ટળીને તે અગ્નિવિમુક્તિ એટલે પ્રજામાં પરસ્પરનો વિમુક્તિ થઈ રહ્યો; રાજા ને પ્રજા વચ્ચેનો જ દંબ જગડો ન રહેતાં એક પક્ષની બીજા પક્ષ માથે લડાઈ ચાલી. એ કુચ્છેદક પક્ષની સંરક્ષક પક્ષ સામે લડાઈ હતી. અને ‘પક્ષમાં દેહલાજ ખરેખરા થયેલી, સાચા ને મહાત્મા પુરુષો હતા. અને પક્ષ સ્વાર્થને માટે નહિ, પણ ફરજ સમજીને લડતા હતા. એ લડત રાજકીય ન્યાયતમાં મોટા મત બેઠની હતી. રાજામાં સર્વોપરિ મત પ્રજાની હોવાની જોઈએ કે રાજાની એ મહાભારત તકગરનો ફડકો છેવટે ઈંગ્લાંડમાં તલવારને સોંપાયો અને દરેક દેશમાં જ્યાં કોઈ પણ વાતનો મતબેદ બોક્ષામાં ધણો જોરપર આવે છે, ત્યારે તેનો ફડકો કરનાર તલવાર જ છે. જેની તલવાર સાચી, તેની જ વાન સાચી. આ અન્યાયી જગતમાં છેવડનો ન્યાય તલવાર જ છે.

બસાબસ—અમીરો તથા અમીરી ખાનદાનના મહા શ્રીમંત.

ગૃહસ્થો ધણું કરીને સઘળાજ રાજપક્ષમાં હતા. તેમના આશ્રિતો તે અલખત તેમની પછાડી જ, એટલે એ શક્તિ કાંઈ રાજમાં નાની-સૂની ગણાય નહિ. એકેએક સરકારી ધર્મચુરુ, અને વિદ્યાપીઠો અને એ લોકને એપિસ્કોપલ પંથની વિધિપદ્ધતિઓ પસંદ હતી તે સઘળા મમતાથી રાજપક્ષે ગયા. એ સિવાય મોજામાં સ્ત્રીપુરુષો અને મોજ પૂરી પાડવાનો ધંધો કરનારા સર્વે એ બાબુપર જ ઉતર્યા, કેમકે મ્યુરિટનનો વૈરાગી પંથ તો મોજ નામેજ જડમૂળથી ઉખેડી નાખવા ધારતો હતો. ચુંગારી કે નકલી કવિઓ, નાટકકારો, નટનટ્રીઓ, ચિતારા, ગવૈયા, બાજીગરો, વગેરે અનેક જાત પોતાનું પોપણ આપ-અખત્યારી પણ મોજલા રાજમાં ફેરવેલી મેળવી શકે; અને તેથી તે હમેશાં પાદશાહીના હક્કમાંજ દુવા માગે છે, એ સિવાય ફૈમન દુધોલિક માર્ગનું તમામ માણસ રવામાવિક રીતેજ રાજની તર્ફનું હતું. રાણી તો તે માર્ગનીજ હતી. રાજ હતો તો એટિસ્ટન્ટ પણ એને દુધોલિક માર્ગ ઉપર કાંઈ અભાવ નહોતો, અને ચાલે તો એ લોકને મણી છૂટ આપવા ખરેખરો રાજ હતો.

પ્રજાપક્ષનું મોટું બળ મધ્યમ વર્ગમાં એટલે પ્રગણાઓમાં ગરાસીઆઓનું, ને શહેરમાં શેકરાકુકાર, વેપારી તથા દુકાનદારોનું હતું. અગર જો એમને માથે થોડાક અમીરો હતા ખરા. એ થોડા પણ મહા ધનાઢંધ ને સત્તાવાળા હતા. એસ્પિટેરિયન, મ્યુરિટન વગેરે અનેક પંથીઓ જે એપિસ્કોપલ માર્ગના વિરોધી હતા, તે તો અલખત રાજની વિરુદ્ધ હોવા જોઈએ. એમાંના ધણા જણ ગૃહસ્થ વર્ગના નહિ, પણ વૈસ્ય કે ચંદ્ર હતા. દરેક દેશમાં એવા લોકની સંખ્યા વધારે હોય છે. અને તેથી (જનનું મુસ્કેલ જો પણ) જો કદાપિ એકસંપે દેહતાથી એ લોકો ઉલટયા, તો પછી તેની આગળ માર્ગનું પણ ચાલી શકતું નથી. હાલ ધર્મના કારણથી તેઓ એકસંપી, દંડ, અને ઝતુની કળકરાળ જેવા ઘર્ષ ગયા હતા. અર્થાત્ બાબુમળ પ્રજાપક્ષમાં જોઈએ તેટલું ને તેથી પણ વધારે હતું. માત્ર એ જળને જોળી વાપરી જણ-

x એકસંપી અને દુગ્ધિજની સુનિવર્સિટીઓ.

નાર હુદ્દિબગની જરૂર હતી. એ હુદ્દિબગ મધ્યમ વર્ગમાં હુપાયકું હતું, અને તે પ્રસંગ આગ્રે કોમ્પેલમાં પરિપૂર્ણપણે પ્રકાશ્યું.

તોપણ આ વિમલને આરંભે સિપાહીગીરીમાં રાજપક્ષ ચડીઆનો જણાયો. કુળવાન કેવિલ્લિયરોને ઘોડે બેસતાં, બંધુક મારતાં, તે તલવારે લડતાં તો નાનપણથીજ આવડતું હતું. મૃગયા, જે યુદ્ધની પ્રતિમા કહેવાય છે, તેમાં તો તે દરગેજ પહોંટાપેલા હતા; ક્ષત્રી-વટમાં તેઓ અરાબર સમજતા હતા, અને પ્રાણુ જાય પણ પાની બતાવવી નહિ એ તેઓનો પરંપરાનો ટેક હતો. દેવિલ્લિયરો ધરના ઘોડાપર, પોતાના જ સહોદરાદિક મંડળને સર્પ સડાઈપર ચડતા, અને તેથી તે બધા એક તંતથી મરણીઆ ચર્પ લડે એમાં કંઈ આશ્ચર્ય નથી. આથી ઉત્તરું પ્રજાપક્ષના લશ્કરમાં પાર્લમેંટે જે તે વેળા લશ્કરું ક્યું હતું તે અભિશાપથી અજાણ્યા, રખડેલ, લાકુતી માણસોનુંજ હતું. મરદારોની બાબતમાં તો પાર્લમેંટે કહેલી નીમણૂકા એથી વે વધારે નકારી નીવડી. પણ એમાં કંઈ નવાઈ જેવું નહોતું. આળીસ વર્ષમાં ઇંગ્લેન્ડે મોટા પાયાપર એકે લડાઈ ચલાવી નહોતી, અને તેથી જેની માહિતી તથા બહાદુરી જાણેલી હોય એવા સરદારો તો દેશમાં હતાં જ નહિ.

પણ રાજને મોટી ખોટ નાણાં ને દારૂગોળાની હતી. દેશનો મધળો સરદારી દારૂગોળો તથા હથિયારો અગાઉથી જ પાર્લમેંટે પિંચની લલામણથી કબજે કરી લીધાં હતાં. રાજએ પ્રમણામાંથી વેરા લેવા માંડ્યા, પણ પાર્લમેંટને એક લંદનમાંથી જ જેટલી ઉપજ ચર્પ તોડી એને કુલે પણ ચર્પ શકી નહિ. આ વખતે રાજપક્ષને ધન્ય છે કે તેઓ પોતાની ઝાગીરો તથા જરૂરે જીરો મૂકી એને નાંણાંની મદદ કરવા લાગ્યા. પણ ગમે એવી લાકિત ઉભરાતી હોય તોપણ રાજપુત્રીના ઉધણા કટીએ થોડા થોડા પણ નિયમિત વેરાની બગાબરી કરી શકતા નથી.

પાર્લમેંટે મંધિની વાત લાંગી પડવાની સાથે જ પોતામાંથી

“ જાહેર સલામતીની કમિટી ” એ નામથી હેમ્પડન, પિમ, વગેરેને દેશનો તમામ રાજકારનાર, તથા લોર્ડ એસેસસને સેનાધિપત્ય તો ભળાવી જ દીધું હતું. તેણે હવે રાજના ખવજોપણના સમાચાર સાંભળતાં તત્કાળ દુકમ કર્યો કે “રાજને તેના દ્વિતીય મસદતીઆથી હઠાઈ કે કોઈ પણ ઉપાયે છોડવી સેનાધિપતિએ પાછો પાર્લમેન્ટમાં બિરાજતો કરવો.” રાજ સામે યુદ્ધ કરવા નીકળે છે, તોપણ બેલ નો શા કાયદેસર અને માનસ-માન ભરેલા જ !

પહેલું યુદ્ધ—પાર્લમેન્ટ કુલ સરકાર આશરે ૨૦૦૦૦ પાયદળ અને ૪૦૦૦ ઘોડેસવારનું બેઝું કર્યું હતું તે લઈને એસેસસ ટુર્ટર તરફ ગયો. એને આવતો જાણી રાજના ભાણેજને રૂપર્ટ અને એરિસ, જે જર્મનીથી ક્યારના આમા ઉપર આ ભારે સંકટ આવેલું જોઈ એની પાસે દોડી આવ્યા હતા, તે આમક કરવા લાગ્યા કે એકદમ ચાલો આપણે લંદનપર ધસી જઈને જાંડખોરાનું તમામ બળ તોડી નાંખીએ. રાજનો વિચાર પણ એવો જ હતો. તેથી કેવેલિયર સરકાર તે તર્ફ ચાલ્યું. આ ખબર સાંભળી એસેસસ પાછો લંદન તર્ફ વળ્યો. વાટે બને ફોજનો મેળાપ ઓચિંતો એંગલિશની ફોર્ગરી આગળ થઈ ગયો. યુદ્ધના આરંભમાં જ પાર્લમેન્ટ પક્ષનો એક સરદાર ફરીને પોતાની તમામ સેના સહિત સામાને મળી ગયો. બીજા રાજકુવર રૂપર્ટની સરદારી હેઠે રાજના હયદળે એવો સપાટો ખતાવ્યો કે પાર્લમેન્ટ પક્ષના ઘોડેસવારોથી કણભર પણ ટકી શકાયું નહિ. પણ એસેસસના પેદળે રંગ રાખ્યો. જો રૂપર્ટના સ્વારો વેળાસર રાજની મદદે આવી પહોંચ્યા ન હોત તો તે પોતે રાત્રના હાથમાં પકડાઈ ગયો હોત. એ રીતે જળઈ યુદ્ધ ચાલ્યું, અને રાત પડી તોપણ જીતવું એ તો બને પક્ષને આરણ્ય ક્ષરણ જ દેખાયું. તેથી બંને ફોજ સમજીને લગ્નધથી પાછી જોયરી, એસેસસ ખસીને ઘોરિક આગળ જઈ ધ્યો, અને રાજએ પોતાનું પ્રયાણ જરૂરી રાખ્યું. એ રીતે આ હઠાઈમાં કોઈ જીતું હાથું નહિ, પણ પાર્લમેન્ટ પક્ષની

ફેટલીક નખખાઈ જણાઈ આવી. લંદનનો માર્ગ આપવા પડ્યો એ પણ દિણપત લરેલું ને બહુ જ અલાભકારી થયું. રાજ આ વખતે લંદનપર પાંસરો ધમી ગયો હોત, તે તેની સામે પાર્લમેન્ટર્યક મંડી પણ ટપી શકાત નહિ, અને જે રહેરના ક્યમળે તે આટલી ધૂમની હતી, તે જ શહેર જે રાજના હાથમાં આવત, તે પછી તે છેક નિરુપાય થઈ જત. પણ ફેટલાક મસલતીઆ તે વિચારની આડે આવ્યા. તે ઉપરથી રાજપક્ષે પોતાનો પકાવ ઓક્સફર્ડમાં નાખ્યો, અને ત્યાં ઠાલા દર્શનાદ ચલાવ્યા. પછી આસપાસનાં ફેટલાક મામડાં ધીમે ધીમે કબજે કરવા માંડ્યાં. આવી દીર્ઘસૂત્રી રીતે લંદન ઉપર ચક્રાઈ લઈ જવાનો પાછો વખત આવ્યો, ત્યારે તે લોર્ડ એમેન્સ ક્યાંગનો તેના રક્ષણને અર્થે ત્યાં આવી પહોંચ્યો હતો તે જ તેમની મામે ધરતી આવ્યો. એક બે ઠેકાણે બને પણ મુકાબલે આવી ગયા, થયું મુકાબલામાં કોઈએ કંઈ જાણું જોર માર્યું નહિ. એમ કરતાં એંતાળીશનું વર્ષ પૂરું થયું, અને શિયાળો બેઠો. ઉર્ગાડમાં તાદ એ વેળા ગોટલી બધી પડે છે, કે જેમ આપણે અંહયાં ચોમાસામાં તેમ ત્યાં શિયાળાના દહાડામાં લગાઈ ત્રિશુકુલ બધે રાખવી પડે છે. એ ત્રણ માસ નકામી વિષ્ટિઓ ચલાવવામાં ગાળ્યા.

લગાઈનું બીજું વર્ષ—ઈ. સ. ૧૬૪૩ પણ એરી જ ફળવિનાની માગમારીમાં ગયું. આ વર્ષે લગાઈઓ વધીને ઇંગ્લાંડમાં ચારેખૂણે ચાલી, એક ઠેકાણે રાજપક્ષનો કાંઈક જય થાય, તો બીજે ઠેકાણે પાર્લમેન્ટનો. લંદનથી ચોડાક કોશ ઉપર સહજ ઝપાઝપી થઈ તેમાં દેશનો પરમભક્ત, ને સદા ચશ્તવી જે હેમ્પડન તે ધવાણો, અને તે કાળનું ચર્ચમેન્ટ સાઈ ન હોવાથી છેવટે દેવભોલ થયો. આ બનાવથી સધળા પાર્લમેન્ટવાળાનું દિલ બહુ પાણું હડી ગયું, અને ચોગાનયોગે પછીથી ઉપરાઉપરી પરાજયના સમાચાર જ આવતાં જોઈ તેઓ છેક ગભરાયા. એક વખત તો ધણીકે ધનવાનની સ્ત્રીઓ ગંપમંપી પાર્લમેન્ટના દરવાજા આગળ જઈ “ સલાહ કરો, સલાહ

કરો, " એમ દીનવાણીથી પોઠાર કરવા લાગી. કેટલાકે પુરુષોએ પણ પાર્લમેન્ટ પાસે સંધિના કાલકરાર બળાતકારે કબૂલા કરાવવા એવું એક કરસ્થાન રચ્યું હતું. મુકાબલે રાજપૂતની કાંઈક ચડતી હતી, તોપણ ત્યાંએ ધણા જથ્થા લડાઈ બધ પડેલી જોવાને જ આતુર હતા. નરમ દિલનો ફ્રેડલાંડ તો દેશનું દુઃખ જોઈ દેવાશોકમાં " સલાહ-સલાહ " એમ અહોનિશ પોકારતો, અને છેવટના એક યુદ્ધમાં " આજે મારે પાછા આવવું નથી " એમ બોલી જ ચડ્યો તે ત્યાંજ રહ્યો.

તોપણ પિમના પ્રમુખપણા હેઠની પાર્લમેન્ટ નિશ્ચયમાંથી ડગી નહિ. હવે એણે જોયું કે સ્કોટલાંડની મદદ માગ્યા વિના છુટકો નથી. તેથી તુર્ત એ બાબત એણે વિદિ કરવા એક પોતાના સાથીને ત્યાં મોકલ્યો. સ્કોટલેન્ડ કેટલાંક નાણાં અને વિશેષ તો એમ માગ્યું કે તમારે અમારા પ્રેસિડેન્ટિયન પંથને રાજધર્મ કરવો. એ બાબતની રકઝંક ચાલતી હતી તે સમે રાજા આયર્લાંડના બળવાખોર સાથે ખટપટ ચલાવે છે એવી ખબર મળી. તે સાંભળી પાર્લમેન્ટે એકદમ સ્કોટલેન્ડની માગણીઓ કબૂલ રાખી અને બહાર સલામાં પ્રેસિડેન્ટિયન પંથની પ્રતિષ્ઠા (કોવેનન્ટ) નો સ્વીકાર કર્યો.

આ સંધિનું કામ ચાલતું હતું તે વખતે બીજા પણ ધાટ પિમે ઘડી રાખ્યા. એ પારકી જ આશાપર બેસી રહે એવો નહોતો. એણે ત્રણ મોટાં સેન કુલે ૫૦૦૦૦ માણસનાં હિલાં કરવાની ગોઠવણ કરી રાખી હતી. તેમાંનું એક એસેક્સના લાથ નીચે રાજની નીધેબાની રાખ્યા કરે, અને એક્સાક્ડમાંથી તેને ચસવા દે નહિ; ચોક્કરને પશ્ચિમ તર્ફનું લરકર સોંપવું, અને તેનું કામ એ, કે રાજકુંવર મોરિસને ત્યાં જ અટકાવી રાખવો, ને ઉત્તર તર્ફના લરકરનો ઉપરી બોર્ડ મેયેરટરને નીમવો, અને તેની મદદે ફેરફેક્સનું તથા સ્કોટનું સેન આવી પહોંચે એવી રીતની ગોઠવણ હતી. અને તેની તૈયારીઓ ચાલતી હતી તેવામાં આ દેશબંધત ધણી મહેનત, ફિકર ને ઉઝાગરાથી માદો પડી દેવશરણ થયે.

હે હેમ્પડન ! હે પિમ ! તમે તો અમર કીર્તિ સંપાદન કરી સુખમાં મૂતા છો ! તમારી જ-મજૂમિને તમે સ્વતંત્રતાનું અમૂલ્ય સુખ આપી ગયા છો. તે સંભારી અદોનિય તે તમને આશીર્વાદ દે છે. રે, તમે મુઆ નથી પણ યશસ્વી દેહે આખી દુનિયામાં સર્વકાળ કવતાજ છો ! તોપણ તમારૂં પરલોકગમન નોધતાં ઇતિહાસની ગંભીર ક્ષત્રમ પણ આંચકો ખાઈ અટકી પડે છે, અને લડાઈનું ઉપસંહારરૂપ વર્ણન કરવાની ઉતાવળમાં પણ તેને કાંઈ થોભી તમારા શુશ્રુાનુવાદ ગાથા વિના કળ વળતી નથી. વાંચનાર, તું પણ એક કાણુ થાંભ, અને આ પરમ પવિત્ર શરવોરોની કળર ઉપર એ ચાર આંસુ પાડ એ આંસુ મહા પતિતપાવન છે, અને સુદેશતા હો !

લડાઈનું ત્રીજું વર્ષ—ઈ. સ. ૧૬૪૪ પિમની અગમચેતી ભરેલી મોડવણુનો અમત્ર થતાં આ વરસે પાર્લમેન્ટનો પાસો જોરપર આવ્યો. રાજની પક્ષે મોટું લશ્કર આપઘ્નાડમાંથી જે મોકલવામાં આવ્યું તે જેવું વેલ્સમાં ઉતર્યું કે તુર્ન જ ફ્રેરફેસે સામે જઈ નેન્ટવિથ આગળ તેને તદ્દન વેરણુખેરણુ કરી નાખ્યું. આ પરાક્રમ કરી તે ઉત્તર તર્ફ દુર્યો, અને કરાર પ્રમાણે રેકોલેકેશનું ૪૦૦૦૦ માણસ ઈંગ્લાંડપર ઉતરી આવ્યું હતું તેને સાથે લઈ થોર્ક શહેરને ઘેરા લાલ્યો. સામે તર્ફથી રાજકુંવર રૂપર્ટ ૨૦૦૦૦ માણસ લઈ ધાઈ આવ્યો, અને ઘેરા ઉપાવવાની જરૂર પાડી. આ ફતેહથી પુલાર્થ જઈ આ પરમેસાહી રાજકુંવરે એક મોટું સંદેહ નિવારણુ યુદ્ધ કરવાનો નિશ્ચય કર્યો. માર્ટન મૂર નામના ક્ષેત્રમાં બંને લશ્કરોનો મેળાપ થયો, અને ધૂળ લડાઈ ચાલી. એ લડાઈમાં છેવટે પાર્લમેન્ટ પક્ષની સંપૂર્ણ ફતેહ થઈ, અને તેનું ખરૂં માન એકલિવર ક્રોમ્વેલની દુકડાને છે. એ દુકડીમાં હતાં તો ૧૦૦૦ માણસ, પણ આ વિમલમાં સામિલ થયા ત્યાંથી જ તેમણે પોતાનાં પરાક્રમવડે વજ્રબાહુ એવું નામ મેળવ્યું. આ યુદ્ધથી બધાની ખાતરી થઈ કે ક્રોમ્વેલ કોઈ અપૂર્વ સેનાની છે. આ ફતેહથી થોર્ક [જે એ વેળા લાંદનથી જ ઈંગ્લાંડમાં ઉતરતા દરજનનું શહેર હતું

તે) તથા ન્યૂકેસલ પાર્લમેન્ટને હાથ આવ્યાં, અને એમ થવાથી ઉત્તર ભાગમાં તો એની સત્તા સર્વોપરી સ્થપાઈ ચૂકી.

પણુ દક્ષિણ અને પશ્ચિમ ભાગમાં કેટલાક વખત સુધી રાજની ચડતી થઈ. તેણે વોલર અને એસેક્સનાં લશ્કરોને છૂટાં પાડી એક પછી એક બંનેના હાલદવાલ કરી નાખ્યા, અને સ્કોટલેન્ડમાં પણ રાજપક્ષની એક જીત થયાના સમાચારથી વધુ ઉત્કેષાર્થને લંદન ઉપર ધસારો લઈ જવાનો નિર્ણય કર્યો. આ વેળા સ્કોટલેન્ડ તો ન્યૂકેસલને ધેરવામાં રોકાયા હતા, પણ ખાકીની ફેજ જે પાછી વળી હતી, અને જેને એસેક્સના સેનમાંના બચેલા સિપાઈઓ આવી મળ્યા હતા, તે લંદનનો માર્ગ રોકી રાજની રાહ જોતી ન્યૂમેરી આગળ ઉભી રહી. આ લડાઈમાં રાજના ધોડેરવારોએ ઉછળી ઉછળીને ધસારા કર્યો, પણ પાર્લમેન્ટની દુકડીઓ જેમાં પેલા વજળાણુ પણ હતા, તે જરા પણ હચી નહિ. એસેક્સના સિપાઈઓ ગાંઠ આબરૂ પાછી મેળવવા મજાણ્યા થઈ લડ્યા, અને જે તોપખાનું જોયું હતું તે આ વેળા પાછું હસ્તગત કરી લીધું. રાજનું કાંઈજ ફાલ્યું નહિ, ને એના લશ્કરમાં ખારે લંગાણુ પડ્યું. રંગ એવો હતો કે જે જુરસાથી એની પુંઠ લીધી હોત તો રાજસેના પાયમાલ થઈ જત. કોમ્બેલે વીનવી વીનવીને કહ્યું કે મને એક મારીજ દુકડી સાથે દોઢ કલાકો, પણ સેનાપતિ કોમ્બેલર હરગીજ એકનો બે થયો નહિ.

કોમ્બેલે આકળા થઈ પૂછ્યું કે શું તમે રાજા છટકી જાય એમાંજ રાજ છે ? તમે એને સંપૂર્ણ જીતતાં બીહો છો ? મુતસદ્દી કોમ્બેલરે હું પેટે જવાબ દીધો કે લાઈ, આપણે એને સંપૂર્ણ જીત્યો, તોપણ એ કંઈ રાજ છે તે શીડી જવાનો નથી, અને જે એ જીત્યો તો તો આપણે રાજદ્રોહી દાખવ જણીને જ લાઈડે છટકીએ. એનો પ્રત્યુત્તર કોમ્બેલે રોકડોજ પડ્યાવ્યો કે હું તો, જે લડાઈમાં રાજ સામે મળે, તો જેમ બીજાને તેમ એને પણ મારી પીરતોડથી કાર કર્યા વિના ગુરું નહિ જ.

મનનું ટ્યુપચુ—આ લડાઈની મદગતિનું કારણ શું હશે તે તમને ઉપસા બનાવથી કઈક સમજાયું ? નો આજ કારણથી ત્રણ વગ્સ લડાઈ ચાલી, હમરો માણસ કપાઈ ગયા, ને પૈસે દે બધા દેશ ખુદાર થઈ ગયો, તોપણ એ લડાઈનો અંત આણી શકાયો નહિ એ બાબતમા ઘણા ઈમેલ કતિહાસકર્તા બને પક્ષના સેનાપતિઓનો વાક કહે છે તે વાજબી છે, પણ તેનું ખરું કારણ મનનું ટ્યુપચુ એજ હતું ટ્યુપચુ સેનાપતિઓને જ નહિ, પણ મધગા માણસને થયા કરતુ હતું બને પક્ષે તલવાર કાઢી ખરી, પણ પૂર્ણ જોગથી કોઈનો પણ હાથ ઉપડતો નહતો, કેમકે સપૂર્ણ છત એ મળી તો પગી કરવું શું તેની કોઈને સૂઝ પડતી નહોતી. પાર્લમેન્ટવાળામાના પણ ઘણાખગના હૃદયમાથી રાજભક્તિ હજી કાંઈ શૂન્ય થઈ નહોતી, અને રાજા વિના જ ગજ ચલાવી દેવાનો વિચાર તો હજી કોઈના સ્વપ્નમા પણ આવતો નહોતો. કારણ આજ રાજા પકડાયો, ને તોપણ એ પાર્લમેન્ટની માગણી કદાપિ ન જ કબૂલ કરી, તો પછી એને કરવું શું ? એ વિચાર સધળા પાર્લમેન્ટ પક્ષના અગ્રેસરોને મૂંઝવી તેમનો ઉત્સાહ શિથિલ કરી નાખતો હતો. તેમજ રાજપક્ષવાળાને પણ એવા જ અગર એ કે જુદી જાનના, મકાપવિકાપથી નિરુત્સાહ આવી જતો તેઓ ધર્મ સમગ્ર રાજા તર્ક ગયાં હતા, તોપણ તે જાણતા હતા કે એ રાજા મદ્ય જીવથી છે, હાડકાંતો જુદો છે, એને મ કાચમા રાખવાની જરૂર છે, અને એ એની પરીપૂર્ણ ફતેહ થઈ તો પછી એ કોઈના હાથમા ગહેવાનો નથી તેમજ તેઓ પાર્લમેન્ટની વિરુદ્ધ પડ્યા હતા ખત, તોપણ એ પદ્ધતિ તર્ક તો તેઓની મમતા જરાયે ઓછી થઈ નહોતી. અને પાર્લમેન્ટ વિનાનું ગજ તેમને રાજા વિનાના ગજ જેવું જ વિપરીત લામતુ હતું બને પક્ષના મનમાં એમ હતુ કે અંતિપર જવું નહિ, પણ હાથ બતાવીને જ સામાને ટેકાવે આણવા આ રી ન્યાં મનની વૃત્તિ, ત્યાં પછી ઉત્ત્રાહયુક્ત કર્મ શી રીતે થાય ? ટુંકામાં જૂના

વિચારનાં માણસને મોટું નવતર પગલું ભરવાનો પ્રસંગ આવી પડે છે, ત્યારે જે સ્વાભાવિક સંદેહ્ય હાગે છે તે આ સમયે બને પડેને સાગતો હતો.

પણ એ સમયો સંદેહ્ય યુદ્ધનીતિથી ઉલ્લેખે જ હતો, અને તેમ હોવાથી યુદ્ધનું પરિણામ કદી પણ સાફ નીપજે નહિ. એ સમયો સંકટપ્રવિશ્લેષ તો યુદ્ધ આરંભવા પહેલાં કરવાના છે, અગાઉ વિચાર કરવો જોઈએ કે આ યુદ્ધના લાભાલાભ શા છે, અને જ્ઞાત વિશે એમ વિચાર કરતાં લાભ વધારે હોય તો જ યુદ્ધ આરંભવું. પણ યુદ્ધ આરંભ્યા પછી તો અભાવના વિચાર કાયજે નાંખી નીકરપણે ધૂમ્મા રહેવું, એજ ડહાપણ અને એજ ક્ષત્રીવટ છે. લડાઈમાં અક્ષાભને સંભારવા એ અધમ કાયરપણું છે; અને તેથી નુકસાન જ થાય છે. એ તો આપણે આ વિગ્રહની ત્રણ વરસની તવારીખ ઉપરથી સાફ જોઈ શકીએ છીએ. જો એક પળે સંપૂર્ણ દહતા ત્રાપી હોત તો આ દેશવિગ્રહ ક્યારનો પતી ગયો હોત, અને રાજપદ્ધતિમાં પણ પાછળથી જે ખરબી થઈ તે યાત નહિ એમ અમે ધારીએ છિયે.

પણ બંનાવો બન્યા પછી તેપર ટીકા કરવી એ સહેલ છે. સમાપર સમાનું કાર્ય શું છે તે જાણવામાં ખાસ અસાધારણ સુદ્ધિની જરૂર છે. આખા ઇંગ્લાંડમાં આ સમયે એ સમજ ફોર્મ્બેલમાં જ હતી. આ વેળા એણે બહાર પડી બધાને આરસીની માફક દેખાડ્યું કે આમ કરવાથી તમારો દહાડો વળવાનો નથી, અને પરિણામે પાર્લમેન્ટની ચાલુ યુદ્ધનીતિ રીતિ તદ્દન ફેરવાવી નાંખી, કેમકે હોમ્પડન અને પિમના મરણ પછી પ્રજાપક્ષમાં એનું વજન સર્વોપરી થઈ ગયું હતું—કેમ જણે પાછલા સમયની એ મૂર્તિઓએ આ યુદ્ધકાળની મૂર્તિ જે ફોર્મ્બેલ તેને સમજીને જ માર્ગ આપ્યો હોય !

માટે હવે તો ફોર્મ્બેલ કેળુ હતો તે જ પ્રથમ લખવું જોઈએ.

કેમકે હવે પછી લગભગ દોઢ દાયદા સુધી ઇંગ્લાંડના સઘળા ઐતિહાસિક ખનાવોનો મુખ્ય નાયક એ જ છે.

ઓલીવર ક્રોમવેલ—ઈ. સ. ૧૫૮૬ માં જન્મ્યો હતો. એનું કુળ ઉચું અને માની તર્કથી હેમ્પડન સાથે સળધે ધરાવતું હતું. એ વેલો ન્યેપ્ઠ પુત્રનો નહોતોતો તેમની પાસે ઘણી આગીરઆગીર તો નહોતી, પણ ખાતાપીતા આખરદાર હતા. કુળને અનુસરતી એને ઉગ્રી કેળવણી આપવા માંડી હતી, બાપ મૂલ્યથી કેમ્બ્રિજની પાઠશાળા અધ્યવ્ય હોડી એને પાછા આવી ઘેર રહેવું પડ્યું. નાની આગીર પર કુટુંબનો નિર્વાહ બરાબર ચાલતો નથી એમ જોઈ, બીજે ગામ છળરો રાખી એ જમીન ખેડવવા ત્યાં જઈ વસ્યો.

એનો બાપ અને ત્રણ દાકા ઇલિઝાબેથના વખતમાં પાર્લમેન્ટના સભાસદ હતા. એ પહેલ વહેલો ઇ. સ. ૧૬૨૮ માં ચૂંટાયો. ટુંકી ને લાંબી પાર્લમેન્ટોમાં એ કેમ્બ્રિજની તર્કથી આવ્યો હતો. આ સમયે એનો દેખાવ એક નજરે જોનાર લખી મથો છે તે ઉપરથી જણાય છે કે શરીરે કદાચર, કુલેશ રુમઝા ચહેરાનો, ગામડીઓ પોશાક પહેરનાર, સુધડાધનો બેપરવાહ, તીણા કઠોર અવાજનો, પણ જુરસાદાર બાપણ કરનારો હતો. આચારથી જ એના બોલવા ઉપર બીજા સારૂ લક્ષ આપતા; પણ એનો ખગે પ્રતાપ જોલીને નહિ પણ કર્ફ ખતાવીને જ પૂર્ણ પ્રકાશવાનો હતો. એનો સ્વભાવ જન્મથી જ ગંભીર ને ઉદાસી હતો, અને તે કાળવર્તમાનથી નિરંતર વધતો ગયો. જુદામયી કંટાળી તે એકવાર દેશ ત્યાગ જ કરવા તત્પર થયો હતો ને તો આપણે પાછળ કહી ગયા છીએ. પણ પ્રગતિવિચાર જાગ્યો કે એને એનું કર્તવ્ય પ્રાપ્ત થયું. હવેથી એના આત્મામાં પરમેત્સાહ વ્યપી રહ્યો, અને પરમેશ્વરે જે અસાધારણ શુદ્ધિ એનામા મુકી હતી તે દિન પદિન વધારે ને વધારે જળકાગથી જ પ્રગટ થવા લાગી.

આ વેળા ક્રોમવેલની ઉંમર ૪૦ વર્ષની ચર્ધ ગઈ હતી. આજ

પાવત સરકરી કામનો એને જગ પણ અનુભવ નહોતો. પણ જાન્યેની જાન્યેની જ મંસ્તર છે ત્યાં તેની આગળ બાપડ અનુભવ મંથરનું રાંધેલું ? સરકરી કામ તર્ફ તેણે નજર કરી કે નર્ન જ એને માલમ પડ્યું કે રાજસોના શા કારણથી આટલી ચડીઆલી છે અને રાંધ્યું દોષ તો પાર્લમેન્ટનું લગ્નર તેથી પણ મનાયું નીવડે. એસેમ્બલીના સેનાપતિએ જાન્યેની સરકરી કામમાં ફટાના દના, તેને જે વાનની જગ્યાએ સમજ પડી નહોતી, તે વા જેવું જાન્યેનીને નજર નાખતાં તરત જ સમજાઈ ગયું. એણે હેમ્પડને લખ્યું કે "આ બિયારા તમારા જાકાલીઆ કાકાલીઆ તે દેશ રાજપુતોની આગળ, ગી રીતે દહી શકે ? એ ખરું કે ખાનદાન ગય્યા આપણા સરકરમાં. આવતા નથી પણ ત્યારે બીજા પણ તે. જા ધીરવીરાને બોળા કંઠવા જોઈએ. એ રાજપુત ગય્યાની દેશી સામે ધર્મનું મનુષ્ય ઉપું કરે. અને પછી જોઈ જો કેવો રૂબ જામે છે." આ બોલ જ એની અસાધારણ સુદમદિદિ તથા અવરથાભુદિ બતાવી આપે છે. વાત ખરી છે કે માણસ નીડર થઈ લગાડતા નેજાનમાં મૂકે છે, ને આગરુની ખાતર કે ધર્મના જુરસાથી; અને નેમાં પણ ધર્મનો જુસ્સો એવો છે કે તેથી માણસ મનુષ્યને ગુસ્સો મળતાં શીમે છે.

‘આ રીતે કાંગ્રેસની અવસ્થાભુદિ પ્રથમથી જ જાણી, પ્રમંજ મળતાં જ સરકરી ભુદિ સપમે દેશણે દાખી નીકળી, અને દવં એની રાજપ્રકરણી ભુદિ બદલ પડવાનો વખત પામે જ હતો. ન્યૂઝેરીના મુદમાં એના પરાક્રમી શરૂને સેનાપતિએ ફરી મૂખાંધથી રોક્યાં, અને તેથી એ બને વચ્ચે ફરી બોલાવ્યાથી થઈ તે આપણે કરી ગયા છીએ. પાર્લમેન્ટમાં આવી એણે એ બધું બોલાવું ઉઘાડું કરી નાંખ્યું. ને. મલક કર્યું કે આ તમારા હાલના સરકારે પોતાની જીતથી જ બીજો છે. જેવું કામ જે કરે, સરકરી કામમાં તમાગ આ મુસદ્દાના મમાસદ્દેથી કાંઈપણ વળવાયું નથી, એ નિશ્ચય કરીને બાજુએ. પણ યાદ રાખજો. કે એમ કરવાથી આખો દેશ કંટાળી પાર્લમેન્ટ નામનો પણ અમાલે.

આઈ' બસે. આ વાત ઘણાની નજરમાં હતરી અને પાર્લમેન્ટમાં ભારે ઝગડો બન્યો. હેવટે એવો દરાવ થયો કે પાર્લમેન્ટના સભાસદથી મેના-પતિનું કામ કરાય નહિ. આ બદાને એમેક્સ વગેરેને રૂબસદ મળી, અને મર થો મસ ફેરકેક્સ પાર્લમેન્ટના તમામ લશ્કરનો મેનાધિપતિ નીમયો. એણે ફોર્મ્બેલને પોતાના મદદનીશ દાખલ માગી લીધા, અને એ પાર્લમેન્ટનો સભાસદ હતો તોપણ એને તો ત્યાં જવાની છટ મળી.

નથી એના ઉશી દરવાની જે રચના ફોર્મ્બેલની હતી તે હવે અમલમાં અણવાળાં કાંઈ ઝાઝી મહેનત પડી નહિ. સિપાહીઓની ફરીથી ચુંટણી શરૂ થઈ, અને તેમાં ફોર્મ્બેલના વિચાર પ્રમાણે ધર્મ અને અનંતતા ખાતર જીવપર આવેલા માણસોને જ પસંદ કરવામાં આવ્યા. એની બધાને એ જ ટોક્ણી હતી કે “જમાદાર નીમવામાં બધું જ કાળજી રાખજો તો તે સાચા પૂરેપૂરા ધાર્મિક હશે તો તેના કાથ નીચે બીજા ધાર્મિક જનો આપોઆપ આવીને ઉભા રહેશે. માદ રાખજો કે થોડા પણુ ખરા લકતો મોટા યેળા કરતાં બધું કામતા છે.” આ રીતનું ૨૦૦૦૦ માણસ ભેગું કરવામાં આવ્યું, અને તેને ફોર્મ્બેલે સખત કસાયતમાં પબ્લેટ્યું. આ “લકત જનો”ની એના સર્વ પ્રકારે વિચિત્ર હતી. બીજાં લશ્કરોમાં જેમ ઘણાખરા માણસો મોજલા સ્વભાવના હોય છે તેમ અહિંયા સર્વે વૈરાગ્ય સુદ્ધિના હતા. અહીં ત્યારે સિપાઈઓ કૃથ કરે ત્યારે ઉછળતા ખ્યાલરૂપાને દેહણે ગંભીર લજનો ગવાતાં. જાવણીમાં પણુ ત્યાં જુઓ ત્યાં નાયરંગને દેહણે ઈશ્વરસ્તવન કે ધર્મોપદેશ સાંભળનારાની જ મંડળીઓ મજેલી માલમ પડે. બસનપણી, ગાળંગાળી, મારામારી કે જુગારનું તો આ મેનામાં મૂળ જ ગોઘ્યું જડે નહિ. આ સિપાહીઓની બોલીચાલી કે પોશાકમાં લાક્ષણિકું તો નામે મજે નહિ. દોલદા જેવાં બધાનાં માથાં, વિચિત્ર લગડાંકતાં, હાસ્ય તો બધું સ્વનમાં પણુ ગાવ્યું નહોય એવાં મોઢાં, અને વાત કરતાં ધીર

જેવા ખોખરા સાદે બાહબલનાં વચનો અનુદ વાણીએ ઉચ્ચારતા
 આ સિપાહીઓ એક હસામણે દેખાવ આપતા હતા. તેમાં જ્યારે
 તેઓ ભગનની ધૂન માથે યત્રુપર ધસારો કરતા, ત્યારે તો જેવા
 જેવું જ યર્ષ રહેતું. હુંદમાં આ લોકનો દેખાવ, ખોલીયાલી, તથા
 સખળું જ એવું વિચિત્ર હતું કે તેમને જોઈ કોઈપણ ધારે નહિ
 કે આ મિપાહ બદાહરોની છ.વણી પડી હશે તે એમ જ ધારે
 કે આ તો કોઈ ભગનના ભેગા યવા છે. પણ એ ભગત તો ખીગનના
 રગત કાઢે એવા હતા. એનો જુસ્મો સ્થાયી ને અડગ હતો. એ તો
 મારે કે મરે એવા જ હતા, એમના આગળ પેલા આશાતુ'ણા ભરેલા
 અમીરમચ્ચાની કૃત્રિમ ટેક ક્યાં સુધી ચાલી શકે ? આ તો રણભેરમાં
 મગતી રેળા “ જો ઈશ્વર ! હું મારું કર્તવ્ય કરી તારી હજુરમાં આવું
 છું ” એમ ખોલી આનંદભેર પ્રાર્થા હોડતા, અને પેલાને મુઠે “ હે
 પ્રિયા, છેલ્લી સલામ ” એવા અગાલંગના બોલ જ ગદગદિત કંઈ
 સંભળાના. આ નહું મેન બિયું થયું તેની સાથે જ આ જગી
 લડાઈઓનો અંત આવી રહ્યો એમ કહીએ તો તેમાં કાંઈ ખટું નથી.

પ્રગતિમહત્તી સમાપ્તિ-આ લડાઈનું વર્ણન ન્યૂમેરીના
 યુદ્ધ સુધી આપ્યું કરી ગયા. પછી ચિયતો પાસે આવવાથી લડાઈ
 બંધ પડી. ૧૬૮૫ ની વખતઠલુ બેઝતાં નવી સેન્ટ તૈયાર થઈ ગઈ.
 આ ભગતડા શું કરવાના છે એમ ધારી યુદ્ધ રૂઝરોડે હતો. અને
 એવામાં રોકોટલાંડ ખાતે સ્વપર્શ મોન્ડોની ફરેદના મુખાયા
 મળવાથી એણે એકદમ વિશિઓ બંધ પડી હિર તરફ પ્રયાણ કર્યું
 હીમ્તર ઉપર હુમલો ચલાવ્યો, કેટલા પેશવાયો હોડ્યું અને
 પૂર્વ તરફનાં સવળા પ્રગણને ચડતી નહીં ફેરવેલું જેવું રાજ
 પાછો વળે એમ ધારી એકદમ હિર રેગે ચાલ્યો હતો તે
 વર્તમાન માંલણી ત્યાં હોયે જ્યારે યુદ્ધની સાથે હુમલો
 અણીપર દોન્નેવ પણ લાંબો પડે, એ નોર્થ-એસ્ટ
 દિશાએ નેજમી આવડે અને કાંઈકેટલું મેગ્નિફિકેન્ટ

અણે છે કે, “ આ પ્રસંગે માગ મનમાં એ જ વિચાર થયા હતો
 હતો કે આ અમીરગાદીઓની સામે આપણે અબળવ્યા ગામડીયા શું
 કરી શકીશું? પણ પગમેશ્વર મોટા છે, અને તે તરફના મેરુ ને
 એરુનું તરણ પળવારમાં હવાને સક્રિયમાન છે, માટે બોલો જશ તેના
 અને સપગાં સારાં વાના થશે અને થયું પણ તેમ જ. ” આ યુદ્ધ
 અને પક્ષે મહા ધીટપણે ચલાવ્યું. એક તર્ફ આ પક્ષ હતો તો બીજી
 તર્ફ પેલો. અને બહુ મોની વધું, પણ આખરે રાજાની પુરિપુરી
 હાર થઈ. રાજાનો તમામ દારૂગેળા પકડાયો અને ૫૦૦૦ હજાર માણસ
 શરણ થયું. રાજા શવ સ્વર્ગને પશ્ચિમ તર્ફ નાહો અને તેની સાથે
 એ હજાર માણસ હતું. (ભૂન ૧૬૪૫.)

આ એક લડાઈથી જ મધું થઈ ચુક્યું, હવે રાજાના નક્ષીખમાં
 નાસજાગ રહી. થોડા મામમાં હારીને રૂપેટ ક્રિસ્ટલ સ્વાધીન કરી
 લીધું. અને માત્ર થોડી આશા રેકોટલાંડ તરફથી રહી, ન્યાં શુભ
 ત્યાં દીવાની માફક રાજાએ એવાર હાલ સારા ઝળકારા માર્યા. પણ
 પાર્લમેન્ટના એક સેનાપતિએ ત્યાં સપ્ટેમ્બર માસમાં જઈ મોનટ્રોસનું
 અળ છેક તારાજ કરી નાખ્યું. રાજા નિરાશ થઈ એકસરફમાં
 ખરાબ ગયો અને ફેરફેરમાં ચડી આવે છે એવું સાંભળતાં એનો
 શવ જ ભડી ગયો. પાર્લમેન્ટ તર્ફ વિધી મોકલી હતી તેનો કાંઈ
 જવાબ મળતો નહોતો. આખરે એણે નિશ્ચય કર્યો કે રેકોટલાંડ જે
 ચોતાની જૂની રૂપત અને પાર્લમેન્ટમાં જે નવા મતનું પ્રબળ વધી
 ગયું હતું તેના પ્રતિષ્ઠા હતા, તેને શરણ થવું. તે વેશ બદલી નાહો
 અને રેકોટ છાવણીમાં આવી પહોંચ્યો. (૫ મી મે ૧૬૪૬.) તેમણે
 રાજાને સારી માનપ્રનિતા આપી. પણ એની પાસે ઇંગ્લાંડ અને
 હોલેન્ડમાંના તમામ હજારપર પાર્લમેન્ટને શરણ થવાના હુકમ લખાવી
 લીધા. પછીથી ન્યૂફોંસલ જઈ તેઓ પાર્લમેન્ટ સાથે ફાક્કરાર ચલા-
 નવા મંડી ગયા, અને આખરે ૧૫૫૨ તથા ખર્ચપેટે ૪ લાખ પૌંડ
 વર્ષ તેને પાર્લમેન્ટના હાથમાં આપી દીધો. (૩૦ મી નવમ્બર ૧૬૪૭)

આ રીતે રાજની સામેની લંગાઈ તો પૂરી થઈ. રાજપક્ષ પણ ભોંય-
આધરે પડ્યો હતો. આ સાથે પાર્લમેન્ટ ને એકસંપ રહી શકી
હોત, તો પ્રજાસ્વાતંત્ર્યને અનુસરતું જેવું રાજ્યવંધારણ ચલાવે તેવું
તે સ્થાપન કરી શકત. પણ પાર્લમેન્ટમાં ક્યારના જે પક્ષ પડવા
ત્રાંડ્યા હતા, અને તે હવે રાજ તર્ફથી નિર્ધિત થતાં જ સામસામા
-મુક્તિ તડાતડીપર આવ્યા.

પાર્લમેન્ટ પ્રેસિડેન્ટરિયન મત તરફ ઢળવાનું કારણ રાજ-
કીય જ હતું એમ નથી. રાજ્યધર્મમાં બિરાપ લોકે ગડબડાવ્યા
દ્વાબ્ધ કરી દીધો હતો, તે ઈંગ્લાંડની ધણીખરી પ્રજાને કેવળ ના-
પસંદ હતો. અને તેથી ન્યારે પાર્લમેન્ટ રાજની સામે લડાઈને
જીડે ઉઠાવ્યો, ત્યારે એનો એમ તો વિચાર જ હતો કે ઇલિઝાબેથના
વંશજમાં જેવો એપિસ્કોપલ માર્ગ ચાલતો હતો તેવો હવેથી પાછો
સ્થાપન કરવો. એપિસ્કોપલ માર્ગના ધણા લોકોના મનમાં પણ
એટલું જ હતું કે દીક્ષાવિધિ કાયદાની રૂએ ધણી વર્ષથી ચાલ્યો
આવ્યો છે તો હલે ચાલ્યા કરે. તેથી ને પાર્લમેન્ટ રાજની સામે
લડી તે વેળા દીક્ષિતો (બિરાપો) પ્રજાપક્ષમાં રહ્યા હોત તો સંભ-
વિત છે કે રાજ્યધર્મ બેઠતા ફેરફાર સાથે એપિસ્કોપલ જ પાર્લમેન્ટ
કામમંચાપો હોત. - પણ એ દીક્ષિતો ને આ ગધળી લડાઈના
મુજા હતા તેને તો રાજનો પક્ષ ખેંચ્યા વિના ચાલેજ કેમ ? તેમણે
તો મોટા જુરમથી રાજનો પક્ષ પકડ્યો અને રાજ સામે કોઈ પણ
કારણપર હયાત પકડવા એ મોટામાં મોટું ખાપ છે એવો ને
તેમનો આધુનિક મતે તે વેળા બમણી જૂઓ ખાડીને દેરામાં પોકારવા
લાગ્યા. ને પ્રજા સ્વતંત્રતા માટે રાજ સામે તલવાર ધાડીને હાંસભેર
હબી જ હતી તેને આવા ગુરુ તે કહી પણ પાલવે નહિ જ, અને
તેથી એ દીક્ષિતોને પદબ્રજ કરી રાજ્યધર્મની વ્યવસ્થા કરવા પાર્લમેન્ટ
એક જુદી જુદી કમિટી નીમી હતી.

દીક્ષિતોના હક્ક બાદ કર્યાથી જૂના એપિસ્કોપલ પંથમાં અને

નવુ ઇંગ્લાંડ—જા સહિયનામા નહાર પણ કાંઈ મારાને માટે છે યુદ્ધનો ઢાળ ભયકર છતાં ફેટનાક અમૂલ્ય લાભ તેનાથી થાય છે. યુદ્ધનો ઢાળ એ મણુમની ભુદ્ધિમા અન્યમ ચાચલ આશુનારી વસ્તુ છે. જે વિચાર માણુસના મનમા સો વર્ષે પણ ઉડી શકે નહિ, તે યુદ્ધમળમા પતમગની સાથે આવી જાય છે. જે હમ કરના જન્માન્તરમા પણ વૃત્તિ થાય નહિ તે નમ યુદ્ધાળમા એકદમ કરવાનું માણુમને સજ પડે છે જે કૃત્ય પહેના મહાનિષિદ્ધ મનાએયું, તે આ વળા પન્મરિહિત સમગ્રાય છે જે સિદ્ધાંતનું દિગ્દર્શન માત્ર પણ કાટિ પ્રયત્ને પમાઈ શકેલું નહિ તે સિદ્ધાંતનો યુદ્ધમળને પ્રતાપે આપો આપ માલાત્કાર થઈ જાય છે અર્થાત્ યુદ્ધકાળમા જૂઝ તેમજ રૂઝ પણ મહા મારા અપૂર્વ છુટાઓ, વિચારો, પગક્રમો અને ક્રમો થાય છે, અને દેશની ગૌરવી જ રિથિતિ નહિ પણ માનસિક રિથિતિ પણ બહુ જ બદલાઈ જાય છે

ઇંગ્લાંડને પણ એમજ થયું પહેલા પ્રભવિમદના ચાર જ વર્ષમાં ઇંગ્લેન્ડની મનોગિથિતિ હવે બદલાઈ ગઈ, અને તેણે એવું વધણું પકડયું કે તે રખતથી જ હાનના ઇંગ્લેન્ડની ગિતિનીતિનો પાયો નખાયો એમ વહીએ તો ચાલે જૂનુ ઇંગ્લાંડ થયું અને નવુ ઇંગ્લાંડ હયાતીમા આવ્યું.

નિરંકુશ પંથ—નવા પથોમા ઇન્ડિપેન્ડન્ટ ઇટલે નિરંકુશ પદ્ધતિએ તો આ સમયજનિત રવનત્રતાના સામાન્ય મનોભાવને સર્વ દિશામા તેની પગિસીમાએ જ પહોચાડી દીધો તેઓ તો ધર્મ સળધી ને નાન્ય સળધી સધળા આધિપત્યનું મૂળ જ શોધના બેશી ગયા તેમણે પૂછ્યું કે જેમ ધર્મ તેમજ રાજ્યવહીવટ પણ પ્રજાની ઈન્દ્રિયને અનુમરતો જ શા માટે ન હોવો જોઈએ ? એમા પણ પર-પરાનો હવે એકનો કયાથી આવ્યો ? માણુમ માત્ર ઈશ્વરે તો સમાન સંભા છે, અને એમ છે તો પ્રધને પણ કોઈની ઉપર સત્તા ચલાવનાનો જો હક્ક છે ‘ધર્મમમાને જેમ ઘણેમને ચાલે છે તેમ રાજ્યો પણ શામાટે ચાલે નહિ ? રાજનું નામ જ શું છે ? રાજ હતો તો

ઈ બાડને હાન આવા દુખ સોસવા પડે છે માટે રાજાઓને કાઠી
 રાજ્ય તો પ્રજાસત્તાક જ રચાવવું જોઈએ આ મત હાલ તો યુરોપમાં
 સઘળાને જાણીતો છે, અને બહુ જમાનાનું વનણું પણ તે તર્ફ જ
 છે હાલ જે રેડીડન એટલે ઉચ્છેદક ટોળીના કહેવાય છે, તેમાના
 કેટલાકના વિચાર તો એથી પણ સસારને વધારે ઉથલપાથલ કરી
 નાખે એવા છે પણ આ તો યોગણીસમો કંડે છે તે સમે તો ઈબ્રાહિમ
 લોકોને નિરકુશીઓનો આ મત એવો વિપરીત બાર્યો, કે તેઓ
 તેમને પગમ તિગ્રહારથી મહા અનાસ્તિક રાક્ષસોજ ગણવા લાયા

આવા છેક કાળવિરુદ્ધ રાજ્યસુધારાના વિચારથી નિરકુશીઓ
 પોતે જ લોકમા અજબામણા ગઈ પડ્યા, એટલુંજ નહિ, પણ તમામ
 અન્યપથીઓથી પણ લોકો બીવા લાયા, અને ધર્મદ્વંદ્વની વાતમાં
 કેટલાકનો સમભાવ થવા આવ્યો હતો તે પણ જતો ગયો તોપણ
 અન્યપથીઓ આ સમે માર્ગના દળાવ્યા દળે એવા નહોતા તેમની
 સખ્યા ઘણી વધી ગઈ હતી તેમાના કેટલાક તો પાર્લિમેન્ટમાં બેસ-
 નારા હતા, અને તેમની ત્યા નાની નાની પણ બળવાન ટોળાએ
 ક્રોધેલના અગ્રેસરપણા હેઠે વ્યારના ગ્રેસિપેરિયનોને હાવવા માડ્યા
 હતા નવી સેનામાં દાખલ થના આવનારને કોવેનન્ટ ઉપર સહી
 કરવાની ફરજ પાડવી નહિ એવી જે છૂટ પાર્લિમેન્ટે મુકી
 હતી તે નાચારીએ અને ક્રોધેલના મહા આગ્રહને લીધેજ તે વેળા
 પાર્લિમેન્ટ પક્ષને લશ્કરી ક્રમમાં સખળ કરવાનો ખરેખરો
 એજ ગરતો હતો, અને તેમ ક્ષુ તોજ એ પ્રજાવિગ્રહનો નિકાલ
 આટલો વહેલો આવી ગયો આ ગરજની વેળાએ જેમ ગ્રેસિપેરિયન
 પાર્લિમેન્ટે અન્ય પથીઓ તર્ફ નમતી દોરી રાખી, તેમ આ ક્રેટે
 પછી પણ ગેમરીથી કેટલીક ધર્મની છૂટ ગણી દેત તો આ
 બીજો પ્રજાવિગ્રહ કદી પણ ઉડવા પામત નહિ પણ તે તો ધર્મની
 છૂટ એ બોલથી જ ચીડવાઈ જતી હતી રાજા સાથે લડી
 પરવારી કે છૂર્ત જ ધર્મજાતકરના કાયદા મનમાં અજુગનો

વિચાર કરવા બેઠી. અદિશો માત્ર એને આ નવી સેના તર્ફનો રહેતો, કેમકે તે તદ્દન અન્ય પંથીઓથી જ ભરેલી હતી. માટે તે સેનાને રજા આપવાનો મનસુબો કર્યો. સિપાઈઓને લાગ્યું કે આ તો “ગુમકું કાટ્યું ને વૈઘ વેરી” એવું જ પાર્લમેન્ટ કરવા ધારે છે. તેમણે નિશ્ચય કર્યો કે ધર્મની છૂટ જાળવત કાંઈ પાકો બદોબસ્ત ચાપ નહિ, ત્યાં સુધી આપણે રજા લેવી જ નહિ, જોઈએ એ શી રીતે રજા આપે છે. જેની તકવાર વડે તો શુઝવું, તેની જોડે જ ટેટે તે ક્યાં કુધી ચાલે ? સેના વીકરી અને તેની સાથે જ મતાધ પાર્લમેન્ટ એકદમ ધૂળ ફાકતી થઈ રહી.

આ સેના પાછળથી ગમે તેવા મદોન્મત્તપણે વર્તાઈ, પણ પાર્લમેન્ટ સાથેના ઝગડામાં તેની પ્રથમ વર્તણૂક તો વિનય ને મર્યાદાપુરક જ હતી. તેમની તર્ફથી કોએવેલે પાર્લમેન્ટને વિનવી વિનવીને કહ્યું કે સાહેબો, એ લોક ભલા છે, એમણે નિમકહલાલીથી તમારી નોકરી ખૂબ બજાવી છે, પરમેશ્વરની ખાતર તેમને નાઉમેદ કરશો નહિ. જે માણસો પોતાના દેશકલ્યાણને અર્થે ગ્રાણ્ય આપવા તત્પર થયા, તે શ્રદ્ધર્મે જ ચાલનારા હશે એમ માનવું જોઈએ. બીજે પ્રસંગે એણે કહ્યું કે લશ્કરમાં તો સઘળા પથવાળા સલાહ સંપન્ન રહે છે, અને એક બીજાને કાંઈ પણ કનડ્યા વિના પોતપોતાને જોમ ઉત્તમ લાને જેમ ઈશ્વરભગ્ન કરે છે. બધા ભલા ને ભક્તિશીલ છે. બહારનું રૂપ જુદું હોય તો શું થયું ? પણ ધર્મનું ખરું ઐક્ય એજ છે. પણ પાર્લમેન્ટે કાંઈ વાત કાને ધરી નહિ. લશ્કરે એક દહતાભરી અર્થ મોકલી ત્યારે તે કાંઈક ચોંકી, અને સિપાઈઓને સમજાવવા સાર કોએવેલ વગેરે દટલાકને મોકલ્યા. આ સેનાપતિઓએ બધાને બેગા કરી કહ્યું કે તમે દરેક દુકડી (કંપની) દીડ બળે સિપાઈ પસંદ કરીને મોકલો, અને તે સુબેદારો સાથે મળીને તમારે શું જોઈએ છીએ તેનો વિચાર કરશે. એનું નામ પંચાતીઆ એમ પાડ્યું, અને તે આગળ જતાં આખા દેશના ખરેખરા જ પંચાતીઆ થઈ પડ્યા. આ

પંચાતીઆઓએ હાલ તો ભેગા થઈ એક કહાપણુભરી જ અર્થ પાર્લમેન્ટ ભેગા લખી દાઢી. તેમાં નમ્રતા અને ધણી આજીજી સાથે આ ભક્તસેનાની વિનંતી એજ છે કે “ રાજ્યધર્મ તમને જે ગમે તે રાખો, પણ અમે જે સ્વતંત્રતાને માટે મરવા નીકળ્યા હતા તે સ્વતંત્રતા કાંઈક તો અમને આપો. અમે ધર્મને જાહાને અપોઅ છૂટ માગતા નથી; ધણા મતે કંઈ બંધન રાખવું જરૂર જણાય તો તે પણ રાખો; પરંતુ અમને કાંઈક તો છૂટ આપો. અમે સિપાહીગીરી કરવા આ પ્રસંગે આવ્યા તેથી શું અમારા નગરવાસી દાખલના સંબંધના હક્ક જ જતા રહ્યા, કે અમારી દાદ કાંઈ સાંભળતું નથી !” ને વાત પણ ખરી. એ લોક કાંઈ સાધારણ સિપાહી નહોતા. એમણે કાંઈ પેટની ખાતર તલવાર પકડી નહોતી. ઘણીવાર તો ગાંઠની ખીચડી ખાધને નોકરી કરવી એમ તેમને બન્યું હતું. તેમ તેઓ કાંઈ રખડેલ નિરુદ્ધમી નહોતા. તેમનામાંના ધણાખરા તો ધરની ખેતીવાડી, દુકાન કે ધંધો છાડીને એ સેનામાં આવ્યા હતા, અને તે શા હેતુથી ? એજ હેતુથી કે સ્વતંત્રતા, અને તેમાં પણ વિશેષે કરી ધર્મની સ્વતંત્રતા, માટે મરવું કે મારવું.

લશ્કરી અમલનો આરંભ—આવા લશ્કરને દુલવી પાર્લમેન્ટ કાંઈ પણ સાર કાઢે એ ધારવું જ અશક્ય છે. પણ તે ધર્મધક્ષી હતી. રાજા પોતાને કળજે આવ્યા પછી તો તેને અપાર મદદ જ ચઢી ગયો હતો. તકરાર કાંઈ પણ ન સાંભળતાં તેણે લશ્કરને રમ આપવાનો ઠરાવ કર્યો, અને પગાર લઈને તમે તમારે ધેર જાઓ એવાં કહેણુ કહાવી મોકલ્યાં. એ કહેણુનો જવાબે ગુસ્સાભેર નકાર કર્યો, અને તેજ દહાડે બોઈસ નામનો એક પંચાતીઓ સપાટાજીવ રાજાને ન્યાં રાખ્યો હતો ત્યાં પાંચમો માણસની દુકડી લઈ ચડી ગયો, અને ૮૫ રાજાને પાર્લમેન્ટના કળખમાંથી કહાડી લશ્કરના કળખમાં આણી ચક્ર્યો. (૪ થી ન્યૂન ૧૬૪૭.) બીજે જ દિવસે આખા

એકઠા મળી પ્રતિજ્ઞા લીધી કે પાર્લમેન્ટના હુકમથી આપણે આપણા હથીઆર છોડવાં નહિ.

આ વેળા કેંગ્વેલ લંદનમા હતો. લડાઇ બંધ થઇ ત્યારથીજ એણે પોતાનો લશ્કરી હોદ્દો છોડી દીધો હતો, પણ વજ્ઞાણીઆ દાખલ એનો સંબંધ લશ્કર સાથે હતો ખરો. પાર્લમેન્ટને વહેમ આપ્યો કે આ બંધી ઉરફરણી કરનાર એ જ છે, અને તેથી એની ઉપર રાજ-દ્રોહનું તહોમત મુક્યું. એનો એણે અસરકારક જવાબ આપ્યો. પણ અહીંઆ રહેવું હવે સલામત નથી એમ એની ખાત્રી થવાથી તે રતોવાઇ નાશી લશ્કરને જઈ મળ્યો, જ્યાં દરેક સિપાહીએ તેને જોતાં જ હર્ષનાદ ઉઠાવી મુક્યા. લશ્કરે ૧૦ મી જૂનને રાજ લંદન તરફ દૂર કરવા માંડી. અને ત્યાંના નગરશેઠને દલાલી મોકલ્યું કે લડાઇને આરંભે જે દરખાસ્તો પાર્લમેન્ટે કરી હતી તેને અનુસરી રાજ્યનો બહોળસ્ત અમે કરવા માગીએ છીએ. પછીથી તુર્ત જ પાર્લમેન્ટમાં અગિઆર ટ્રેસિન્ટેરિયન આગેવાનો હતા તેમની ઉપર તહોમત મુકી તપાસ કરવાનું કહ્યું. આ સાંભળતાં જ પેલા અગિઆર જણ દરિયા પાર નાહ્યા. આ જોઇ લંદનના હુકમદારો જે બહુધા ટ્રેસિન્ટેરિયન હતા, અને જેની સાથે રાજ પણ ખાનગી ખટપટ ચલાવી રહ્યો હતો, તેણે તોફાન ઉઠાવ્યું અને એમને પાછા બોલાવ્યા એમ પોકાર કરતાં પાર્લમેન્ટ ઉપર ચડી ગયા. લશ્કર શહેરમાં પેકું. સંરક્ષણાર્થે શહેરની આસપાસ કાંઈ જાવણી બાંધવા માંડી હતી તે તેમણે તોડી પાડી, અને સઘળું રાજકાજ નિરંકુશપંથીઓને જ સ્વાધીન કરી દીધું. પાર્લમેન્ટ તો ગિચારી આ જોઈ નરમ થેસ જ થઇ ગઇ. પોતે લશ્કરની સામે જે જે ઠરાવો કર્યા હતા તે બધા તેમણે રદ કર્યા, અને હવેથી પાર્લમેન્ટનો અમલ જઈ ઇચ્છાક્રમાં ખરેખરો લશ્કરનો અમલ બેઠો.

તે છતાં હજી પણ લશ્કરનો વિચાર મર્યાદાસર જ હતો. હજી પ્રજાસત્તાક મતવાળાનું જોર લશ્કરમાં ઝાઝું નહોતું. અથવા હતું તો

સરદારોના દાળમાં છેક દ્યાર્ધ રહ્યું હતું. હજી બધા લશ્કરની ઉત્ક્રાંતિ એટલી જ હતી કે ધર્મની છટ મેળવવી, અને રાજ્યને થાણે પાડવું. રાજ્યને પકડી પોતાના કબજામાં રાખવાનો હેતુ પણ એ જ હતો કે ટ્રેન્સિમેરિયન પાર્શ્વમેટને પડતી મુશ્કેલી પોતાને અનુસરતી સંધી તેની સાથે કરી નાંખવી, અને એ અર્થે સેનાપતિઓનો તે વખતથીજ ભારે ઉદ્યોગ ભરી હતો. ધર્મદ્રુત આગત તો જમાદાર જોઈસે રાજ્યને પકડતી વખત જે કહ્યું હતું તે ખરેખર નોંધી રાખવા જોગ છે. રાજ્યએ પૂછ્યું કે “ મારી ઉપર ધર્મનો બળાત્કાર તો નહિ કરે ? ” ત્યારે એ જોડ્યો કે, “ ધર્મનો બળાત્કાર તો કોઈની ઉપર પણ ન કરવા એ જ અમારો સિદ્ધાંત છે. તો પછી મદારાજ, આપની ઉપર તે અમે કરીએ જ કેમ ? ”

વિષ્ટિનો ખરડો તૈયાર કરવામાં તેઓ રાજ્યના મિત્રોની સલાહ લેતા, અને જે માલમ પડતું કે આ તો રાજ્ય નહિ જ પસંદ કરે, તો તેટલું એ લોક મુકી પણ દેતા. છેવટે તેમણે જે કંગ્રેસ રાજ્યની આગળ રજુ કર્યા તે દેવળ મધ્યમપણાના હતા. તેમણે માગ્યું કે દસ વર્ષ સુધી સેના નૌદાદિનું ઉપરિપલ્લું તથા મોટા અમલદારોની બહાલી ખરતદ્રી પાર્શ્વમેટને જ સ્વાધીન કરી દેવી. રાજ્યધર્મ ગમે તે રાખે પણ ધર્મશુરુઓ પામેથી બળાત્કાર ચલાવવાની સત્તા લઈ લેવી અને ફક્ત અમુક સાત જણ સિવાય બંને પક્ષના સર્વ લડનારાઓને સામાન્ય મારી આપવી.

આ કરતાં પાર્શ્વમેટની માગણી સો મણી સખ્ત હતી જે કબૂલ રાખવામાં તો રાજ્યની દંજત જ નહોતી. અને તેથી તેણે તે કબૂલ રાખી નહિ તે ઠીક કર્યું, પણ લશ્કરની સદરજી માગણીઓ સામે વાજબી વાંધો થોડો જ લઈ શકાય એમ હતું. તે છતાં એણે તો તેનો પણ એટલો જ અભાવ બતાવ્યો. ખરું કહીએ તો એમાંથી કોઈ સાથે પણ વિષ્ટિ કરવાની દાનન જ રાજ્યને નહોતી. એ એની જુદી જ તળવીંજમાં હતો.

રાજ્યની તજવીજ એ હતી કે બધાને વાને વાલી ખાનગી

ખટપટ એવી ચોતર્ફ ચલાવવી કે પોતાને મદદ આવી મળે, અને આ હુલડખેરી પાર્લમેન્ટ તથા લશ્કર એ બંને માર્યા નાથ પાર્લમેન્ટમાં ન્યાયથી એ ફાંટા પડ્યા ત્યારથી તો એ રાહ જ નેચા કરતો હતો કે ક્યારે એ બંને વચ્ચે પૂરી ચક્રમક ઝરે કે માર્શ કામ થાય. એક કાગળમાં એ બધીખાનામાં પડ્યો પડ્યો ધીરજથી લખે છે કે, હું આશા વમરનો નથી કે ચોડા વખતમાં ઓરિયન્ટેરિયન કે પછી ઈન્ડિ-પેન્ડન્ટ કોલોએ મારી તર્ફ એવ્યાધ આવશે. એ બંને વચ્ચે સાઈ જુદા જમશે, અને ન્યાયે એ એક ખીજાને નિર્મૂલ કરી રહેશે, ત્યારે હું સહજમાં હતો તેવો પાછો રાજ થઈશ. જે વેળા નિરંકુશીએ પણ દેશની સમાધાની ખાતર પોતાનો મમત મુકવા તૈયાર થયા હતા, તે વેળા રાજ્યે જ આ પ્રમાણે વાંચ્યું એ કેવું કહેવાય !

પણ રાજ આ પોતાની સ્વાર્થી ગણતરીમાં મદા મોટી બૂલ કરતો હતો. એ વારંવાર બોલતો કે મારે એમની જરૂર છે તે કરતાં એ બંને પક્ષને મારી જરૂર વધારે છે. વધારે તો શું પણ જરૂર હતી ખરી. જૂની રાજપદ્ધતિને કાયમ રાખી દેશમાં પાછી સમાધાની કરવામાં એની સંમતિ અક્ષયત જોઈએ અને હજી સુધી આખા દેશની ઇચ્છા એજ હતી કે રાજ, અમીર ને પ્રજા એ ત્રણે મળીને જે સંઘટત રાજ્ય આપ્યું આવે છે તેમાં તો કાંઈપણ ફેરફાર કરવો નહિ. તે છતાં રાજ્યે જાણ્યું જોઈતું હતું કે હાલ તો દેશમાં આ નિરંકુશી સેના બળવતર છે, અને તેનાં વિચાર રાજ્ય સંબંધી શા હતા તે તો કાંઈને અજાણ્યું નહોતું. કેમ કેમ કરતાં તો હાલ તેમનાં સરદારોએ તેમને દાખી રાખ્યા હતા. જે અધીરા ચર્ષ એ ચરવીર ભગતો ઉપડ્યા તો પછી તેની આગળ રાજાનું, પાર્લમેન્ટનું કે એ સરદારાનું પણ શું ચાલવાનું હતું ? પરંતુ રાજ પોતાના મમત આગળ આંધળેલીત ચર્ષ ગયો હતો. એનું ફળ શું થયું તે વર્ણવતાં પહેલાં આ મમત વિષે કાંઈ કહેવું જરૂર છે.

રાજાનું મમત છેક તિરસ્કર કરવા જોગ તો નહોતું. એ મમત

સ્વર્મશુદ્ધિના ધરનું હતું. રાજના અને દીક્ષિનોના ઇશ્વરી હક્ક સંબંધી જે ધર્મમત હાલ ચાલતા હતા, તે ચાર્લ્સ પોતાના ખર્ચ અંતઃકરણથી માનતો. આ બંને હક્કનું રક્ષણ કરવું એ ગારી ખાસ ફરજ છે, એમ એને સમજાયું હતું. એ મતોનું અણ માત્ર પણ ખંડન થાય એવી કશુલાત એને મોટા ધર્મભંગ જેવી જ લાગતી. એ રાજસત્તા વધારવા અથેલો તે ફક્ત અભિમાન કે મદના કારણથી નહિ પણ તે ઇશ્વરદત્ત છે એમ સમજીને. એથી પણ વધારે આગ્રહ એને દીક્ષિત પક્ષનો હતો. ઉવટની ધડીએ પણ એણે ધણામાં ધણી ખેંચતાણ કરી તે એપિસ્કોપલ માર્ગને સારૂ જ. પાછળથી એના પક્ષવાળા “માઝીમદારાજ” કહીને ધણા કાળ સુધી એને સંભારતા હતા તે તેમની સમજ પ્રમાણે અમને વાજગી લાગે છે. ચાર્લ્સ આ બે ધર્મમતનો માત્રી જ હતો. એને આ ધર્મમત ગળાસાટે હતા, અને તે એણે ગળાસાટે જ રાખ્યા એ એની જાયાનક અવસાન અવરથા માનિત કરી આપે છે. રાજાએ ચડતાં ચડતાં પણ એ જે થોડા બોલ બોલ્યો તેમાં આ મતનો જ એણે પ્રતિબોધ કર્યો છે. શી ધર્મશ્રમણા ! અહો, ધર્મશ્રમણા ! તે જગતમાં જેટલો દાટ વાળ્યો છે, તેટલો તો હામાદિ પરિપુષ્ટે પણ વાળ્યો નથી.

હજૂમ કરીએ છીએ કે ચાર્લ્સની આ ધર્મશ્રમણાથી તેનામાં કેટલાક મદા દુર્યોજા પણ આવ્યા હતા. રાજના હક્ક ઇશ્વરી છે એ તેના મનમાં એટલે ફરજ જે પેસી મયું હતું, કે તે વિરુદ્ધ હું કાલકાર કઈ તો પણ તે રદ બાતલજ ગણાવા જોઈએ એમ એ સમજ્યો. આ સમજથી જ એણે પોતાનો બોલ કહી પાળ્યો નહિ, બેવચનીમાં મોતે ખપ્યો અને ઉવટે રાજ વિદિ કરવા જોગ જ નથી એમ કહ્યું. “સરવાન્નાસ્તિ પરીધર્મઃ” એ જે સદગ નીતિ-ધર્મશાસ્ત્રનું તત્ત્વ તેનો એણે જો ત્યાગ કર્યો તો તેનું જે ફળ થયું જોઈએ તે થયું જ, અને તે આ બિચારાએ પરિપૂર્ણ પહે બોગયું. તોપણ એનું અંતઃકરણ તો પાપી નહોતું. માત્ર એની શુદ્ધિ આ અમામિયા ધર્મમતોનો બોગ થઈ પડી હતી. આ ગાંધ મત એને ધર્મરૂપ સમજાયા, અને ધર્મ

સમજીને જ એણે તે ગળાસાટે રાખ્યા.

વાત ખરી કે એને જોમ એ મત ગળાસાટે હતા, તેમ પ્રેરિય-
ટેરિયનેને પ્રેરિયટેરિયન મત, અને નિરંકુશીઓને તેમના નિરંકુશી મત
પણ ગળાસાટે જ હતા. એ ત્રણે પક્ષ ધર્મ સમજીને જ આ વેળા
ઈન્ડિયામાં ખાચબાચા આવી ગયા હતા. પણ ત્યારે એમાં કોને દહી
શકાય કે તમે તમારો ધર્મ છોડો ? અને છોડે પણ કાણ ? અને
ન્યારે કોઈ પોતપોતાના ધર્મમાથી ડગે નહિ, ત્યારે એનો ફડકો આ
જવમાં તો તક્ષવાર સિવાય કોનાથી ચર્ચ શકે એમ છે ! એનું નામ જ
લાવિ કહેવાય છે, અને એવે પ્રસંગે કાંઈને પણ દોષ દેવો એ મિથ્યા છે.

ભગત સીપાહીઓની અકળામણી—ન્યારે તેમની વિશિષ્ટ
રાજ્યએ લંબાવવાની જ મત માંડી, ત્યારે તેઓ તો બહુ આકળા ચલ
લાગ્યા. તેમની સ્થિતિ પણ આ સમે આકળા ચલા જોવી જ હતી.
રાજ્ય તેમને હિંમત કરતો હતો. પાર્લમેન્ટ તો તેમની વિરુદ્ધ જ હતી.
અને એવામાં ચોતર્ધ જૂઓ હિંમત કે રાજ્ય તેમનો ઘાટ ધડાવવાને માટે
પાર્લમેન્ટ સાથે, લંદનવાળા સાથે, રોકેટલોક સાથે, અને આયર્લેન્ડના
કેથેલિક સાથે પણ ખાનગી ખટપટ ધમધોકારે ચલાવી રહ્યો છે.
પાછળથી દરતાવેજી પૂરાવે સાબિત થયું કે આ જૂઓ ખોટી નહોતી.
આ સાંભળી સીપાહીઓ હાથ પગ પછાડવા લાગ્યા અને અકળામણી
અનેક વિચારને ઘેરે ચડ્યા. દેશમમાધાની ખાતર જ તેઓ રાજ્યને
મનાવવા માગતા હતા. પણ જો તે આડો ચર્ચને જ બેઠો છે તે
તેને કારે મૂકી આપણે પોતાની મેળે જ રાજમરચના શા માટે કરવી
ન જોઈએ એમ એ સર્વના મનમાં આવ્યું. આ વિચાર આવવાની
સાથે જ જણુ જણુ દીડ જૂદા જૂદા જુદા હિંમત. એક વાર, માણસે
પરંપરાની મર્યાદા મૂકી કે પછી તેને કરાડો સુધાગ સુધે છે. એ
સુધારાનું ચોખ્ખાચોખ્ખુ પણ તો અસંભવ તે માણસની જુદી, શક્તિ તે
અનુભવ ઉપર જ આધાર રાખે છે. પણ તે નિરંકુશપણે સુધાગના
જુદા તો અપાર હિંમતો જશે. તેમજ આ સમે ઈન્ડિયામાં થયું. કાર્ક

કહે કે ગ્રીસના જૂના પ્રજાસત્તાક ગાંધી જેવું અહિંયા સ્થાપવું, તે જીજ્ઞાસી ઉઠ્યા કે ચાણુદીના જેવું ઈશ્વર સાંન્ય આપવાને અર્થે જ આપણા ભક્તોને આ સમે ઈશ્વરે ઉત્પન્ન કર્યા છે કેટલાક કહે કે અમીરોની સભાજ કાઢી નાખવી જોઈએ, તો જીજ્ઞાસી કહે કે પ્રજા મમાજની ચૂંટણી પણ જૂના નિયમે ન થય ત્યાં સુધી તે ગરીબોના હક્કમાં કંઈ કામની નથી કાંઈ કહે કે વજીલો મરીમોને પાકુ હાડી ખાય છે, માટે કાયદો એકદમ સહેલો ને સોપો થયો જોઈએ ત્યાં કાંઈ તો એમ જ કહેવા લાગ્યા કે ગરીબ ને તવગરનો બેદ જ રાખી માટે રાખવો જોઈએ ? બધાને પૈસાકે ને આમ-મા ગમાન જ કરી નાંખવા, કેમકે ઈશ્વરે બધાને મમાન મળ્યાં છે.

આ રીતે ભાતભાતના—પહેલા કાંઈએ નામ પણ માલજેવદે નહિ એવા સુધારાઓની ઠેકાણે ઠેકાણે જુઓ પાડવા લાગી. સુધારા-વાળાનાં તો વહાણ જ ફાટ્યા. ગત ને દહાડો ન્યા જુઓ ત્યાં સુધારા-વાળાનાં ટોળા મળેલા ને બગાડ પાડતા જ માથમ પડે સુધારો એજ બોલ હવામાં ધૂમી રહ્યો હતો સનગા જ સુધારાવાળા થઈ ગયા. એમાં મળ એ હતી કે સનગા જ સુધારાના બોધક, ઓતા તો મળે જ નહિ. વિચિત્ર વિચારના દરેકજ હજારો ચોપાનીયા નીકળવા લાગ્યા. અને થોડે થોડે પાર્લમેન્ટ તથા સરકારે હિપ્પો અર્લિંગ્સ આવવા લાગી. તેમાં સૌ પોતપોતાને જે સુધારાની લેહે લાગી હોય તેને માટે મજબૂત અને ધમકી બરેલી માગણી કરવા લાગ્યા.

સુધારાનો આ પવન ધર્મના ધક્કે, હક ને અનિયમ જુઓ સાથે જોડાયેલો હતો, તેમને મન કાંઈ ફિલસુફની પેઠે એ કંપનાના જુદા નહોતા. તેઓ તો એને ઈશ્વરી પ્રેરણા—આજ્ઞા જ—મણતા હતા તેઓ ક્યાકના ક્યાક સુધી ઈશ્વરની પ્રાર્થના કરતા, ને એકદમ ખૂમ પાડી ઉઠતા કે “ હાં ઈશ્વરની આ પ્રમાણે આજ્ઞા થઈ છે. ” આ સમેની જમણાને તેઓ પોતે તથા તેમના જીજ્ઞાસી ધર્મભાઈઓ પણ ઈશ્વર-વાણી જ સમજતા. કેટલાકને સ્વપ્ન યતા કે કેટલાકને સાક્ષાત્કાર પણ

ચતો. બધા જ કદમનામય સૃષ્ટિમાં ઈશ્વર સાથે જોડાઈ ગયા હતા, અને પોતે જે જે ધારતા કરતા તે ઈશ્વરપ્રેરિત જ છે, એમ પોતાના ખરા અંતઃકરણથી માનતા. આખી સેના આવા ભકતોથી ઉભરાઈ જતી હતી. આ વેળા સેના સેનાનીનો ભેદ રહેતો નહિ. એક હલકો સિપાહી પણ પ્રબોધાસનપર ચડીને બધાને પ્રબોધતો, અને તે સામે બેઠેલા જમાદાર સરદારો પણ નીચે માથે દીનભાવથી સાંભળતા. રાતોની રાતો તેઓ ભજન સ્તવનમાં બેળી કહાડતા. ભજન કરતાં કરતાં તેઓ ચૈતા, દુહતા, ઉછળતા ને પૃથ્વી મટે ચડી જતા. રાજ્યને ઉચ્ચાવી નાખવાનું તેઓ જે ધારતા હતા, તે તેઓ પોતાનું પરમ કર્તવ્ય, ઈશ્વરની આજ્ઞા જ છે એમ માનતા, અને તે માટે માથું આપવાને અતિશયે તેઓ તૈયાર રહ્યા હતા. ટુંકમાં નિરંકુશી પંથ હવે પોતાને ખરે રૂપે પ્રકાશ્યો. પ્રાચીન પ્રત્યેથી પૂજ્ય ભાવ સામટો જતો રહ્યો, ને કેવળ ઉચ્છેદકપણું ધર્માવેશની સાથે આવ્યું. સરદારોની પણ સિપાહીઓએ આમન્યા મૂકવા માંડી. તેઓ બળકવા લાગ્યા કે શા માટે રાજ સાથે એ લોક આટલો બધો એખલાસ કરી બેઠા છે ? એશક સરદારો કૂટયા છે, અને તે આપણને દસાવવા જ માગે છે. પણ આટલી મહેનતે વહાણને કિનારે આપ્યું છે, તે શું થોડાને સાર જ હવે આપણે ફૂળવા દઈશું ? સરદાર કોણ થાય છે ? પહેલી આપણે તેમની જ બખર લેવી જોઈએ. અને ખરે કોમ્પેલ વગેરેને ખૂણામાં ભેર કરી નાખવાની છૂપી મસતો પણ ચાલી, અને લશ્કરે આ તો ખુલ્લો જ કરાવ દ્યો કે રાજનું રાજ જોઈએ કે નહિ એ આખન વિચાર કરવા તમામ પંચાતીઓએ ફલાણી તારીએ મળવું.

રાજા નાડો-એવામાં આખરે જે ત્રિષ્ટિ સરદારો આટલે નેખમે ચલાવી રહ્યા હતા તે રાજ્યએ બધે પાડી, અને નજર ચૂકાવી કુથે નાસી ગયો. (૧૪ મી નવેમ્બર ૧૬૪૭). સરદારોએ જોયું કે આ તો આપણે કગાયા. અને એ વખતથી જ તેમણે પોતાના અન સાથે રાજ સામે મજબુત ગાંઠ વાળી. પણ લશ્કર જે

આટલું બધું એકદંચ ગયું હતું તેને વશ કરવાની પહેલી જરૂર હતી એ કામ કરવામાં કોમ્બેલે પોતાનો અપૂર્વ પ્રતાપ દેખાડ્યો. સાત પક્ષટણોને ક્વાયતને સારૂ બોલાવી ને તેમની આગળ હેલુ-બર્થો શીખામણના બોલ ફેરફારે વાંચી સંભળાવ્યા, એટલે તેઓ તો સમજી ગયા. પણ વગર બોલાવે બીજી બે પક્ષટણો ટોપીપર બંડી મિડીઓ ચોડીને આવી હતી તેમની પાસે બોધ કરવા ગયા, ત્યારે તેમાંના ટેટલાક અપચપ સામે બોધવા લાગ્યા. આ વેળા કોમ્બેલ સેના-ધિપતિની પાસે ઉભો હતો તેણે પક્ષટણમાં જાતે ઘૂસી જઈ તોફાન કરનારા દરબાર જણને પકડી ટપ પહેરામાં આપી દીધા. ત્યારે ત્યાં જ ક્રાઈ માર્શિયલ ભરી ત્રણને હેઠાંત હંડ ઠેરવ્યો, અને એકને તો તે જ વેળા ફાંસીએ ચડાવી દીધો. આ સપાટાની સાથે જ બધું લશ્કર ચરર ચર્ચ ગયું. તે ખર્તા કોમ્બેલે જોયું કે બેદિલી એટલી બધી વધી ગઈ છે કે ફક્ત બમણી કામ ચલાવું નથી જ. માટે તેમને એક વાર દખાવી એ સામાદિક ઉપાયો તાબડોતોબ વાપરવા લાગ્યો. પોતે લશ્કરના અમલદારો, પંચાતીયા તથા બગતો સર્વેને બોલાવી હવેથી શું કરવું તેનો વિચાર કરાવ્યો, ને બધાને રાજી રાજી કરી નાંખ્યા. સરદારોએ પ્રજ્ઞસત્તાક રાજ્યની રૂબ રૂબ શખી, ને લશ્કરે તેમની આજ્ઞામાં રહી સશુરીથી જ વર્તવું એવો પ્રથમ ઠરાવ આ વેળા થયો હોય એમ જણાય છે.

પાર્લમેન્ટની સાથે વિશિષ્ટો રાજ્યએ હવે પોતે નાહો હતો ત્યાંથી ચક્ષાવવા માંડી. ફેરિસ્ટ્રુકના કિલ્લેદારે એનો આવદાર તો સારો કર્યો, પણ પાર્લમેન્ટને પૂછી એને તગવીજથી નજરોંદ જ રાખ્યો. પાર્લમેન્ટ પણ એના જેવી જ ધર્મધેલી હતી. એટલે તેણે એ વાતનો મમત તો હતો તેવા જ ગુખ્યો અને તેથી રાજ્યએ તેમના આગતીઆઓને આવ્યા તેવા જ પાછા ચર દહાડામાં રવાને કર્યા. રાજ્યએ આ વેળા તાકીદથી જવાબ આપ્યો તેનું કારણ એ હતું કે ઈંગ્લાંડ પર દુમલો કરવા બાબતના કોલકરાર એ રફોટલેક

સાથે બે દલાડા પર પાકિ પાથે કરી ચુક્યો હતો.

પ્રેસ્બિટેરિયન પક્ષનો આ છેલ્લો પાસો પણ અવળો પડ્યો. રાજાનો ના સાંભળી પાર્લમેન્ટ ગભરાઇ તથા ચીડવાઈ ગઇ. આ ત્રખતનો ઇંડિપેન્ડેન્ટ મતવાળાઓએ પૂરેપૂરો લાભ લઇ લીધો. નેમણે દરખાસ્ત મુદ્દી કે હવે ગજનનાં દહેણ સાંભળવાં નહિ અને તેની તર્ફ વિષ્ટિ પણ મોકલવાં નહિ. આ હરાવ રાજાને પદબ્રજ કર્યા અરોબર જ હતો. (૧૩ મી જાન્યુઆરી ૧૬૪૮).

હુદહટો એટલમ આ હરાવની સાથે ઇંગ્લાંડમાં ઉઠ્યાં. આપણે ધણીવાર કહ્યું છે કે નિરકુશીઓ સિવાય ઇંગ્લાંડના સમળા લોકોમાં રાજભક્તિ તો કાયમ જ હતી. તે બધા આ હરાવથી ભડકી તક્તવાર લઈ રાજપક્ષે ઉભા થયા. કેન્ટ, એસેક્સ તથા હર્ટફર્ડ પ્રગણાઓમાં બારે બંડ ઉઠ્યાં. લંદનમાં જ ગોઠું તોફાન જામ્યું, પણ તે તો લશ્કરે દબાવી દીધું. વેસ્ટમાં પાર્લમેન્ટના જ કેટલાક જુના જમાનારોએ રાજાનો ઝુડો ચોતર્ફ ઉભો કર્યો અને પ્રેક્ષોકનો કીલ્લો તમને હાથ ગયો. નૌકાસેનમાંની ૧૬ મનવારો ફરી ગઇ. પેલી તર્ફથી સ્કોટલેન્ડનું મોટું સેન બેરીક ને કાર્લાઇલના કિલ્લા હસ્તગત કરી લઇ ઇંગ્લાંડ ઉપર પુર જોશમાં ધસી આવ્યું. •

અધુરામાં પૂરું પાર્લમેન્ટમાં પ્રેસ્બિટેરિયનોનું જોર પાછું વધી ચડ્યું. તેમણે પહેલો હરાવ રદ કરી રાજા તર્ફ પાછી વિષ્ટિ મોકલી. અને મદમાં આવી જઇ ધર્મળગાત્કારનો સખમાં સખ કાયદો આ વેળા પસાર કર્યો. આ રીતે ભગત સીપાહીઓએ જોયું કે આપણી ઉપર ચોતર્ફથી વાદળ ચડી આવ્યું છે, અને આપણું ધાયું બધું ધૂળ મળવાની જ તૈયારીમાં છે. એની સાથે જ તેઓની આંખ ફાટી અને બારે સૈન્ય-પ્રકોપ પ્રગટ્યો.

સૈન્યપ્રકોપ જેવો પ્રચંડ તેવો જ ગંભીર હતો. બંડખોરોની સામે કૂચ કરવાની સાંજે તમામ લશ્કર ઈશ્વરપ્રાર્થનાને અર્થે પૂર્ણ અદ્વાયી મેળું થયું. પ્રાર્થના કરી રહ્યા પછી પ્રત્યેક જણે ઈશ્વર

આનિધ્ય એવી પ્રતિજ્ઞા લીની કે, “જો પ્રભુ આપણને આ હાઈપ્રિઓમાથી
 આમે ત્યારે પણ પાછા મહીસતામત આણે તો આપણુ કર્તવ્ય એ જ
 છે કે પેપે ખૂની આર્મ્સ સ્ટુઅર્ટ જેણે પ્રભુપક્ષ વિરુદ્ધ અને આ
 રાકડી પ્રજા વિરુદ્ધ પોતાથી અને તેટલું કરવામાં હાઈપ્રિય કસર ગખી
 નથી તમા જેણે દેશમાં લોહીની નદીઓ વહેવડાવી છે, તે આર્મ્સ
 સ્ટુઅર્ટ પાસે અચૂક આ લોહીનો જવામ આવીને માગવો !

બીજે પ્રજાવિમલ—આરી ભયકર પ્રતિજ્ઞા શ્રી આ સરકર
 અડ સમાવવા વધારી પેઠે એ તર્ફ ફરી વળ્યું ફેરફારે તથા હાહામાં
 કેન્ટના ફિટ્ટરીઓને કચરી નાખ્યા, અને પૂર્વ પ્રગણાઓમાં ફક્ત
 કોનચેસ્ટર જ તેમના હાથમાં મળ્યું આણી તર્ફથી કોમ્બેન વેન્સમાં
 બાપો ને બધા હુદ્દાઓએને નામતા બોલ ભારે પડી અને જેમ તેમ
 હગતા પેલોહમાં તેઓ ભગઈ બેઠા પણ પેલોહ તુર્ત શમ્ય થવાથી
 કોમ્બેન છો પડ્યો ને સ્કોટના હુમનાની મામે અણીને વખતે જ
 જઈ પહોંચ્યો તેમજુ સરકર પ્રેસ્ટન સુધી ધસી આ યુદ્ધ બંધુ અને
 ત્યાં ૩૦૦૦ ઈંગ્લેજ બગવાબોગે તેની સાથે જોગાઈ ગયા હતા
 કોમ્બેન દોડમ રહ્યો આઠમણે જઈ પહોંચી તેમની ઉપર તૂટી પડ્યો
 તેઓ નાહા ૩૦ તેમની બેગા જ નહી ઉતરી તેમની પૂઝ ધેરી લીધી
 ને ત્યારે અંગ્રાણે મપહાઈ જવાથી નાચારીએ તેઓએ મુદ્દ આપ્યું,
 ત્યારે તેમની ઉપર એવો પ્રહાર પડ્યો કે આપ્યું પેલો શરણ થઈ
 ગયું, ને ધેડપનટણુ જે નાગી તેના હાથાની પેરે સિદ્ધર થઈ તેના
 પ્રસ હાન થયા

આ ફતેહની માથે શામ ખાવા પણ ઉભો ન ગેતા કોમ્બેન
 ઓનિનગરો તર્ફ દોડ્યો અને ત્યાં જઈ ગજપસુદ જાને મારી દાઢ્યા
 ત્ય ૨૨ નો ગરો ગદોગત કર્યો. (૨૦ મી માર્ચ ૧૬૪૮)
 ફોલિયર પણ ફેરફારને ૨૮ મી અગરે તારે થયું હતું એટલે
 નુમરો તમા બગવા ઉઘ્યા હતા તે તો આ સરખના પ્રનાપે ત કાળ
 ત્યાજી રખી ગયા

પાર્લમેન્ટનાં તરફડીયાં હવે બહુ વધી પડ્યાં. ફક્લડા સમવા
લાગેલાં જોઈ પ્રેસિડેન્ટરિયોને તો ઉલટી ફિકર થઈ. તેમણે નિશ્ચય
ખપ્પું કે લશ્કરે પાછું આવ્યું કે આપણા ભોગ છે. માટે તે પાછું
વળે એટલામાં ડાઈ રાજ્યનો બદલો કરી નાખવા તેઓ તલપાપટ
થઈ રહ્યા. પણ રાજ્ય જે હજી પણ કાળની રૂખ સમજતો
નહોતો તે તો પોતાની મતજ લઈ બેઠો. આ વેળા પણ તેણે પોતાના
એક મિત્રને લખ્યું હતું કે, “ જેમ બીજી વિદિઓ ફક્ત થઈ
ગઈ છે તેમ જ આનું પણ આખરે થવાનું છે. મારી ખાશ્ચાએક
છે તેવી જ છે.” આ સમે રાજ્ય ખરેખરી વિદિ તો આયર્લાંડમાં બંક
ઉઠાવવાની ચક્ષાત્રી રહ્યો હતો, પાર્લમેન્ટ સાથે માંડી વાળવા
એની અંદરખાને જરા પણ મતલબ નહોતી. સપ્તળી મહેનત મિથ્ય
ગઈ, અને પાર્લમેન્ટ તરફના વધાળીયા હતા તેવા પાછા ગયા. (૨૮
મી નવેમ્બર ૧૬૪૮). રાજ્ય અને પાર્લમેન્ટ બન્નેએ પોતાના દુરા-
ગ્રહથી આ અમૂલ્ય ટાંકણું ખોડ્યું. એમનાથી સધી થઈ શકી નહિ,
અને એવામાં એમનો સામાન્ય શત્રુ જે પેલી કાળકરાળ સેના તે
ઓતર્ક લડાઈઓથી ફારેક થઈ ફતેહમંદીની ધૂનમાં ખાજી ખાજી કરતી
તેમની ઉપર દોહી આવી.

પાર્લમેન્ટ પર તકાફો—તંદન આવી પહોંચ્યા પહેલાં જ
લશ્કરની દરેક ટુકડીએ પાર્લમેન્ટને લખી મોકલ્યું, “ નમે જે હાલ

નહિ એવી રાખવી, અને છેલ્લું પણ સૌથી પહેલું તો એ કે આપણા દુઃખનો મોટો અને મુખ્ય કાર્ત્ત કે જેની પરવાનગી, આગ્રા, અને હિરેકરીણીઓથી અને જેને માટેજ અને જેના સ્વાર્થને સાર આ સઘળી લડાઇઓ અને ટાંટિયા દુઃખમય આપણાઓ ઉત્પન્ન થઇ છે, તેણે દેશદ્રોહ, ખૂનરૈછ ને ખરાબીઓના જે જે ગુનાહ કર્યા છે તે ક્યારે તેને જાહેર ઇન્સાફની કોરટમાં ધસડવો ભેષ્યો.

આ વાંચતાંજ પાર્લમેન્ટની બગી ફાટી ગઈ. પ્રિન્સિપેરિયનો એળાકળા થઈ બરાડવા લાગ્યા. રાજપક્ષમાં ત્રાહે ત્રાહેનો પોકાર ઉઠી રહ્યો, અને ધણીક જે અત્યાર સુધી રાજની વિરુદ્ધ હતા, તે પણ એની દયા ખાઈ એના પક્ષમાં આવ્યા. સઘળાની રૂબ ગમે તે પ્રકારે પણ રાજ સાથે માંડી વાળવાની યર્ષ, અને તેથી પાર્લમેન્ટે રાજ તાર્કી જે જૂજ માગણીઓ પહેલાં મંજૂર રહી હતી, તેને જ આધારે એની સાથે વિગતવાર સંધી કરી નાંખવી એવો ઠરાવ કર્યો. પણ એવામાં કેટલીક પક્ષટણા લાંદન આવી ચૂકી હતી તેમણે ઠરાવ કર્યો કે આવો ઠરાવ કરનાર પાર્લમેન્ટને જ તોડી પાડવી. બીજે દહાડે પાર્લમેન્ટનાં બારણાં આગળ એક પક્ષટણુ આવીને ઉભી, અને તેના ઉપરી કર્નલ પ્રોઇડે સામા પક્ષના ૪૦ સભાસભ્યને માંહે પેસતાંજ પકડીને પરેજ કીધા. કાંઈએ પૂછ્યું કે મને શા હકથી અટકાવે છે, તો જવાબ દીધો કે તત્તવારના. પોતાના પક્ષના જાણી જેને અંદર જવા દીધેલા તેમાંના આળીશીક જણે જ્યારે સલાહનો મતજ આપ્યો એમ માલુમ પડ્યું, ત્યારે બીજે દહાડે એ આળીશને પણ બીચોટી ચઢી પાર્લમેન્ટમાંથી કહાડી મુક્યા. (૭ મી ડીસેમ્બર, ૧૬૪૮.) એ રાત્રે કોમ્બેલ પણ એની પક્ષટણા સાથે લાંદનમાં આવી પહોંચ્યો.

કાંઈ રુજએ પણ ન કરેલો એવો આ બળાત્કાર પાર્લમેન્ટ ઉપર મહોન્મત સેનાએ કર્યો. એનેઈતહાસમાં 'કર્નલ પ્રોઇડેનો જીનામ્' કહે છે. ખરે એ જીલામ એવો સખ્ત હતો કે તેની સાથે પાર્લમેન્ટનું સત્વજ નીકળી ગયું. આ વખતથી લંબલગ બાર વર્ષ સુધી ઇંગ્લાંડ-

માં પાર્લમેન્ટ જ નહોતી એમ કહીએ તો તે કાંઈ ખોટું નથી. કેમકે
ત્યાં લોકના પસંદ કરેલા માણસોને મારી કહાડી લસકરવાળા જેને
નજરમાં આવે તેને જ પાર્લમેન્ટમાં બેસવા દે, તો તે પાર્લમેન્ટ નહિ
પણ પૂતળાનો નાચ જ કહેવાય.

નિરંકુશીઓની સ્વચ્છંદ સત્તા—હવે જે પચાસ સાકે
માણસને પાર્લમેન્ટમાં રહેવા દીધા હતા, તે બધા નિરંકુશી જ હતા, અને
તેમણે તો અસખત રાજ સાથે સંધિ કરવાનો ઇરાવ થયો હતો તે
રદ કરી નાંખ્યો. પછીથી એક તર્ફ પ્રજાસત્તાક રાજ્ય કેવી રીતે
સ્થાપવું તેનો મુસદ્દો તૈયાર કરવા માંડ્યો, અને બીજી તર્ફ બધા
વખતથી ધારી રહ્યા હતા તે પ્રમાણે રાજ ઉપર દેશદ્રોહનું તહોમત
મુકી ફોજદારી તપાસ શરૂ કરી. આ તપાસનું છેવટ એ વિક્કરેલા
લોકે શું આજીવું તે કહેવાની જરૂર નથી. તેઓ ધર્માભિમાનથી, મતા-
ભિમાનથી, અને વિજ્યાભિમાનથી કેવળ અંધત્વને પામ્યા હતા.

જેઓ જુલમ તોડવાને અર્થે લડવા નીકળ્યા હતા, તે પોતાની
જીતને સમે સાચી જુલમી નીકળ્યા. પ્રજાસત્તાક રાજ્ય કાઢને છ'ગ્લાક-
માં જોડવું નહતું, તેનો સર્વને મહા તિરસ્કાર તથા બચ હતો, તે
છતાં આ થોડા નિરંકુશીઓએ બળાત્કારથી આવું રાજ્યનું સ્થાપન
કરવાનો નિશ્ચય કર્યો, કેમકે તેમને એ રાજ્યપદ્ધતિ ઉત્તમ લાગી હતી.
ઉત્તમ હશે, પણ બળાત્કારથી સ્થાપવાનો એમને શો હક્ક હતો ?
ઉત્તમ હોય તો તે બળાત્કારે પણ સ્થાપવું ઘટે છે એમ માનીએ, તો
પછી રાજા ને પ્રેસિડેન્ટનો જેમણે પોતપોતાની ધર્મપદ્ધતિ ઉત્તમ
માની હતી તે શા માટે આખા દેશને તેનો લાભ આપવાનો બળા-
ત્કાર ન વાપરે !

લોક વિરુદ્ધ નિરંકુશીઓએ જે સુધારા પોતાની મતિ પ્રમાણે
બળાત્કારે વાપર્યા તેમાં તેણે છેવટ શો કલ્પ કાઢ્યો, તે આપણે હવે
પછી જોઈશું. પણ આ સમે તો તે મળવાન હતા એટલે ચાહે તે

કરે. બિચારો ચાલ્યાં સ્વરૂપ ધાગણ કરેલા દહ નિશ્ચયી સસધારીઓથી
ખચવાની હવે આશા શી ?

તેમણે એનો જીવ લેવો જ ધાર્યો હતો. તે છતાં એ મતાંધ
સગતોને એ જામ પગમન્યાથી ઈશ્વરોરિત જ લાગતું હતું, અને તેથી
ખીજી રાત્રિવિપ્લવોમા હમેશાં યાચ છે તેમ રાજાનો વધ તેમણે ધગ-
ખૂણે કે જાહેર કોધાવેશમાં ન કરતાં ઈન્સાફની ગહે તપાસ કરીને જ
શિક્ષારૂપે કરવાનો હરાવ કર્યો. પણ એ સધળાં પોતાના મનને કે જગતને
હગવાના બહાના હતાં. ન્યાં બકરીનો ઈન્સાફ કરવા ભૂખ્યો વાધ બેએ
સા તે ખીજો નિર્ણય શો થવાનો હતો ?

રાજાનો ઈન્સાફ—૧૬૪૯ ને બેસતે વર્ષે જ આમની સભાના
દૂહાએ હરાવ કર્યો કે પાર્લમેન્ટની સામે રાજાએ લડાઈ ઉઠાવવી એ દેશદ્રોહ
છે. એ હગવ અમીરોએ કબૂલ ગાખ્યો નહિ. પણ તેમને ન ગણકાવતાં
તેમણે રાજાનો ઈન્સાફ કરવાને એક ખાસ કોર્ટ નીમી અમીરો,
ચૂંદરદો ને શેડીઆઓ મળીને કુલ ૧૫૦ જજીને એ કામ માટે નીમ્યા.
તથા તેમનો પ્રમુખ ક્લેરો નામના એક બેરિસ્ટરને કર્યો. ધણાખરા
અમીરોએ પાર્લમેન્ટ છોડી જ દીધી હતી, પણ ચોણ જે રહ્યા હતા
તેમણે પણ આ કોર્ટમાં જાગ લેવાની તો ચોખ્ખી ના પાડી. ત્યારે
દૂહાએ વંળી હરાવ કર્યો કે લોક એ ઈશ્વરની પછી સર્વે સત્તાનું
મૂળ છે, અને તેથી લોકની સંમતિએ ચૂંટાએલી જે આમની સભા
તે જ ઈન્સાફમા સર્વોપરિ સત્તા છે, અને તેથી જે જે કાયદો એ
સભા મંજૂર કરશે તે બરાબર કાયદા પ્રમાણે જ ચણારો, અગર
જો તેમાં રાજા કે અમીરોએ પોતાની સમતિ નહિ પણ આપી હોય.

અમીરોને બાદ કરતા ૧૩૫ ઈન્સારીયા રહ્યા, તેમાંથી પણ કોર્ટ
મળી ત્યારે માત્ર ૬૯ જજી હાજર થયા. રાજાને બોલાવ્યો. સિપાઈ-
ઓ ત્યારે તેને કોર્ટમા લઈ આવ્યા, ત્યારે જડબે બેસી રહ્યા અને
કાંઈએ ટોપીઓ પણ ઉતારી નહિ રાજા પણ ટોપી પહેરીને પોતાને
સાફ જે સામી ખુરશી મૂકી હતી ત્યાં બેસી જઈ બેઠો. આ વેળા

એને હજી જંજી ન પડતા હાનની ફિકર ચિનામી તમામ માધુન તથા દાદી પળી ગએલી, જન્મનો જ જે ચહેરો ગંજીર તે ઉપર હાથ ઉદાસીએ સતત વાસ કરેલો, ક્રળચક્ર માથા ઉપર આવડુ પડતા ઈશ્વરે-પ્રાને અધીન થઈ પોતાનું સઘળું ધૈર્ય તથા બુદ્ધિ માયત્મ રાખી ગ્રહેલો, એવો દેખાવ આ અમળ, દુખીઆરા રાજવશીનો જોઈ બધા લોકના તો અત કરણ પીગણી ગયા, અને “ પરમેશ્વર રાજાનું રક્ષણ કરો ” એવા અનાજ ઠેકાણે ઠેકાણેથી નીકળ્યા પણ સિપાઈઓનો જાપતો બહુ જામરો હતો તેમણે બધાને એકદમ એવું બોલતાં અટકાવ્યા, અને “ ઇન્સાફ, ઇન્સાફ ” “ શણી શણી ” એવી ગર્જના પોતે વચમા વચમા કરવા લાગ્યા

આ તોથી રાખવા જોગ છે કે એટલો બધો દાખ છતાં “ પરમેશ્વર રાજાને બચાવો ” એવો અવાજ પહેલ વહેલો ઉડાનના એક અબળાજા હતો, - એનાધિપતિ ફરફેઝની સ્ત્રી ફરફેઝસ આ કાગડમાનીમાયલો છતાં પણ બીજાની પેઠે હાજર થયો નહોતો ખૂદ સેનાધિપતિની જ આવી રૂબ જોતા સાફ જણાય છે કે નિરકુશીઓએ આદરેલું આ કામ પોતાને કેટલું અજામણું હતું રાજાને શિક્ષા કેરની તે વખત તો એક સિપાઈ પણ ન ગ્રહેવાયથી રાજાને આશીષ દઈ ડાક્યો, તેના જમાદાર તુર્ત તેને છડી લગાવી, અને તે જોઈ રાજાએ તિરસ્કારમય હાસ્ય રૂપે કે લાઈ એ બિચારાને એના અપરાધ કરતાં વધારે શિક્ષા સિદ્ધ કરો છો યુનાહનામુ વચાયા પછી રાજાએ પહેલો સવાય એ જ પૂછ્યો કે “ અમીરો ક્યા છે ? ” ઇંગ્લાન્ડના કાયદા પ્રમાણે અમીરો, રાજા ને પ્રજા મળે, ત્યારે જ પાર્લિમેન્ટ કહેવાય ઇંગ્લાન્ડના કાયદા વેળા પણ પાર્લિમેન્ટે રાજાના ઇન્સાફ કરાવ્યો હોય એમ બન્યું નથી તે છતાં આ કારણે નીમનાર કાયદા પ્રમાણે પાર્લિમેન્ટ કે એ તો પહેલ વહેલું સાખીત થવું જોઈએ ” શો જવાબ દે ? માન નકામી યોસાતોસી થઈ કારણ કહે કે એ મવાલ નહિ પૂછાય, અને રાજા કહે કે ત્યારે હું એ કાગડનો અધિજાગ કમૂલ રાખતો નથી તે

દહાડે કામ બંધ રહ્યું. બીજે દહાડે ચાલ્યું, ત્રીજે દહાડે ચાલ્યું, પણ ત્યાં એને એ રક્તકંક ચાલી. પછી બે દહાડા ક્ષરત બંધ રાખી સાક્ષીઓ એકાઠા કર્યાં, અને ચોથે દહાડે ગળનો વાંધા ન સાંભળતાં જુથાનીઓ લીધી, અને પાંચમે દહાડે પોતાનો એકપક્ષી હરાવ કહી સંભળાવ્યો.

રાજની એક ભરમ ભરેલી છેવટની માગણી—હુકમનામું વંચાયું તે પહેલાં રામને વારંવાર વિનંતિ કરી અને છેવટે તો કાંઈક ગળગળો થઈને પણ બોલ્યો, કે “ મને એકવાર પાર્લમેન્ટ સાથે વાત કરવા દો, અને મારે જે એક મહા અગત્યનું કહેવાનું છે તે સાંભળી લીધા પછી નજરમાં આવે તે કરો. ” આ સાંભળી યોગકર્તુ મન પલળ્યું, ને બધી ક્ષરત એકાંતમાં મસમત કરવા ગઈ. આ જોઈ કોમ્મિશનર બહુ તપી ગયો, અને બધાને દબાવી ધમકાવી હરાવ કરાવ્યો. “ કે એ વાત અમે સાંભળતા નથી. જુલમ ! શો જુલમ ! જે કહેવાનું નકશે તે રાજના મનમાં જ રહ્યું. કદાપિ એવા મનમાં એમ પણ કહેવાનું હોય કે હ્યો આ હું મારી મેળે ગાદી છોડી પાટવીકુંવરને આપુ છું, અને હવે તમારી નજરમાં આવું તેવો રાજતન રચો. જો એમ હોય તો તો આ જમફતોએ બહુ જ ખોટું કામ કર્યું. જો એવું કાંઈ થયું હોત, તો બધું રાજ્ય તત્કાળ ચાલે પડી જાત, અને પાછળથી જે અનંત ઝઘડા ને દુઃખો ખમી ધણે કાળે ઇન્સાડિ કર્યું ” ને આ વેળાજ એને હાંસલ થઈ જત.

પણ આ નિરંકુશીઓને આગળનો વિચાર ન હતો, અને હોય તોપણ તેમને હાલ તો પોતાના જીવની જ પડતી હતી. તે લોક એટલુંજ જોતા હતા કે જો રાજ કાવ્યો કે એસ્ટિમેન્ટનો કાવ્યો, તો આપણા સંઘના વાતો મરો જ છે. આપણે મર્યાદા મૂકી ચૂક્યા છીએ, અને હવે તો જો એમનું કાવે તો આપણને જીવતા મોકે એમ નથી જ. માટે હવે તો આપણે જીવવાનો ઉપાય એજ છે કે આદર્યું તે ખૂંદ કરવું. આપણે તો હાલ રાજને મારી પ્રભસતાક રાજ્ય સ્થાપવું

જ. અને પછી કોની તાકત છે કે આપણી સામે યાય એવો આ મર્દાષ જીવપર આવેલા નિરંકુશીઓનો દરાવ હતો, અને તેમણે તેમ જ કહ્યું.

રાજાનો શિરચ્છેદ કરવો એવો હુકમ તેમણે વાંચી સંભળાવ્યો. આ ખજાર સાંભળી સ્કોટલેડે મજબૂત વાંધો ઉઠાવ્યો, અને ધમકાં પશુ આપી. હોશાંડના એલચીઓ એ સગ્ન રદ કરાવવા બહુ મથ્યા બિચારા યુવરાજે તો પોતાની સહી તથા મોહોરજપ ઠરી ઠારા કાગળ જ મોકલી દીધા, અને કહાવ્યું કે એમાં તમે તમારી મેજે ચાહે તે મારા નામની કશુલાતો લખો, પણ માત્ર મારા બાપને મારશો મા પણ દૈત્યને દયા ક્યાંથી હોય, અને તેને તે પાલવે પણ કેમ ?

વધાગ્રાપત્રપર સહી કરવાનો વખત આવ્યો ત્યારે આ જમદૂતે પણ કાંઈક ગલગાયા ખરા. પહેલ કાંઈ કાઢે નહિ. આ વેળા પર કોંચેલે કાગળ ખેચી લઈ પહેલી પોતે સહી કરી, ને પછી બીજા એએ જેમ તેમ કરતાં બિલાડાં ચિતર્યાં. ઘણી ખરી સહીઓ અ દસ્તાવેજ ઉપર બિલાડાં ખેંચ્યા જેવી જ છે. ચોડાનાં જ નામ બરા બરા વંચાર્ધ થકે છે. આમ ચવાનું કારણ કાંતો લખથી હાથ મૂક્ય હોય, કે કાંતો બીહીને ખંધાર્ધથી જ એમ કહ્યું હોય.

એ વધાગ્રાપત્રમાં જણાવેલ દિવસ બીજો જ દહાડે એટલે ૨૬મી જાન્યુઆરીનો રાખ્યો હતો. એ કાળદિવસનું વહાણું વાતાંજ લસકરની કુદીઓએ શહેરના રાજમાર્ગે ચોટી લેવા માંડ્યા. તે જોઈ લોકો ચેત્યા કે આજે મહા વિપરીત ચનાર છે. પણ કરે શું ? પાછલે પહેલે રાજના મહેલની બોજનગાળા સામેજ ચળી હબી કરી, અને તુત ત્યાં એને નાગી તલવારના પહેરા સાથે તેડી લાવ્યા. મરવાનું નિશ્ચય થયું ત્યારથી જ રાજા પરલોકની તૈયારીમાં હતો. એણે આ સમે અપૂર્વ ધૈર્ય દાખવ્યું. એના મોં ઉપર કાંઈ પણ ભયનું ચિહ્ન નહોતું, અને એ ઈશ્વરેચ્છને ખુશીથી અધીન ચતો દેખાયો. રજા આગળ આવીને જીવે છે તો લોકોને એટલા દર રાખેલા કે એનું બોલ્યું કાંઈ

સાંભળે નહિ. તે છતાં ફિક્કર નહિ એમ કહી પોતાની જોડે થોડાંક માણસો હતાં તેને જ તેણે અંતઃકાળના બોલ સંભળાવ્યા. તેમાં એ એમ પણ બોલ્યો કે “ મારા મનથી હું માનું છું કે આ હયાતઓમાં મારો વાંક નહતો. પણ મેં રૂઢોટને મરવા દીધો એ મારો મોટો અપરાધ યુદ્ધો છે ને તે બદલ જ મને ઈશ્વર આ શિક્ષા કરે છે, અને તે વાજબી છે. ” પછીથી પોતાના પાદરી પાસે પૂર્ણ શ્રદ્ધાથી સમયાનુસાર ધર્મબોધ સાંભળ્યો, અને છેવટે પોતે બોલ્યો, કે ‘ નારવંત મુગટને છોડી, હું અનારાવંત પામવાને જાઉં છું, કે જ્યાં કંઈ પણ ઉપાધિ નહીં શકનાર નથી. ” પછીથી ચંડાળ કર્મ કરવાને કોઇ બે જણુક આવ્યા હતાં તેની પાસે જઇને કહ્યું કે હું હાથ હંચા કરું એટલે તમે તમારું કામ કરજો. એમ કહી પોતાના વાળ બોચીપરથી આધા ખસેડી શિરઘેદના દીમચા ઉપર રાજાએ પોતાનું માથું મૂક્યું, એક બે મિનિટ એકાગ્ર ચિત્તે ઈશ્વરનું ધ્યાન ધર્યું, અને પછી હાથ હંચા કર્યા. એટલે પેલાએ એક ધા કર્યો, અને તેની સાથે જ રાજાનું માથું ધડથી જુદું થઈ ગયું. લોકો ચૂતું અને ઉપાડી ચંડાળે બધાને દેખાડી ચોક્કસ કર્યો કે “ જુઓરે લોકો ! આ દેશદ્રોહીનું માથું. ”

લોક તે આ જોતાં જ છટે મહોડે ચાઈ પેડયા, અને કેટલાક રાજરક્તમાં પોતાના રૂમાલ બોળી લેવાને+ લક્ષિભાવથી ધાયા. પણ બસ ! હવે આ વાતપર કાળા મહાકાળનો ધટ પડેો નાંખો. બસ ! ઇતિહાસના તખ્તાપર એક મહા અદ્ભુત પણ સાચે સાચું બપાનક રસ નાટક જનસ્વભાવની વિદેલી મનોવૃત્તિઓએ આરંભ્યું હતું તે હવે પૂરું થયું, ને એમાં સર્વે પાત્ર પોતપોતાની યોગ્યતા પ્રમાણે વર્ત્યાં છે.

* એ બે જણા એવો ટોપ પહેરીને આવ્યા હતા કે તેમનાં મોં કાંઈથી ઓળખાય નહીં.

+ આવા કમોતે મરનાર મોટા પુરુષની સ્મરણબક્ષિતો યૂરો ઈપ્સનેમાં આવેા જ આસુરી આત્માર છે.

પ્રકરણ ૨૭ મું.

સૈન્યસત્તાક રાજ્ય—ઈ. સ. ૧૬૪૯-૬૦.

નવીન રાજ્યસ્થાપના—નિરંકુશીઓએ તુર્ત પોતાના ધાર્મી પ્રમાણે કરવા માંડી. રાજ્યને મારી નાંખ્યો તે દિવસે જ સાંજે દટ્ટેય કાઢ્યો, કે આર્સ રેટુઅર્ટ જે પ્રિન્સ ઓફ વેલ્સના નામથી સાધારણ રીતે ઓળખાય છે, તેને અથવા બીજા કોઈને પણ જે કોઈ માણસ રાજ્ય એમ પોદારશે, તો તે માણસ દેશદ્રોહી ગણાઈ મોટી શિક્ષાને પાત્ર થશે. પછી ૬ દી * ફેબ્રુઆરીએ હરાવ કર્યો કે અમીરની સલા નિરુપયોગી તથા દહેશત ભરેલી ધારી પાર્લમેન્ટ કાઢી નાખી છે. બીજે જ દહાડે પ્રજાસત્તાક રાજ્યનું જાહેરનામું બહાર પડ્યું તેમાં સાફ લખ્યું કે રાજપદ નક્કર બોળવું અને લખવું છે. ૮ મી ફેબ્રુઆરીએ રાજ્યની નવી મોહર કોતરાવી, અને બીજે દહાડેથી ઇન્સાફની કારરો પાછી ચાલુ કરી. પછી રાજ્ય ચલાવવા ૪૧ પુરુષોની એક કાઉન્સિલ હતી, તેનો પ્રેસીડેન્ટ એ પ્રમુખ, અને મિસ્ટન (ઈન્સાફનો નામીયો 'મહા કવિ') એ લેટિન સેક્રેટરી નીમાયો. આ રીતે ઇન્સાફમાં તકકાળે પ્રજાસત્તાક રાજ્ય સ્થાપન થઈ ગયું. પણ આટલું માફ રાખવું કે તે તમામ લોકની ઈવજ મરજી વિરુદ્ધ હતું અને એમ હતું તો પછી તેને પ્રજાસત્તાક રાજ્ય કહેવું એજ અમને ચોખ્ખું લાગતું નથી, એ તો ખરું જોઈએ તો સૈન્યસત્તાક રાજ્ય હતું. દરેક દેશમાં જ્યારે લડકરનું જોર વધી પડે છે ત્યારે તે પોતાની

* આ હરાવ કરતી વેળા ૨૬ મત વિરુદ્ધ અને ૪૪ તે તર્ફ હતા. નિરંકુશીઓએ પાર્લમેન્ટને જુલાઈ આખી પોતાના મતના જ સલાસહો રહેવા દીધા હતા, તેમાંથીયે લગભગ ચાલીશ ટકા તો સામે થયા. એ ઉપરથી જ જણાશે કે એમણે : કરવા ધારેલું રાજ્યાંતર તમામ ઈંગ્લેન્ડે કેટલુંખડું અગ્રિય હતું.

ઝઘ્ઘાં આવે તેવું રાજ્ય સ્થાપન કરે છે. પણ રાજ્યના ખરા ધણી તો સિપાહીઓ જ થઈ રહે છે. ઇંગ્લાંડમાં પણ આ સમે એમજ થયું. આ લડત સિપાહીઓનો વિચાર ખરેખર પ્રગ્નસત્તાક રાજ્ય સ્થાપવાનો હતો એ કબૂલ કરીએ, તોપણ તેમાં થયું શું? તમામ પ્રગ્નતી મહા વિરુદ્ધ તેમણે મોમાં વેલણ ધાલીને જ ઓસડ પાવા જેવું કર્યું, અને તેનું ફળ છેવટે ચાલ પણ એજ કે તે કડવું ગંધાતું ઓસડ કદાપિ બળાત્કરને લીધે એકવાર પેટમાં ઉતરે તોપણ અંતરનો ઉડા કંટાળો તેને તત્કાળ પાછું વમન કરી નખાવ્યા વિના કદી પણ રહે નહિ.

એમજ અહિંયા થયું. એમ શી રીતે થયું તે જ આ સમ્પ્રસત્તાક રાજ્યના ઇતિહાસમાં મુખ્યત્વે કરીને જોવાનું છે. પણ તે પહેલાં આપણે જોઈએ કે આ ઝેરનો ધુંટડો ગળે ન ઉતારવા ભેટિ કાંઈ તરફદીવાં ચાલ્યાં કે નહિ. ઇંગ્લાંડ તો બિચારું શું કરે એમ હતું? તે નો પ્રગ્નસત્તાક સિપાહીઓથી હારી ઉઠ મૂર્છાવશ થઈ પડ્યું હતું. રાજપણની ઉકાવણી કરે, તો આપણાં કે રોકેટલાંડ કાંઈ કરી શકે એમ હતું, અને તેમણે તેમ તત્કાળ કર્યું.

આપણાં પાર્લમેન્ટને (ઇ. સ. ૧૯૪૬ માં) સોંપી દીધું તે પહેલાં ત્યાંની સુબેદારી ઉપર રાજા તાર્કીઓર્મીડનો ડ્યુક ધણા વખતથી હતા. તેને ત્યાંના લોકે આ સમે આમંત્રણ કર્યું, અને તેણે આવી રૂબિન, બેલફોર્ટ, ને લંદનડરી સિવાય સઘળા દિશા સહેલથી દમજો કરી લીધા. આ સાંભળી પાર્લમેન્ટે હોમ્બેક્કને હુકમ કર્યો કે ત્યાં જઈને તમારે તેનો તાગડોળ ખદોમસ્ત કરી નાંખવો.

હોમ્બેક્ક જટ દાંત પીસી કાળકરાળ રૂપે આપણાંડ જતા તમાર ચપો. અહિંના લોકે આડ વર્ષ ઉપર પ્રોટેસ્ટોની જે ક્ષત ચલાવી હતી તે હજી સઘળા ઈંગ્લેન્ડની જાતીમાં સાલ્યા કરતી હતી, અને ત્રીયો આ ધર્માધ લગ્નર તો વેર વેર જ પોષારતું આપણાંડને કિનારે

ઉત્તરુ". ફોર્મ્યેલની રાજનીતિ પણ આ વેળા કેવળ કૂરતાથી જ આ બિચારા ટાપુને જેર કરવાની હતી, કેમકે રોકેટલાંક બંડ કરવાની તૈયારી પર હતાં. આખા યુરોપમાં રાજદત્તાની ખખર સાંભળતાં જ મોટા હાહાકાર વર્તી રહ્યો હતો. કેટલાંક રાજ્યે ઈંગ્લાંડના એલગીઓને તિરસ્કાર સાથે પોતાના દરબારમાંથી હાંકી મુક્યા હતા, અને હોલાંક તો બહારમાં બીજા આલ્સને કબૂલ રાખી તેની તર્કથી વટવા તલ-પાપડ થઈ રહ્યું હતું. સમો આ નિરંકુશ લોકને માટે મહા ખારીક હતો, ને જરા પાસો અવગે પડ્યો તો કુતરાને મોતે તે માર્યા બન્ય એમ હતું. આ જોઈ ફોર્મ્યેલે નિશ્ચય કર્યો હતો કે આ વેળા તો દયા કે મયા કાંઈ ન રાખતાં આ બંડખોરોને એવા ક્યારી નાખવા કે ફરીથી બીજા કાંઈ માથું ઉપાડે નહિ.

એક દુકડી તત્કાળ જે એણે ડિજિલની મદદે મોકલી દીધી હતી તેણે જઈ આર્મીને બારે હાર ખવડાવી. થોડા દહાડામાં પોતે પણ બધા સરકર સાથે ત્યાં આવી પહોંચ્યો. દ્રોગેદામાં આર્મી બરાઈ બેઠો હતો. તેની ઉપર જઈ પહોંચી બીજે કુમલેજ તે ગદ સર કરી લીધો. આ વેળા એણે પોતાના સિપાહીઓને સખ તાકીદ આપી કે કાંઈ તાબે થાય તોપણ તેની ઉપર દયા ન આણતાં તમમ કિલેદારોને તથા વસતીમાંથી પણ જેની પાસે હથીયાર જેવામાં આવે તેને જ કચેરી નાખવા. એનાજ લખવા પ્રમાણે આ એક ટાળ રાત્રિએ ૨૦૦૦ માણસ વાટકું ગયું હશે. નાસતા ભાગતા બિચારા કેટલાક જણ એક દેવળમાં ભરાઈ ગયા. તો એણે તે દેવળને આગ લગાડવી તેમાંના તમામ પાવાઓને પણ પકડી પકડીને ટાપી નખાવ્યા. બીજે એક કિલ્લો લીધો ત્યાં પણ આવાજ રાક્ષસવેગ એણે ચલાવ્યા. આ જોઈ આખો ટાપુ થરથર થઈ ગયો, અને બીજા કિલ્લાઓ ડખોળ પોતાની મેળે શરણ થવા લાગ્યા. આટલી સખી હવે પંછી ધણ લોહી વહેતું અટકાવશે, એવું જે આ વેળા એનું પાર્લમેન્ટ ઉપર લખવું હતું તે ખરું પડ્યું. હજી થોડા માસ સુધી લડાઈ ચાલુ રહી, અને તેમ

શત્રુઓએ એક બે દારુણ યુદ્ધ કીધાં એ વાત ખરી, પણ આ વખતથી આ બંડો સઘળો ઉલરો શમી ગયો.

આયર્લાંડની વ્યવસ્થા—ગમે તે કહો, પણ ફોર્મેક્સની બુદ્ધિ-
તો આધારણ ખરી. પાંચસો વર્ષથી આયર્લાંડ ઝુતાયો હતો, પણ
એણે જેવો તેને જેર કરી નાંખ્યો તેવો તે હજી કાઢી પડ્યો થયો
નહોતો. એણે તો હવે પછી આખા ટાપુની સઘળી સત્તા તથા
સમૃદ્ધિ ત્યાં જઈ વસેલા ઓરેસ્ટોના જ હાથમાં આવે એવા
જામરહસ્ત ઉપાયો કામે લગાડ્યા. પ્રથમ તો એણે વહાણનાં વહાણ-
ભરી આધરિશોને તેમની સ્વભૂમિ છોડવી વેસ્ટ ઇંડીસમાં
મોકલાવી દીધા. પછીથી એણે યુરોપ ખાતે સિપાહીગીરી કરવા
જવાની આધરિશોને પકાડી દીધી, એટલે ખીચાર
ઈંગ્લેન્ડના જુલમે કંટાળી રહેલા ૪૦૦૦૦ આધરિશો પરદેશમાં
જઈ વસ્તા. એના જ અમલમાં મદદ જુલમી પણ સૌથી આખા
કામ કરવામાં એ આખું કે અલ્ટર વગેરે ફળવંત પ્રજાઓ-
ની સઘળી જમીન દેશી ખેડુતો પાસેથી ખૂંચવી લઈ ઇંગ્લેન્ડે એકદમ
વેગી કે આપી દીધી. થોડા વખતમાં આ ધનવાન ઇંગ્લેન્ડ જમીનદારોની
મહેનતથી આયર્લાંડમાં ખેતીવાડીનું કામ ધમધમકારે વધી પડ્યું. નવા
રસ્તાઓ ખોલાયા, બધાં જુઓ ત્યાં નવાં ભલકાદાર મકાનો ઉભા થવા
લાગ્યા, અને કુંકામાં આ જગલી ઉજડ ટાપુએ એકદમ સુખરેલા આખા
સુલકનું રૂપ ધારણ કરવા માંડ્યું. અલગત આ મધ્યો દેખાવ ઉપરનો
જ હતો. એ સપળી સમૃદ્ધિ પેલા થોડા પરદેશીઓના જ સુખને સાદ
હતી. બાપડા દેશીઓનો આખો સમૂહ તો ભોંય ભાદ વિનાનો થઈ
જઈ પેટને માટે મજૂરી કરતાં મરી જતો હતો, તેના તો બદ્દ ખૂરા
હાલ થયા; અને હજી પણ એજ દારણથી ત્યાં એટલી બેદિલી ગ્રાસે
છે કે ઇંગ્લાંડને હાલની પાદશાહી સત્તામાં પણ આયર્લાંડ એક કાંટાની
પેઠે હમેશાં ખૂંચ્યા કરે છે, અને સાચા રાજદારભારીઓ એજ વિચાર-
માં ચુંમાળ રહે છે કે હવે શું કરવું કે આધરિશ પ્રજા સુખી ને

સંતોષી થાય, અને ત્યાં જો દરરોજ આ બાંડફિસાદ ઉડ્યા કરે છે તે બંધ પડે. પણ અન્યાયનુ ફળ છેવટે તો સારું ક્યાંથી નીકળે ! સારું તે સારું, અને નહાઈ તે પરિણામે નહાઈ જ, એ કુદરતનો અટગ ટાયદો ધ્રુનાથી ટળે ! પણ આ સમે તો કોમ્બેલનું ધાર્મિક બરાબર પાર પડ્યું એટલે આયર્લાંડ સંપૂર્ણ રીતે છૂતાયો અને ત્યાં મોન્ટેસ્ટન્ટ ઇંગ્લેન્ડનું જોર એવું બંધાયું કે તે વખતથી એ ટાપુ ઇંગ્લાંડને ખરેખરો અધીન થઈ પડ્યો.

પણ આ બધું કોમ્બેલે આ ગ્યારીની વેળા જ કરી નાંખ્યું, એમ સમજશો નહિ. આ વેળા તો આયર્લાંડ પૂરો છૂતાઈ રહ્યો એટલામાં આ મોળી પડેલી લડાઈનું ક્ષમ પોતાની હાથ નીચેના એક સેનાપતિને સાંપી એને રફોટલાંડ તરફ દોડવું પડ્યું.

રફોટલાંડ-રફોટલાંડના લોકોએ રાજહત્યાની ખબર સાંભળતાં જ ખીજા ચાર્સને પોતાનો રાજા પોત્રયો હતો. પણ ધર્મચ્યુસ્ત પ્રિન્સિપલિયનોના હાથમાં સધળી રાજસત્તા હોવાથી તેઓ આમલક લઈ બેઠા કે એ આપણો પંથ સ્વીકારે નહિ ત્યાં સુધી એની તરફથી આપણે કંઈ પણ કરવું નહિ. એવામાં શરૂ મોન્ડ્રોસે આગળ પડી રાજાનો ઝુટો ઉઠાવ્યો. તેની સામે આ પ્રિન્સિપલિયનો થયા, અને તેને સુલ્કમાં દરાવી ફાંસીએ દીધો. ચાર્સે જોયું કે હવે આ પ્રિન્સિપલિયનોને મેળવી લેવા એ સિવાય ખીજો એક આરો નથી. તેથી પોતાના બાપની પેઠે એ ફરી ગયો કે મેં કંઈ મોન્ડ્રોસને મારે સારૂ લડાઈ ઉઠાવવાની રજા આપી નહોતી, અને તમારો ધર્મ મને કળ્લ છે. એમ કહી તે રફોટલાંડમાં આવ્યો (૧૬ મી જુન ૧૬૫૦) આથી રાજા થઈ રફોટલાંડના સત્તાધારીઓ ઇંગ્લાંડ પર ચડાઈ કરવાને તૈયારી કરવા લાગ્યા. તેઓ આવી પહોંચે તે પહેલાં તેમની ઉપર જ સવારી કરવાનો પાર્લમેન્ટે દરાવ કર્યો. આ વાત શ્રેકેક્સ જો થોડો ધણો પ્રિન્સિપલિયન મતનો હતો, તેને પસંદ પડી નહિ અને તેથી તેણે પોતાની નોકરીનું રાજનામું આપ્યું, અને કોમ્બેલ તમામ લશ્કરનો ઉપરી નીમાયો. એ નીમણિક્ક ચતાની સાથેજ તે રફોટલાંડ તરફ ધસ્યો.

ડન્ખારનું યુદ્ધ-લેસ્લી કરીને સ્કોટનો સેનાપતિ હોંશિયાર ને
 અનુભવી હતો. તેણે એને આવતો સાંભળી એડિનબરોની આસપાસનો
 સંઘર્ષો મુલક ઉઠા કરી નાંખ્યો, અને તેથી ટવીડ ઓળંગીને કોમ્બેસ
 પેલી તર્ફ ગયો કે એને ધાસ કે દાણે કાંઈ મળી શક્યું નહિ. પણ
 કોમ્બેસે અગમજુદ્ધિથી પોતાનાં વહાણ ત્યાં બોલાવી રાખ્યાં હતાં, તે
 એને જે જોઈએ તે આણી આપવા લાગ્યા. લેસ્લીએ પોતાનો મુકામ
 એક વણી મજબૂત જગ્યાએ નાંખ્યો હતો તે જોઈ કોમ્બેસ ચેતી ગયો
 કે આ સ્થળે હુમલો કરવો કેવળ નાદાનીનું કામ છે. એણે આગળ
 આવવા લેસ્લીને બહુ લલચાવ્યો, પણ એ પાંકા સરદાર જ્યારે કાંઈ
 પણ હંગામો નહિ, ત્યારે એણે જઈને પોતાનો પડાવ ડન્ખાર આગળ
 નાંખ્યો. લેસ્લીએ ધીમે ધીમે ખસી એની આસપાસના ઘાટ એવી
 રીતે ઘેરી લીધા કે હજારો જવાની સંખ્યા ગાળીઓ ખંધ પડી. અને
 તે ઉચ્ચ સ્થાને શત્રુઓ હુમલો કરવાની હામ બીડે, તે ખરાબ થયા
 વિના રહે નહિ. એવામાં પાણી લાગવાથી કોમ્બેસનાં મથુસો ટપો
 ટપ મરવા માંડ્યા, અને જળમાર્ગે નાસી જવા સિવાય સલામતીનો
 એક રસ્તો એને રહ્યો નહિ. પણ એનું નસીબ બળવાન હતું. લેસ્લીની
 દાવડી, સુદૂરિતિ તેની સાથેના ઉજ્જવલ ધર્મભોધકોને પસંદ પડી નહિ
 તેમણે ખૂમરાણ ઉઠાવી મૂક્યું, કે જોયા શું કરો છો ! ચાલો, ચાલો !
 હેઠે ઉતરી શત્રુનો આપણે સામરો જ સંહાર કરી નાંખીએ ! આ
 ધર્મધેણાઓનું લશ્કરમાં જોર એટલું વધી પડ્યું કે પોતાને બિલકુલ
 નાપસંદ છતાં લેસ્લીને તેમનું કહ્યું કરવાની જરૂર પડી. કુંગરાની
 ધાર ઉપરથી શત્રુને ઉતરના જોઈ યુદ્ધકલાપારંગત કોમ્બેસ એકદમ
 બેઠી ઉઠ્યો કે અરો ! ઈશ્વરજ તેમને આપણને હવે સ્વાધીન કરી
 દીધા ! ઘોડ પલટણ જે સૌથી આગળ નીકળી આવી હતી તે મેદાન
 પર ઉતરી ન ચૂકી, એટલામાં તેની ઉપર કોમ્બેસે પોતાના તમામ
 લશ્કરથી ધસાવડો કર્યો, અને તેઓ મરણીયા થઈ લડ્યા તોપણ તેમાં
 લંગાણ પડ્યું. “ઓ ! નાહ ! ઓ ! નાહ ” એમ પોકારી કોમ્બેસ

એવો ધાયો કે પેદળ જે મદદે આવતું હતું તે પણ ગભરાઈ ગયું. મૂર્ચનિ ઉગતો જોઈ એ પૂર્ણ શ્રદ્ધાથી જાણજાણતાં વચનોમાં બોલી કહ્યો કે હવે ઈશ્વરને ઉપાસો, અને એના શત્રુઓ તારાજ થઈ જનાર છે. અને ખરેખર એક કલાકમાં તે તારાજ થઈ ગયા. ડનખારની આ નામીયી લડાઈમાં ૪૦૦૦ સ્કોટ જીવથી મયા, અને આશરે ૪૫ હજાર કેદી પકડયા (૩ જ મપ્ટેમ્બર ૧૬૫૦).

સુરર્ટરનું યુદ્ધ—આ હતોહથી રાજધાની (એડિનબરો) એના કાયદામાં આવી, પણ આખા મુલકને વશ કરતાં કોમ્બેલને એક વર્ષ લાગ્યું. રાજા જે નાસનો હતો તેને ઝાલી રાખી સ્કોટ લોક પર્થમાં જઈ ટપાં. અને ત્યાં ૧૬૫૧ ના જાનવારી માસમાં એને રાજ્યાભિષેક કર્યો. શિયાળો ઉતર્યા પહેલાંજ કોમ્બેલ સ્કર્લિંગ લેવા દોડ્યો, પણ તેમાં ફાળ્યો નહિ, અને હવા લાગવાથી સખ્ત મંદવાડ ભોગવવો પડ્યો. સાંજે થયો કે તુર્તજ સ્કોટ લશ્કર સ્કર્લિંગમાં પડેલું છતાં એણે થઈ પોતાને તાબે કરી લીધું. આ સમે આર્લ્સે હંજાડપર ચડાઈ લઈ જવાનું મોટું સાહસ આદર્યું. સ્કર્લિંગથી એકદમ નીકળ્યો તે કંપરસાંડ લોકશાયર, ચેશાયર, અને ઓપશાયર પ્રગણાઓ આપતો આપતો સુરર્ટર સુધી આવી પહોંચ્યો, ત્યારે જ પોતાના લશ્કરને થાક ખવડાવવા એણે થોડા દહાડા ટાંકક મુકામ કર્યો. પણ અહીંયા એની આશા ફળીભૂત થઈ નહિ. કાંઈપણ ઇંગ્લેન્ડની એની પક્ષે ઉભા થવાની હિંમત આવી નહિ. આણી તરફથી કોમ્બેલ, જે જાનરલ મન્ડના હાથ નીચે ૬૦૦૦ માણસ સ્કોટલેન્ડમાં મૂકી ક્યારનો આર્લ્સની પૂઠે દોડ્યોજ આવતો હતો તેની મદદે નવું લશ્કર પાર્કમેટ મોકલ્યું. કોમ્બેલે આવી સુરર્ટરના કિલ્લા સર કરી લીધા, અને પછી શહેરમાં આર્લ્સનું લશ્કર હતું તેની ઉપર જમરદસ્ત હલ્લો કર્યો. ડનખારના યુદ્ધની વરસગાંડને દહાડે જ આ લડાઈ પણ થઈ, અને તેમાં એનો પૂર્ણ વિજય થયો. સ્કોટ લશ્કરમાંનું લાગ્યે એક માણસ મઆ કે કેદી પકડાયા વિના રહ્યું હતો આર્લ્સે જીવ લઈ તે નાઠો તે

જોમ તેમ કરતાં દબારો વેચ બદલતો અને ઝાડી જંગલોમાં ભરાતો કચિયા કિનારે જઈ પહોંચી ફાસમાં ઉતરી પડ્યો.

આ દારથી રાજપૂતના કાય સર્વત્ર બેચે પડ્યા. જનરલ મન્ડના કાય નીચે ૧૦૦૦ માણસ એ રફોટલાંડમાં મૂકી આગ્રે લહો તેણે જલદીથી આખા દેશને નરમ થેંદ કરી નાંખ્યો. પ્રતાપી પ્લેન્ટાગિનેટ રાજાઓથી પણ જે દેશ વશ થયેલો નહિ, તે કોમ્બેલના અમલમાં ઉકે પરાધીન થઈ રહ્યો. ઇંગ્લાંડની પાર્લિમેન્ટ એને કાયદા બાંધી આપતી, અને ઇંગ્લાંડના ન્યાયાધીશો અહીં આ આપીને ઈનસાફ કરી જતા, પણ એનાથી જરા પણ ચૂંકે ચાં થઈ શકતું નહિ. બેસક ટુંકામાં, કોમ્બેલે પોતાનો અમલ ઇંગ્લાંડ રફોટલાંડ અને આયર્લાંડ ત્રણે દેશોએ એવો મજબૂત બેસાડ્યો કે એવું એક ચક્રે રાજ્ય કાઢ્યું પણ પહેલાં ક્યું નહોતું એમ કહીએ તો તેમાં જરાયે અતિશયોક્તિ નથી. હવે વિદેશ સાથના વધરાઓમાં એણે કેવાં પરાક્રમ કર્યાં તે આપણે જોઈએ.

વિદેશ વિમુક્ત-હોલાંડ જે લડાઈ ઉઠાવવાને હજી આંધકા ખાતું હતું, તેને પાર્લિમેન્ટે કોમ્બેલની સલાહ ઉપરાંત નાકનો કાયદો કાઢી તેમ કરવાની જરૂર પાડી. એ કાયદામાં એમ હતું કે જે દેશનો મુક્ત હોય તે તે દેશના વહાણમાં આવતો હોય તો જ ઇંગ્લાંડ, રફોટલાંડ અને આયર્લાંડમાં ઉતરવા દેવો, અને નહિ તો તે ઇંગ્લિશ વહાણમાં જ આવશે જોઈએ. આ નોવિજેશન એકટથી ઇંગ્લાંડનું નૌકાબળ એકદમ વધવા માંડ્યું. પણ એવું પરિણામ એ જ થાય કે વહાંઓને જે આ સમે દેશ દેશને માલ ત્યાં લઈ આવતા હતા, તેને એ સધળો વેપાર મડી ભાગે. વળી ઇંગ્લિશ ચેનલમાં જે પરદેશી વહાણ આવે, તેણે ચિતાના રાજ્યનો વાવટો ઉતારી ઇંગ્લિશ વહાણને સલામી આપવી, એવું જે એમાં હતું તે વહાંઓને બહુ જ અપમાનકારક લાગ્યું. આથી લડાઈ જનમી, તે બે અઢી વર્ષ ચાલી, તેમાં ઇંગ્રેજ નાકાધિપતિ બ્લેક ઇંગ્રેજ નામને સાફ દીપાળ્યું, પણ પ્રોટેસ્ટન્ટ દેશોએ માહો-

માંહે વઢી મરણું એ કોમ્પેલને પસંદ નહોતુ, તેથી એણે હોલાંડ
જોડે સલાહ કરી નાખી, એટલુ જ નહિ, પણ સ્વીડન, ડેનમાર્ક
દિવતઝર્જાંડ વગેરે ઓટ્ટેસ્ટંટ મુલકો સાથે ગાઢી દોરતી બાધી એ યુરો-
પમાં ઓટ્ટેસ્ટંટ પક્ષનો ઇલિઝાબેથનો પેટે અગ્રણી થઈ પડ્યો.

આ વેળા યુરોપમાં ઈઝ્લાંડનું નામ એણે એવું જોરાવર કરી
મૂક્યું, કે ક્રાન્સ ને રપેન એની સાથે સધિ કરવાને માટે મહા મથન
કરી રહ્યા. એણે ક્રાન્સનાં કહેણુ કબૂલ રાખ્યાં, અને રપેન સામેના
વિગ્રહમાં જોડાયો. આનુ કુળ એ થયું કે જામેકનો ટાપુ તથા
ડનકર્ક શહેર ઇંગ્રેજોને મળ્યાં, તથા દેશાવરમાં ઈઝ્લાંડનું નામ એવું
પ્રકાશી ઉઠ્યું કે કોમ્પેલના કદામાં કદા સનુને પણ એ બાબત તો
તેનાં છૂટે મોંએ વખાણુ કર્યા વિના ચાલતું નથી. પણ હવે દેશની
અંદર એની રાજનીતિ કેટલી ક્તેહ પામી, એટલે, લોકોની મરજી વિરુદ્ધ
જે રાજ્યરચના એણે સ્થાપવા માંડી તેનું શું થયું તે આપણે જોઈએ.

જગતનો ફિટકાર—જોતરફથી આ રાજદ્યારા લોકપર વરસી
રહ્યો હતો. આ અધોર કૃત્યની ખખર સાંભળતાં આખા યુરોપખંડને
ચીતરી જ ચઢી ને સધળે ઠેકાણે ફિટફિટ થઈ રહ્યું. ઓટ્ટેસ્ટંટ રાજ્યો
તો કુથોલિક દરતાં પણ એ કામને ફિટકાર વધારે બૂતાવવા લાગ્યા.
જાણે બીહીતા હોય કે રખેને આપણે પણ ઈઝ્લાંડ જેવા વિપરીતવિ-
ચારી ગણાઈ જઈશું. સધળાં પરદેશી રાજ્યોએ તિરસ્કારથી ઈઝ્લાંડ
ના જોતખીઓ કાઢી મુક્યા એ તો આપણે પાછળજ કહી ગયા છીએ.

જે દૂર યુરોપમાં આટલો હાહાકાર થઈ ગયો, તો ખુદ ઇંગ્રેજો
ના મન કેવા ઉચલશે થઈ ગયાં હશે તે કહેવાની જરૂર નથી. આખો
દેશ આંખ ફાડીને જોઈને જોઈજ રહ્યો, અને શું પ્રત્યક્ષાળ પાસે
આવ્યો છે એમ બધાને લાગ્યું. પ્રજાસત્તા વાદી નિરંકુશીઓ
સિવાય બધા લોક "ગજબ ગજબ" કહીને આખો દહાડો નિસાસા
પર નિસાસા નાખવા લાગ્યા. આ પ્રજાસત્તાકીઓ બધાની આંખે
કૈત્ય કરતાં પણ દુષ્ટ ને બીહામણુ દેખાતા. આ સર્વવ્યાપી મનોભાવ

મંડળ રાજકારણાર ચલાવવાને નીમ્યું હતું તેમાં પણ જન્યાયો. પહેલી જ બેઠકે તેમણે એવા - સોગન લેવાની તો ના કહી કે અમને આ પ્રબલસત્તાકે રાજ્ય તથા રાજ્યવંશ કળૂક છે. ન્યાયાધીશોમાંથી અર્ધો-અર્ધ રાજનામું આપી ચાલતા ચલા, અમે આ પ્રબલસત્તાકે રાજ્યને વફાદાર રહીશું એવી જ્યારે કથુલાત લેવા માંડી ત્યારે હજારો સરકારી નોકર તથા પાદરીઓએ ચોખ્ખી ના પાડી લોકવિચાર એટલો વિરુદ્ધ હતો કે લંદન શહેરમાં છેક મે મહીના સુધી પ્રબલસત્તાકે રાજ્યનું જાહેરનામું કાઢવા પાર્લમેન્ટની જરા પણ હિમત ચાલી નહિ. આવા દુનિયાના દ્વિતકારની વચમાં પેલી ધવાએલી ખવાએલી પાર્લમેન્ટ કેવી રીતે પોતાનું કામ ચલાવી શકે છે તે હવે આપણે જોઈએ.

હુંડી પાર્લમેન્ટ—કર્જા પ્રાપ્તના જુલાન પછી પાર્લમેન્ટમાં આશરે સોએક જ માણસ રહ્યા હશે, અને તેમાં હાજર તો લાગ્યે થયાસ પણ થતા એ ખરી પાર્લમેન્ટનું માત્ર હુંડું જ હતું, અને ત્યાં લોકો એને તિરસ્કારમાં હુંડી પાર્લમેન્ટ કરીને કહેતા. આ હુંડાથી દેશનું રાજ્ય ચલાવવું, એવો વિચાર આ સેનાનો મૂળથી જ નહોતો. મૂળથી જ એને રહેવા હોયું, ત્યારે એવી શરત કરી હતી કે માત્ર બીજી રીતસરની પાર્લમેન્ટ બોલાવવાનો બંદોબસ્ત કરી તમારે તમારી મેજે તાકીદથી આત્મા જવું. પણ માણસના હાથમાં અધિકાર એકવાર આવ્યા પછી તેને તે છોડવો ગમતો નથી. તેથી પોતે વિસર્જન ચલાવી વાત તેમણે ટોલે ચડાવી. આ જોઈ લશ્કરમાંના પેલા સમ-ચહેદકો (Lovelocks) એ ખાજા અધીરા થઈ બંડ ઉઠાવ્યું (૨૭ મી માર્ચ ૧૬૪૯). કોમ્બેલે આ બંડને તાકીદથી બેસાડી દર્ધ લશ્કરને બેરોસો આપ્યો કે પાર્લમેન્ટ વિસર્જન ચલાના જ વિચારમાં છે. એવામાં આવલોડે બંડ ઉઠાવવાથી એને ત્યાં જવું પડ્યું, અને ત્યાંથી પરવાર્યો ત્યારે એ સ્કોટલેન્ડમાં રોકાયો. અહીં વર્ષે આવીને જુએ છે તો એ ખાઈ જોઈ પાર્લમેન્ટ હજી પણ માંહોમાંહે તકરારો કરી વખત જ ગાળ્યા કરે છે. કોમ્બેલ જાતે જઈ જહુ મથ્યા ત્યારે માત્ર

જે મતના જ વધારાથી એ પાર્લિમેન્ટને વિસર્જન થવાનો ઠરાવ પસાર થઈ શક્યો, અને તે પણ બીજાં ત્રણ વર્ષ સુધી એ રહે એવી એક ક્યમ તેમાં વધારી ત્યારેજ (અક્ટોબર ૧૬૫૧) આ ત્રણ વર્ષની મહેતલ આ હુડી પાર્લિમેન્ટે લશ્કરની સત્તા તોડી નાખવાના હેતુથી જ રાખી હોય એમ જણાય છે. તેમણે હોદ્દાંડ સાથે એવું ધારીને ટટો વહોરી લીધો જણાય છે કે જો એ નિર્મિતે આપણા હસ્તક નૌકા-મૈન્ય ઉભું થાય તો પછી આ નિરંકુશી સેનાને કહાડી મુકતાં થોડી દહેશત રહે. લશ્કર આધુ કરવાનો ઠરાવ તો એણે કર્યો પણ ખરો. આ વાત પણ કોંગ્રેસે કબૂલ રાખી, પરંતુ એવી શરતે કે નવી પાર્લિમેન્ટ મોલાવવાનું ધોગણ મુકરર કરી એ હુડીએ તો વિસર્જન થવું જ. આ ધોરણ મુકરર કરવામાં આ લોબી પાર્લિમેન્ટે એવી ક્યમ નાખી કે હલના જે અમે સમાસો છીએ તે તો કાયમ રહીએ અને વળી નવા સભામંડળની ચૂંટણી બરાબર છે કે નહિ તેનો ફક્તો પણ અમારે જ હાથ રહે. લશ્કરના અમલદારો જે લગભગ ત્રણ વર્ષ થયાં ચૂપ જ બેસા હતા તેમણે આ મને બેળા થઈ આ કન્ગ્રેસની સામે મજબૂત વાધો ઉઠાવ્યો. પણ તેમને ન ગણધારી પોતાનો ધારણો જ ઠરાવ પાર્લિમેન્ટ પસાર કરી નાખના તૈયાર થઈ. આ સાંભળી કોંગ્રેસને ગુસ્સો ચડ્યો. એક દુકાડીને માથે લઈ તે ત્યાં ગયો, અને અદર જઈ થોડા વખત સુધી બેઠો. બેઠો તમાનો બેઠો ‘આ બિન પસાર થાય ?’ એવો છેવટનો મવાલ ત્યારે પૂછ્યો, ત્યારે એણે સિદ્ધી પેઠે ગર્જના કરી બતાવે ખૂબ આપડી નાખ્યા અને પછી ‘જાઓ ઘેર બેસો, વધારે પ્રામાણિક માણસોને તમરી જગાએ આવવા છો,’ એવું કહી એ હુડી પાર્લિમેન્ટને કહાડી મુખી બારણે તાણુ દેવડાવ્યું. (૨૦ મી એપ્રિલ ૧૬૫૩) આ સાંભળી લશ્કર, નૌકામૈન તથા ઈંગ્લાંડના મોટા મોટા નગરમંડળોએ હરખબેર એની ઉપર શાબાસીયત મોકલ્યાં. કોંગ્રેસ લખે છે કે એમને કહાડી મૂકવાથી એક દૂતર પણ ભરતું નહિ.

હજી પણ કોંગ્રેસ કે મેનાનો વિચાર લશ્કરી સભ્ય ચલાવવાનો

હોય એમ જરા પણ જણાતુ નથી. આ પાર્લમેન્ટને કાની મુકવી પડી, તો તેણે તુર્ત જ તેને ઠેકણે બીજી બોધાવણનો વિચાર કર્યો. હાલ પાર્લમેન્ટને બોધાવી રહે એવી કાયદેમુર મત્તા ધરાવનારે તો દોષ તથા રહ્યું નહોતું. માટે કોમ્પેલે સેનાધિપતિની રૂએ દેશમાંથી દોહસોએક માણસને ચૂંટી કહાડી તેમની ક્રમચક્રાઉ પાર્લમેન્ટ બનાવી અને તેમની મુદત બાંધી આપી કહ્યું કે તમે રીતસરની પાર્લમેન્ટ બોલાવવા બાબતનો કાયદો ધરો. આ બેરબોનની પાર્લમેન્ટ કહેવાય છે. કેમકે તેમાંના એક સભાસદનું * બેરબોન એવું હસામણું નામ હતું. એ પાર્લમેન્ટ તો પોતાને જે કામ માટે ભેગી કરી હતી તેને પડતું મુકી ખરી પાર્લમેન્ટનાંજ બધાં કામ ધમધોક્કારે ચલાવવા મંડી, અને થોડા વખતમાં છેલ્લી પાર્લમેન્ટ કરતાં પણ દેશમાં ભારે પોકાર ઉભો કરી મૂક્યો, અગર જો બેશક એની દાનત તેના જેવી સ્વાધી કે લુચ્ચાઈની હતી નહિ. આ સભાસદો તો ફક્ત ફરજ સમજનારા પેના ભક્તજનો હતા. તેઓ તો ફરજ ભેળંને જ વર્તનારા, અને ફરજની વાત આવે ત્યાં સગા બાપની પણ શરમ રાખે નહિ એવા હતા. આવા માણસો ગમે એટલા રહુત્ય, પણ વ્યવહારમાં તો ધણી વખતે વિખઝરકે માલમ પડે છે, અને તેનું કારણ છે. બુદ્ધિ તો કપાળે કપાળે બુદ્ધિ હોય જ અને જો જેને જેને જુદું સમજાયું તે બધા ફરજના વિચારથી પોતાનો કમ્પો જ ખરો કર્યા કરે, તો કોઈ કાળે પણ તેઓ એકમત થઈ સાર્વજનિક કામો કરી શકે નહિ. ફરજ સમજ પોતાના વિચાર બહાર કરવા એ એક બુદ્ધિ વાત છે, અને તે વિચારને આંધળાની પેઠે બાઝી રહી બીજા બધાથી બુદ્ધા પડી જંગ જ ઉઠાવવો એ બુદ્ધિ વાત છે. એક બીજાના વિચારને માટે ઔદાર્યથી છૂટ મૂકનાં આવડે તો જ મંડળી-ઓ ચાલી શકે છે. અને આપું ઔદાર્ય એ તો પોતાના વિચારને સ્વતંત્રતાથી વળગી રહેવા કરતાં પણ બહુ ઉંચો સદ્ગુણ છે. પણ ઝડપ તો લોહને અવરોધનું કારણ થઈ પડે છે એટલું જ નહિ પણ તેઓ

* એનો અર્થ ઇંગ્લેન્ડમાં ખુલી હાડી એવો થાય છે.

આખા મીચી આખા દેશકાળની સામે પોતાનું વહાણ એવું જોખવે છે કે પર્યંતે તેમની તથા વખતે તમામ દેશની ખરાબીજ થાય છે.

આ પ્રમાણે જ એ ભગતડી પાર્વમેન્ટે કર્યું તેમને એટલો પણ વિચાર રહ્યો નહિ કે મોટા ફેરફારની વાતો તો રીતસરની પાર્વમેન્ટને માટે જ રહેવા દેવી જોઈએ તેમણે તો ટપોટપ જુની કહેણી રહેણીયાં ફેવળ ઉતરા જ નવા નવા ઢાયદા દરરોજ પાર્વમેન્ટમાં રજૂ કરવા માંડ્યા અને તે ઉપર માહોમાહે ભારે ગુણસત્રામ ઉપવી બેઠા અને મમજીએ છીએ કે એમાના ફેટલાક કાયદા વસ્તુતઃ બહુ સારા હતા પરંતુ જે બધા આજ પર્વત પણ ઈનાડમાં દાખલ થઈ શક્યા નથી તે સુધારા આ અર્ધ જગલી ઢાળમાં ઇંગ્લેન્ડેને ભડકારી ભયભીત જ કરી નાખે એમા શી નવાઈ? ચોતરફથી પોકાર ઉઠ્યો કે દેશનો તમામ ઢાયદો, ધર્મ, વિદ્યા, અને સમૃદ્ધિ એ સર્વેને આ અભણ જુનુની-પો નિર્મૂળ કરવાનું જ ધારી બેઠા છે.

કોંગ્રેસને પણ આવું ઉચ્છેદકપણું બિચકુલ પમદ નહોતું. એનો વિચાર તેમની માર્ફતે રીતસરની પાર્વમેન્ટ જોવાથી રાજ્યને ખરાબ થાળે પાડાનો હતો પણ આ લોક તો કાઈ ચાળે પડ્યું હતું તેને પણ બ્યાનું કયા ઉઠાડી મેલે એવા નીકળ્યા હો કરવું શું તેના જ એ વિચારમાં હતો એવામાં એની તર્ફના કોઈ સભાસદે લાગ જોઈ પાર્વમેન્ટમાં એકાએક એવો ઠરાવ કરાવી લીધો કે સેનાધિપતિએ અમને જે સત્તા આપી છે તે અમે અમારી મેળે પાછી એને સ્વાધીન કરી દઈએ છીએ (૧૩ મી ડીસેમ્બર ૧૯૫૩)

આમ થવાથી એ ઉચ્છેદીયાઓનું તો કાટ ગયું પણ હોરે રીતમગનો પાર્વમેન્ટ જોવાવવાનો અધિકાર પોતાના જ હાથમાં લેવા સિવાય કોમ્પ્રોમીસને મીજો ઉપાય રહ્યો નહિ એટલું સારું હતું કે પાછલી પાર્વમેન્ટ એક નવા રાજ્ય મંડળની નીમણૂક કરતી ગઈ હતી તેની માર્ફત એણે એક રાજ્ય વ્યવસ્થાપનક તૈયાર કરાવ્યું.

ચૂંટણીનું ઘોષણું—તમા પાર્વમેન્ટ જોવાવવાના નિયમ આ

અમાણે મુકરર કર્યા હતા. કેથોલિક અને દેખીઆ એટલે નેમણે રાજ્યપક્ષે રહીને લઘુર્થ કરી હોય તે એ બે સિવાય સઘળાને ચૂંટણીનો હક્ક આપવો, વિશેષ હક્ક કહાડી નાખવા, અને ૨૦૦ ચૈન્ડની સ્થાવર કે જંગમ મિશ્રિત જેને હોય તે સઘળા ચૂંટણીમાં પોતાનો મત આપી શકે, જે ગામડાં ઉજડ થા ઉજડ જેવાં યર્ષ ગયાં હતાં અને જોને નષ્ટ કે ગજવાનાં ગામ કહે છે તેની પાસેથી ચૂંટણીનો હક્ક ક્ષર્ષ લેવો, અને કેટલાંક ગામો જે આ સમે મોટાં યર્ષ ગયાં હતાં તેને તે આપવો.

આ દેશદાર ધણોખરો તો જૂની પદ્ધતિમાં પસંદ કરવા લાયકજી સુધારો હતો. મેન્ચેસ્ટર, લીડસ, હેલિફાક્સ વગેરે જે હાલ મોટાં ચૂંટણીનાં રથજો ગણાય છે અને જે આ સમે પણ સારી આબાદીપર આવેલાં હતાં, તેને ચૂંટણીનો હક્ક મળ્યો એ દાષ્ટ પશુ નિષ્પક્ષપાતી માણસથી ગેરવાજખી કહેવાશે નહિ. તેમજ જે ગામમાં એકે છપરૂં રહ્યું ન હોય અથવા ત્યો જમીનદારના દશ વીજ એકતો જ હાલ રહ્યા હોય, તેને ચૂંટણીમાં સામેલ રાખ્યા કરવું, એ પેલા જમીનદારને માત્ર રાજ્યમાં ગેરવાજખી સત્તા આપ્યા બરાબર જ હતું. નષ્ટ ગામડાં બાબતને સુધારો આ ધોરણે જ સવાસો વર્ષ પછી પ્રખ્યાત પિટે આરંભ્યો, અને ઝોગણીસમા સૈકામાં તે અમલમાં આવ્યો. પણ આ સમે તો લોકે આ વાજખી સુધારાને મોટો જુલમ ગણ્યો, અને પાછળથી મોટો વાંધો ઉડ્યો કે આવી નવતર રીતે પાર્લમેન્ટ મળેલી તે દેશની પાર્લમેન્ટ જ કહેવાય કેમ ? પણ એ બધાનું મુખ્ય કારણ તો એ જ કે આડે લાકડે આડો વેદ. બજાત્કારે ક્ષર્ષ આપણું બહુ કરે, તોપણ તે આરૂં લાગતું નથી.

દેશરક્ષક—રાજ્યમાંડળ આટલી જ વ્યવસ્થા કરીને જેસી રહ્યું હોત, તો તે વાજખી કહેવાત રાજ્યરચના કેવા પ્રકારની કરવી તે આ નવી પાર્લમેન્ટના જ કસાવ ઉપર રાખવું હતું. પણ તેમણે ધાણું

કે એ પાર્લમેન્ટ મળે તે દરમ્યાન રાજ્ય ચલાવવાનું ધોરણ જોઈએ અને મનમાં એમ પણ ખરું કે આપણે આપણને ફાવતી રાજ્યરચના એકવાર કરી મૂકવી એ જ ઠીક. આ રાજ્યરચનામાં દરામ્બું કે કોમ્વેલ્સ એની જીદગી સુધીનો દેશરક્ષક થાય, દેશરક્ષકે ૨૧ મંત્રી રાખવા, અને તેમની સલાહે રાજ્ય ચલાવવું. દેશરક્ષક મંત્રીઓને નીમે ખરો, પણ પછી તેમાંના કાઈની ખરતફીર્ તો તે બધાની સંમતિથી જ થઈ શકે. તેમની મંજૂરી વિના બીજા દેશોની સાથે સંધિવિગ્રહ તથા દેશમાં મોટા હોદ્દાની નીમણૂકા કરી શકાય નહિ. ત્રણ ત્રણ વર્ષે તો એણે નવી પાર્લમેન્ટ બોલાવવી જ, અને પાર્લમેન્ટની રજા વિના એનાથી ક્યારે પણ કર મૂકાય નહિ. કાયદા પાર્લમેન્ટની મંજૂરીથી જ થાય, અને પાર્લમેન્ટનો કરેલો કાયદો દેશરક્ષક મંજૂર ન રાખે, તોપણ તે ૨૦ દહાડા વીત્યા પછી મંજૂર જ છે એમ ગણાય.

આ રાજ્યરચના પણ વસ્તુતઃ જોવા જઈએ તો કાંઈ ખોટી નથી. જે જૂની પદ્ધતિ ઇંગ્લેન્ડે આટલી બધી પ્રિય હતી, તેની જ એ નકલ છે. માત્ર અહીં આ રાજ્યને માટે દેશરક્ષક એવો શબ્દ વાપર્યો છે. એકને અનેકની, એટલે, રાજ્યને પ્રજાની સત્તાનું સંમિશ્રણ જે ઇમેજ રાજ્યરચનાનું ખાસ લક્ષણ, તે બરાબર એમાં જળવાઈ રાખેલું જણાય છે. જૂની પદ્ધતિ દરતાં જેટલો એમાં ફેર છે, તે સપજો પ્રજાનાજ લાભનો છે. એકને સર્વોપરિ સત્તા આપી પણ તેને એવો બાંધી લીધો કે તેનાથી લોકવિરુદ્ધ જઈ શકાય નહિ. કાનૂનકાર [Legislative] ને શાસનકાર [Executive] નાં કામ તદ્દન જુદાં પાડી નાંખ્યાં. અને વિશેષ એ કે મુખ્ય શાસનકારનો અધિકાર મંત્રીમંડળની અપૂર્વ સત્તાથી અર્થદિત અને બપરહિત કરી મેલ્યો. વળી, આ રાજ્યરચના આ સમે ઇંગ્લાંડમાં જે અતિપર ગયેલા બે ઉલટા મત ચાલતા હતા તે જાનેનો વચલો માર્ગ હતો. હાહડતાં પ્રજાસત્તાકીઓ અનેકની જ સત્તા સ્થાપવાને તત્પરી રહ્યા હતા, તેમ

જા હાલ દ્યાર્ધિ ગમેલા પશુ લાગ આવે ફૂદી પડવાને તત્પર થઈ રહેલા રાજમંત્રો એકની જ સત્તા ઉપર દ્વિધા હતા. અનેકની અમર્યાદિત સત્તા થી ખરાબી ઠરે છે, તે લાંબી પાર્લમેન્ટનાં ચરિત્રો ઉપરથી ખરાબર સમજાય છે. એકની સત્તા તો, દુનિયાના તમામ ઇતિહાસો પોશરીને કહે છે, કે પૂરતા બંધનો વિના વિનાશકારી છે જ. પ્રજાનું સુખ એકને અનેકની સત્તાના ચોગ્ય સંમિશ્રણમાં જ રહેલું છે. હાલ ઇંગ્લાંડનું રાજ્ય જુદે આકારે પણ લગભગ આ વ્યવસ્થાપત્રકની મર્યાદાથી જ ચાલે છે, અને તેમ છે તો જ તે દુનિયાની રાજ્યપદ્ધતિઓમાં સર્વોત્તમ નીવડી શક્યું છે.

આવી રાજ્યચયના, ફાંકડા ઇતિહાસકર્તા મેકેવે સમજાવે છે તેમ, ફ્રેન્ચેવે દેશકિત જુદીથી જ ઉપજાવી કાઢી, કે બીજા કેટલાક કહે છે તેમ, એની અંદરખાનેની મતલબ પોતાનો રાજ્યમોહ તૃપ્ત કરવાની જ હતી, એ મુકરર કરવું બહુ મુશ્કેલ છે. પણ આ વેળા ઇંગ્લાંડના લોકોને તો એમ જ લાગ્યું કે આ બધી ફક્ત રાજ્ય પચાવી પાડવાની જુકિમઓ છે, અને હવે પછી એણે પાર્લમેન્ટ સાથે જે વર્તણૂક ચલાવી તે ઉપરથી તેમના વિચારને પૂરતો ટેકા મળ્યો.

પહેલી પાર્લમેન્ટ—ફ્રેન્ચેવે ઉપલી વ્યવસ્થાને અનુસરી બોલાવી તેમાં તો એની બાવના શુદ્ધ અને પ્રજાનું સ્વાતંત્ર્ય જાળવનારી જ જણાય છે. ચૂંટણી કરનારા ઉપર એણે કાંઈ પણ લાગવગ કે બળાકાર વાપર્યો નહિ, અને તેમ ન ક્યોની મોટી સાબીતી આ પાર્લમેન્ટ ભાતે જ છે. ધર્મચુસ્ત પ્રેસિડેરિયન તથા ઉદ્બુધ પ્રજા-મત્તાકી, જે બને એના આ સમે હાહડતા દુરમનો થઈ ગયા હતા, તે આ પાર્લમેન્ટમાં ભરપટ્ટે આવ્યા. તેમ જ રાજપક્ષની છૂપી પણ જળ્જર લાગણીરાજા માણુમોનીયે એમાં કાંઈ ખોટ નહોતી. ટુંકમાં, ઇંગ્લાંડની લિન લિન વસતીને અનુસરતાજ એ મહાસંદો હતા, અને જેને ખરી દેશની સ્વતંત્ર પાર્લમેન્ટ કહી શકાય તેવી એ હતી. એરી સ્વતંત્ર પાર્લમેન્ટ પહેલાં કોઈ પણ

રાજ્યએ ભેગી કરી નહોતી. અને એ તુર્તજ પોતાનું સ્વતંત્રપણું
ખતાવવા લાગી. જેની રૂએ તો તે ભેગી થઈ હતી, તે જ વ્યવસ્થાપત્ર
કરવાનો મંત્રીમંડળને અપ્તીયાર નહોતો એવી તકરાર તેમણે
મૂળ મંડાણમાં ઉઠાવી કોંભેલે કહ્યું. કાયદાની બારીકીનો એ
કૃત્યો તમે હાથ કોથળે ધાલી મોટાં મોટાં સંધિવિમ્લનાં તથા
રાજ્યવ્યવસ્થાનાં જે કામો ચડી ગયાં છે તેનો પહેલો નિકાલ
આણો. પણ આ મમતી લોકે એને ગણકાર્યો નહિ. ત્યારે એણે
હુકમ કર્યો કે એક પુરુષ ને પાર્લિમેન્ટની જે સંયુક્ત રાજ્યવ્યવસ્થા
અમે ઠેરવી છે તે તો નહિ જ ફેરવાય, અને નહિ ફેરવું એવી જે
પ્રતિજ્ઞા લેશે તેને જ હું પાર્લિમેન્ટમાં બેસવા દઈશ. સોએક જણ
સિવાય બાકીના બધા આ સરત કબૂલ કરીને રહ્યા, પરંતુ તેઓ
પણ એ વ્યવસ્થાપત્ર પાર્લિમેન્ટ હસ્તક મંજૂર થયા વિના કાયદેસર
ગણાય નહિ એમ કહી, તેને કક્ષમે કક્ષમ લઈ ચૂંથવા બેઠા, અને
એનો નિકાલ આવતાં સુધી અમલની રીત પ્રમાણે નાણાં આપવાં
બંધ કર્યાં. લશ્કર પગારને માટે કપારનું બુઝાબુઝ પાડી રહ્યું
હતું, રાજપક્ષનાં બંડ પાછા દેશમાં ઉઠવાની તૈયારી જણાઈ. પાર્લિ-
મેન્ટની આડાઈનું જ આ પરિણામ છે એમ ધારી, કોંભેલે ગુસ્સે
થઈ તેને કહાડી મૂકી. (જાન્યુઆરી, ૧૯૫૫).

કોંભેલનું આ કામ જેવું આપખુદીનું તેવું જ બેવકુશીનું હતું.
જે બંડ ફિસાદોની એણે દહેશત રાખેલી, તે તો ઉલટાં મોગણ્યાં એના
આ કૃત્યથી ઉઠ્યાં. એના જળરદસ્ત લશ્કરે તે ચપટીમાં શમાવી
નાખ્યાં એ ખરું, પણ હવેથી હું કાયદેસર રાજ્ય કરું છું એમ કહેવાનું
એને બહાનું રહ્યું નહિ, અને એના અમલે ઉઠાડું આપઅખત્યારી
અથવા લશ્કરી રાજ્યનું રૂપ પકડ્યું, કે જે જોખને સઘળાની નજર
રાજકુળ તર્ક સ્વાભાવિકપણે તણાઈ. ગધાને લાગ્યું કે આ તો બકરી
કાઢતાં ઉઠ પેહું. રાજાનો આપઅખત્યાર રોકવા જતાં આ તો
આપણે દેવળ આપખુદી લેવા લશ્કરના જ હાથમાં ફસાઈ પડ્યા.

એના કરતાં તો વ્યાર્સ જેવાની આપઅખિતવારી પણ સરી એમ લાગવા માંડ્યું.

હવે જેવાનું એ રહ્યું કે કે આ ઘરકરી અમલ કેમ અને ક્યાં સુધી ચાલ્યો. ખરું પ્રજાસત્તાક રાજ્ય તો સમસ્ત પ્રજાની અમિરુચી વિના સ્થાપન થઈ શકે નહિ જ એ વાત આપણે પાછળ વર્ણવેલા અનાવો ઉપરથી સાબીત થઈ ચૂકી.

લશ્કરી રાજ્ય હવે ઈંગ્લાંડમાં કોમ્બેલે ચલાવવા માંડ્યું. દેશના ૧૦ લાગ પાડી અક્રેકા સેનાપતિના હવાલામાં તે સોંપી દીધા. એ સેનાપતિએ શહેનશાહી સત્તાપની પેઠે ચાહે તેને પકડતા ને ચાહે તેને છોડતા. રાજપક્ષવાળાને પ્રથમ કાયદાથી સામાન્ય માણી અપાર્થ ચૂંટી, તોપણ આ વખતે તેમની ઉપજ ઉપર કોમ્બેલે દશાંશ વેરા નાખ્યો. પોતાના જ એક અખિતવારથી મર્જીમાં આવે તેવા કર ઉધરાવવા માંડ્યા, અને એ કામ કાયદેસર નથી, એવી હેમ્પડનની પેઠે એક જણે ફરીયાદી માંડી, ત્યારે તેની તર્ફથી જે વકીલ થયો હતો તેને કિસામાં મોકલાવી દીધો. આવા જીવમથી કાપર થઈ લોકો ચોપાનીયાંના આકારમાં ભારે પોકાર ઉઠાવી મૂક્યો. દરરોજ પોકાર પાડતાં સેંકડો નવાં નવાં ચોપાનીયાં નીકળવા લાગ્યાં. આ જોઈ આ પ્રજાસત્તાક રાજ્યે એવું એક છાપખાના ઉપર સખ્ત દેખરેખ રાખનારૂં ખાતું બેસાડ્યું કે તેની રજા વિના કોઈથી કોઈ છાપાઈ શકે નહિ !

કોમ્બેલનો રાજ્યનીતિ તોપણ બહુધા ઉંચા પ્રકારની, ડાહી ને દીર્ઘદષ્ટિ ભરેલી હતી અને એનો અમલ ખીજી સઘળી રીતે ઈંગ્લાંડના દતિહાસમાં ધણેજ પ્રતિવંત છે. એના જેવો બદોખસ્ત ને ઈન્સાફ તો ઈંગ્લેન્ડે પહેલાં લાએજ દીદો દસો. એના વખતમાં ધર્મનો બળાકાર કાદની ઉપર પણ હતો નહિ, અને દુષોલિત સિવાય ઘણાખણને તો છૂટે પણ પહેલાં કાદ ધણે મળેલી નહિ એવી એણે આપી હતી. પાહુદીઓ, જેને ખ્રિસ્તી મોક પરંપરાથી જ ધર્મશત્રુઓ

ગણુતા આવ્યા હતા, તેને લાંદનમાં સમાજ બાંધવાની પહેલ વહેલી છૂટ મળી તે આ કોમ્પેલના જ અમલમાં. દેશના બદોખરત માટે તે રાજપક્ષનો એક પરમમિત્ર જ પોતાના પુરતકમાં લખી ગયો છે કે એની આપઅપ્તીઆરીનાં એ આડ વર્ષ અમે હમેશાં ધણી સમાધાની તથા આબાદીનાં ગણીએ છીએ.

ઈંગ્લાંડ, સ્કોટલાંડ ને આયર્લાંડ એ ત્રણ દેશો જેવું એણે એકથકે રાજ્ય બનાવ્યું તેવું પહેલાં દેહી પણ કાઈ રાજ્યથી ત્યાં આવ્યું નહોતું. દેશાવરમાં એણે ઇંગ્લાંડની કીર્તિ ને વધારી તેનો તો એક શતાંશ પણ પાછલા બે રાજ્યમાં હતો નહિ. હુંકમાં એને અમલ ઇંગ્લાંડને બીજી બધી રીતે રાજી રાજી થવા તથા અભિમાન ધરવા ભેગ હતો. પણ ખામી એજ કે તે ઇંગ્લાંડના લોકની મજૂર વિરુદ્ધ સ્થાપન થયેલો હતો. આપણા જેવા દેશમાં જો એવો કાઈ પ્રતાપી થઈ ગયો હોય, તો તેની આપઅપ્તીઆરી ન જોતાં તેના સ્વચ્છ, ઇન્સાફ ને પરાક્રમનાં જ છતિહાસમાં ગુણગાન થઈ રહે. પણ ઇંગ્લેજ લોકની પ્રકૃતિ જુદી છે. તેમને સ્વતંત્રતા જ વહાલી છે, અને તે જોમાં નથી એવા રાજ્યર્થ કોટખવધિ ફાયદા થતા હોય છે, તોપણ તેને ટુચ્છ ગણી તેઓ સ્વતંત્રતાને માટે જ મૂંઝે છે.

કોમ્પેલ પોતે પણ સમજતો હતો કે મારો અમલ કાયદેસર સ્થાપન થયો નથી એ મોટી ખામી છે, અને તેથી એના મંત્રીઓની સલાહ ઉપરાંત એણે એક બીજવાર પાર્લામેન્ટને બોલાવી (૧૬૫૬) આ પાર્લામેન્ટે એવો વિચાર કરવા માંડ્યો કે દેશરક્ષક નામ ટાળી નાખી કોમ્પેલ પાસે રાજનું પદ ધારણ કરાવવું જોઈએ. આ મન મુજો બહાર પડતાં જ મોટા મોટા સેનાપતિ પોતાના રાજનામ લખી કોમ્પેલ પાસે દોડ્યા, એના જો ખરા મિત્ર હતા તે આજીજીથી એને વારવા લાગ્યા. છેવટે તમામ લશ્કરના જમાદારોની સલાએ આજીવ પૂર્વક એક ગંબીર વિનંતિપત્ર લખી મોકલ્યું કે ઇશ્વરની ખાતર તમે આ કામ કરશો નહિ. કોમ્પેલ ડાહ્યો હતો એ જાણતો

હતો કે આ સિપાહીઓ કાંઈ ભાડુતી રાટલા-દારીયા નથી, એમાં
તો પ્રત્યેક જાણુ પગારને માટે નહિ, પણ પોતાના વિચારની ખાતર
તલવાર લઈને બહાર પડ્યો છે. કોંગ્રેસ સમજતો હતો કે આ ભકતો
જ આ સમે ઈંગ્લાંડની સળંગ શક્તિઓ છે, અને જ્યાં સુધી એ
શક્તિઓનું સમગ્ર પ્રતિબિંબ હું મારા આત્મામાં ધારણુ કરી રહ્યો છું
ત્યાં સુધી જ હું બળવાન, પરાક્રમી, કે જે કહ્યો તે છું. જે માફ એ-
તેજ દરણુ થઈ ગયું, તો પછી હું કાંઈ નથી. માટે આ સધળા વિચાર
કરી શાણા મનના નિગ્રહવાળા કોંગ્રેસે પાર્લિમેન્ટને દેહાવી મોકલ્યું.
કે મારે “રાજ” નો દલકાત ધારણુ કરવો નથી. (૧૬૫૭)

આ રીતે રાજપદ ધારણુ કર્યું નહિ પણ પ્રજાના લાલની તે
પાર્લિમેન્ટ તરફની જે જે માગણીઓ હતી તે એણે ખુશીથી કબૂલ-
રાખી. રાજ્યવ્યવસ્થા પત્રકમાં ફેરફાર કરી તેમણે જે ખરડો તૈયાર
કર્યો હતો તે મંજૂર કર્યો. જૂની પદ્ધતિમાંનું હાલ એક એ બાકી
રહી ગયું હતું કે અમીરોની સલા નહોતી. તે ખોટ પણ પૂરી પાડ-
વાના હેતુથી પાર્લિમેન્ટે નવી વ્યવસ્થામાં ફેરવ્યું હતું કે “બીજી
સલા” બોલાવવી. પણ જૂના ખાનદાનોના અમીરોને લાગ્યું કે કાંઈ
પણ રાજપદ ધારણુ કરનાર હોય, તો જ તેના આમંત્રણથી આપણે
જવું એ લાજમ કહેવાય, અને તેથી તેઓમાંના થોડા જ આવ્યા-
તેમની જગા પૂરવા કોંગ્રેસે નવા માણસોને અમીર બનાવી ત્યાં
મોકલ્યા. આ વાત એકે પક્ષને પસંદ પડી નહિ. પેલા સમજેદાર
(lovers) દેખી હિંમત કે વળી પાડે માણસ માણસમાં આ-
બેદ શો ? સામાન્ય લોક દસવા લાગ્યા કે આ ધાંચી, મોતીઓ તે
વળી અમીર કયા દહાડના ? પાર્લિમેન્ટે પણ આ નવા અમીરો સામે
ગોરો વાંધો હિંમતો. કેટલાક સલાસદો તો એને અમીરોની સલા ન
કહેતાં “બીજી સલા” એમ જ બોલીને વાદવિવાદ ચલાવતા. વાત-
બહુ રસે ચડી અને કોંગ્રેસનો મિનનજ ગયો. પોતાના ધરમાં બેઠે

હતો ત્યાથી ગુસ્સો કરીને એ ઉડ્યો, અને એના એક મિત્રે બહુએ વાર્ગો, પણ તેનું ન માલગતા પાર્શ્વમેટમા જઈ તેને એ રૂખસદ આપી આચો (૧૬૫૮)

કોમ્પેનનું મરણ—કોમ્પેનનું શરીર હવે ધમાર્ધ ગયું હતું. આયર્લાંડ ને રેકોટલાંડમા ત્યારે એ મહાવિગ્ન્ય ઉઘની ગઈ હતો તે વેળા એનું શરીર સખ તારમા સપડાયલું હતું ગત્યની ફિકર ચિતાને લીધે આ તાવે એના શરીરમા ધર ક્યું એ ફિકર ચિતા તે કાંઈ જોવીતેની નહોતી આખા દેગમા ફક્ત લશ્કરી સિવાય બધા જ લોક એના દુશ્મન થઈ ગયા હતા બધા જ એને દેશનો કાયદો તથા દેશનું રાજ્ય હુમાવનારો ગણી ધિક્કારતા ત્યાગથી એણે જૂની પદ્ધતિ પાછી સ્થાપવાના પ્રયત્ન કરવા માડ્યા, ત્યાગથી તો પ્રજા સત્તાકીઓ પણ ફરીને ચતુ પક્ષમા જતા રહ્યા હતા દરરોજ બંડ ફિસાદો ઉઘ્યા જ કરતા સેન્ટો માણ્યો છૂપી રીતે એનો છુવ લેવાનું પણ લઈને રાત દહાડે લાગ જ શોધ્યા છતાં હતા એ છૂપા ભયકર મારાઓની દહેશત એટની બધી વધી ગઈ હતી કે નાગ તનવાગ્વાળા વિશ્વાસુ સિપાઈઓનો એપાસ યડ પહેગે રાખ્યા વિના એનાથી એમ ડગનું પણ બહાર નીકળાતું નહિ ધર આગળ પણ ગત દહાડા ખડી એખી રાખવી પડતી અને તે છતાં પણ દગાની દહેશતે સૂવાનો ઓગટો ગતમા એ એ આગ વખત બદલતો. આ બધા ઉપાધિ વ્યાધિને તો આ વજૂ છાતીવાળો વજૂખાલું નાયક કાંઈ ગઈ એવો નહોતો પણ એના મનને એક મોટો આધિ પીડતો હતો કેટલાં વખતથી એને એમ લાગવા માડ્યું હતું કે અમે આ સ્વતંત્રતા પક્ષરાળા આટલું માથું ફેાડી મૂઆ તે મવગું કેવટે નિફળ જ જનાર છે અનુભવથી એણે જોયું કે લોકની મરણ વિગ્દ ગત્યરચના થઈ શકતી નથી ગામ સમગ્ર એણે પ્રજાસત્તાં ગત્યની રચનાને જૂની પદ્ધતિ તરફ વાળવા માડી, તોપણ કોઈને એટલાથી જ તૃપ્તિ થઈ નહિ એની ખાતરી થઈ કે રાજના

રાજ્ય વિના દેશમાં શાંતિ થવાની નથી. આવે પ્રસંગે કોમ્પેક્ષ પોતે જ એક રાજવંશનો સ્થાપક થવાની વાંચ્છના કરે તો તે કેવળ સ્વાભાવિક હતું; અને કેટલાક સંરક્ષક મતના અંધકારો પણ કબૂલ કરે છે, કે જે કોમ્પેક્ષે રાજપદ ધારણ કર્યું હોત તો જલદીથી દેશમાં અમાધાની થઈ જાત. પણ આ મનસૂબો જરા હોડ બહાર નીકળતાં જ આપણે પાછળ જોયું કે એની સેના એક અવાજે ડાળા કાઢીને ના ના કહી ઉઠી, આ વેળા કોમ્પેક્ષને માહુમ પડ્યું કે વીર સાધવા સહેલ છે, પણ તેને વશ રાખતાં આપણે જ તેને સર્વદા વશ વર્તવું પડે છે, હવેથી એને અહોનિશ લણકારા થવા માંડ્યા કે મારો પંડ બેઠો છે ત્યાં જાગી તો ઠીક, પણ ત્યાર પછી નિશ્ચય આ સઘળી નવીન રાજ્ય રચના કચલી જવાની અને દેશમાં ધર્મબળાત્કર તથા પ્રગતપારતંત્ર પાછું જૂના રાજકુળની સાથે દોડ્યું આવવાનું જ. આ પંદર પંદર વર્ષ સુધી જે દેશમાં લોહીની નદીઓ વહી તે સઘળી ફાકટ, કેવળ ફાકટ જ જવાની, અને સ્વતંત્રતાપક્ષના નસીબમાં તો પાછો જુલમનો જુલમ જ રહેવાનો. પણ કરવું શું-શું કરે તો આ સ્વતંત્રતાનું રાજ્ય લોકપ્રિય થાય ? શાંતિ જ થાય તો બસ છે, પણ તે કરવી શી રીતે ?

આવી આણી અહોનિશ અનત ચિંતામાં એ ચીડીઓ, બહાવરો થઈ ગયો અને એનું શરીર હેક કથળ્યું. હાડજવર થઈને બેઠો હતો તે છેવટે કાળ રૂપે બહાર નીકળ્યો અને એ પણ હવે સમજ્યો કે મને દેવાણા થઈ ચૂકી છે. લયડતી જીભે એ બોલ્યો કે “મારા મનમાં છે કે, ઈશ્વરની તથા તેના આ જનોની નોકરી બજાવવા હજી હું જીવું, પણ મારું કર્તવ્ય હવે પૂરું થઈ રહ્યું. તે છતાં પ્રભુ પોતાના એ જનોની સંભાળ લેશે જ.” બાણે કુદરત પણ પોતાનો સમલાવ બતાવતી હોય તેમ આ સમે આખા ધુન્ડાંમાં એનું લયાનક વાવા-ઝોડું થયું કે ઘરનાં છાપરાં અને જંગલોનાં મોટાં ઝાડ પણ જડમૂળમાંથી ઉખડી ગયાં. આ જોઈ બધાને લાગ્યું કે હવે આ મોટો ટકુ પડવાની તૈયારીમાં છે. એમજ થયું. ઈ. સ. ૧૬૫૩ ના સપ્ટેમ્બરની

ત્રીજી તારીખ જે દિવસ એની જીંદગીમાં લાગ્યદાણી ગણાતો હતો અને જે દિવસે એણે કનખાર ને પુરસ્કારની મોટી લગ્નધર્મો જીતી હતી, તે જ દિવસે આ પરાક્રમી મહા પુરુષે છેવટે પોતાનો પ્રાણ છોડ્યો. શાંતિ ! શાંતિ ! શાંતિ ! હવે આ સ્વાતંત્ર્યઘનના માયાલિપ્ત પણ શ્રદ્ધાળુ આત્માને !

રિચર્ડ—કોમ્બેલનો વડો દીકરો જાણે મુવરાજ જ હોય તેમ નાકાળ પોતાના બાપના મરણ પછી દેશગૃહક નીમાયો. અને તેને બધા ભેડે માન્ય પણ ગ્રખ્યો. ઍરિન્ગટરીઅન લેફ્ટી જે હજી રાજકુળને પાછું લાવવા ઈચ્છતા નહોતા અને જેને નો કાંઈક મધ્યમ સુધારો રાજ્યરીતિમાં લેઈતો પણ હતો, તે આ સમે ખરા દિલથી એની પક્ષે આવ્યા. પણ રિચર્ડ સ્વભાવે નરમ અને બસો હોવાથી આવા ઉધમાતી વખતમાં નબી રોકવો મુશ્કેલજ હતો. તેણે નવી પાર્લમેન્ટ બોલાવી તેમાં પોતાના ઍરિન્ગટરીઅન મિત્રોની સલાહથી એણે ઍન્ટીસ્લીની જૂની પદ્ધતિ જ પાછી ચલાવી. અને કોમ્બેલે જે સુધારો કર્યો હતો તે ઘડી નાખ્યો. એ વાત ઘણાને ગમી. કેમકે સુધારો એ બોલ જ હાલ દેશને બચાનક થઈ પડ્યો હતો. આ પાર્લમેન્ટે આવી કોમ્બેલ તથા તેની રાજ્યરીતિને ખૂબ ભાંડવા માંડી. તેમણે કહ્યું કે એ કાંઈ જ નહિ પણ મૈન્યસત્તા હતી અને દુકમ કર્યો, કે જે જમાદારો એવી પ્રતિષ્ઠા લે નહિ કે હવે પછી પાર્લમેન્ટને છૂટથી મળવામાં અમે કાંઈ પણ હરકત કરીશું નહિ, તે સંઘળાને એકદમ ખરતઈ કરવા. પણ હજી દેાની તાકત હતી કે એ જમાદારોને ખરતઈ કરે ? તેમણે એ પાર્લમેન્ટને જ રિચર્ડ પાસે ખરતઈ કરાવી, અને અંજી થોડા વખતમાં એને પણ પદબ્રજ કર્યો.

હુંડી પાર્લમેન્ટ—અમીરોની સલા તથા એક સર્વોપરિ સત્તાવીર હવે પછી રાખવો નહિ એમ ઠેરવી જમાદારોની મંડળાએ પેલી હુંડી પાર્લમેન્ટને પાછી બોલાવી, કેમકે હાલ કાયદેસર ગણાય એવી

સત્તા માત્ર તે એક દેશમાં રહેલી હતી. અને એ જમાદારોના
 મનમાં પણ કોંગ્રેસની પેઠે એમ તો હતું ખરૂં કે રાજ્ય પાછું કાયદેસર
 આગે પડે તો વધારે સારું. પણ આ હુંડી પાર્લમેન્ટના મગજમાંથી
 જૂના વખતનો ધુમાડો હજી કાંઈ બસાવર ગયો નહોતો. એ હુંડું
 હુંડું તોપણ, ભાઈ, પેલી મહા પરાક્રમી લાંબી પાર્લમેન્ટનું હુંડું હતું.
 એણે આવતાં જ જમાદારોની નીમણૂકમાં સુધારો કરવાની વાત
 કાઢી. દેશમાં ઢેકાણે ઢેકાણે પાછાં બંક ઊડવા માંડ્યાં હતાં તથા એ
 સૈન્યમાં જ ધણી પક્ષ પડી મથેલા હતા તે જોઈ આ પાર્લમેન્ટે એવી
 આગણી કરવાની પણ દિમિત ચલાવી, કે લેમ્બર્ટ અને ફ્રેસીટવુડ નામના
 આગેવાન સેનાપતિઓને બરતર્ફ કરવા બેઠાં. એના જવાબમાં
 લેમ્બર્ટ ને ઉપર કહેલા બંડે સમાવી પાછો વળ્યો હતો, તેણે આવી
 આ અભાગણી પાર્લમેન્ટને બીજી વાર કાઢી મૂકી અને હવે પછી
 બધું રાજકાજ પોતાના હાથમાં રાખવા એણે તે કામને સારૂ લસકરી
 આણસોની જ એક ઈમિટિ નીમી. આ રીતે કાયદા કાનૂનો ગયા અને
 પાછી સૈન્યસત્તા ઈંગ્લેન્ડમાં ચાલી. આથી લેકિમાં ચોતર્ફ ગલરાટ
 બહુ વધી પડ્યો. બધા દેશમાં લાંબા પ્રજાવિગ્રહને અતિ સિપાહીઓ
 સમજી ગયા છે કે રાજ્યના ખરા કર્તાહર્તા તો આપણે જ છીએ,
 અને એવું જાન થવાની સાથે તેઓ મર્વની આમન્યા મુકી દેશના
 ખરા ધણી પોતે જ થઈ બેઠે છે. જો આ વેળા કાઈ સેનાપતિ
 અપૂર્વ બુદ્ધિશક્તિનો હોય છે, તો તો તેના પ્રતાપમાં તથાઈને એક
 નવી પાદશાહી-કેવળ આપઅમીયારવાળી જ પાદશાહી તેઓ સ્થાપન
 કરે છે. પણ ધણી વાર તો એથીયે મદા માડું પરિણામ નીપજે
 છે. એ સિપાહીઓ પોતે જ સર્વ સત્તાધીશ થઈ પડે છે, એટલે,
 ચોતાની મૂર્ખ, સ્વચ્છંદી, અને કાલકુ ઇન્જામાં જેમ આવે તેમ દર-
 રાજ નવાં નવાં પૂતળાં ગાદીએ બેસાડે છે, અને દરરોજ લાત મારી
 તેને તિરસ્કારથી પાછાં દોળી પાડે છે. આ સમે દેશમાં જે અન્યવસ્થા
 ને અધર્મો ચાલે છે તે વર્ણવી શકાય એવાં નથી. ધોલે દહાડે ઇચોક

ચોરી, લૂટફાટ, સ્ત્રીહરણ, સ્ત્રીમળાત્કાર ને ખૂન-જીભરી મારામારી દેશમાં ચોતર્ફ ચાલી રહે છે. લલાનો મરો અને હરામીની ઉગણીનું આ મોટું પર્વ છે રાજાના જે જીલમથી કટાણીને પ્રજાએ બંદ ઉઠાવેલું તે કરતાં તો દળરગણો જીલમ કરનારા હજારો માણસ ઠેકાણે ઠેકાણે આ મમે ઉભા થઈ આવે છે આ જ કારણથી રાણા પુરુષેક ચાલુ રાજ્યના જીનમો પ્રત્યક્ષ જોતા થકા પણ યુદ્ધનો દૈવ જગાડવાને મર્વથા આચર્યા ખાય છે

ઈ આડમા આવો સમય આવવાની તૈયારી એમ બધાને લાગ્યું બધાએ જાણ્યું કે આ સૈન્યમત્તા કદી ટળવાની નથી, અત્રે હવે કાયદા કાનૂનની આશા રાખરી એ કેનજ ફાકટ છે જે રાજ્ય-સુધારાઓને માટે ઈંગ્રેજ પ્રજાએ આ વિગ્રહ બેઠાવ્યો હતો, તે સુધારેક તો રહ્યો, પણ જેવું હતું તેવું જ રાજ્ય જો પાછું સ્થાપન થાય તો આપણા જેવા કોઈ ભાગ્યશાળી નહિ એમ સંધ્યાના મનમાં લાગવા માડ્યું પ્રેસ્પિટેરિયનો જેને અત્યાર સુધી રાજ્યસુધારાનો કોઈ આગ્રહ હતો, અને જે પાકું સમજતા હતા કે મૂળ મડાણમાં રાજાના વિરોધી આપણે જ હોવાથી રાજકુળ પાછું આવ્યે આપણને પરિણામે તુકસાન જ છે, તે લોકો પણ આ મમે આ સૈન્યસત્તાથી બીહીને દેશના ભવા ખાતર ગજપક્ષમાં એકદિલથી સામેલ થયા સાધાગરુ કોઈક તો ક્યાગના જ ગળ રાજા ઝખી રહ્યા હતા જેમ આ વિગ્રહને આરબે પ્રજાકોપ મર્વત્ર સળગી ઉઠ્યો હતો, તેમ જ આ મમે આખી પ્રજામાં ગજભક્તિ ઉભરાઈ આવી આ રીતે આખો દેશ એક જાસે રાજકુળનું જ ભગ્ન કરતો થયો તોપણ પેલી ભક્ત-મેના જે પોતાના પ્રજાસત્તાદ મતમાં અડગ જ હતી, તે સેનામાં જે કુસપરૂષી સજા પેઠી નહોત, તો લોકની એ સંધ્યા તૃપ્તિઓ હતી તેમના મનમાં જ રહેત એમ લાગે છે

લરકરમાં કુસપ-કોમ્બેલ મુઝો ત્યાગી જ ઉભો થયો હતો- મોતીની માળાનો દોરો તુટ્યો કે મોતી વેગણુ જોગણુ થઈ ગય છે

હજી આ ભક્ત જુદાઓનું સૌર્ય, હજી તેમની પ્રજાસત્તાક રાજ્યપર શક્તિ, હજી તેમનો ધર્મોત્સાહ, એક અણુ માત્ર પણ ઓછો થયો નહોતો, તોપણ એજ નાયક વિના એ આખી સેના નિર્માલ્ય જ થઈ રહી હતી. સમયનાયકો સમયને દોરે છે એ વાત તો ખોટી છે, અને અરુ તો તેઓજ કેવળ સમયથી દોરાય છે, તોપણ એ નાયકોમાં જ સમયમૂર્તિ સંપૂર્ણપણે પ્રકાશવાને લીધે તેઓ તે સમયમાં તો સર્વમાન્ય અને સર્વશક્તિમાન થઈ પડે છે. સમયનાં સઘળાં બળોને એક કેન્દ્રમાં આશુનાર તેઓ જ હોય છે, અને તેઓ ગયા કે સઘળાં બળ છૂટા પડી સામસામાં બાવી જાય છે. આ પ્રમાણે આ ભક્તસેનાનું થયું. કોંગ્રેસની પછી એ લશ્કરને એક તત્તે રાખી શકે એવો ઠાઈ પણ સરદાર રહ્યો નહિ. જૂદી જૂદી પક્ષટણો જૂદા જૂદા સરદારોને પક્ષે ચડી જવાથી આખી સેના છિન્નલિન્ન અવસ્થામાં પોતાની મેળે જ આવી પડી. એકમાં સેનાપતિ મન્દે દેશભક્તિથી કે સ્વરક્ષણના ભાવથી જ રજપક્ષ પડ્યો, અને તે અર્થ એણે એવી પક્ષાઈથી પોતાની ગત ચલાવી કે લોહીનો એક પણ છોટો પડ્યા વિના જૂઠું રાજકુળ પાછું આવીને ઇન્સાંની ગાદીએ બેસી ગયું.

જનરલ મન્દેને રકોટલાંડમાં બદોબસ્ત સાર કોંગ્રેસે રાખ્યો હતો એ તો પ્રથમ આપણે કહી ગયા છીએ. એની પક્ષટણોમાં પ્રજાસત્તાક મતની ઝંરત મૂળથી જ થોડી હોય એમ લાગે છે. અને કદાપિ કેટલીક હશે તોપણ તેમને લાગ્યું કે લંદન તર્ફની પક્ષટણો પોતાની મેળે એટલી જ મરજમાં આવે તેમ રાજ્યની ઘડલાંમ કર્યા કરે છે તે કાંઈ વાજબી નહિ. સીમાડાપરની બીજી પક્ષટણો પણ એવા જ વિચારથી ધણી દુભાઈ રહી હતી. તેથી હાલ જે લશ્કરી ઈમીટીલેન્સર્ટ નીમી હતી તેનો અધિકાર મન્દે કબૂલ રાખ્યો નહિ, અને ૭૦૦૦ હજાર ઘડાએલા સિપાહીઓની સાથે તે ઇન્સાંનો બદોબસ્ત કરવા ધસી આવ્યો. લશ્કરમાં ખુદી ફાટ પડવાના આ શુભ સમાચાર સાંભળતાંજ તમામ રૈયતનો જુસ્સો જે અત્યાર સુધી તેના નામની જ

દહેશતે દગાઈ રહ્યો હતો તે છટકારાની સાથે બહાર નીકળી આવ્યો. લોકો કર આપવાની ટપોટપ ના કહેવા માંડી, અને સ્વતંત્ર પાર્લમેન્ટને માટે ભારે પોકાર ઊઠ્યો. નૌકાસેન ટેમ્સ નદીમાં આવી સૈન્ય-સત્તાનો તિરસ્કાર કરવા લાગ્યું, લેખર્ટ જે જનરલ મન્ડની સામે લડવા ગયો હતો તેને તેના સિપાહીઓ જ છોડીને જતા રહ્યા, અને તે ફેદી પડ્યો. હુંડી પાર્લમેન્ટવાળાએ પાછા આવી પોતાની મેજેજ પાર્લમેન્ટ ભરી, અને તેને ડેટલીક પસંદછોએ પણ કબૂલ રાખી; કેમકે પરસ્પરના કુસંપથી દરેક પસંદછુ પોતપોતાની જ ફિકરમાં પડી હતી, કે રખેને આપણે એકલા પડી ગયા તો આ ચોતર્ફ લોકનો પ્રદાપ ઉઠવા માંડ્યો છે તેમાં આપણે જ માર્યા જઈશું. ફેરફેસ પોતાની તર્ફનું નવું લશ્કર એકઠું કરી મંડળે મળી ગયો. વાટમાં ગામે ગામના લોક રોડ સરકારથી મંડળે વીનવવા લાગ્યા કે તમે અમને સ્વતંત્ર પાર્લમેન્ટ અપાવો. આ બધો રંગ જોતો મૂગો મૂગો જનરલ મંડે લોકના હર્ષનાદની સાથે બિન હરકતે લંદનમાં આવી પહોંચ્યો. (૩ જુલૈઆરી ૧૬૬૦) ત્યાં પણ પોતાના મનનો પાર કાઢતે ન આપતાં એણે પ્રજાસત્તાક રાજ્યની પાછી પ્રતિષ્ઠા લીધી, અને પોતે સેનાધિપતિ નીમાયો. હવે એણે બહોર ક્યું કે સ્વતંત્ર પાર્લમેન્ટ જોઈએ, અને તેની જ સાથે લોકમાં આનંદની હેલી ચર્ચ રહી. ઇંગ્લાંડનાં તમામ દેવળોમાંથી હરખજોર ધંડોતો ધણધણાટ ગાજી ઊઠ્યો, નાચરંગ ઘેર ઘેર આદ્યા, અને લાગણાગટ ફેટલાક દિવસ સુધી રાત્રે આતશ-બાજીઓથી આદાશ ચોતર્ફ ઝગાંઝગાં ચર્ચ રહ્યું. મંડે હવે અંદર-ખાનેથી ચાર્લ્સ સાથે પત્રવ્યવહાર ચલાવવા માંડ્યો અને આ લાંબી પાર્લમેન્ટમાંથી અસલ કર્નલ પ્રાઇડે જે જે સલાહોને કાઢી મૂક્યા હતા, તે સધળાને પાછા આવવાની છટ આપી. આમ પાર્લમેન્ટ આખી એકઠી થઈ, તેની સાથે જ બધાને ધીરજ વળી કે હવે આ પાપી મૈન્યસત્તા જવાની અને રાજાનું રાજ પાછું ચશે ખરું. બીજી પાર્લમેન્ટ મળવાના હુકમ કાઢી આ લાંબી પાર્લમેન્ટ, જે છેક ૧૬૪૦

માં નીમાએલી, જે પોતા સિવાય કોઈનાથી વિસર્જન કરાય નહિ એવો અપત્તાર મેળવી બેઠેલી, જેણે પોતાના રાજ્યને હરાવી કાયર કાયર કરેલો, અને જે પોતેજ પોતાના લશ્કરથી હારી કાયર કાયર ચએલી, જેને કર્નલ માર્કેટ જાગી તોડી નાંખેલી, અને જેને એક કકડો ખે બેવાર સૈન્યસત્તાથી કાઢી મૂકાયેલો અને પાછો અણાયેલો, તે સ્ત્રી પાર્લમેન્ટ આ વખત પાછી અખંડિત થઈ પોતાની મેળે રાજ ખૂશીથી પોતેજ વિસર્જન પામી ગઈ (૧૬ મી માર્ચ ૧૬૬૦).

કામચલાઉ પાર્લમેન્ટ (Convention) - હવે જે નવી પાર્લમેન્ટ મળી તેને કામચલાઉ પાર્લમેન્ટ કહે છે, કેમકે ઇંગ્લાંડના કાયદા મુજબ રાજના બોલાવ્યા વિના ખરેખરી પાર્લમેન્ટ તો મળી શકે નહિ. આ કામચલાઉ પાર્લમેન્ટમાં અસહના અમીરો તથા રાજ-ભક્તો રાજ રાજ થતા આવ્યા. ખરું કહીએ તો આ સમે ઇંગ્લાંડમાં આખો દેશ જ રાજભક્ત હતો; પ્રજાસત્તાક સતવાળા કોઈ કોઈ રહ્યા હતા તે દેશ છોડીને જ નાહા, કે કાં તો ખૂણામાં છુપી લઈને મંતાઈ પેલા ફક્ત પેલા ભક્ત સિપાહીઓ, જે હજી પણ પોતાના નિરંકુશી મતમાં અડગ જ હતા તેની સામે કેટલીક તૈયારીઓ કરવાની જરૂર હતી. મંકે પોતાની પકટણો જ લાંદનમાં મૂકી, અને તેને ચડાવી પટાવી સઘળા લોકે ચૂપ રાખવાની અનેક તજવીજો કરવા માંડી. ખીજ તરફથી પ્રગણાઓમાં ઠેકાણે ઠેકાણે મિલિશિયા લશ્કર ઉભું કર્યું અને ધારવા મેળે તે એક લાખ ને વીશેક હજારથી ઓછું થયું નહિ હોય. લાંદન શહેરમાંજ આવું ૨૦૦૦૦ માણસ ખરાખર સંજ્ઞ થઈને રેવા લાગ્યું. સૈન્યની કેટલીક પકટણો જે ખડુ જ બેઠેલ હતી, તેને તજ-વીજથી રજા આપી. હવે રાજકુળને પાછું આણવામાં કાઈ હરકત જેવું રહ્યું નહિ.

રાજાનું પુનરાગમન હરકત વગર થઈ શકવાનું જ એમ ન્યારે આ રીતે નક્કી થયું, ત્યારે જનરલ મંકે આક્ષેપને લખ્યું કે જુલે તમે તમારી તર્ફનાં કહેણ પાર્લમેન્ટ ઉપર મોકલો. એ ઉપરથી

એણે પાર્લમેન્ટને એક ઠાગળ લખ્યો, અને તેમાં પોતે કબૂલ થયેલ
 કે પાર્લમેન્ટ ખાતલ કરે તે સિવાયના તમામ માણસોને ગદ્ય ગૂંજરી
 વાતને માટે મારી તર્ફની સંપૂર્ણ માફી છે, તથા પ્રજા સમસ્તને
 ધર્મની છટ તથા લશ્કરને ચડેલો પગાર આપવા હું રાજી ખુશી છું.
 પાર્લમેન્ટ જેને માત્ર નામની ખાતર જ કાંઈ ચાર્જ તર્ફનું કહેણ
 જોઈતું હતું, તેણે આ ઠાગળ સર્વાનુમતે મંજૂર રાખ્યો ને ખીજ કાંઈ
 પણ પાકી બોલી કરાવી લીધા વિના ખીજ ચાર્જને રાજી તરીકે
 સ્વીકારી તેના નામનાં એકદમ જાહેરનામાં કાઢ્યાં. પછીથી તુર્ન જ
 એને આદરસત્કારથી તેડી લાવવા ફેટલાક જમીરોને સામા મોકલ્યા.
 ખીજ ચાર્જે ઇંગ્લાંડની જૂમિપર પણ મુક્યો કે વાટમાં ગામે ગામના
 લોકે જયજયકારના પોકારથી એને વધાવી લીધો, અને પોતાને
 જન્મદિવસે તા. ૨૬ મે સને ૧૬૬૦ ને રાજ બિન હરકતે જાણે
 સહેલગાદ ઉપરથી જ પાછો આવતો હોય તેમ—આખી પ્રજાના
 પરિપૂર્ણ હર્ષનાદની સાથે પોતાના રાજનગરમાં એણે પ્રવેશ કર્યો.
 આ જોઈ એણે શિખતલાસ્ય કરીને કટાક્ષમાં કહ્યું કે જેને જેને જોઈ
 છું તે બધા જ મારા આગમનને માટે આટલા બધા ઇંતેજર જણાવ
 છે, તો હું આવી વફાદાર રૈયતને અત્યાર સુધી આવી મળ્યો નહિ
 એમાં મારી જ કસર જણાય છે.

આ રીતે ઇંગ્લાંડમાં પાછું સરેતોરે રાજનું રાજ દાખલ થયું.
 લોક વિચાર જીત્યો, અને પેલા લોક વિરોધી થોડા પ્રજાસત્તાપીઓના
 સ્વપ્ન પર્યંતે સ્વપ્ન જ સાબીત થયાં.

હાકતસેના આ સમે કેમ કાંઈ પણ બોલી નહિ એવું કદાપિ
 કાંઈ પૂછશે, પણ તે બિચારી શું બોલે? એ સેનાનો પ્રાણાત્મા
 કોન્વેલ ગયો ત્યારથી જ તે નજીવી થઈ રહી હતી, અને હાલનું આ
 ચોધડીયું તો તેના સંપૂર્ણ અસ્ત અને લજ્જાસ્પદ નૈસ્તેજ્યનું હતું. આ
 ચોધડીએ તો આ પ્રજાસત્તાપી જોદ્દાઓને રાજના પુર પ્રવેશનો દાક પરિ-
 પૂર્ણ કરવાને અર્થે જ રસ્તાની બે બાજુએ હારોહાર ઊભા રહેવાનું સર્જીત

હતું ! કાળનો મહિમા કેવો અજન્મ છે, કે જેણે હાથમાં હથીયાર પકડ્યા ત્યારથી પરાજય એ શબ્દ જાણ્યો નહોતો, જેણે સેંકડો લગ્ન-ઓ મારી ફર દેશવરોમાં પણ પોતાનો પ્રતાપ બેસાડ્યો હતો, જેના અજિંમ્ય નામ માત્રથી જ આખો રાજપદ આશા મૂકી વર્ગો મુધી ખૂણામાં ધુલ્યા જ કરતો હતો, તે હિંજીળળ નિરંકુશી ધર્મમસ્ત સાચા શરવીરોને આ એકથીએ શહેમાત જ થઈ રહેવું પડ્યું ! પ્રજાસત્તાક રાજ્યની ધર્મમસ્ત લહેરમાં જે લક્ષ્મણનાએ એક વાર પોતાના પ્રાણુ-પ્રિય અમણી કોમ્બેલને પણ રાજપદ ધારણ કરવા દીધેલું નહિ, તે લક્ષ્મણના આ સમે પોતાને જેની સાથે હાડવેર, જે પોતાના ધર્મનું વિરોધી, ને આપજામીયારી રાજ્યનું જ પ્રતિપાદક એવું જે જૂનું રાજ-કુળ તેના મમીયાણાને શોભાવવા ખાતર જ પોતાના લશ્કરી લેખાસમાં અજ્ઞશસ્ત્ર ધારણ કરીને ઉભી રહી ! જે થયું તે આ શિપાહીઓએ શુરકતી નગરે, પણ નીચી ડોક ને હિંદાસ ચહેરે જોયા જ ક્યું !

કુમંપથી છિન્નભિન્ન થઈ ગયેલી આ સેના, લોકવિચારનું પૂર ચોતરફથી પોતાની આસપાસ ઉલટેલું જોઈ સમજી ગઈ હતી કે હવે ઈશ્વરેમ્મજ એમ જ છે. ઈશ્વરેમ્મજ જાણી પૂર્વે એ લક્ષ્મણના જેવી જુદામાં ધીરવીરપણે વર્તી હતી, તેવી જ આ સમે તે પોતાની પરમ પડતીમાં પણ ઈશ્વરેમ્મજને ધીરવીરપણાથી તાબે થઈ ઈશ્વરના લોકો રાજ્યને પાછો ગાદી ઉપર આપ્યા વિના રહેવાના નથી, અને કોમ્બેલના મરણથી ધણી વિના દોર જેવા છેક નિરાધાર થઈ ગયેલા જે આપણે તે કાંઈ તેને અટકાવી શક્યાના નથી જ, એવી ન્યારે એની ખાત્રી થઈ ત્યારે તેણે તુર્ત જ હિંદો નિસાસો મુકી પ્રજાસત્તાક રાજ્યની સઘળી આશા તથા પ્રયત્નો છોડી દીધા, અને અકળાઈને પોતાના મનમાં એટલુંજ જોલવા લાગી કે, હે ઈશ્વર ! તને જે ગમ્યું તે ખરું.

ચોડા માસ પછી ન્યારે આ લશ્કર ધણીખરું કમી કરવામાં આવ્યું, ત્યારે પણ આ લક્ષ્મણનાએ મુગે મોટે જ ધેર જઈને ચોતપોતાને ધણે વજઆ. આખે જ કોઈ દેશમાં આવી મદદ-મસ્ત સેના

ઉભી થઈ હશે, અને કાંઈ પણ સેનાએ આવી શાંતિથી પોતાનું હથિયાર છોડ્યાં તો નથી જ. સીપાહીઓને જ્યારે સામટા ભેરોજગાર કરવામાં આવે છે ત્યારે તેઓ બંડ ફિસાહ અને તેમ નહિ તો લૂટફાટ ને મારામારીના ધંધા લેઈ બેઠા વિના કદી પણ રહેતા નથી. જેણે સિપાહીગીરી ને રક્ષાધથી જ પેટ ભરેલું તેનાં હાડકાં મહેનત મળુરીમાં લાગ્યે જ વળી શકે છે, પણ ધન્ય છે આ કુરોબેહના જોદાઓને કે તેમણે તો હથીઆર છોડ્યાં તેની સાથે જ તુર્ત ઓગળેલા પાછાં હાથમાં લીધાં ! એમાંના એક પણ ચોરી કરતો કે બીજા માગતો માલમ પડ્યો નહિ. અરે ! તેઓ તો પોતપોતાને ઉઘોગે એવી એકમિશ્નથી લાગ્યા કે હવેથી જો કાંઈ મળુર કારીમર અસાધારણ મહેનત કે દયાનતદારી ભરેલો માલમ પડે તો, લોકો એમજ અનુમાન બાંધતા કે એ ક્યંઈ પેલી ભક્તસેનામાંનો હશે !

મકરણ ૨૮ મું.

આર્ટર્સ બીજો: ઇ. સ. ૧૬૬૦—૮૫.

પુનઃ સ્થાપના—એ નામથી આર્ટર્સનું કાર્યોડની ઝાદીએ આવતું ઇતિહાસમાં ઓળખાય છે. હાલ રાજકુળની જ નહિ પણ દેશની બધી સંસ્થાઓની પુનઃ સ્થાપના કરવા જેવું હતું, અને એ કામ પેલી કામ ચલાઉ પાર્લમેન્ટે, બધું જોતાં, ગંભીરાઈ અને ડહાપણથી કર્યું.

માફી—પહેલું કામ તો એ હતું કે સામાન્ય મારીમાંથી કોને કોને બાદ કરવા જોઈએ તે મુકરર કરવું. રાજ જ નહિ પણ આખો રાજપણ (જેની સંખ્યા હાલ પાણીના પૂરની પેઠે વધી જતી હતી તે) બુસ્સાથી વેર વેર પોકારવા મંડ્યો હતો. પાર્લમેન્ટ લાગ્યારીથી છેવટે માજી રાજને દેહાંત દેડની સજા ફરમાવનારા ગદ ન્યાયાધીશો અને ખીજા પણ કેટલાએકની ઉપર કામ ચલાવવાની રજા આપી.

અને તેમાંના દર તો લાગલા જ ગુનેહગાર કરી ગઈ ન માયા ગયા.

ઝાગીરોની પુનઃ સ્થાપનાનું કામ એથી વધારે વિકટ હતું. રાજની ઝાગીરો તો તેને તુર્ત પાછી સોંપી દેવામાં કાંઈને વાંધો નહોતો, અને તે પ્રમાણે થયું, પણ જે ખાનગી ઝાગીરો સાંખી પાર્લમેન્ટે કે પછીના રાજ્યે જપ્ત કરી વેચી નાંખેલી તેનું દરવું શું? પાર્લમેન્ટનો વિચાર એમ હતો કે ખરીદનારને કાંઈ એમાં વાક નથી, પણ એ બાબતનાં પ્રિન્સિપલને ક્યાં તે રાજ્યના કારભારી કલેરન્ટને રસળાવ્યા ક્યાં, જાને એવામાં પાર્લમેન્ટને રજા પડી કે તે દરમ્યાન જૂના ઝાગીરદારો આવી જપ્તરાઈથી પોત પોતાની ઝાગીરો કબ્જે કરી પડ્યા. પુનઃ સ્થાપનાનો ભુસ્સો ચોક્કસ એટલે બધો વધી પડ્યો હતો કે જેનો જરૂરથી તથા કબજાનો હક્ક ચોખ્ખો હતો તે પણ કાંઈ ન બોલતાં રહીને જ રહ્યા. પણ આટલાથી એ જૂના રાજપક્ષવાળા ધરાય એમ નહોતું. પાછલા વીસ વીસ વર્ષના બખેડામાં તેમને વારંવાર દંડ થયા હતા, અને તે જરવા માટે અથવા માજી રાજને લગાધમાં મદદ કરવા રાજપુતાની તેમણે પોતાની કટલીક ઝાગીરો વેચી નાખી હતી. તે બધા હાલ ધાઈધાઈને રાજ પાસે આવી હૈંસબેર કહેવા લાગ્યા કે એ બધાં વેચાણો રદ કરી અમને અમારી પાછી ઝાગીરો તથા ગુકસાનીનો બદલો તો અપાવવો જ જોઈએ. રાજકુળને ખાતર તેઓ ખરાબ ચર્ચ ગયા હતા અને તેઓ રાજ પાસે આ સમે બદલાની આશા રાખે એમાં કાંઈ આશ્ચર્ય નથી; પણ જે રાજપુતાનીના ખાનગી વેચાણુ પણ તેમના માગવા પ્રમાણે રદ કરવામાં આવે, તો તો એ મિલકતોની પુનઃ સ્થાપના નહિ, પણ કેવળ ઉત્થાપના જ ચર્ચ જાય. તેથી પાર્લમેન્ટે એ માગણીની તો ચોખ્ખી ના પાડી.

ફ્યૂડલ ધારાની સમાપ્તિ—રાજનો એક હક્ક આ વખતે લઈ લેવામાં આવ્યો. ફ્યૂડલ ધારો બધો તો ક્યારનો નાશુદ ચર્ચ

ગયો હતો, તોપણ એનો એક અણ હતો કાયમ હતો તે આ વેળા કાઢી નાખવામાં આવ્યો ઝાગીરદારો ઉપર રાજની બીજી તો કાંઈ મત્તા રહી નહોતી, પણ તાલુકા પટેલવહેલો પોતાના હાથમાં આવે ત્યારે દરેક વારસે રાજને મોટો નજરણો આપવો પડતો એક એકર જમીન પણ રાજની પરવાનગી વિના વેચી શકતી નહિ અને જો મગીર ઉમંગના છોકરા મુકીને તે મરી જાય તો તેના વાતી હાથન મધ્યો તાલુકા રાજના હાથમાં જતો, અને તેની ઉપજનો ધણો ભાગ તે પોતાની મહેનત મદલ પોતાને ત્યાં જ જમે કરતો રાજના વાલીપણામાં એથી પણ મોટું દુખ એ હતું કે તે કહે તેને જ સગીરે પરણવું પડતું, અને ઘણી વાર ગળાઓ નમાખાપી કન્યાઓને વેચી પોતાનું ગજવું ભરતા કે તેની સાથે પરણાવી કાઢી બ્રૂખડું માનીતાને ન્યાય કરી દેતા પણ આ હક્કોનો વીશ વર્ષ થયા ભોગવટો ન હોવાને લીધે તે છોડતા રાજને કાંઈ વસતું લાગ્યું નહિ, અને વળી એ હક્ક બદલ એને દર સાલ એક લાખ પૈડાં મળવાનો દરખ થયો આ ગુસ્સાનીના નાણા જે ઝાગીરા સ્વતંત્ર થઈ તેની ઉપર જ કો મુકીને અપાવવાનો પ્રથમ વિચાર હતો, પણ બળીઆના બે ભાગ એ મહેલત પ્રમાણે ઝાગીરદાર પક્ષના લોકોએ તેમ કરવા ન દેતા દારૂ વેગરે કેટલી- ચીજો ઉપર જકાત નાખવામાં આવી, જે થોડાના હાલને સારૂ અખી પ્રજાએ દડા ભગવા જેવું થયું

૧૪ થી લશ્કર ચોક્કસ રાખી માફી બીજા બધાને આ પાર્સ-મેન્ટે રજા આપી પેલી પ્રજાસત્તાની સેના આ હરાવને કેવી ખૂબીદાર રીતે તાબે થઈ તેનું તો આપણે પાછળ જમાન કરી ગયા છીએ. પાર્સમેન્ટે કાયદો કર્યો કે ૧૦૦૦ ગ્વાર તથા ૪૦૦૦ પેદાશગર્તા વધારે લશ્કર ગળાએ રાખવું નહિ આ કાયદાનો દેવું તો લશ્કર ઓછું કરવાનો હતો, પણ પાંચાણે એથી જ છ'ગ્વાડના સ્થાયી લશ્કરનો પાયો નખાયો માદ ગખવું કે અત્યાર મુઘી જુલ્લાડના ગ ન પાસે સ્થાયી લશ્કર કાઢપણું રહેવું નહિ ફૂગ્ગલ વખતમાં તો અમીરો ને તેના માણસો-

એ જોઈએ તેનું લશ્કર જ હતું. અને જ્યારે તે ધારો તૂટી ગયો ત્યારે એવો સિવાજ નીકળ્યો કે અપ પડે ત્યારે રાજ્ય પ્રગણે પ્રગણેથી લશ્કર ઉઠું કરે, અને કામ થઈ રહે ત્યારે તેને પાછું પોતપોતાને ઘેર રવાના કરે. એવા પ્રસંગોપાતી લશ્કરને મિલીશિયા કહેતા. તેનું લશ્કર બેળું કરવાનો દક્ક તો અદ્યત્ત રાજ્યનો હતો તેમ કાયમ જ રહ્યો.

ધર્મસમાજનો બ્રહ્મોષ્ઠ કરવાનું એક કામ હવે ફક્ત બાકી રહ્યું. પણ સાથી મુશ્કેલ તેજ હતું. એપિસ્કોપલ પંથ પાછો શી રીતે લાખસ થઈ શકે? આખું પાદરીખાતું હાલ પ્યુરિટન મતના માણસોથી ભરેલું હતું. તે લોક કદી પણ એપિસ્કોપલ પંથની ક્રિયાઓ સ્વીકારે નહિ. ત્યારે શું તે બધાને બરતર્ફ જ કરવા! રાજ્યએ ઠહું કે ત્યારે એપિસ્કોપલ પંથના આચારવિચારમાં એવો કાંઈ ફેરફાર કરો કે કોઈને વાંધો રહે નહિ. એ બાબત ફેટલીક સભાઓ મળી, અને મોટી ભાંજગડ ચાલી. પણ એ સધળા ઢોંગ જ હતો. ચોતરફથી રાજપક્ષનું જળ ઉભરાઈ જવા માંડ્યું. જૂના ધર્માધ્યક્ષો (એપિસ્કોપલ પંથના તંત્રીઓ) આવીને ટપોટપ અમીરોની પેઠે પોતાની ઝાગીરો કબ્જા કરી બેઠા, અને રાજ્યએ પાર્લમેન્ટને પાછી રણપરથી ન બોલાવતાં વિસર્જન કરી દીધી. (ડિસેમ્બર ૧૬૬૦).

ફ્રેન્કીયર પાર્લમેન્ટ—હવે જે નવી પાર્લમેન્ટ આવી તેમાં ચલું કરીને સધળા જ રાજ્યના લોકો અને પ્રજા સ્વાતંત્ર્યને ધિક્કાર નામરા હતા. એ મોકે આવ્યા તે પહેલાં જ તેમના પક્ષનું જોર એટલું બધું વધી ગયું હતું કે કામચલાઉ પાર્લમેન્ટને પણ જતાં જતાં એવો જન્મથી હુકમ કરવો પડ્યો હતો, કે કોએવેલ, બ્રેડશો અને આયર્ટન એ ત્રણના મહાને કચરમાંથી કાઢી બહાર શીએ લટકાવવાં? અરે ! પેલા પરમ પવિત્ર દેશમહતો હેમ્પડન અને પિમનાં મહાને પણ વેસ્ટ-મિનિસ્ટરના પાદશાહી કચરસ્તાનમાંથી ધસડી કાઢી કોઈ સામાન્ય કેદાણે સ્થનાવવામાં આવ્યાં. વેન નામના એક ઉત્સાહી પણ શુદ્ધ અંતઃકરણ-જુના પ્રજાસત્તાકીને ફ્રાંસીએ જવા નહિ દઈ એમ જ્યારે રાજ્યએ વચન

આપું હતું ત્યારે જ કામચલાઉ પાર્લમેન્ટે તેનું નામ સામાન્ય માર્શી માંથી આદર્યું હતું. પણ આ સમે તે ન ગણુકારતાં તેના ઉપર કામ ચલાવી મોતની શિક્ષા ફરમાવવામાં આવી.

યુરિટન લોકપર જીલમ—હવે આ રાજભક્તિને તાને ચુડેલી પાર્લમેન્ટે બેસુતમ ગુજરવા માંડ્યો. “કોર્પોરેશન એક્ટ” એ નામનો એક કાયદો કર્યો તેની મતલબ એ હતી કે દેવેનન્ટનો ઈનકાર કરે અને અનવરોધ મતની એટલે રાજ કે તેના અમલદારો સામે આત્મરક્ષણના કારણને સારું પણ મારે કદી અસ્ત્રધારણ કરવાં નહિ, એવી જે પ્રતિજ્ઞા લે તેનાથી જ મ્યુનિસિપલ એટલે * કસબાઓમાંની સરકારી નોકરી થઈ શકે. (ઇ. સ. ૧૬૬૨). બીજી સેશનમાં “યુનિફોર્મિટી એક્ટ” કર્યો તે તો આખા પાદરી ખાતાને પદબ્રજ કરવા બાબત જ હતો. તેમાં એકું હતું કે દરેક પાદરીએ “એપિસ્કોપલ પંથની પ્રાર્થનાપોથી” ને હું શુદ્ધ ભાવથી માનું છું એવી પ્રતિજ્ઞા લેવી, ધર્માધ્યક્ષ પાસેથી દીક્ષા ધારવી, દેવેનન્ટનો ત્યાગ કરવો, અને અનવરોધ મતના સોગન લેવા; અને એમ જે અમુક મુદતમાં ન કરે તે જરતર્ક. તે મુદત પૂરી થતાં બીજે જ દહાડે એ પ્રમાણે નિર્દયતાથી અમલ કરવામાં આવ્યો. બે હજાર ધર્મગુરુઓ જેમાં કેટલાક તે સમે દેશના અત્યુત્તમ વિદ્વાન અને શ્રદ્ધાવાન પુરુષો હતા, તેની જરા પણ કદર મળ્યા વિના તેમને એકદમ પદબ્રજ કરવામાં આવ્યા. તેમને સરકારી ધર્માસથોમાંથી કાઢી મુક્યા તો ખેર, પણ ખાનગી સ્થળોમાં પણ ધર્મબોધ કરવાની સખ મનાઈ કરી. તે છતાં પણ ન્યારે યુરિટન લોકો પોતાના ધર્મગુરુને જ વળગી રહ્યા ત્યારે એવો કાયદો કર્યો કે તેમના વ્યાખ્યાન વેળા કોઇને પણ ઘેર તે કુંડું સિવાયનાં બીજાં પાંચથી જે વધારે માણસ બેળાં

* મ્યુનિસિપાલિટીને તાબે ઇન્ડ્વોડમાં સધળું સ્થાનિક સ્વરાજ્ય છે, અને તે કચરાપટ્ટીનુંજ આપણા દેશમાં છે તેમ કામ કરે છે એમ કાંઈ નથી. મેજિસ્ટ્રેટનું કામ પણ મ્યુનિસિપાલિટીનું જ ત્યાં ગણાય છે.

ચએલાં માલમ પડ્યો, તો તે સર્વેને સાત સાત વર્ષ દેશનિકાલની-
 સજા કરવામાં આવશે. આને “ કન્વેન્ટિકલ એક્ટ ” કહે છે. (ઇ.
 સ. ૧૬૬૪). આવું જોખમ વેડીને પણ જ્યારે ફેટલાક મજમાને-
 પોતાના ગુરુને ધરમાં જોલાવી ખૂણામાં ભરાઈ વ્યાખ્યાનો સાંભળે છે-
 એમ માલમ પડ્યું, ત્યારે અતિપર આવેલી આ ઝનૂની પાર્લમેન્ટ-
 “ પાંચ મૈલનો કાયદો ” કર્યો; એટલે કોઈ પણ દરજ્જાને ફરતા પાંચ
 મૈલ સુધીમાં એ ધર્મગુરુઓએ વસવું નહિ, અને તેમજ કોઈ પણ
 ઠેકાણે નિશાળ માંડવાનો ધંધો કરવો નહિ. (ઇ. સ. ૧૬૬૫).
 આ કાયદો તો તેમના પેટ ઉપર પૂરો જ પગ મુકવા બરાબર હતો.
 નાસતાં ભાગતાં ખૂણે જોયરે ભરાઈ કકડો રોટલો પામતા હતા તે
 પણ છીનવી લઈ તે બિચારાઓને જૂપે મારવાનો જ આ ઉપાય
 હતો. હવે ખૂરિદન ધર્મગુરુઓના છેક કૂતરાના અવતાર થયા, અને
 ધણી રઝળી રપ્પડી કે બંદીખાનામાં સડી સડીને મરી પણ ગયા.
 બંદીખાનાં તો આખા દેશમાં આ સમે ઠેર ઠેર તરવરી રહ્યાં હતાં.
 કેવા ને ફેટલા બધા ખૂરિદોને દરરોજ બંદીખાનામાં પૂરવામાં-
 આવતા તેનો વિચાર વાંચનારના મનમાં બરાબર આવવો મુશ્કેલ છે-
 પણ નીચેની હિકાઇત ઉપરથી તે કાંઈક તેનો ખ્યાલ કરી શકે-
 “ કવેકર ” સરખા તે વેળા નાનો અને દુનિયામાં કેવળ નિરપરાધી-
 પંથ હતો કે જેની સામે એક ખાસ એક્ટ દરવામાં આવ્યો હતો, અને
 ચાર હજાર માણસ પહેલે જ અપાટે કેદ દરવામાં આવ્યા હતા. અને
 જ્યારે પાછળથી રાજ્યે “ રહેમનું જાહેરનામું ” કાઢી ધર્મ નિમિત્ત-
 ના કેદીઓને છૂટા કર્યા, ત્યારે તેમાં આ માત્ર કવેકર પંથનાં જ
 બારહજાર માણસ માલમ પડ્યાં હતાં ! ખરે આ સમે દેશમાં ધર્મનો
 જે જીલમ ચાલી રહ્યો તેવો તો પ્રજાવિગ્રહનો ભડકો ઉઠાવનાર પેલા
 ઝનૂની બિરાધ લોહના વખતમાં પણ નહોતો. સૈન્યસત્તાથી લોકો
 આટલા ભયભીત થઈ ગયા હતા તોપણ તેના વખતમાં એ આવી
 પકડા પકડી તો કોઈએ દીઠી નહોતી. “ ભક્ત પ્રયાણ ” એ નામનું

ઈગ્રેજી ભાષામાં જે લોકત્રિય આખ્યાન છે તેનો કર્તા પેલો ભક્તિ-
મસ્ત કસારો અનિયત કેટલાક વર્ષ સુધી બદીખાનાનો જ વામી
ચંદ પડ્યો હતો, અને ત્યાં જ ઘણુંખરું એણે એ લોકત્રિય અમર
પુસ્તક લખ્યું હતું. વિદ્વાન અને વિદ્યાત્રિય મહા કવિ મિસ્ટન
પણ થોડક મહીના બદીખાનું પોતાના ઘડપણમાં સેવી આવ્યો
હતો. દુકામાં આ સમે દેશમાં વિદ્વાન, નીતિમાન કે ભક્તિમાન ગણાતા
હતા તેમાના ઘણાખરા માણસો ધર્મબલાત્કારના દયામણા ભોગ થઈ
પડ્યા હતા આ બધો જીવન રાજના દબાણ કે કહેવાથી થતો હતો
એમ સમજશો નહિ, એ તો આ કેવેલિયર ખાલ્ડમેન્ટનું જ કર્મ હતું
અને તેને આ સમેના લોકવિચારની જોખમે તેની પુષ્ટિ હતી. તે છતાં
પણ હાલ દેશનો ઘણો ભાગ એપિસ્કોપલમાર્ગી જ થઈ ગયો હોય
એમ તો કાંઈ નહોતું. એ માર્ગમાં હાલ પણ હતા તો પૂર્વની પેઠે
બહુધા ઉપલા વર્ગના જ લોકો. પણ એ લોક હાલ સર્વત્રિય, ને તેમ
હોવાથી દેશમાં સર્વશક્તિમાન થઈ પડ્યા હતા, અને એ લોકોને
તો ભાવ પોતાના પૂર્ણ વિજયકાળે સ્વાભાવિકપણે જ પૂર જોરપર
આવી ગયો હતો. વળી પાછલા અનુભવ ઉપરથી પ્યુરિટન પણ
બધાને રાજદ્રોહી, પ્રજાસત્તાકી અને દેશવિનાશી ‘આત્મારવિચારના
પોપક જણાયા હતા. તેથી પોતે હડહડતા એપિસ્કોપલ ન હોય તોપણ
રાજકીય વિચારથીયે ઘણા લોક પ્યુરિટન વિચારખીજોને છંદી નાખવા
ખુશી હતા અને ખરે એપિસ્કોપલ માર્ગવાળા પણ આ મમે ધર્મ
કરતાં રાજપ્રકરણી સુદ્ધિથી જ આવો કેવ વર્તાવવા નિધારે પ્રવર્તમાન
થયા હતા.

રાજના પંડને તો ધર્મ બલાત્કાર સ્વાભાવિકપણે જ ગમતો
નહોતો, અને એની ખાનગી રાજનીતિ તે બાબત મંપૂર્ણ છૂટ આપ-
વાની જ હતી. જે ઈગ્રેજી પ્રજાને ધર્મની છૂટ જોઈતી હોત તો આ
સમે તેમને તે બેશક મળી ગઈ હોત. પણ અગ્રેજી પ્રજા જ તે
આનની માગે ખૂબ માગે હતી. આ માટે અને કેમ, તે રાજનો સ્વાભાવ

અને રાજનીતિ બાબત પછી બરાબર સમજશે.

આદર્શના સ્વભાવ એના બાપથી કેવળ ઉલટા પ્રકારનો હતો. એ હસમુખો, ચંચળ, રમતી ગમતી, બીબનો મનરખુ, અને બોલી-ચાલીમાં મીઠરો, પણ અંદરબાનેથી મહા શક ને સ્વાર્થી, બેઈમાની, બેવફા, કામનો કાચર, અને છેક વિષયાસાક્ત હતો. એ બધો વખત સહેલસપાટામાં જ કાઢતો, અને પૈસા ઠાંકણની પેઠે ઉઘાવતો. એની અનીતિઓ પાર વિનાની ને હેવાનીઅત ભરેલી જ હતી. આ રીતે આપણા કેટલાક રાજા જેવો તે નપાટ, પણ નમાલો તો હતો જ નહિ. એ જાતે અકલવાળો ને પોતાના સ્વાર્થની તજવીજો સારી રચી શકે એવો હતો. એ હમેશ ટોળટીપામાં જ રોકાયેલો રહેતો. તોપણ અમુક રાજનીતિ પોતાને માટે મૂળથી જ મુકર કરી રાખી તદ્દતુસાર એ અખંડિતપણે વત્યો હોય એમ નિશ્ચય જણાય છે.

આદર્શની રાજનીતિના મોટા બે ઉદ્દેશ આ જણાય છે. એક તો પાર્લમેન્ટ તરફનો ભય દૂર કરવો, અને બીજો કેથોલિક માર્ગને ઉત્તેજન આપવું. પાર્લમેન્ટ મંત્રીઓ એની લાગણી એના બાપદાદા જેવી કાંઈ આપખૂદીની નહોતી, અને ઈશ્વરી હક્કનો સિદ્ધાંત સાંભળીને તો તે ખડખડ હસીતો જ. તોપણ પાછલાં વીસ વર્ષના અનુભવપરથી તેને માલુમ પડ્યું હતું કે પાર્લમેન્ટ વિરુદ્ધે તો મહા ભયાનક છે. અને તેથી તેની સત્તા બચાવિત કરવાનો નિશ્ચય એનો પણ તેમના જેટલો જ હતો. એ ખર્ચ કે ડરામણા બુલમગાર રાજ થવું એ એના સ્વભાવને જ અણુગમણ હતું, અને વારે વારે તે બોલતો કે “મુસલમાન પાદશાહોની પેઠે જીભ કાપેલા ગુલામોને જેએલે ધનુષ્યે ઉભા રાખી સર્વને કંપાવતાં દરબારમાં બેસવું મને જરાયે પસંદ નથી.” તેમજ પાર્લમેન્ટ કે પ્રજાની સ્વતંત્રતા છેક નિર્મૂલ્ય કરવાનો કાંઈ તેનો વિચાર નહોતો. તે કહેતો કે બલે પાર્લમેન્ટ કાયદાની કચાકૂટ કર્યા કરે, પણ મારી કે મારા પ્રધાનોના કામની ચર્ચા કરવી, કકળાવી કકળાવી પૈસા આપવા, અને વળી તેનો હિસાબ પણ માગે, એ તે

આંખી રહેવાય કેમ ? હિસાબ આપવાની વાત આ મોહલા સંનતને આસવે નહિ એમાં તો આશ્ચર્ય જ નથી. નૌકસેન કે લસકરની દુકાડી સંજ્ઞ કરવાને સારે ચાર્જમેન્ટે આપેલાં નાણાંમાંથી રકમોની રકમો જેના હાથમાંથી નાખડણો કરતાં ચે નિર્વજ્જ નારીઓ ઝૂંટવી જામ વતય, તે બિચારાથી તે ચાર લોકમાં તેનો હિસાબ શી રીતે અતાવી શકાય ? આવો માણસ કોઈ પણ ધર્મને ઉત્તેજન આપવા અન હરે એ આશ્ચર્ય જેવું છે ખરું. એમ કહેવાય છે કે કેથોલિક કેથોમાં ધણાં વર્ષ રહેવાથી એનું વલણ તે માર્ગ તરફ થયું હતું, અને જ્યાં તે ધણાને કબૂલ થયો હતો, કે જો તમારી સહાયતાથી મને આઈ રાજ્ય મળશે તો હું કેથોલિક માર્ગને ઉત્તેજન આપીશ. પણ નવચન બચન કે ઉપકારની ખાતર એણે આમ કરવા ધાર્યું હોય એ તો જરા પણ માની શકાતું નથી. તેમજ જેનાં આચરણ મરવાન સહી સુધી છેક અનાસ્થિકનાં જ હતાં, તે આવા કામમાં ધર્મની લાગણીથી દોરાયો હોય એ પણ સંભવતું નથી. એમ હશે કે જે સધળા દુરાચરણી માણસો કર્મકાંડનું પ્રાધાન્ય સ્વીકારવાનો જ માન્યમંદ કરી પોતાના આત્માને દોષે છે, તેમ એને પણ લાગેલું ? ત્યાંથી કેથોલિક માર્ગ ઠીક કે આપણાથી મજબૂત આવે તેમ વર્તાય, અને વખત આવે ત્યારે પ્રાયશ્ચિત્તાદિક વિધિઓથી સધળાં પાતકો ધોઈ પણ નખાય. એવી કેળી મતલબી લાગણી એના મનમાં કેથોલિક માર્ગ તરફ દાખિ મૂળથી જ હશે, પણ તેને ઉત્તેજન આપવાનો એણે નિશ્ચય કરેલો તે તો ઉપર કહેલી રાજકીય ધારણા પાર પાડવાને સારે જ એમ અમોરું ધારવું છે.

પાલ્મેટથી લાય રહિત થવાના પ્રયત્નો—રાજાએ ક્યાં ને છપા, એકસાઈ લેરલા, અને ધણા જ હિંડા હતા. પ્રેસ્બિટેરિયનો ઉપર આટલો જીલ્લમ થયો હતો, ત્યારે એની તો ઠડ પેટે એ જ ગણતરી હતી, કે હો બને પણ માહોમાંહે લડીને નિર્બલ થતા, અને જાતે પીતશે ત્યારે જ પ્રેસ્બિટેરિયનો જાણુશે કે ધર્મજૂટની કેથો-

ક્રિષ્કિને પણ જરૂર હતો ખરી. ઈંગ્લાંડ, સ્કોટલેન્ડ અને આયર્લેન્ડની પાર્લમેન્ટો સંયુક્ત કસમથી હતી, તેને એણે પાછી જૂદી પાડી નાખી, અને તે પ્રત્યેકને પોતાની કરવા નોખા પ્રયત્નો કર્યા. પાર્લમેન્ટવાળાને લાંચ રસવત* આપી વશ કરી લેવા એ તો એનો એક સાધારણ જ રિવાજ હતો. તે છતાં બેચનાવ થાય તો શું કરવું એમ ધારી અંગરક્ષકો દાખલ કેટલુંક બરકર પાર્લમેન્ટ પાસે મૂળથી જ રહેવા દેવાળું હતું. અને તેમાં થોડાં થોડાં માણસો કાઢીને આંખે ન ચડે એમ એ હમેશાં વધાર્યો જ જતો.

રોમન કેથોલિકોને આમય આપવો એ પણ આ હેતુનો જ એક મોટો દાવ હતો. આ વેળા ફ્રાન્સમાં ચૌદમો લુઈ એ નામનો મહા પ્રતાપી રાજા રાજ કરતો હતો. પોતાનું રાજ્ય યુરોપ ખંડમાં સર્વોપરિ કરવું, પ્રોટેસ્ટન્ટોને તોડવા, અને સ્વતંત્ર પ્રજાઓને પીડવી એ ગણ વાત તર્ફ તે તન, મન અને ધનથી અહોનિશ મંડ્યો હતો. વલંદાતો નાનો, પણ આ સમે યુરોપમાં સૌથી ધનવાન મુસક આઈ જવા નો એની દાદ ખૂબ જ સળકી રહી હતી. પણ તે કામમાં ઇંગ્લાંડ વચમાં જ પડે એવી તજવીજ રાખવાની અગત્ય હતી, અને તે માટે સુદાનાં દેવાળીઆ ચાર્સને ન્યારે ન્યારે જોઈતા ત્યારે પૈસા મોકલી એ ઘણો મિત્રાચાર ખતાવતો. પાછળથી તો ભારે સાલીવાઈ આંધી આપી આ લાજ શરમ વિનાના ઉડાઉ રાગને પોતાનો જ કરી લીધો હતો. એમાં બોલી એ હતી કે ચાર્સે લુઈને પ્રજ્યા વિના કાઢીને સાથે સંધિવિગ્રહ કર્યો નહિ, ઈંગ્લાંડમાં રોમન કેથોલિક આર્ચને ઉત્તેજન આપવું, તથા જાહેર રીતે તેનો પોતે પણ સ્વીકાર

* આ પાર્લમેન્ટવાળાની રાજલક્ષિત, તેમજ જરલક્ષિત એ હદ-પાર જ હતી. તેઓ ચાર્સ પાસે અને પાછળથી ફ્રાન્સના પરદેશી રાજા પાસેથી ભરપટે લાંચ લેતા હતા, અને એ ક્ષરણથી આ પાર્લમેન્ટનું નામ “ પેન્સન્ટ પાર્લમેન્ટ ” એવું પણ ઇતિહાસમાં મરાહર છે-

કગવો, અને એ કામમા જરૂર પડે તો લુધ લરકગ વગેરેની પૂરતી મદદ આપે. આ ઉપરથી જણાશે કે આર્થિક કેથોલિક માર્ગ તર્ક છૂપું પણ ચોક્કસ વલણ પકડવાનું મુખ્ય કારણ રાજકીય જ હતું. લુધ પાસેથી એ નિમિત્તે પૈસા મળે તો પાર્લમેન્ટ આડી યધ હોય તે વેળા એને ખર્ચને માટે અડચત રહે નહિ, અને ધાધલ વધે તો પશુ ક્રા-સની તર્કથી લરકરી મદદ જોઈએ તેવી મળે. તે હતા જણી જોઈને જ પાર્લમેન્ટ માથે ધાધલ ઉભું કરવાની એને જગ પશુ મર્જ નહોતી અને ત્યાં સુધી તો બધાને પટાવી સમજાવી પોતાનું ટકુ ચલાવ્યા જવું એ જ એનો વિચાર હતો. ઉપલી બધી તૈયારીઓ તે માત્ર અગમચેતીની હતી. આવો મતલબી માણસ કોઈ પણ ધર્મને માટે પોતે જોખમમા પડે એ તો અને જ નહિ, અને તેમ કરવાનું તેણે કોઈ વેળા પણ ખરા દિલથી ધાકું હોય એમ અમે માની શકતા નથી. એનો ભાઈ જેમ્સ, જે હરહરતો કેથોલિક હતો, તેણે એક વાર આ બાબત બહુ આગ્રહ કર્યો, ત્યારે એ હસીને બોલ્યો કે, “ભાઈ (આવા રાજપાટને શુભાવી) પાછા યુરોપની મુસાફરીએ જવાની મંજૂર અને તો થતી નથી હો!” આવા રાજની રાજનીતિ ગમે એવી રીતે વિરહ હોય, તોપણ તેથી તેને કે પ્રભને ગેરલાલ થકને સંકલ્પ હોઈ નથી, અને તેમજ આ રાજ્યની આખરે આપણે જોઈશું. પણ હવે રાજકીય બનાવો જ હુંકામાં વર્ણવી જઈએ.

વક્ત્ર સાથે લડાઈ કોંગ્રેસે ડહાપણથી બધ દરી હતી તે પાછી આ રાજ્યમાં જગી ઉઠી. ત્યારે કોઈ બે પ્રબના સ્વાર્થ ઉદ્દેશ હોય છે ત્યારે તેઓ એકબીજાના ને એક ધર્મના હોય છ તોપણ તેમનામાં વિરોધ પડ્યા વિના રહેતો નથી, અને ગનમાં વિગેધ વર્યો તેને લડાઈનું બહાનું સહેજમાં જડી આવે છે. આફ્રિકાના ગીની દેશને કઠિથી વક્ત્ર લોકો સોનાના રજ તથા ગુલામો આણી દેટલાક વખતથી અનર્ગળ પૈસો મેળવતા હતા તે જોઈ અંગ્રેજોની પણ એક કુંની બંધાઈ ત્યાં વેપાર કરવા ગઈ, અને તેણે થોડા વખતમાં ત્યાંના

વલદા સસ્થાનીઓ સાથે લગાઈ ઉભી કીધી. ચાર્સ યુરોપમાં રખાડ
તો હતો ત્યારે હોલાડમાં એનું યોગ્ય સન્માન થયું નહોતું, તે સભારી
એણે આ વખતે આ કંપનીનો પક્ષ પકડ્યો ને તે દેશની સાથે લગાઈ
પોઠારી (ઇ. સ. ૧૬૬૫) પાર્થમેન્ટે એ વાત દરખાશી સ્વીકારી
સખલદ નાણાની મળૂરી આપી, કેમકે તમામ ઈંગ્લેન્ડે આ સમે વલદા-
નું વેપારમાં સર્વોપરિપક્ષ જોઈ બળી મરતા હતા, અને મનમાં
ખપ્પા જ કરતા કે હાજ આવી તો ટપ એનો વેપાર પકાવી સખ
આપણે સમૃદ્ધિવાન થઈએ આ લગાઈ બે વર્ષ ચાલી, પણ તેમાં કાંઈ
સાર નીકળ્યો નહિ. ફ્રાન્સે હોલાડનો પક્ષ પકડ્યો, અને નહિ તો એ
એ દેશના કુશળ નૌકાધિપતિઓની આગળ ઈંગ્લેન્ડનું કાંઈ ઝાઝું ચાલે
એમ નહોતું. ફોર્મેલે તેમને નમાવ્યા હતા એ ખ', પણ ક્યા એ
પ્રતાપી ધીરવીર અને ક્યાં આ મોજશોખમાં ફોર્મેલે ચાર્સ' આરબ
માં ઈંગ્લેન્ડની મોટી ફોતેલ ચર્ચ, પણ તે લાંબી મુદત નબી શકી નહિ,
અને પાછળથી તો એવી બેકાળજી ચાલી કે વલદાનો નાકાધિપતિ
ઈંગ્લાડના કિનારા ઉપર જ ચડી આવી બંદરો સર કરતો કરતો વલદાણો
ને બાળી નાખતો તે છેક દેખસ નહીંમા આવી જઈ લંદનને જ
એક વાર ધ્રુવકી ગયો.

ખંધા લુઈએ જોયું કે હવે બહુ ચર્ચ નૌકામદ ઈંગ્લેન્ડને જોઈ
તેવો ઉતાર્યો અને હવે આ વલદાઓને બહુ ચડી જવા દેવા નહિ
એમ વિચારી એણે તેમનો પક્ષ એકદમ છોડી દીધો, અને તેથી તેમણે
સમજીને ચાર્સની તર્ફથી સખાદનાં ક્ટેશુ ક્યારના આવતા હતા તે
ખુશીથી કબૂલ કર્યો. (ઇ. સ. ૧૬૬૭) એને છોડાવું તહનામું કરીને
કહે છે આ તહનામાની રૂએ ન્યૂયોર્ક (જે આ વેળા ન્યૂ આમસ્ટ
ડામ એ નામથી વમેયું હતું તે) તથા આગ્નની એ ઈંગ્લેન્ડને મળ્યા

ઈંગ્લાડના આ પદમ માનભંજને મર્મે દૈરકોપ પણ બે તેના
ઉપર એવા ગુજર્માં હતા કે તેની કાઈકે નોંધ દતિહાસમાં લેવી જોઈએ

મોટી મદદી ઇ. સ ૧૬૬૫ ના શિયાળામાં લંદન ખાને

શરૂ પછ હતી તે હિનાજો બેસતા તો એટલી બધી ફેનાઈ ગઈ કે મહોલે મહોલે અને ઘેર ઘેર મણુમે ઉપસાયાપરી મરવા લાગ્યા, અને ટાક ટાકની સલાજ લઈ ચકે એમ રહ્યું નહિ. જેનાથી જેમ નસાયુ તેમ નાકુ વેપારગ્રોજગાર બધો બધ પડ્યો. શહેરના રસ્તા બધા ગન્યમન્ય થઈ ગયા ત્યાં એકે માણુસનો પગવટ કે અરાજ મલળાય નહિ. અમુક વખતે સરકારી ગાડા ખૂમ પાડતા આવે કે જેને પોતાના મુઝદા નાખવા હોય તે ચાલો, ઝટ ઉતારણ કરો ! આ બધ કર દેવડાપને સમે ઠેર ઠેર મરણુ એટલા બધા થતા કે દાટવા વગેરેની ક્રિયાશ્રિયા બધ પડી વાગે મર્જીમાં આવે ત્યાં મુઝદા ફેકી દેતા, અને ઝટલાય ન ધણીયાતા બિચારાં તો જ્યાં બેડા સુતા હોય ત્યાં જ મુઝદા થઈ પડતા આવ્યા મુઝદાથી શહેર એવું ગંધાઈ ઉડવા લાગ્યું કે સર કરને ગાડા ભરી ભરીને લાશે મામગી એક ખાડામા દાગી દેવડાવવા ની જરૂર પડી ફોમિ-સન ફોસોનો કર્તા (જેણે એ બધું જાતે જોયું હતું તે) આ ત્રામત્રાયક મરકીતું વર્ણુન એવું આપે છે કે ને વાચી આપણાં ફોએઆ ઉશા થાય છે ઇ સ પૂર્વે ૪૩૦ વર્ષ ઉપર એમ-સ શહેરમા તથા ઇ મ ૧૩૪૮ મા ફોસોરે-સ ખાતે થઈ હતી તે મિનાય અવી મરકી દૂરોપના બોડે ફી બેઈ કે સાબળા નહોતી આ મરકીથી કુન એ લાખ માણુમ લંદનમાં જ અતે પાયેક લાખ ગમડા ખાતે મૂએયુ જણાય છે

આ મરકી ખીજન વર્ષના શિયાળા સુધી ચાની ત્યારકેડે પાછુ એ શહેર માણુમથી ખાલી થઈને પશુ ઠરી કામ પડવા લાગ્યું, કે એક મોગી આગ લાગવાથી તે પૂરેપૂરે પાયમાય થઈ ગયુ આપણાં દેશ ખાતે મુરતની ઇ મ ૧૮૩૦ વાળી બધકર આગ જેની જ આ મોગી અને જાનની ખુવારીમા ઉતરતી પશુ નુકસાનીમા તેથીયે ચડતી જણાય છે, એ આગ ઇ સ ૧૬૬૬ ના સપ્ટેમ્બર માસની ખીજ તારીખે ગવિસરને રોજ લંદનના પૂત પાસે એક લડીવારાની દુકાનમાંથી લાગી અને પરન પુષ્કળ હોવાથી તે ખૂમ વધી, અને

ગણુ રાત અને ગણુ દહાડા સુધી ચાલી. એ આગે ૪૦૦ પોળા તથા ૧૩૦૦૦ ધર ભરમ કરી નખ્યાં. આ એક ફાયદો થયો. ખરા કે પેલી મરજીની બદલા જે શહેરમાં હજી ખૂણેજોત્યરે ભરાઈ હતી તે સમૂગગી નાશુદ્ધ થઈ ગઈ. સુબોધગ્રાહી ઇતિહાસવેત્તાઓ એવો પણ અભિપ્રાય આપે છે કે આ આગ એ લંદન ઉપર ઈશ્વરી કૃપા જ હતી, કેમકે અત્યાર સુધી લંદન સાંકડા રસ્તાવાળું ને બદશિક્ષ હતું તે હવે સુધારાઈ તથા શિષ્ય-સૌંદર્યના નિયમ પ્રમાણે બંધાયું. સેન્ટપૉલસનું ભવ્ય દેવાલય લંદન ખાતે હાલ મોટા સાનંદાશ્ચર્યનું ગણાય છે, ને આ મોટી આગ પછી નરેસરથી બધાયલી ઇમારત છે.

લોકોનો ગુરુસો—રાજા ઉપર થવા લાગ્યો હતો તે ઉપદ્રા અનાવોથી બહુ વધી પડ્યો. રાજા પોર્ટુગલની કેથોલિક કુંવરી જોડે પરણ્યો હતો (ઇ. સ. ૧૬૬૨), એ આખી પ્રજાની મજાં વિકુદ્ધ હતું, અને ત્યારે કોઝમેલે મેળવેલો ડન્કર્ડ ટાપુ આ ઉડાઉ રાજાએ ૪૦ સાખ રૂપિયા લઈ ક્રાન્સને વેચી માર્યો ત્યારે તો તેઓ બહુ જ કક્ષી ઉડ્યા હતા, કેમકે તેઓ તેને પોતાના દેશનું એક મોટું વિજયચિહ્ન ગણતા હતા. આ જખમ હજી તેમના કલેગમાં તાજે હતો એટલામાં વસંદાનાં વહાણ લંદનપર ચડી આવવાથી તેમનું પૂરેપૂરું માનભંગ થયું, અને તે જોઈ તેમનો પ્રસંગજન્ય રાજભક્તિનો ઉભરો, જે સ્વાભાવિકપણે જ દાંઈ હમેશાં પહોંચવાનો નહેતો તે એકદમ હેઠો બેઠો, એટલું જ નહિ પણ રાજપ્રજાનો સંબંધ પાડો એ લોકો ને એ જ છુદ્ધર એ રીતનો ઇમેજનેના આમાન્ય સંપ્રદાય પ્રમાણે થઈ રહ્યો. ઉપદ્રા બે દિવસપ રાજના દુરાચરણની શિક્ષા દાખવ જ ઈશ્વરે દેશપર મોકલ્યા હતા એમ સમજી લોકો બહુ પોકાર કરવા લાગ્યા.

કુલેરંડન—પ્રજાની બેદિલી હાલ એટલી વધી હતી કે જો પાર્લમેન્ટની ચૂંટણી આ સમે થવાની હોત, તો તેમાં બધા પેલા પક્ષના જ પાછા આવ્યા હોત. પણ રાજના સારા નયીમે, પાર્લમેન્ટ

તો હજી હડહડતી કુવેલીયર જ હતી. પણ એવી પાર્લમેન્ટ પણ લોકવિચારમાં ખેંચાઈ રાજના પ્રધાન લોર્ડ કલેરંડન ઉપર તે કંકડાવીને જ પુટી પડી, તથા રાજ પાસે તેને પદબ્રહ્મ કરી દેશનિકાલ કરાવ્યો (ઇ. સ. ૧૬૬૭) ત્યારે જ કાંઈ જાંપી. આ લોર્ડ કલેરંડન તે સર એડવર્ડ હાઇડ નામનો પહેલા ચાર્લ્સના રાજ્યમાં જે પ્રજાપક્ષનો એક અગ્રણી હતો તે જ. રાજકુળે દેશવરો લીધો ત્યારે એ પણ તેમના ભેગા ગયો, અને ત્યાં ચાર્લ્સને શીખામણ આપનાર તથા એના લાલની ચેતક ખટપટ ચલાવનાર પણ એ જ હતો, તેથી જ્યારે ચાર્લ્સ ઈંગ્લાંડની ગાદીએ પાછો આવ્યો, ત્યારે એને સ્વાભાવિકપણે જ કલેરંડનનો અર્થ બનાવી પ્રધાનવડું આપવામાં આવ્યું હતું. એની પુત્રી રાજના બાઇ જેમ્સ ડ્યુક ઓફ યોર્કને પરણી હતી, અને તે સંબંધે એ હવે પછી ચનારી રાણીઓ મેરી અને એનનો આવે થયો. આ પ્રધાન જૂના વિચારનો, અહંકારી, કાંઈ કાંઈ વખત રાજને હાજી હા કરનારો, તથા ધનલોભી હતો, તે છતાં કામગીરીમાં હોશિયાર, સાંખી નગરવાળો, અને પોતાની સમજ પહોંચે ત્યાં મુધી રાજને પ્રજા ખંતેનું બહુ થાય એવાં જ કામ કરનારો એ હતો. એના જવાબી રાજ ઉપર કાંઈપણ દાબ રાખી શકે એવો કાંઈ કારભારી રહ્યો નહિ. કલેરંડને વિદેશમાં વસી પોતાનું હિતરવ્ય એક સારા કામમાં ગાળ્યું. એણે ત્યાં રહીને “ મોટા આંતર વિગ્રહનો ઇતિહાસ ” એ નામનું પુસ્તક લખ્યું, અને અગર જે નેમાં રાજપક્ષના લાલનું જૂઠાણ કેટલુંએક છે તેપણ તે સમયની હકીકત અવિસ્તર આપનારું તે એક અગત્યનું સાધન ગણાય છે.

નિરાળય સંધિ—એ નવા પ્રધાન મંડળનું એક જ પણ બહુ મોટું લોકપ્રિય કામ હતું. સ્પેનને તોડના માટે કોમ્બેસ ક્રાન્સ સાથે મળ્યો હતો, તેથી એ ક્રાન્સની શક્તિમાં સહાયક થયો હતો, અને એ

મેળે જ પડી ભાંગવા આવ્યું હતું, અને ખરી દહેશત આખા યુરોપ-
ને ક્રાન્સ તરફની જ હતી. આ વાત લુધનો અનુદય જોઈ હાલ
બંધાને સમજાવા લાગી હતી, અને તેની સાથે જ ઈંગ્લેન્ડનો ક્રાન્સ
પ્રતિ પરંપરાનો વૈરભાવ પાછો જાગી ઉઠ્યો. આપણે નોર્મનવિજય-
ના સમયથી જ જોઈએ છીએ કે ક્રાન્સને ઈંગ્લાંડ વચ્ચે કેવું મદાનું
બીધાબાંધે ચાલ્યું આવે છે. તે બીધાબાંધે વચમાં રૂપિનનું બળ વધી
પડવાથી થોડાક વખત સુધી બંધ પડ્યું હતું તે પાછું હવે જાગી
ઉઠ્યું, અને તે છેક આ ઓગસ્ટીસમા મૈકાના પ્રથમ પાદ સુધી પૂર-
તોમમાં ચાલ્યું એ આપણે હવે પછી જોઈશું.

પ્રજાની આવી રૂબ જોઈ નવા પ્રધાનમંડળે વિચાર્યું કે તેમને
રાજ કરવાનો આ રસ્તો ઠીક છે, અને તેથી ઈંગ્લાંડ, હોલાંડ, અને
સ્વીડન વચ્ચે એવા કાલકરાર થયા કે લુઈ, જેનાં સક્કર રૂપિન
તાબેના નેધરલેન્ડસમાં વિજય ઉપર વિજય મેળવી રવાં હતાં તેના
અસારાને અટકાવવો. [ઇ. સ. ૧૬૬૮.] આને લીધે લુઈને રૂપિન
સામેનો વિચલ બંધ પાડી નેધરલેન્ડસને ક્રાન્સ સાથે જોડી દેવાનો
પોતાનો મનસુબો જતો કરવો પડ્યો, જો કે રૂપિનને એ સરહદ
ઉપરના કેટલાક કિલ્લા તો ક્રાન્સને આપવા જ પડ્યા. પણ ચાલ્સ
તો આ સંધિ કરવામાં એક નીચપણાનો દાવપેચ જ રમતો
હતો. એની મજા લુઈ સાથે જગાડવાની જરા પણ હતી નહિ.
એની મતલબ તો એ હતી, કે એમ કરી લોકોને ઉભારો શમાવવો
અને લુઈને પણ સ્વયંવૃત્ત કે ભારી દોસ્તીની કિંમત સમજતો હોય
તો તે પ્રમાણે પૂરેપૂરાં નાણાં આપ. લુઈ જાણતો જ હતો કે એ
પૈસાનો બૂખ્યો છે, અને તેથી એની બૂખ લાગે એટલાં નાણાંની
સાલસ આપી એને ડાહ્યરના તહનામાથી પોતાના એક માંડલિક જેવો
કરી લીધો.

ડાહ્યરનું તહનામું અલગત બહુ ખાનગી રીતે જ કરવામાં
આવ્યું [ઇ. સ. ૧૬૭૦] એના કારણે એવા હતા કે રૂપિન ને

હોલાડના સંબંધમાં ચાર્લ્સે લુધને હમેશાં સહાયજૂત જ રહેવું, ઈંગ્લાંડ-માં દ્રેથોલિક ધર્મ પાછો સ્થાપવા માટે મથવું, અને એના બદલામાં લુધએ ચાર્લ્સને બે લાખ પૌંડનું સાલીયાણું આપવું, ઈંગ્લાંડમાં બડ ઉંડે તો ૧૦૦૦ માણસનું લરકર તેની મદદે મોકલવું, અને હોલાડ તથા સ્પેનના મુલકો જીતાતાં તેમાંથી ઈંગ્લાંડને ભાગ આપવો. અવું નીચ શરમભરેલું તહનામું કાઢી પણુ સ્વતંત્ર દેશના રાજાએ પોતાના પાડોશી સાથે ક્યું નહિ હશે, માત્ર પૈસાની ખાતર એણે પોતાનો દરજ્જો, આખર તથા આખી પ્રજા ચતુરને હાથ વેચ્યાં. આ તહનામું એવું નો નકારું હતું કે તે ધણા વખત સુધી રાજાને પોતાના ડેડલાક *કારભારીઓથી પણુ છુપુ રાખવાની જરૂર પડી. અને તે જાહેર તો એના મૂઆ પછી ઘણે વર્ષે ઇતિહાસશોધકો તરફથી જ આખરે થયું.

સરકારી ત્રીબ્લેરીનું દેવાળું.—સરકારમાં શાહુકાર લેણાના એક કરોડ ને ચાંણીસ લાખ રૂપિયા બાજે જમે હતો. આ ઉકાઉ ગળ પાર્ક્મેન્ટ પાસેથી તેમજ લુધ પાસેથી મોટી મોટી રકમે મેળવતો, પણુ તેનો હાથ તો હમેશાં તંગીમાં જ રહેતો. ઇ. સ. ૧૬૭૨ ના આરંભમાં એણે શાહુકારોને જણાવી દીધું કે આ મુદ્દા રકમ પાછી આપવામાં જ નહિ આવે અને તેનું બ્યાજ બાર ટકા લેખે ઠરાવેલું હતું તેને બદલે છ ટકા જ આપવામાં આવશે. આમ થવાથી તે બિચારા શાહુકારો બેડા, અને તેની જોડે હમરો ગરીબ ગરબા માર્યાં ગયાં. આ પ્રમાણે લેણાનું નાણું પચાવી પડવામાં રાજાને ઉંડો હેતુ પણુ હતો. લુધની સાથે એ કબૂલ થયો હતો કે તમારી સાથે મારે પણુ હોલાડ જોડે લડાઈ ઉઘાડવી, અને તે વાતની હવે લુધ દરરોજ ઉઘરાણી કર્યા કરતો હતો. હાલ હોલાડ સાથે મિત્રતા બાંધેલી તે તોડી લગવા જવું એ દેખીતું જ શરમ ભરેલું,

* તેમને કમવા એ તહનામાની એક જૂઠી નકલ કરી તેમને બતાવી હતી જેમાંથી ઈંગ્લાંડમાં દ્રેથોલિક ધર્મ પાછો સ્થાપવા વિશેની કદમ મુદી દેવામાં આવી હતી.

અને વળી એ કામ ગ્રેટરન્ટની સામે કુથોલિકને મદદ કરવાનું હોવાથી ઇંગ્લેન્ડ લોકને બિલકુલ પસંદ પડવાનું નહિ, એ વાત રાજ્ય પાકી સમજતો હતો. આવા કામમાં પાર્લમેન્ટે નાણાં મંજૂર કરવાની પણ ચોક્કસ આશા રાખી ચકાવ. તેથી - લુન્થાના પીર ને એન્ટ આખરના ફકીર આ રાજ્યને લાવ્યું કે દેવાણું કાઢી આ બધી સરકારમાં વ્યાજે પડેલી ચાપણુ આપણે પચાવી પડીએ તો શી દર-કત છે, અને જો આટલું નાણું હાથમાં આવ્યું તો પછી આ લગાઇ ચલાવવી પાર્લમેન્ટ નાપસંદ કરશે, તોપણ તે અસાધ્યતા કેટલાક વખત સુધી તો કાંઈ પણ પચાત પડશે નહિ.

હોલાંડ સાથે લગાઇ તો એના ખુદ કારભારીમંડળને પણ પસંદ હતી નહિ, અને તેઓ તન મનથી મહેનત કરે નહિ ત્યાં સુધી પાર્લમેન્ટની મંજૂરી મળવાની તો આશાજ શી ? માટેજ એ કારભારી-ઓને પોતાની તર્ફ ખેંચી લેવા એણે જુકિતઓ કરવા માંડી. તેમાં હાલ કેટલાક ગ્રેસ્પિટેરિયનો હતા, તેમને ધર્મછટની એણે સાહચર્ય બતાવી. ધર્મછટ તમામ લોકને આપવાની તો મૂળથી જ એને મર્જ હતી, પણ કુથોલિક ઉપર ધર્મબિચારકાર અગાવવાનો જુસ્સો હજી દેશમાં એટલો બધો હતો, કે ગ્રેસ્પિટેરિયનોએ પોતે જુલમ ખમવો કબૂલ કર્યો, પણ કુથોલિક ઉપરથી એ જુલમ દૂર થ.પ એવી સામાન્ય છૂટ લેવા તેમણે ચોકખી ના પાડી. તેથી હવે રાજ્યએ હારી એ લોકને કહ્યું કે “ જો તમે મારે કશું કરો તો કુથોલિકને બાદ કરી તમને જ ધર્મની છૂટ આપવા હું તૈયાર છું.” આ સાંભળી તેઓ લલચાયા, અને વિરાલ્ય સંધિમાં તો રૂપેનને મદદ કરવી એટલું જ બંધન છે એમ કહીને હોલાંડ સાથે લગાઇને દરેક બદાર પાડવા દીધો (ઇ. સ. ૧૬૭૨). વલંદ સાથેની આ બીજી લગાઇમાં ચાર્લ્સની આરમાર કે લરકરે કાંઈ પણ ભારે પરાક્રમ કર્યું જણાતું નથી. આ લગાઇમાં જણવા, વખાણવા, અને સદા યાદ ગખરા જોગ તો એ છે કે હોલાંડ સરખા એક નાનકડા મુલકે ફ્રાન્સના મોટા ને જબર-

સ્ત કુમનાની સામે પોતાનો બચાવ કેવી ખૂબીથી કર્યો આ કુમલો
 વળી કેવળ એકાએક ને અણચિત્તવ્યો હતો કેયના ટોળેટોળા એકદમ
 હાઈન નદી ઓળંગી હોનાડપર ઉતરી પડ્યા ક્યા બિચાર હોનાડ
 અને ક્યા પેલુ મર્વબલસપત્ર ક્રાન્સ પરતુ વલદાઓ પોતાના
 ગ્નાતત્ર્યનુ જતન કરવામા ચરાપૂરા હતા સ્વતત્ર્યની ખાતર તેઓ
 હેલ્લી અણીએ પોતાનો પરમપ્રિય દેશ પણ તજ દઈ દરિયો
 ખેડીને મસાલાના ટાપુઓમાના પોતાના વિસ્તીર્ણ એટોમા જઈને
 વસવાને પણ તૈયાર હતા સ્વતત્રતાની આવી ઉતુગ ભાવના
 વાળી પ્રભને ગમે તેવો બલવત્તર ચત્રુ પણ શી રીતે જીતવાનો
 હતો ? વાચનારને ખબર હશે કે હોનાડ દેશની ધણીખરી જમીન
 દરિયાની મપાટીથી કાઢકે નીચી છે, અને વચમા ઉચી
 જગાઓ ઉપર શહેર વસના છે, તેમા દરિયાનુ પાણી પેસી ન જાય તે
 માટે ઢેકાણે ઢેકાણે બાધ બાધી લીધા છે જો આ બાધ ન હોય તો
 હોલાડના ધણા ભાગમા દરીઓ દરીઓ જ ચઈ ગહે દે ચ સરદારોના
 સાંભળવામા તો આવ્યુ હતુ ખર્ડ કે વનદાઓ હેલા ઉપાય દાખલ
 આ બાધ તોડી પાડી આપણને જ કુબાવી મારવાનો વિચાર કરે છે,
 પણ તેમણે વિચાર્યું કે આવા લાખો પિઆના આટલા મવા કામ
 ને શુ એ સોંક કદી પણ ધડીમા ધળ મેળવવાના હતા ? એમને
 ખમગ નહોતી કે સ્વતત્રતાને આહવારો દેશ સ્વતત્રતાની આગળ
 કુબેરની મમદિને પણ ખુશીથી લટાવી દેરા તૈયાર થાય છે વનદા
 સોંકે તેમના નાયક ઓરેજના હાંપર વિલિયમની સનાહ ઉપરથી
 તેમજ કાધુ રાતો ગત એકકા મળી આ બધા બાધને તોડી નાખ્યા,
 અને દેચ લશ્કર સવારે ઉડી જુવે છે, તો ચોતર્ધી પાણી પેકાના
 સમાચાર આવવા લાયા હવે તો Cબી પૂછડીએ નાસવુ એ સિવાય
 બીજી કાંઈ પણ બચવાની તેમને આશા નહિ. આદર્શની તર્ધી
 તો એ લડાઈ મોળી મોળી જ ચાલતી હતી, તે ડહાપણથી એણે
 વલદાઓ પાસેથી મારૂ નાણુ કઢાવી ઇ સ. ૧૬૭૪ મા સામટી જ

અધે કરી આમ કરવાનું મુખ્ય કારણ એ હતું કે ઇંગ્લાંડમાં ધર્મની છૂટનું એણે જાહેરનામું કાઢ્યું હતું તેથી ઇંગ્લેન્ડ લોકો ધણા જ હિસ્કેરાઇ ગયા હતા.

ધર્મછૂટનું જાહેરનામું રાબતે, પ્રધાનો સાથે કરેલી કબુલાત મુજબ, ઉપલી લગ્ન ઊઘાવતી વેળા જ કાઢ્યું હતું. એ જાહેરનામામાં એમ સમ્યું હતું કે અમતિયામાલી (recusants) એટલે ધર્મ-સમાજની પ્રતિજ્ઞા ન લેનાર સધળા પંચવાળાની સામે જે જે કાયદાઓ છે, તે હું રહેમ નજરથી મોકુફ ગણું છું-સિવાય રોમન કેથોલિક લોકો કે જેમણે તો પોતાની ધર્મક્રિયાઓ ખાનગી ધરમાં જ કરવી, આ રહેમના જાહેરનામાની રૂએ હજારો માણસ કેદખાનામાંથી છૂટ્યા. અને ધણા જણ રજગતી રવગતી જિંદગીમાંથી મુક્ત થઈ પોતાના બાવિઠ પૃથ્વીઓને ખુશી રીતે વ્યાખ્યાનો આપી આનંદ પમાડવા લાગ્યા. આ જાહેરનામાથી કેથોલિકને તો ખરેખર જોતાં થોડી જ છૂટ મળી. પણ એટલીયે છૂટ તેમને મળેલી જોઈ આજો દેશ લડગી ઉડ્યો.

ધર્મઝંતના વિચારોની સાથે આ જનપોક્ષરમાં રાજકીય દહેશત પણ હતી. આ જાહેરનામું આર્સે પોતાની રાજસત્તાને નામે કાઢ્યું હતું. લોકો વિચાર્યું કે એ રાજ પાર્લમેન્ટે બાંધી આપેલા કાયદાને પોતાની સત્તાથી જ રદ કરી શકે તો પછી પાર્લમેન્ટે કાયદો બાંધી આપવાનું કાંઈ પ્રયોજન રહેતું નથી. રાજ તરફથી એમ કહેવામાં આવ્યું કે એ પ્રમાણે રાજસત્તા અસક્તથી વપરાતી આવે છે. આ બંનેમાં મોઢનું કહેવું જોડું નહોતું. ખરી વાત એ છે કે રાજસત્તા અને પ્રજાસ્વાતંત્ર્ય એ બેની વચ્ચે ચોકખી લીટી પાડવાનો અત્યાર સુધી પ્રસંગ જ આવ્યો નહોતો. અત્યાર સુધી ઈંગ્લાંડના રાજા દોષ દોષ વાર પાર્લમેન્ટનો કરેલો એકાદ કાયદો મુક્તથી રાખતા, અને તેમાં કાંઈ જોડું કર્યું એમ કોઈને પણ લાગતું નહિ; પરંતુ આર્સેના આ જાહેરનામાથી તો પાછલાં સો વર્ષ ઉપરાંતના ધર્મવિષયક તમામ કાયદાઓ રદ થઈ જાય એમ હતું.

આવા લોકવિચારના જુસ્સાને સમે કુંવેલિયર પાર્લમેન્ટે પહોં
પોતાની રાજભક્તિ ટોલ્લે મુકી દીધી. તેમણે કરાવ કર્યો કે ધર્મપ્રકરણ-
માં પાર્લમેન્ટે કરેલા કાયદા રદ કરવા એ રાજાની સત્તાની બહાર છે.
અને પછી તેઓ એવા જોશમાં આવી ગયા કે ચાર્ટર્સના કારભારીઓ
બંદી ગયા, અને લુધએ પણ એતે સદાહ આપી કે હું હોલાંડની
સકાઈથી ફરેક થયો નથી ત્યાં સુધી તો તારે પાર્લમેન્ટની આજ્ઞા
સદી ગયા વિના છૂટકો જ નથી. તે ઉપરથી એણે દારી પોતાનું
જાહેરનામું પાછું ફેરવ્યું (ઇ. સ. ૧૬૭૩).

ક્રોસોટીનો કાયદો એ ઉચ્ચગણી ધર્મમૂલનું ખીજું ફળ
થયું. અને તે છેક એવા જોશના રાજ્ય સુધી કામમ રહ્યું રહેમનું
જાહેરનામું રદ કરાવીને જ સતોષ ન પામતાં પાર્લમેન્ટે એવો કાયદો
કર્યો કે દરેક સરકારી નોકરે એપિસ્કોપલ માર્ગના સંસ્કર મદદણ કરવા,
અને તેની સાથે ધર્મમતની અમુક પ્રતિજ્ઞાઓ લેવી (ઇ. સ. ૧૬૭૨)-
એને ક્રોસોટીનો કાયદો કહે છે. આ કાયદો પ્રેસ્બિટેરિયન વગેરે સંઘના
અન્ય માર્ગીઓને પણ એટલો જ અડચણ લાગેલો હતો. પરંતુ કૃષો-
લિકાની સામે તેમને એટલો દ્રેષ હતો કે પોતે નુકસાન ખમીને તો
લોકોનું ખંડન કરવાના આ કામમાં તેઓ ખુશથી સામિલ થયા.

આ કાયદો થવાથી રાજાનો ભાઈ જેમ્સ ડ્યુક ઓફ ઓર્ક, જે
નાકાધિપતિ હતો તેણે હું કૃથોલિક છું એમ કબૂલ કરી પોતાની
નોકરી છોડી દીધી. રાજાના એક પ્રધાને પણ તેમજ કર્યું, એ સિવાય
સેંકડો સરકારી નોકરો જે પોતાના ધર્મને વધારે કાંમતી ગણતા
હતા તેમને પણ પોતાની નોકરી છોડી દેવી પડી. એ પ્રમાણે ટપોટપ
રાજનામાં અપાતાં જોઈ લોકો ઉલટા વધારે ભય પામ્યા. તેમને
નિશ્ચય થયો કે આપણે ધારતા હતા તેમજ લશ્કર વગેરે સંઘના
ખાત માં કૃથોલિકોને ધલી દેવા છે. અને કદાપિ આ થોડા કબૂલ
થઈ આવા ખરયા તો પણ હજી ફાણ જ. જે કેટલાયે કૃથોલિકો
નોકરીમાં જાનામના ભરખ રહ્યા હશે. બધાની ખાત્રી થઈ કે રાજા

ગેસક આપણા ધર્મને પામ્યાલ કંવાનુ જ નહ બેસે છે આ વખતથી રાજનો ભરોસો તમામ ઉડી ગયો, અને એની માને એના આપના જેવો જ પ્રબોધપ પ્રત્યવિત થતો ગયો

રાજાની સમયાનુસારી વર્તણુક—એ જ એને આ સમે રક્ષણરૂપ થઇ પડી કલેર-ડનના પછી જે કારભારી મૂળ એણે રાખ્યુ હતુ તે “કલત” એટલે ચક્રળ ચોકડી એવા અથવા અથક નામથી ઇતિહાસમા પ્રસિદ્ધ છે તેને દૂર કરી એણે દેખી નામના એક ખમરદાર, દેશાભિમાની, તથા કાર્ષક પ્રામાણિક માણસને પોતાનો મુખ્ય કારભારી કર્યો વળી પ્રબને રાજ કંવા એણે પોતાના ભાઈની કુવરી મેરી (જે હવે પછી કાંઈ વખત ઇંગ્લાંડની ગાદી ઉપર આવે એવો સંભવ હતો તે) ના લગ્ન પેના ઔરેજના ગણા વિનિયમ સાથે કીધા (ઇ સ ૧૬૭૭) તોપણ આર્સ તરફનો વહેમ અને લુછ તથા કેથોલિક નિરોનો અણુનિશામ લોકમાન્ય થતો જ ગયો

‘ રોમિશ તર્કદો ’ એ નામે જે જૂદાશુ આ સમે ફોદ-મદીથી ચાલ્યા, તે આ લોન્લીલિનુ લયક પર્ણિણામ હતુ આવી લીલિને સમે લોકમા ધણા ચ પાતો ઉ. છે અને તે સંવત જ સાચા મનાય છે આ જોઇ કુટલાનુ લુન્ના હરામખોરો જાણી જોઈને જ લોકમા માનીતા થવા આગળ પડ્યા, અને પોતાનો લાભ કરી લેવા, છેક નખાથી વાતો પણ અનાવવા માડે છે એમજ ટાઈટસ એન્ટસ નામના એક હરામખોરે આ વેળા અદિયા દગાઈને એક મોટો શુદ્ધ ઉદ્ધયો ટાઈટમ એન્ટસ એ મૂળ અનાખાઈરટ પયનો હતો તે છોડી તેણે સરકારી પાટી ખાતામા નોકરી મેળવી. ત્યાં એની બદચાલ તથા વિચિત્ર મતને લીધે વારવાર તપકા ખાઈ આખરે બ તર્ક થયો, ત્યારે રોમન કેથોલિક માર્ગમા વટની જઈ જેન્ડુદોના મદમા ઢણા વખત સુધી દુઝાખાઉ રહી ગયો ત્યાં એણે એ લે કના નકામા તકામ માફ માલખ્યા તમે પણ તેને

આધારે એણે તો એક મોટી તર્કટની કથા જ બોલી કાઢી. એણે કહ્યું કે “ પોપે ઇંગ્લાંડનું રાજ્ય બેસ્વચ્છ ગુરુઓને સ્વાધીન કરી દીધું છે, અને તેમણે પોતાના સહી સિક્કાથી પાત્રી ખાતાની તથા બીજી તમામ નોંડરીઓ ઉપર ક્રેડેન્સિયોની નીમણૂક કરી રાખી છે. એ લોકે જ લંદન શહેર બાળી નાંખ્યું હતું, અને હાલ બીજીવાર નેઓ બાળવાની તૈયારી કરે છે. તેઓ એકી વખતે ઉભા થઇ સઘળાં પ્રોટેસ્ટાંટને કતલ કરી નાખવાના છે. એ જ સમયે ફ્રેંચનું લશ્કર આમ્સ્ટર્ડામ ઉપર ઉતરી પડશે. રાજાને તો અગાઉથી જ એરેમર દબને મારી નાંખ્યો હશે. જેમને પોપની તર્કથી બેટ દાખલ રાજ્ય આપવામાં આવશે, પણ એવી શરતે કે પ્રોટેસ્ટાંટ પંથનું નિકટન કરી નાંખવું. જો એવી શરત એ કબૂલ નહિ કરે તો એનો પણ કાટ કાઢી નાખવામાં આવશે. વગેરે, વગેરે. ” આવી અદ્ભુત ભયાનક વાર્તા બોલી કાઢીને જ એ એસી રહ્યો નહિ, પણ તેની રાજાને ખબર કરી, તથા એક ધર્માધ માઇસ્ટ્રેટ નામે ગોડફ્રી- ની કારદમાં જાતે જઈ પોતેજ એ બાબત ફરીઆદી થયો. જેમ સુકા ધાસની મંજીપર દેવતાની એક ચિત્રગારી પડવાથી મોંઠો ભડકે. અંધ હોય છે, તેમ ઇંગ્લાંડના લોક ભડકેલા તો હતા. જ તેમાં આ વાત સાંભળી કે છેક બચલીત થઇ ગયા. બધાએ આ ગપાટા ખરા માન્યા. રાજા જે ગમે એવી આદતમાં પોતાની ધીરજ તથા હસમુખા- પણું છોડતો નહોતો, તેણે તો “ વાઃ હું તો મારી જ કનસના તર્કટમાં સામેલ જણાઉં છું ! ” એમ બોલી એ વાતને હસી કાઢી. પણ એનો ભાઇ તથા પ્રધાનો તપાસ કરવા ગંભીરપણે મંડ્યા. આ રૂઝારો તેની જુગાનીમાં તો કર્યાનો કર્યા ફગી જતો અને આકું અવળું બોલતો માલમ પડ્યો, પણ એણે રાણીના ગુરુ કોલમેનનું નામ દીધું. તેને ત્યાં જતી ગઇ ત્યારે તે પોતાના કાગળિયા બાળી નાખતો માલમ પડ્યો. અને જે બાકી રહેલા કાગળો પડ્યા તો તેમાં આ તર્કટ સંબંધી તો કાંઇ જ નહિ, પણ હુલ્હ સાથે ક્રેડેન્સિયો માર્ગના

ઉદયનુ લખાણુ ઘણુ આશાભર્યું હતું ખરૂં. એવામાં પેલા માનિરદેહને એક-
એક કોઈએ મારી નાખ્યો અને જવાએ એક અવાજે ખૂમ પાડી કે
આ કર્મ જેસુઈટોએ જ કરાવ્યું છે, કે તેમનું પોદળ પંડાઈ ગય-
નહિ. ઉશ્કેરાએલા વખતમાં લોકો શાંતપણે વિચાર કરી શકતા નથી.
આ સમેના ઇમેજોની તો ખાતરી જ થઈ કે આ તર્કટની વાત રજો
રજ ખરી છે.

ઓટ્સ જાણે કોઈ મોટો દેશત્રાતા હોય એમ અને ૧૦૦૦૦
રૂપિયાનું વર્પાસન બાંધી આપ્યું, તથા તેને તેની સલામતીને માટે
રાજમહેલમાં જ નિવાસસ્થાન આપ્યું. હાંદન ઉપર જાણે કાલે જ
હુમલો આવવાનો હોય એમ તેને દેખાવ થઈ રહ્યો. લોકોની
કવાયતી દુકડીઓ હથોયાર બાંધી રાત્રે પણ તૈયાર ને તૈયાર જ રહેવા
લાગી. રસ્તે સિપાઈઓના પહેરા ચતદહાડો ફરતા થયા. રાજ-
મહેલની આસપાસ તોપખાનું આણીને ગોઠવી દીધું. મોટે રસ્તે
પણ કાંટખંધી કેમ કરવી તેના મનસુખા થવા લાગ્યા. દરેક માણસ
પોતાના ડગલા નીચે બચાવને માટે હથોયાર રાખીને જ ફરતું-
ખાલ્ મેટે હુકમ કર્યો કે બધી પ્રજાએ ફાણે દિવસે અપવાસ
કરવો કે ઈશ્વર રાજ થઈ આ આકૃત આવવાની છે તેનું નિવારણ
કરે. ખૂન થયેલા માનિરદેહનું મુકદ્દમ ફેટલાકે દહાડા સુધી જાહેરમાં
મૂકી છંડાવ્યું. તે જવા લોકોનાં ટોળેટોળાં આવે, અને તેમની આંખ-
માં ઝેર ભરાય, અને એ આખરે બુમિદાહ કરવામાં આવ્યું ત્યારે
એવી તો નવીન ભયાનક ક્રિયાઓ કરાવી કે લોકોની નિમાં કાંઈ પણ
બાકી હતો તે પૂરું થઈ રહ્યું.

આ તર્કટની ખખર પ્રધાને પાર્લમેન્ટને કહી હતી, ત્યારથી જ
તેની બધી તપાસ પાર્લમેન્ટ પોતાના હાથમાં લીધી હતી. ડેકાણે
ટેકાણે કેથોલિકોના ઘરની બહારીઓ લેવાતી, એ દુગારો જેમ જેમ
લોકોનાં નામ વધારતો ગયો તેમ તેમ પાર્લમેન્ટ તે બધુંએ ટંખૂલ
રાખી પકડાપકડી ચલાવી જ ગઈ. એના એકલાના કહેવા ઉપરથી જ

પાંચ અમીર અને બીજા ૨૦૦૦ માણસને કેદમાં મોકલાવી દીધા. લંદનમાં કાંઈ પણ કુથોલિકે રહેવું નહિ એવો હુકમ કર્યો, અને તેમની સામે જે જે કાયદો હતો તે બધા ધસી ધાસીને તાજ કર્યા. એટલેથીયે ન ધરાતાં પાર્લમેંટે એવો કાયદો કર્યો કે કાંઈ પણ કુથોલિકથી અમીરોની કે આમની સલામાં બેસી શકાય નહિ, અને એ કાયદો છેક ૧૫૦ વર્ષ સુધી ઇંગ્લાંડમાં ચાલુ રહ્યો. છુટાના બંડાર આ હરામખોરની વાતો પણ ન્યારે ખૂટવા લાગી ત્યારે પાર્લમેંટે ધનામની જાહેરખબર કાઢીને એવા અનેક ઇમારાઓને અસ્તિત્વમાં આપ્યા, અને આ ચંડાલ યુગલીખોરો આ સમે મહામત્તાવાન થઈ પડ્યા. આ લોહભીતિ તો રવાભાવિક રીતે જ ઉત્પન્ન થઈ હતી, પણ તેને પાર્લમેંટે જાણી જોઈને જ વધારી મૂકી એમાં કાંઈ શક નથી. એમ કરવાનું કારણ લૉડ્ શેફ્ટરબરી, જે હાલ પાર્લમેંટમાંના રાજા વિરુદ્ધ પક્ષનો દોરનાર થઈ પડ્યો હતો, તેની હકીકત નીચે આપીએ ત્રીજીએ તે ઉપરથી બરાબર સમજાશે.

લૉડ્ શેફ્ટરબરી એનું મૂળ નામ એસલી કૂપર હતું. એ જન્મથી ઘણો શુદ્ધિમાન, સ્વાર્થી ને મહા શુસ્સાવાળો માણસ હતો. અઠાર વર્ષની ઉંમરમાં જ એ પેલી ટુંકી પાર્લમેંટમાં દાખલ થયો હતો. પ્રજાવિશ્વહના આરંભમાં એ રાજાની પક્ષે હતો. પણ બગાઉથી જ ચેતી એ પાર્લમેંટ તર્ફ જનો રહ્યો, કોમ્બેલની ટોળીમાં ભરાયો, અને પ્રજાસત્તાક રાજ્ય સ્થાપન થયું ત્યારે તેની પાર્લમેંટમાં આવ્યો. એ પક્ષમાંથી પણ વેળાસર ચેતીને એ છૂટો પડ્યો, અને મન્ડ સાથે અળી જઈ આર્સને પાછો આણુરાની ખટપટમાં એ જ આગળ પડ્યો હતો. પુનઃ સ્થાપના થઈ ત્યારે એને અમીરનો ખિતાબ આપી આર્સે પોતાના મંત્રીમંડળમાં દાખલ કર્યો. એ જેમ પૂરિતનોત્ત આમલ્યને સમે સાધુ થઈને ફરતો હતો તેમ આ વિષયો રાજાના દરબારમાં એણે મહા વિષયપણું ધારણુ કર્યું. હાજરજવાબી અને રમત-ગમતમાં એ સૌથી આગળ પડ્યો. તે છતાં રાજ્યના કામકાજમાં

એના જેવી હોશીયારી અને દુરતી કાઢતી જ હતી નહિ. તેની માથે એ લાગ્યાઓ હતો નહિ, એ વાત આ સમેના ખીખ વધવાની વર્તણૂક જોતા ઘણી વખાણુવા લાયક છે એ 'ધર્મમતમા માત્ર એકશ્વરવાદી (monotheist) હતો, એટલે ઈશ્વર છે એ સિવાય બીજા કાંઈ પણ ધર્મમા માનતો નહિ તે જ્ઞાતા એ ગ્રેસિન્ટેરિયન પક્ષનો અગ્રણી હતો તેમની ઉપર ધર્મનો જીવન આ ગત્યમા થતા અણ્યો ત્યાં મંત્રીમંડળમા તથા પાર્લમેન્ટમા તેમની તર્ફનું યોવનાર એજ હતો અને એણે કંલેરન્ડન સાથે હાડવેર બાધ્યુ હતુ તેનું ધ્યુ મુખ્ય કારણ એજ હતુ. કંલેરન્ડન જ્ઞાતા રાજ આગળ એનું ચનાણુ ચ્યુ, અને તેણે એને શેફ્ટસ્પરીનો ખિનાખ આપ્યો લોર્ડ શેફ્ટસ્પરી ની માગણી ઉતરતી જ હોવાડ માથે લગઈ ચનાવતા પહેલા ધર્મ-જ્ઞાતનું રાજએ જાહેરનામું કાઢ્યુ હતુ ધણુ કરીને આ સમેજ એને હાવરના ખાનગી તહનામાની વિગતો માલમ પડી એણે જોયુ કે આ તો ગાજએ આપણને ક્યા જ, અને તેની માથે એણે પોતાની તમામ ક્રાંત મગડી નાખી. ધર્મજ્ઞાતા જાહેરનામા સામે એ જ પાર્લમેન્ટમાં સૌથી વધારે બોલ્યો, અને કસોટીના કાયદાને પુછી આપનાર એના જેવો ક્રાંત પણ બીજો હતો નહિ હવેથી પાર્લમેન્ટ જે જે વાતમાં આગ્રી થઇ, તેણે ઉત્કેણી કરનારો શેફ્ટસ્પરીજ છે એમ રાજને સાફ અમંજવા લાગ્યુ તેથી એણે એને કહ્યુ કે હવે તુ તારૂં પ્રધાનપદ છોડી દે "અરો! એમાં શુ? મારે મન તો એ માત્ર જાગે કહાડી-ને તનવાગ માધવા બરાબર છે " એમ બોલી તે કમર બીડી પાર્લમેન્ટમા રાજની સામે પડ્યો.

હવેથી ગજાગજ વચ્ચે ઇજ્ઞાડમા ખરેખરો ધમરોળ મચ્યો. પહેલા આર્લ્સના વખતના જેવો જ આ ધમરોળ ધણુ કરીને લાગ-લ હતો. તે વેળા જેમ પાર્લમેન્ટને દોરનાર પિમ, હિમ્પટન વગેરે

* આ સમે પ્રાચીન ઇજ્ઞાડમા જાગે પહેરતા, અને સાધારણ જુદરથો બધા તબવાર બાધીને ફરતા હતા.

હતા, તેમ આ સમે શૅફ્ટરખરી હતો. એ ખેશક તેમના જેવો ભલો કે નિર્મળ દેશભક્ત નહોતો જ. એ જે કરતો તે બહુધા અધિકાર-લોભથી જ, તોપણ એની રાજદંષ્ટિ દીર્ઘ ને ડહાપણુ ભરેલી હતી. જેમ્સ ફ્રેચોલિક માર્ગનો તથા રાજના ઈશ્વરી હક્કનો હડહડતો હિમાયતી હોવાથી એ ઇંગ્લાંડની ગાદી ઉપર આવે તેમાં પ્રબળ લાલ નથી એમ એનો સિદ્ધાંત હતો અને પશ્ચિમે દતિહારમાં તેજ સિદ્ધ થઈ ચૂક્યું છે.

રાજ સામે શૅફ્ટરખરીએ હવે પછી જે પાર્લમેન્ટ દ્વારા જીદ મચાવ્યું તે બધાનો ઉદ્દેશ એ જ હતો, અગર એ પાર્લમેન્ટ તથા લોકને પોતાની તર્ફ ખેંચવા એણે જે ઉપાયો વાપર્યા તે આત્મના જેવા જ છળભેદ ભરેલા હતા.

આ પાર્લમેન્ટ ફ્રેચોલિક, એપિસ્કોપલ, અને વળી રાજની લાંચ ખાનારી હોવાથી, તે પ્રેસિડેરિયન પક્ષના અમણીનું કહ્યું માની રાજની સામે થાય એમ કરવું એ કામ કાંઈ સહેલું નહોતું. ફક્ત એપિસ્કોપલ નામે તેઓ તથા આ સમેના તમામ ઈંગ્લેન્ડે ગાંડા થઈ જાય એમ હતું. અને તેથી તે બાબતનો એ એતરફ ફેલાવવામાં એણે કાંઈ બાકી રાખી નહિ. એ ઓદ્રસ જેવા તર્કટીને ઉભા કરવા તો નહિ. ગયલો પણુ તેમને પાર્લમેન્ટની માર્ફત એણે પુષ્કળ ઉત્તેજન અપાવ્યું અને તેઓ ખર્ચ કહે છે કે બોલું તેની જરા પણ પરવાહ રાખી નહિ. એ જુદાં તર્કટીથી બિચારા ધણા નિરપરાધી માણસોના છવ ગયા, પણુ તેથી એ ધરાયો નહિ, અને લોકબીતિ કેમ વધે તેવી જ તજવીજને એ કર્યો ગયો.

પણુ લોકો પર્યંતે ધરાયા અને તેમને જે રામિસ કાવત્રાં એ નામનું હડખાયું લાગ્યું હતું તે સ્વાભાવિક રીતે જ ઓછું થવા લાગ્યું. પણ એટલામાં રાજના નવા પ્રધાન કે-બીએ લુધ ઉપર ક્ષણેણે એક દાગળ પાર્લમેન્ટ પક્ષના હાથમાં આવવાથી તેની ઉપર

રાજદ્રોહનું તોહયત મુકી પાછી આ લોકભીતિ જાગત કરવાનો શૌરદ્ર સ્પરીને દૈવયોગે સારો લાગ મળ્યો.

ડેન્બી ઉપર રાજદ્રોહનો આરોપ પાર્લમેંટ ધધધવીને મુક્યો. ડેન્બીએ દુગળમાં લુછ પાસે પોતાના રાજને સારૂ નાણાં માગ્યાં હતાં. આટલા ઉપરથી તો ખરેખર કાંઈ સાચીત થાય નહિ, પણ લોકો અગાઉથી જ સરમાઈ રહ્યા હતા કે આપણે દેશધર્મ દુઆવવાની ખટપટો લુછ સાથે ચાલી જ રહી છે, તેને આટલી સાધીતી બહુ હતી. લોકભીતિ હતી તેથી પણ પાછી હવે આ કારણથી સોમણી વધી પડી. આ કાગળ પકડયાથી તો રાજ પણ શીધો. બિચારા ડેન્બીને તો એ કાગળ રાજના ડહાથી જ પોતાની મરજી ઉપરાંત લખવો પડ્યો હતો. માટે વ્યાર્સને દહેશત માગી કે જો આ કામની તપાસ બહુ ચાલી તો મેં દેશદરામીના જે જે કચરો લુછ સાથે કર્યા છે તે બધા પકડાઈ જવાના. આ દહેશતનો માર્ગે એ શૌરદ્રસ્પરીને ખાનગી બોલાવી નગી પડ્યો. એણે કહ્યું કે જો આ પાર્લમેંટ વિસર્જન કરે, તો બીજી પાર્લમેંટમાં આ કામ માંડી વાળવાનું હું મારે માથે લઉં જુ. આ પાર્લમેંટને ઘડી મુકવામાં શૌરદ્રસ્પરીની અતલબ એ હતી કે આ ગમે એવી પણ કેવેલિયર હોવાથી ઉવટ મુધી રાજ સામે બાય બીડવામાં એ પોતાની જોડે સામેલ રહેશે નહિ એમ એ ખાતું જાણતો હતો. રાજ પણ સમજતો હતો કે બીજી પાર્લમેંટ પ્રજાપક્ષની જ આવશે, પણ પોતાનું આ બોપાણું નીકળે તે કરતાં બધુંયે ઠીક છે, એમ સમજી એણે આ પાર્લમેંટને વિસર્જન કીધી (ઇ. સ. ૧૬૪૯).

બીજી પાર્લમેંટ એ જ વર્ષના માર્ચ મહિનામાં મળી ત્યારે રાજએ શૌરદ્રસ્પરી સાથે બોલી કરી હતી તે પ્રમાણે ડેન્બીને રજા આપી, એના મુખીપણા હેઠે એણેકહ્યું તે પ્રમાણેની કાઉન્સિલ રચાવી, તથા જેમને હોવાંદ મોઝલી દીધા, અને હરકરને રજા આપી. તો

પણ મોકનો રોષ ઉતર્યો નહિ. શૌરદ્રસ્પરીનું ન સાંભળતાં નવી પાર્લમેન્ટે ડેમ્પીનું કામ પાછું કાઢ્યું, અને તેને રાજ્યએ મારી બધી, તોપણ તે ન ગણકારતાં તેમણે એને કિલ્લામાં મોકલાવી દીધો.

આ પ્રમાણે પ્રજા તપી રહી હતી, તેનું મૂળ કારણ એ હતું કે બધા ગભરાતા હતા કે હવે પછી ગાદી ઉપર આવનાર જેમ્સનું કરવું શું બધાના મનમાં આ વખતે એમ જ વસી ગયું હતું કે એને તો રાજગાદીના હક્કમાંથી ખાતલ જ કરવો જોઈએ. ચાર્લ્સ ગમે એવો એકલપેટો અને આપમતલખી હતો, તોપણ પોતાના ભાઈનો આ હક્ક જવા દેવો નહિ જ એવો એણે નિશ્ચય કર્યો હતો. એણે ત્યારે જોયું કે બધા એને ખાતલ કરવાની જ વાત લઈ ખેડા છે, ત્યારે એણે એક એવો તોડ કાઢ્યો કે એ રાજ ચાલે પણ ફેટલોક અગ્નિચાર પાર્લમેન્ટના હાથમાં એવી રીતનો રાખવો કે લેફ્ટને ધર્મ સંબંધી કાંઈ દહેશત રહે નહિ. આ વાત કાઉન્સિલને તો પસંદ પડી, પણ શૌરદ્રસ્પરીએ કહ્યું કે એક મ્યાનમાં બે તલવાર કદી પણ રહી શકે નહિ. પક્ષવાળાઓએ જીરુસાબધ જેમ્સને ખાતલ કરવાનું ખિલ પાર્લમેન્ટમાં ખડું કર્યું, અને આમની સલામાં તે પામ થયું. શૌરદ્રસ્પરીને ખજાર પડી કે અમીરો ઉપર પોતાનો વગવસીયો ચલાવી રાજ તેમની પાસે એ નામંજૂર કરાવવાની તજવીજમાં છે. તેપરથી એણે પિમની પદ્ધતિ પકડી. પાર્લમેન્ટ પાસે મોટો વાંધો તથા હાંનના મહાજનની પાર્લમેન્ટ જોગી અર્જઓ લખીને તૈયાર કરાવી. આ બધું તોફાન જોઈ રાજ્યએ પાર્લમેન્ટને મોકુફ કરી.

જો વિરોધી પક્ષ એક મતનો જ રહ્યો હોત, તો આમ મોકુફ કરવાથી રાજ્યને કાંઈ ફાયદો થાત નહિ. પણ હાલ પ્રજાપક્ષમાં બે તરફ પડવા માંડ્યાં હતાં. ધણાનો વિચાર એમ હતો કે જેમ્સને તો ખાતલજ કરવો; પણ એના જમાઈ એમરેન્જના રાણાને આપણે કબૂલ રાખવો. આ વિચાર ડહાપણ જરેલો હતો, અને છેવટે ઇ. સ.

૧૬૮૮ માં ઈંગ્લાંડને એજ રસ્તો મેળો પડ્યો. પણ આ સમે શૌર-
જ્વરી જે પ્રભનો અગ્રણી ધર્મ પડ્યો હતો તેના મનમાં જુદા જ
વિચાર ધૂમતા હતા. એનો મનસુખો વ્યાર્ત્તની રાખનો છોકરો 'ડ્યુક
ઓફ મ-મથ, જે પોતાની ખૂબસુરતી અને યજ્ઞતનને માટે સોદાગ્રિય,
પણ નખળા મનનો અને છટકેલી આલયગતનો હતો, તેને રાજ-
ગાદી આપવાનો હતો. એનું આ તો એક ગભ્યસૂત્ર જ હતું કે "જેમ
હક કયો તેમ રાજન સાચો." એ વાત ખરી છે કે હક વિના થયેલા
રાજાઓ સ્વાભાવિકપણે સોકને રાજી રાખવા વધારે પ્રયત્ન કરે છે,
અને ઇતિહાસમાં જોઈએ તોપણ માણુમ પડ્યો કે દરેક વંશના
સ્થાપન કરનારા (જે મળું હરીને હક વિના જ ગાદી ઉપર આવેલા
તે) સારામાં સારા રાજન નીવડેલા છે. તે છતાં કાંઈ આવો વિચાર
હરી કાંઈ પણ મજા પોતાના રાજને ફેરવતી નથી. ફિલસૂફો ધારે
તે કરતાં સોકો રાજગાદીના હકદારોના હક વધારે સંભાળે છે. તેમજ
આ સમે ઈંગ્લાંડમાં ધણા સોકને લાગ્યું કે જેમ્સ નાંદિ તો ચાલ્યું,
પણ તેની કુંવરીનો હક તો કેમ જ કુખાવાય. એ કુંવરી તથા તેનો
ચર એ બંને તો ગ્રોટરટંટ હતાં, અને તેને ખાતલ કરવાનું કાંઈ પણ
બકાનું નહોતું. જગી, એમના હક કુખાવવા જતાં પ્રજાવિમલ જાન-
વાનો દરેક સંભવ હતો, અને પ્રજાવિમલ તો હજીજોને કાંઈ પણ
તોડ દહાડીને ફર જ રાખવો હતો. આ કારણથી શૌરજ્વરીનો મન-
સુખો સોકને પસંદ પડ્યો નહિ, અને આ વખતથી જ સોકમાં જે
એની સત્તા હતી તે ધીમે ધીમે ક્ષીણ થવા લાગી. કાઉન્સલાજીઓએ
રાજાને લક્ષમણુ હરી, કે તમારે હવે એને જરતર્ફ કરવો જોઈએ,
અને હાલની પાર્લમેંટ એણે લરમાવી જૂત કરી નાખી છે, તેને પણ
વિસર્જન કરો. રાજાએ તેમજ કહ્યું (ઇ. સ. ૧૬૭૮).

આ પાર્લમેંટ વિસર્જન થવાને આગલે દહાડે જ તેણે એક
મહા અગત્યના કાયદા ઉત્તર રાજની સહી લીધી હતી. એને હેમિઆમ

ટોર્પિસ એક્ટ* કહે છે. પણ હાલ તો આપણે આ પ્રજાવિરોધનું જ સમાધાન કરીએ.

ગ્રીજ પાર્લમેન્ટ—બોલાવવી ન પડે તો સારું એમ ધારી ચાર્લ્સે લુધની પાસે વધારે નાણાં કઢાવવાની ભાજબક ચલાવી. પણ તેણે એવી શરતો માગી, કે તે તો ચાર્લ્સને પણ શરમ ભરેલી લાગી, અને ઉવટ એણે નાચારીએ પાર્લમેન્ટને જ બોલાવી. હજી લોકને જીરસો શમ્યો નહોતો તેથી આ વખતની ચૂંટણીમાં પહેલા કરતાં પણ વધારે રાજવિરોધી મુખત્યારો આવ્યા. તેમણે આવી "પોપિશ તર્કટો" ની વાત ખરી છે એમ ઠરાવ કર્યો, તથા પેલા હરામખોર ચાડીયા, જેનું દરકર જ આ સમે હજારોમાં હતું થયું હતું, તેના આગેવાનોને ઇનામ આપ્યાં. લોકનો ભય વધારવા તેમણે મસાલોને અજવાળે દીનદીન કરેલા હજારો ઝૂલૂંઓને રાત્રે લઈનના રસ્તા પર ટોળાખંધ ફેરવ્યા, અને પછી તે ટોળાંએ આકાશને બેઠી નાંખે એવા પોકારની સાથે પોપનું બાવલું બાળી મૂક્યું. શેફિલ્ડશ્પરીએ પડે આગળ મડી જેમ્સની ઉપર તહેમત મૂક્યું કે તે શા માટે રોમન કેથોલિક ધર્મ પાળે છે? પણ આ સઘળાં એનાં હેઠાં તરફડિયાં હતાં. લોકોનો ભરોસો આ પોપિશ કાવતરાના વૂત ઉપરથી ઊઠી જવા લાગ્યો હતો. પાર્લમેન્ટને મોકુફ કરી હતી તેને પાછી બોલાવવી જોઈએ, એવી ન્યારે શેફિલ્ડશ્પરી ઠેકણે ઠેકણેથી અજીઓ કરી મોકલાવવા લાગ્યા. ત્યારે સામી અજીઓ પણ ચોકાસખંધ આવવા લાગી કે રાજના આ અપ્પીઆરની વચમાં લોકે પરતું, એને અમે બહુજ ધિક્કારીએ છીએ. અજીઓ દરનારા અને તેને ધિક્કારનારા એવા બે પક્ષ જ દેશમાં

* (કર્તા આ મહત્વના એક્ટનો સાર આપવાનું ભૂલી જ ગય છે. રાજસત્તાની જેના ઉપર હંતગજ યથ હોય એવા માણસને લાંબા વખત સુધી કેદખાનામાં મૂકી રાખી હેરાન કરવાનો વહીવટ કાયદાની દૈટલીક ગુંચો અને અસ્પષ્ટતાએને લીધે ચાલતો હતો, તેનો આ એક્ટની કલમોથી અંત આણવામાં આવ્યો.)

પડી ગયા, અને તે થોડા વખતમાં 'વિદ્ય' અને 'દોરી' એ નામ-
થી પ્રસિદ્ધ થયા. ઉવટ ન્યારે પાર્લમેન્ટ પાછી મળી, અને અમીરા-
ની સલા આગળ જોમ્સને ખાતલ કરવાનું બીજા આવ્યું, ત્યારે તે
વિરુદ્ધ પ્રજા પક્ષના જ લોર્ડ હોલિફાક્સે મજબુત લાપણ કયું, અને
સગલજા બમણે અને તે નામંજૂર થઈ ગયું. રાજાએ તુર્ત જ પાર્લ-
મેન્ટને વિસર્જન કરી (ઇ. સ. ૧૬૮૧).

થોડી પાર્લમેન્ટ બોલાવવાની કાંઈ જરૂર નથી એમ બધા
એના મતસક્તિપાઓએ કહ્યું, પણ એણે તો બોલાવી. એમ કરવામાં
જોડા પેચ હતો. એના સમજવામાં આવ્યું હતું કે પાર્લમેન્ટની ઉન્મતા-
ધથી રખેને પાછો પ્રજાવિમુક્તિ ઉઠે એવી દહેશત લોકોને લાગવા
માંડી હતી, અને તેથી તેને એક વાર પાછી બોલાવી તેની પાસે
એવી ઉન્મતાઈ કરાવવી, કે એની મેળે જ લોકોમાંથી " પોપિશ
કાવત્રા " નું હડખાયું જઈ પ્રજાવિમુક્તિ લાગે. એ માટે જ આ નવી
પાર્લમેન્ટને ઓક્સફર્ડ મુકામે બોલાવી, કે લોક જાણે કે અસક્તની
પેઠે જ સંદન હાલ ફિસાદે થયું છે. જાણે એની જાતને પણ કાંઈ
જોખમ આવવાનું હોય એમ એ અંગરક્ષકના તમામ લશ્કરને સં-
ત્યાં ગયો. અધી શોફ્ટરખરી પણ હાગ્યો, અને રખેને એ કાંઈ આ-
પણી સામે હંધીયાર જ કાઢે એમ ધારી એ પક્ષવાળા પણ બધા
નવી પાર્લમેન્ટમાં પોતાના માથુસોને પણ હથીઆર સજાવીને લઈ
અયા. આ જોઈ લોક બીધા કે ખરે આ પ્રજાવિમુક્તિ જ તૈયારીઓ
જણાય છે. પાર્લમેન્ટની કામ કરવાની રીત પણ જાણે વિરોધ ઉભો
કરવો જ હોય એવી જણાઈ. લોર્ડ હોલિફાક્સે રાજાની તરફથી એવું
બીજા રહ્યું કયું કે વ્યાર્સના પછી જોમ્સ રાજાનો ખિતાબ ધારણ
કરે, પણ રાજ્યકાજનો સંધળો વહીવટ એના જમાઈના જ હાથમાં
રહે. આવી વાત પણ આમની સલાએ નામંજૂર કરી, અને રાજા
અગાઉથી જ જાણતો હતો કે હડે લરાયેલા એ મૂખાઓ નામંજૂર
કરવાના છે. હવે તો પ્રજાપક્ષમાંના પણ બધાખરા પાર્લમેન્ટને નિંદવા

લાગ્યા. એવામાં એક માણસ ઉપર પોપિય કાવનાને લગતું કામ શિરસ્તા મુજબ ઇનસાફની કોરટમાં ચલાવવાને બદલે અમીરોની સભામાં ઉભું કરેલું જોઈ બધાને લાગ્યું કે આ પાર્લમેન્ટ પોતે જ આપ અખીઆરી થવા માગે છે. આ પ્રમાણે રાજ્યએ તે પાર્લમેન્ટને પોતાને હાથે જ બેવકુફ બનાવી ચોડા દલાડાનું દેવાતણુ બોગવાવી આવી તેવી જ પાછી વિસર્જન કરી દીધી (ઇ. સ. ૧૬૮૧), અને સમસ્ત પ્રજાના નામનું જાહેરનામું કાઢી તેમાં એણે જણાવ્યું કે આટલી આટલી રીતે પાર્લમેન્ટનું માન મેં રાખ્યું છતાં જ્યારે આવી આડાઈ જ પકડી ત્યારે તેને કાઢી મૂકવાની મને જરૂર પડી છે.

; વિરોધી પક્ષનો લય ઉપલા મુત્સદ્દી પેચથી પૂરેપૂરો ચઢ ગયો, અને જ્યારે એ ગાદી ઉપર બેઠો ત્યારે જેવી હતી તેવી જ દેશમાં ચાલતી ગજબાજી પાછી ઉભરાઈ આવી. એ જાહેરનામું સરકારી દેવળોમાં પાઠીએ દરખાશ વાંચી પાછા બોધ કરતા લાગ્યા કે રાજાનો રાજપરંપરાનો હક્ક, ધર્મ, કાયદો, કે કોઈ મુનાહથી પણ રદ બાતલ ચઢ શકતો નથી. એ ધર્મસમાજને રાજી કરવા ચાહેશે બ- , પ્રતિજ્ઞામાંથી ઉપર પાછો જીલમ જારી કર્યો. પોતાના બાઈને ઉધાકે , હોગે , પાછો લંદનમાં બોલાવી લીધો, અને તેની ‘ મુલાકાતે , પાછા , અમીરો , ધસમસ કરવા લાગ્યા. જે લોક એને બાતલ કરવામાં હતા , તેમને ખારથી-કોરટમાં ધસડવા , માંડ્યા , અને ખુશામતીઆ ન્યાયા-ધીશો તથા , પક્ષપાતી જુરુરીને લાગે તેમને દપોટપ શિક્ષા ચવા લાગી-રોફ્ટસ્થરી , ઉપર ખોટા સાક્ષી ઉભા કરવાનું તહોમત , મકવામાં આવ્યું . લંદન હજી પણ એની તર્ફ રહ્યું ખરું , અને પ્રાંતની મોટી જુરુરીએ એને નિર્દોષ ઠેરવ્યો. એ ઉપરથી જુરુરીને નીમનાર નગરશેઠો-ને , ખરતર્ફ કરી , તેમને ઠેકાણે દાખલખાણથી પોતાના વગના જ ગુજાએ નીમાવ્યા. હવે , રોફ્ટસ્થરી અને તેના પક્ષને બચવાનો એક આરો રહ્યો નહિ , શિવાય એ જ કે બંડ ઉઠાવવું તથા ન્હારીને દેશપાસે ચાલ્યા જવું. આ ખટપટી ખેલાડીએ બંડની પણ ગોડવણ કરી

જ રાખી હતી, અને કહેતો કે મારી પછાડી દસ હજાર જવાનો ઉભા છે. ઉભા હશે ખરા, પણ દેશની રૂબ ફરેલી જોઈ તેમની હાલ એની 'પછાડી દોડી આવવાની તો હીંમત આવી નહિ જ, 'અને અહિંયાં તો ધડીએ ધુંટ બસતી હતી. તેથી શૈક્ષ્ટરજી રાતોરાત પોતાના મિત્ર તત્વજ્ઞાની દોકની સાથે હોજાંડ નાસી ગયો. જ્યાં બે મહીનામાં જ એનો ઉગ્ર આત્મા પોતાની આ કેવળ નિરાશાની અવસ્થા જોઈ બીજી દુનિયામાં ચાલતો 'થયો (ઇ. સ. ૧૯૮૩). એ પડ્યો અને તેની સાથે વિરોધી પક્ષ જયો જ પડી ભાગ્યો. બધા લોક ધર્મભેદનો પણ મમત મૂકી રાખીને ચાલતા થયા, અને તેથી એણે હવે પછી પોતાનું રાજ્ય પાર્કમેંટ વિના આપઅખત્યારપણે જ ચલાવ્યું, અને એ જ્યારે મૂંઝો ત્યારે જેમ્સને ગાદીએ બેસતાં કેટલા પણ પ્રકારની હરકત નડી નહિ. પેપિસ્ટ ગાદી ઉપર આવશે, એવી માત્ર કલ્પનાથી જ જે લોક ભડકી ઉઠતા હતા તે બધાએ ખુશીની સાથે તે ગાદી ઉપર આવ્યો ત્યારે એને આવકાર આપ્યો. આ પ્રમાણે જ લોકવિચાર તો હમેશાં બેલાં ખાયા કરે છે, અને તેથી તેમના અમરણીઓએ હમેશાં યાદ રાખવું જોઈએ છે કે જે આપણે અતિપર ગયા તો જે સુમાર્ગે આપણે તેમને ચક્રવર્તી માંગતા હઈશું તેથી ઉત્કટે જ માર્ગે તે થોડા વખત સુધી તો ચડી ગયા વિના રહેવાના નથી. જે શૈક્ષ્ટરજી પક્ષવાળાએ જેમ્સની કુંવરીનો પણ હકક રદ કરી રાખીની રાખના છોકરાને જ રાખ કરવાનો મમત ન કર્યો હોત તો સંભરિત છે કે તે વેળા જ દેશમાં સ્થાયી સમાધાની ચક્ર મહ હોત, અને આવતા રાજ્યમાં જે દુઝો તથા ભેમત ઈમેજ પ્રજાને વેઠવા પડ્યાં તે પડન નહિ.

પાર્કમેંટ વિનાનું રાજ્ય ચાલ્યું હવેથી ચક્રવર્તુ તેમાં બધી પ્રજાના હકને તુકસાન પહેંચે એવું તો થોડું જ કરેલું જણાયું છે. પણ શેઠ બેસાડવા પોતાના ચતુરજ્ઞાની ખખર તો ખૂબ જ લીધી. જાંદન વગેરે કેટલાક સહેરોના પક્ષ છીનવી લીધા, અને જ્યારે તેમણે

હારે દંડ ભર્યા ત્યારે જ હડકડતા રાજપૂતરાજાને મહાજનમાં નીમી તેમને તે પટા પાછા આપ્યા. હવે જ્યુરીઓ તો રાજા જે કહે તેવો જ ઇન્સાફ કરે એવી થઈ રહી, અને તેથી જે જે માણસો જેમ્સને ખાતલ કરાવવાના કામમાં આગળ પડેલા હતા તેમને પકડી પકડીને સજા કરવા માંડી, તેમને ખચકાનો ખંડ સિવાય એકે રસ્તો રહ્યો નહિ અને તેથી તેમણે તેમજ કરવાને ધાર્યું. પણ અવમર ચૂક્યા મેહુલા ! શેફ્ટસ્પરીએ કહ્યું તે વેળા તૈયાર થયા હોત, એ કાષ્ઠ પણ આશા હતી. હાલ તો સખજો દેશ તેમની વિરુદ્ધ થઈ ગયો હતો.

અહીં જોયું કે પ્રજાવેગની ધાસ્તીના માર્યા લોક હવે હું જે કંઈ ને કરવા દે એવા થઈ ગયા છે, અને તેથી કસોટીના કાયદાને ટોલ્લે મુકી એણે પાછો જેમ્સને મોટા અધિશરપર નીમ્યો. રાજ્યમાં જેમ્સનું બળ ધારું વધી ગયું, અને પેલા ટાઈલ્સ એન્ટ્રસ ચાડીયાને બારે શિક્ષા કરવામાં આવી.

લૅન્ડ રસલનું કાવતું વ્હિગ પક્ષનાએ તથા બીજા કેટલાક આગેવાનોએ રચ્યું હતું, એમાં મમન્ટ, એસેક્સનો અર્લ સિડની, લૅન્ડ હાઉસ; તથા બીજા ધણા મોટા મોટા માણસો સામેલ હતા. તેમણે સ્કોટલેન્ડના ટૂલ્ક આર્ચબિશ તથા બીજા રાજપ્રોહીઓની સાથે એવી સંતલસ કરી ગળી હતી, કે તમારે ત્યાંથી ઉઠવું, અને અમે લંદન વગેરે કેટલેક ઠેકાણેથી સામટી ઉઠાવણી કરીશું.

રાઈ હાઉસનું કાવતું રચનાર કેટલાક જૂની સ્વાતંત્ર્યપક્ષીઓ હતા. એક જૂના પ્રજાસત્તાકીને તાબે રાઈ હાઉસ નામનું ખેતર અથવા પાટી હતી, જ્યાં વિધાયતની રીત પ્રમાણે ખંગલા પણ રહેવાને માટે આંધેલા જ હતા. રાજા ન્યુમાર્કેટ મયો હતો. ત્યાંથી પાછા લંદન આવવાનો માર્ગ એ પાટી આગળથી હતો, માટે એ કાવત્રાખોરોએ એવો ખેત રચ્યો કે આપણે અહિં તૈયાર રહેવું અને એ જોવો અહિંથી જામ તેવો એને અંકુક મારી પૂરો કરવો. પણ

રાજા ધાર્યા કરતાં થોડા દિવસ વહેજે નીકળવાથી બચી ગયો. અને આ વાત જુદી અને એ તર્કટખોરોની મતલામ કાંઈ પણ પાર ન બડનાં તેઓને શિશ્ન થઈ.

આ બાબતની તપાસમાં ઉપલું રસલનું કાવતું પણ જાહેરમાં આવ્યું, અને બારે પકડાપકડી ચાલી. મનમય તો દેશપાર નાશી ગયો. લોર્ડ હાવર્ડે મધું કબૂલ કરી દીધું, લોર્ડ રસલના કાવત્રાને કાંઈ લાભિમતાં તર્કટ સાથે કાંઈ પણ મંબંધ નહોતો, અને તેની તે લોકને કાંઈ પણ ખબર નહોતી, તો યે તે બંને એક જ છે, એમ મનાવવાની સરકારે ધણી તજવીજ કીધી. લોર્ડ રસલ ઉપર પહેલું કામ આવ્યું. એણે બંડની વાત કબૂલ કરી, પણ કહ્યું કે રાજાની જીંદગી લેવાનો વિચાર અમારો હતો જ નહિ. સરકાર તરફના સાક્ષીઓનું કહેવું પણ આને મળતું આવ્યું. બંડનો મનસુખો ખરો, પણ કાંઈ પણ કૃત્ય તેમની તર્ફથી થયેલું જણાયું નહિ. એને માફ કરાવવા એની પતિવ્રતા સ્ત્રીએ આકાશ ને પાતાળ એક કીધાં અને એના જુદા બાપે રાજાની રાખને ૧૦ લાખ રૂપિયાની લાંચ આપી. પણ રાજાએ કાંઈનું માન્યું નહિ. એ બોલ્યો કે જો હું એનો જીવ નહિ લઉં તો એ કાંઈ દહાડે મારો જીવ લે એવો છે. રસલ બહાદુરીથી એમ જ બોલતો, કે જ્યાં સુધી મારા શરીરમાં લોહીનો એક છટિ છે, ત્યાં સુધી હું આપઅખીયારી રાજ્ય ઇંગ્લાંડમાં સ્થાપન થવા દેનાર નથી; અને શિરચ્છેદની શિક્ષા એણે સાંતપણે ભોગવી. (ઇ. સ. ૧૬૮૩).

સિડની સામે તો લોર્ડ હાવર્ડે સિવાય બીજા કાંઈની પણ સાક્ષી નહોતી; અને રાજદ્રોહના કામમાં કાવદા પ્રમાણે જે સાહેદ તો જોઈએ જ. એ સારો વિદ્વાન, અને ગ્રીમ તથા રામની પ્રજ્ઞ-સત્તાક પદ્ધતિઓને પોતાના દિલ્લોળનથી આદરારો હતો. તેથી એના હસ્તલિખિત નિબંધો કે જે એણે જાપેલા કે કાંઈ રીતે પ્રગિદ્ધ કરેલા નહોતા તેમાં એણે પ્રજામત્તાક મતની તથા દાલી-

ચુલા અને નીરો જેવા જીવમમારોની સામે ઉભા થયલા દિસાદોની તારીફ કાઢી હતી. આ વાક્યો ચૂંટી કાઢી તેને જ સાક્ષી દાખલ ચક્ષાવી લેવામાં આવ્યા અને એને પણ દેહાંતદંડની શિક્ષા કાઢી. બીજા પણ કેટલાક વિક્રમ આગેવાનો ગરદન મગાયા, મ-મથને મારી આપવામાં આવી, પણ એ મમજીને જ હોલાંડ નામી ગયો. (ઇ. સ. ૧૬૮૪).

પ્રકરણ ૨૯ મું.

બીજો જોમ્સ: ઇ. સ. ૧૬૮૫ થી ૮૮.

આદર્શનું મૂલ્ય—હવે ત્રીજા આલ્ફના સંબંધમાં નોંધવાનું થોડું જ રહ્યું છે. એ ઇ. સ. ૧૬૮૫ ના પહેલા ભાગમાં મરણ પામ્યો અને મરવા પહેલાં ફેબ્રુઆરી પાદરીને બોલાવી તે માર્ગમાં આનંદી રીતે દાખલ થયો. એ ઉપરથી સંબીત થાય છે કે એના દિલમાં એ ધર્મ ઉપર કાંઈ આસ્થા તો ખરી, પણ અમે પાછળ કહી ગયા છીએ તે પ્રમાણે વિષયી જીવમાં હોય છે તેવી સ્વરૂપ અને સ્વાર્થી જ. મરણ પડી મુઠ્ઠી એ હતો તેવો જ મસ્કરો અને વિષયગ્રસ્ત રહ્યો. શરીરે મરણવેદનાથી ધણી રીખાતો હતો તે વેળા પણ એ હસીને બોલ્યો કે, ગૃહસ્થો, મરતાં હું બહુ રસળું છું તે માફ કરજો. છેલ્લે ત્યાંસે એણે પોતાના ભાષને પાસે બોલાવી કનમાં કહ્યું તે એજ કે 'તું' મારી ફલાણી રાખતું બરાબર પાલન કરજે.

જોમ્સ માદીએ આવ્યો—એ મુઝો તે અરસાપર લોકચિયારતું ચક્ર એની અજળ સમયસચકતાથી એવું ફેરવાઈ ગયું હતું કે પાછલાં સો વર્ષથી ઇંગ્લાંડ પ્રબલવાતં અને માટે જે ઝંખડો ઉઠાવ્યો હતો તે બધો ભૂલીને જાણે હાલ તે પાછું આપજાત્રીઆરી રાત્રીની બુંસરી નીચે જ રહેવાને રાજ ખુશી હોય એમ દેખાતું હતું. પ્રોટે-

૨૮૮ ધર્મની ઝનૂન જે આ સૈકાનું ખાસ લક્ષણ હતું, તે પણ આ સમયે સુધુષિત અવસ્થામાં આવી પડી હતી. જેમ્સ ફ્રેચરલિક હોવાથી ગાદીએ આવી શકે નહિ એવો જે પોકાર ૧૧ વર્ષ ઉપર ઉડ્યો હતો, અને જેને શાંત કરવા ચાર્લ્સે એના હેટનાક રાજદૂત ગાદીએ આવે-ત્યારે લંછ લેવાની દરખાસ્ત પાર્લામેન્ટમાં મૂકી હતી, તે પોકાર સત્રો આ સમયે-શમી ગયો હતો. એટલુંજ નહિ પણ બધાએ એમ જ ધારતા ધધા હતા કે અમત હવે જેમ્સને ગાદી મળવી જોઈએ-એ પ્રમાણે જ એને-મળી અને કાર્લ પણ રૈયતમાંથી નાખુશ થયું એમ જણાયું નહિ. જો જેમ્સમાં એના ભાઈની આવડતનો એક શતાંશ પ્રજા હોત તો આ સમયે એવો હતો કે ને સુમેથી આહે તેમ રાજ્ય કરી શકત, અને હેમ્પડન વગેરેના પ્રયત્ને 'મિથ્યા જર્મ' 'ઈંગ્લાંડમાં આપઅખીઆરી રાજ્ય' જોર બહુ વધી પડત, પણ ઈંગ્લાંડના સારા નસીબે એ એવો ધર્મી, દુરામહી, અને સમયવિરોધી હતો કે ચતુર ચાર્લ્સે માંડેલી બાજી સધળી ઉચલી ગર્જા, અને ત્રણ વર્ષમાં પ્રદક્ષ થઈ એણે પ્રભાસ્વાતંત્રને અડગ પાયા ઉપર આપી મૂક્યું.

જેમ્સની આપઅખતઆરી વર્તણૂક-તે ગાદીએ બેઠો તેની સાથે જ શરૂ થઈ. અગર જો એણે ચોતાના ભાઈના મરણ સમયે મંત્રીમંડળને વચન આપ્યું હતું કે રાજદારી કે ધર્મ સંબંધી સધળા કામકાજ હું દેશના કાયદા પ્રમાણે જ કરીશ, તોપણ ગાદીએ એસતાં જ એ જણાત ઉધરાવવાની મંજૂરી પાર્લામેન્ટ પામેથી મળ્યા 'પહેલાં ઉધરાવવા મંડી ગયો, અને જે લોકને પ્રતિષ્ઠા પ્રદક્ષ ન કરવાથી માજી રાજમાં કેદ કર્યા હતા તેને છોડી દેવાનો ચોને જ દુકમ કરવાની હીલો.

ફ્રેચરલિકની પાર્લામેન્ટમાં કોવેનન્ટનો સામે સખ્ત કાયદા થયો. એ પંચના વક્તા અને શ્રોતા બંનેને જ દેહાંત દંડની શિક્ષા દેવાની, અને કલેવરહાસિના અમીર મેદમને એક પલટણ લઈ આ-

શ્રીચારા ગરીબ શ્રદ્ધાવાળાઓનો શિકાર કરવાને મોકલ્યો. આ પ્રમાણે જીવન ચાલી રહ્યો હતો એવામાં એક બે સાધારણ બંડ ઉઠવાથી જેમ્સનો જીવન સ્વભાવ પૂર્ણપણે પ્રકાશ પામ્યો.

અન્યથા કલૂક તથા આર્ગાઇસનો અર્થ જે બંને હોલાંડમાં નામી ગયા હતા, તેમણે જેમ્સને ગાદીએ બેઠેલો જોઈ તેને ટોળી આડવાનો વિચાર કર્યો. આર્ગાઇસ સ્કેટલાંડપર ઉતરી પડ્યો, પણ આથીજો જોઈએ તેટલા ન મળી આવવાથી તેનું કંઈ કામ્ય નહિ અને પકડાઈ જવાથી તેનો જીવદીથી શિરચ્છેદ થઈ ગયો.

અન્યથા ડારમેટ પ્રગણમાં ઉતર્યો, અને ત્યાં એકદમ એના ત્રાવટા હેઠે ૨૦૦૦ આદમી ભેગું થઈ ગયું, આ ઉપરથી કુલાઈ એણે પોતે “બીને જેમ્સ રાજ” એવું પદ ધારણ કર્યું, અને ધીમે ધીમે મુગસાઈ સ્વારીથી આગળ ચાલવા લાગ્યો. એમ રસબાધી એના પક્ષમાં માણસોની ભરતી તો ખૂબ થવા લાગી ખરી, પણ તે બંધાવે પૂર્ણ પડે એટલાં હથિયારો જ એની પામે ક્યાં હતાં ? અને આ મમે તો ચોંપથી કામ કરવાનો હતો. એવામાં એના સહાયક આર્ગાઇસના પરાલવની માડી ખમર આવી પહોંચી, અને તે સાંભળી બંધાના ટાંટીયા ભાંગ્યા. થોડેક દહાડે રાજના લશ્કરની સાથે બેટબેટા થઈ. તેમાં એણે ભેગા કરેલા ગામડીયા બહાદુરીથી લડ્યા, પણ પર્યંતે કંઈ સફાઈ નહિ. [સેન્ટુરનું કુલ ૬ જુલાઈ] અન્યથે પલાયન આદ્યું પણ વાટમાં પકડાઈ ગયો. માફીને માટે પોતાના કાકાની આગળ તે બહુ બાપસાધથી કરગર્યો. પણ તેણે કંઈ પણ રહેમ આણી નહિ, અને લોકોના ત્રાહે ત્રાહેની વચ્ચે એનો શિરચ્છેદ થયો. પણ આટલાં જો જેમ્સનો ખારીસો સ્વભાવ ધરાવ એમ નહોતું. જેણે જેણે અન્યથાને કંઈ પણ મહાવતા આપેલી તે બંધાને મારી નાખવાનો એણે નિશ્ચય કર્યો, અને તે કામને સાફ જેટ્ટીઝ નામના એક અધમ સ્વભાવના માણસને ન્યાયાધીશ ઠેરવી તેને પ્રગણમાં તપાસ ચલાવવા મોકલ્યો. આ પાપી ન્યાયાધીશ પોતાનાં કૂર કર્મોથી કાળી કાતિમાં

અમરત્વ પામી ગયો છે. નીચ ખુશામતીયા માણસના જેવું આ જગતમાં
ખીજું કોઈ પણ હિંસક પ્રાણી નથી. ખીજને કોઈ પણ રીતે ખુદ કરી
પોતાનો સ્વાર્થ સાધવાનો જ જે પ્રધો લઈ બેઠો છે, તેની નજરમાં
ફળેતી, બદનામી, કે અનીતિભર્યું એવું કયું કામ છે કે જે કરતાં એનો
હાથ કે હૈયું જરાપણુ આચકા ખાય ! જેમ્નીજીવું હૈયું ખાટપ્રીતી પણ
મહા દૂર, પાપાણુથી પણ મહાં કડક, અને ચંડાળથી પણ મહા ચંડાળ હતું—

જે લોક આ બંડમાં સામેલ થયા હતા તેને જ તેણે શિક્ષા કરી
એટલું જ નહિ પણ સહેજસાજ તે પશુનું જે લોક કાંઈ બોલેલા કે
તે પક્ષના નાસતા ભાગતા લોકને કેવળ દયાભાવથી ધડીબર આશ્રય
આપેલો, તેઓને પણ માત્ર થોડા ધણા શક ઉપરથી પક્ષીને એણે
ભારે સખએ પહોંચાડ્યા. ત્રણસે માણસ કરતાં વધારેના તો જીવ
લીધા, અને ૮૪૧ જીવને ગુનામ દાખન વેચી વેરટ ધડીસમાં
મોક્ષાવી દીધા. એકોલે કહે છે કે એમાંના એક પંચમાંશ કરતાં વધારેને
તો ખુસાહરી પૂરી ચતાં સુધીમાં વહાણ બહાર ફેંકી દઈ અનેક મુસતારોને
તુલ કરવામાં આવી હશે. એક ડોસીએ જે ગડબોગને પોતાના ઘરમાં
સંતાડ્યા હશે, તે ઉપરથી તેને જીવતી જ બાળી મુકવાનો એણે હુકમ
કર્યો, અને બહુ રહેમ કરી ત્યારે જેને ફાંસીની શિક્ષા છેવટે થઈ. બીજી
એક નિર્ધન સ્ત્રી જેણે પોતાની આખી જીંદગી અપંગ અને નિરાશ્રિનો
ની સેવા કરવામાં ગાળી હતી, તેણે બંડખોરને દયાભાવથી કાંઈ
આશ્રય આપેલો માટે તેને બાળી મુકવાની એણે સખ કરાવી અને પાપાણુવત્
અંતઃકરણના સખ ઉપર ત્યારે રહેમનો ભક્ષામણુ મર્ષ ત્યારે તેણે
એટલું જ કહ્યું કે કાયદાને કાયદાનું કામ કરવા ઘો. એક છોકરો કાંઈ
નાન્ય વિરુદ્ધ બોલ્યો હતો તેટલા માટે તેને સાન વર્ષ સજા દેદ અને
દર વર્ષે જુદા જુદા ગામમાં લઈ જઈ લોકોની સમક્ષ જરબંધનો
માર મારવાની શિક્ષા કરી હતી આ મારથી તે મરવાની અચ્છીપ
આવી પહોંચ્યો ત્યારે તેની સખ માફ કરી, પણ તે બદલ એટલી લાંચ
લીધી કે તે બાપડો ગૃહસ્થનો દીકરો જન્મ પર્વત બીજારીની અવસ્થા-

માં આવી રહ્યો. લાંચ અને તે પણ બેઠક લાચ લેવાય, એ તો
 ત્રાન્ય તર્કથી આવો દર વર્તતાં હોય ત્યારે એક સ્વાભાવિક પરિણામ
 સમજવું. જેટલી જ નહિ પણ જેમ્સનુ આખું દરબાર-રાણી, તેની
 નાસીઓ અને તમામ ક્ષરભારીઓ-ધમચોક્કારે લાંચ લેવા આ પ્રસંગે
 આંડી ગયાં હતાં સળની આવી રીત જોઇ એના પ્રધાને રાજનામું
 આપ્યું, અને બધા જ આંગણી કરીને રવા. આવા જીલમની સામે
 તે વખત કદાપિ લોકોથી બોલી શકાય એમ નથી હોતું તથાપિ તે
 તેમના અંતઃકરણમાં જિડિ કાતરાઈ રહે છે, અને મોડાં વહેલાં-પર્યંતે
 કોઈ પણ દેશમાં તે મહા વિપના વચ્ચે ઉત્પન્ન કર્યા વિના રહેતો નથી.
 અણુ જાણે આટલું બસ ન હોય તેમ અવિચારી જેમ્સે ધર્મની બાબતમાં
 પણ પ્રજાને ચીડવવા માંડી.

ધર્મવિરોધ-પહેલ વહેલો એણે કસોટીના કાયદાને ન ગણકારી
 સરકારમાં ઔદ્યોગિક સરદારો રાખવાની વાત કાઢીને શરૂ કર્યો. પાર્લ-
 મેન્ટે એ દરબારત મંજૂર રાખી નહિ, ત્યારે તેને એણે એકદમ
 ક્રોધમદ આપી. બીજી પાર્લમેન્ટમાં પોતાને અધીન રહે એવા માણસો
 જ પસંદ કરવાની એણે ગામે ગામ સખત તાકીદો વારંવાર લખવા
 આંડી, અને એમ કરવા કબૂલ ન થવાથી કેટલાક કસબાના એણે
 પદા છીનવી લીધા. તોપણ ત્યારે એણે જોયું કે આ વાંતમાં તો
 લોકો મારા દગાબગા દગાતા નથી ત્યારે એણે બીજી પાર્લમેન્ટ
 બોલાવવાની વાત જ માંડી વાળી. આમ ત્યારે કસોટીનો કાયદો
 પાર્લમેન્ટની માર્જિન બંધ પાડી શકાયો નહિ ત્યારે એણે એ
 તકરાર દનિસાદની કોર્ટમાં આણી, અને ત્યાંના ચાર જડજને
 અર્થર્થ કરી બાકીના પાસે એવું ઠેરવાવ્યું કે રાજા પોતાની સત્તાથી
 એમે તે કાયદાનો અમલ બંધ પાડી શકે. હવે એણે પાર્લમેન્ટની
 કોઈ પણ દરદાર રાખ્યા વિના ચોનર્થ કેથોલિકોની નિમજ્જીકા રાજ્યમાં
 કરવા માંડી. વળી એ જ સત્તાની રૂએ એણે કેથોલિકોની સામે જ
 જે કાયદા હતા તે બંધ પાડ્યા. વિશેષ એ કે વ્યાખ્યાનકર્તાઓને

હુકમ કર્યો કે કોઈ ધર્મની નિંદા કરવી નહિ. મતલબ કે તમારે કેથોલિક માર્ગની સામે જોવાનું પણ નહિ. ત્યારે આ હુકમ અમલમાં આવ્યો નહિ, ત્યારે તેમને શિક્ષાએ પહોંચાડવાના હેતુથી દાર્ઝ કમીશન કોર્ટ એટલે ધર્મ જાળવતી તપાસ ચલાવનારી કોર્ટ એણે, પાછી ઊભી કરી; જે કોર્ટને લીધે પહેલાં ચાર્ટર્ડના વખતમાં આટલું, બહુ તોફાન ઉઠ્યું હતું, જે કહાડી નાખવાનો લાંબી પાર્લમેન્ટે કાયદો કર્યો હતો, અને જે કાયદો ધ્રુવ:સ્થાપના વખતે કાંઈ પણ વાંધા વિના બહાલ રાખવામાં આવ્યો હતો. પણ જેમ્સનો વિચાર તો આ કોર્ટને પાછી પહેલાંના જેવા ધર્મજાતકારનું સાધન કરવાનો હતો. એ કોર્ટની માર્ગદર્શિ હેતુ અને ઇલિઝબેથે કેથોલિક માર્ગ કાઢી પ્રોટેસ્ટન્ટ પંથ ઇંગ્લાંડમાં સ્થાપન કર્યો હતો, તો જેમ્સે વિચાર્યું કે હું શા માટે એ જ કારે પ્રોટેસ્ટન્ટ પંથને કાઢી પાછો કેથોલિક માર્ગ લખસ કરું નહિ.

હવે જાહેરમાં કેથોલિક માર્ગની ક્રિયાઓ થવા માંડી. જેઝ્યુઇટોએ કેકાણે કેકાણે નિશાળા ઉઘાડી, અને વિવિધનામી બાવાઓ લાંદનમાં આવી ધર્મપ્રચાર મંડો બધિયા લાગ્યા. દેશના મહાવિદ્યાલયમાં રાજાએ એક રોમન કેથોલિકને ઉચ્ચ પદવી આપી અને જાણતીરે તેમને કનૂસ શાખવાની જરૂર પાડી. છેવટે તો લોકવિચારને છેક જ છુટ્છ ગણી એણે રોમથી પાપના પ્રતિનિધિને ખોલાવ્યો, અને દરબારમાં જાહેર કરી તેનો મારો આદરસત્કાર કર્યો.

લોકવિચાર ગમે એવી રાજભક્તિનો દોષ પણ ત્યાં આવે ધર્મવિરોધ માલે ત્યાં તે કદી પણ ઉશ્કેરાઈ ગયા વિના રહે નહિ. લોકોમાં હોહાકાર યઈ રહ્યો અને લાંદનની પાસે ૧૩૦૦૦ આદમી. એકવાર ભેગું યઈ ગયું. પણ હજી કોઈનો વિચાર રાજાની સામે થવાનો નહોતો, અને જો જેમ્સે એનીને પાછાં ડગલાં ભર્યાં હોત કે એટલેથી જ અટક્યો હોત તો એની ખરાબી યાત નહિ. પણ એ દુરાગ્રહી માણસ તો એમ જ સમજતો હતો કે પાછા હડવાથી મારા બાપની ખરાબી યઈ હતી, અને તેથી મારે તો સ્વચ્છતા ચલાવ.

કાંઈ પણ પાછું હડવું જ નહિ. એને તો કેવળ આપઅખિતવારી જ જોઈતી હતી, અને રેકૉર્ડલાંડ તથા આયર્લાંડમાં એણે એમ જ કરવા માંડ્યું હતું.

રેકૉર્ડલાંડમાં મૂળથી એણે રાજકીય તથા લશ્કરી સત્તા કેથોલિક અમલદારોના હાથમાં સોંપી હતી. પછીથી પાર્લમેન્ટને કહ્યું કે તમે કેથોલિકને છૂટ આપવાનો કાયદો કરો. આ ફેશની ખીચારી પાર્લમેન્ટ ચાર્લ્સના વખતથી રામની હાથે હા જ બણુનારી થઈ પડી હતી; પણ તેને પણ આ વાત બહુ ભારે લાગી. અને ત્યારે એવી લાલચ દેખાડી કે ઈસ્લાહ સાથે નિરંકુશ વ્યાપાર ચલાવવાની તમને રજા આપીશું ત્યારે તેમણે જવાબ દીધો કે શું અમે અમરો ધર્મ વેચીશું ? આમ જ્યારે કાંઈ વળ્યું નહિ ત્યારે જેમ્સે પોતે જડખોતે કુકમ કર્યો કે તમારે કેથોલિક સામેના કાયદા મારી સત્તાની રૂએ રફ ખાતલ બણુરા, અને તે પ્રમાણે જ ત્યાં ચાલવા લાગ્યું.

આયર્લાંડમાં તો પાર્લમેન્ટને પૂજવાની પણ તરફ ન લેના એણે કેથોલિકને મોકળે મદાલવા દીધા હતા, અને ૧૬૮૭ ની સાલમાં એવા હડહડતા કેથોલિકને ત્યાં સુખો કરીને મોકલ્યો કે તેણે સઘળા મુલકી અને લશ્કરી નોકરીમાંથી તમામ મોટેસ્ટોને હાંકી મુક્યા, ડિપ્લોમટ વગેરે શહેરોના મદદ ખૂંચવી લીધા, અને લશ્કરમાં ખૂર્જ વધારે કરવા માંડ્યો. તેમાં અનઅત્ત ચૂંટી ચૂંટીને કેથોલિકને જ બર્મા-લશ્કર વધારી તેના બંધે ઈંગ્રેજ પ્રજાનું સર્વ સ્વાતંત્ર્ય હરી લેવાનો વિચાર જેમ્સે કર્યો હોય એમ સ્પષ્ટ જણાય છે. ચાર્લ્સે પણ તબ્બીબે સ્થાયી લશ્કર વધારીને ૧૦૦૦૦ નું તો ક્યું હતું જ, પણ એણે તે એક ઝપાટે ૨૦૦૦૦ નું કરી મૂક્યું.

ધર્મછૂટનું બહિરનામું—રાજની આવી દાનત જોઈ ઈંગ્રેજ લોક ક્યારના એની સામે જોશમાં આવ્યા હતા. માત્ર પાદરીઓ જ રજા વિચારમાં હતા કે કરવું શું? રાજ કાયદાની હિપર છે, અને તે તે જ કરે તે મુજે મોઢે ખમવું જોઈએ, એવો જોધ કરનારા જે અપિ-

રોપણ ધર્મશુરુઓ, તેમને મોટા વિચાર રહ્યો પડ્યો કે આપણાથી તે કેમ બોલાય કે રાજાની સત્તા હવે તો રોકાવી જોઈએ. મોટે આટલો તેમના જ ધર્મના વિનાશ થતો હતો તોયે પોતાના રાજા કામચલાઉ રાખી અને કાંઈ બોલવું નહિ એવો હજી પણ નિશ્ચય કર્યો. પરંતુ મૂર્ખ જોગસ તેમને મોંમાં આંગળાં ધાલીને બોલાવે એવો હતો. પોતાના જાણને ધર્મદૂટાનું જાહેરનામું ઠાવવાથી કેટલી મુશ્કેલીતો વેઠવી પડી હતી તે જાતે જોયેલી હતાં એણે તેમ કરવાની હિંમત ચલાવી. એના મનમાં એમ હતું કે એમ કરવાથી પ્રેરિજોડિયનો ભોળવાઈ મારા પક્ષમાં આવશે. જે લોક મીઠા ચાર્સથી પણ ભોળવાયા નહોતા તે એનાથી જ શું આ વેળા ભોળવાવાના હતા ! બધારે કે એણે રોકોટલાંડમાં નવા કાયદા ઘડાવી એ માર્ગના લોકને કૂતરાને મોતે મારી નાંખાવ્યા હતા; અને અહીં પણ તેમના ઉપર અને તેટલો જુલમ કર્યો હતો. ઉલટા એ લોક તો સૌથી વધારે ખુશ પાડી ઉઠ્યા કે અમારે એવી ધર્મની છૂટ જોઈતી નથી. ડાહ્યા કેથોલિકોએ પણ આવી જોગસને વીનવ્યો કે તમે છોક ઉછાળા પગ ભાગો નહિ. પણ એ કાંઈનું માને એવો નહોતો. બિચારા કેથોલિક નિરાશ થઈ પોતાને ઘેર ગયા અને મનથી નિશ્ચય કર્યો કે આપણે તો સમજીને રાજદરબારથી ફર રહેવું, નહિ તોં વિકરેલી પ્રજા પહેલવહેલો ખોરફટો આપણો જ વાળી નાખશે. હજી પણ આ આપમતિયો રાજા કાંઈ સમજ્યો નહિ. પણ એ જાહેરનામું ફરીથી કાઢ્યું, અને આ વખત તો વળી આરા કરી કે તમામ સરકારી ધર્મશુરુઓએ તે પોતાનાં દેવળમાં સર્વ સમાજને વાંચી સંભળાવવું. આ તો બહુ થઈ. એમિરકોપલ ધર્મશુરુઓ તે બિચારા હવે પોતાની રાજભક્તિ ક્યાં સુધી જાળવી રાકે ? તોયે તેમણે હજી નમ્રતાથી રાજાને વીનવવાનો જ વિચાર રાખ્યો. રોકોફ્ટ નામના મુખ્ય ધર્માધ્યક્ષની સાથે બીજા છ ધર્માધ્યક્ષોએ મળી રાજાને એક વિનયપૂર્વક અર્જ કરી કે અમને અમારા મત વિરુદ્ધ વર્તવાની ફરજ પાડવી જોઈએ નહિ. આ સાત ધર્માધ્યક્ષને છૂર્ત જ

એ અગ્નિ વાગી કાપાયમન થઈ ગળએ દિલમાં મોટલાવી દીધા, તથા રાજદ્રોહી ગણી તેમના ઉપર કામ ચલાવવાનો નિશ્ચય કર્યો. આ કામ એવું તો લોકની મગ્નિ વિરદ્દ હતું કે પેલો ખુશામતીઓ જેકીઝ જે હાઈ કમિશનની કાર્ટનો મુખ્ય ન્યાયાધીશ હતો, તેની પણ હિમત એ કામ પોતાની આગળ ચલાવવા ચલી નહિ, અને તેણે રાજને મમળવી દેશની ખરી અદાલતમાં તે મોટલાવ્યું. ત્યાં એ કામ ૨૨ દહાડા ચાલ્યું. તે જોવાને લોકની હોહો જોળી થાય. આ સમે આખું શહેર બેઠિયત થઈ ગયું હતું, અને જ્યારે એ પવિત્ર કારા-અદ નિવાસીઓને કારટમાં લાવતા હ.છ જતા ત્યારે લોકો તરફથી તેમના ઉપર ઠેકાણે ઠેકાણે ધન્યવાદનો વર્ષાદ વર્ષા રહેતો હતો. ન્યાયાધીશો ઉપર રાજ તરફનું અપાર દળાણ ચલ્યું. પણ આવા હડહડતા અન્યાયના કામમાં અને તે પણ તમામ લોકના પોષારની સામે તેમનાથી રાજની મરજી બરાબર રાખી શકાઈ નહિ. અને જ્યારે એ ત્યાં તેમને નિર્દોષ ઠરાવ્યા ત્યાં તેઓ કહે પણ શું ? જ્યારે એ તેમને નિર્દોષ ઠરાવ્યા, ત્યારે ચોતરફથી જે ધન્યવાદ ઉઘ્યો તેનો પોષાર શહેરમાં સર્વત્ર ફેલાઈ ગયો. અને તે રાજની જાવણીએ પહોંચતાં ત્યાં એના ખુદ પહેરેગીરો પણ એ ધન્યવાદમાં ઉલટથી ઉમેરો કરવા લાગ્યા. રાજએ ચોકીને પૂછ્યું કે શું છે ? કાંઈએ જવાબ દીધો, 'કાંઈ જ નહિ, એ તો પેલા ધર્માધ્યક્ષો નિર્દોષ થયાં.' આ સાંભળી એવું અંતઃકરણ બળીને ખાખ થઈ ગયું, અને હોહ કરી બબડતો બબડતો ચાલ્યો ગયો. એણે જોયું, અને ખાત્રી મઈ, કે મારા પોતાના મણુસ પણ લાગણી ને ત્રિચારમાં મારા વિરોધી જ છે. આ સમે વળી એવો બનાવ બન્યો કે જે સઘળાં કુટુંબોમાં શુભ આનંદનો ગણાય છે અને જેથી સ્વાભાવિકપણે જ સુખવૃદ્ધિની આશાતૃપ્તિઓ બંધાય છે, પણ તે જન્મને મહા અશુભ અને દુઃખનું મળ થઈ પડ્યો. એને ઘેર પુત્રનો જન્મ થયો.

. રાજપુત્રનો જન્મ અણુચિંતઓ સાત ધર્માધ્યક્ષોને દેદ કર્યા હતા

તેને બીજે દહાડે જ થઈ ગયો. રાણીને ગર્ભ રહેવાની વાત લોકો મૂળથી જ ખોટી માનતા હતા. તેઓના વહેમમાં આથી અત્યંત વધારો થયો. અંધ વાત આવી, કે આ તો હુમ્મ્યા જેમ્મે પારકો છોકરો આણીને અડાવી દીધો છે. અને તેથી પ્રજાના ધણા ભાગે એને રાજપુત લેખે કદી પણ કબૂલ કર્યો જ નહિ. અગર જો આપણા હાલ પતિત દેશની પેઠે એ પ્રમાણે રાજકુળને ભ્રષ્ટ કરવાનો રિવાજ ત્યાં નથી. અને જેમ્મે એ પુત્રના જન્મ સંબંધી જે સાક્ષીઓ પાછળથી જાહેર કરી તે તપાસતાં તમામ ક્રિતિકાસરેતાઓની ખાત્રી થઈ છે કે એમાં કંઈ પણ વગળ નહોતું. તોપણ તે વેળાના લોકો તો એને આણેલો છોકરો જ ગણ્યો. આ પ્રમંથે એ બાળકને ખોટો માનવામાં ઇંગ્લેન્ડ પ્રજાનો સ્વાર્થ પણ બહુ રહેલો હતો. અત્યાર સુધી તો લોકો જેમ્મનો આટલો બધો જુલમ ખમતા થકા પણ એવો દિલાસો માનીને બેઠા હતા કે રાજા ધરડો થયો છે, હવે કાંઈ સંતતિ થનાર નથી, અને ચાર પાંચ વર્ષે એ મરશે કે એની પુત્રી મિરી જે જાતે ધર્મિક અને પ્રોટેસ્ટન્ટ પથના હાલ સર્વોપરિ સ્તંભ વિલિયમ સાથે પરણેલી છે તે ગાદીએ આવશે, અને પાછાં સંધર્માં સાર્ગવાનાં થઈ જશે. પણ આ રાજપુતના જન્મથી તો તેમની આશાઓનું સંધળું અણતર જમીનદોસ્ત થઈ ગયું. હવે તો તેમની સન્મુખ ભયાનક દુઃખનો દરીઓ આવીને ઉભો રહ્યો, જેમાં જો એકવાર પણ તો તેમણે જોયું કે ફરીથી બહાર નીકળવાનો આ જીવમાં કદી પણ આરો આવવાનો નથી. જેમ્મ એ કુંવરને દૈથોલિક માર્ગની હડહડતી ટળવણી આપવાનો જ, અને જ્યારે એવો રાજા ઇંગ્લાંડની ગાદીએ આવ્યો, ત્યારે તો પછી ધર્મદ્રોહનો પાર જ રહેવાનો નહિ. માટે હવે તો જે શાય તે હાલ જ કરી નાંખવું જોઈએ એમ સંધળાનો નિશ્ચય થયો. અને વિલિયમ સાથે છૂપી મસલતો ઉપારની ચાલતી હતી તે અમદમાં આણવા જને પક્ષવાળા તત્પર થઈ ગયા.

વિલિયમ સાથે મસલતો તો ઈંગ્લેન્ડના કાંઈ કાંઈ અમણી આર્સના વખતથી જ ચાલતી રહ્યા હતા. વિલિયમ જાણતો હતો.

કે મોડું વહેણ ઈચ્છાડનું રાજ્ય મારી સીના હક્કથી મારા હાથમાં આવ્યા વિના રહેવાનું નથી. અને તેથી તે ઇંગ્રેજ રાજનીતિ તથા લોકોની રૂબરૂ નિરંતર અભ્યાસ કર્યા કરતો હતો. એ કેવો ડાહ્યો, શાણો, પરાક્રમી, અને પ્રોટેસ્ટન્ટ પંથનો ખરો હિમાયતી તથા યુરોપમાં એક નાના રાજ્યનો આગેવાન છતાં તે કેવી સફાઈથી લુઈ જોવાને હંફાવી રહ્યો હતો, તે તો આપણે પાછળ જોઈ ગયા છીએ તેથી ન્યારે ન્યારે ઈચ્છાડની પ્રજાના અગ્રણીઓ ગભરાતા ત્યારે તેઓ વિલિયમની આગળ જઈ પોતાના દુઃખ રોતા, અને તે તેમને બનતી મદદ કરી તેમનું સાત્વન કરતો. જેમ્સ ગાદીએ બેઠા પછી તો રાજવસુખ પુરુષોને વિલિયમનું દરબાર એક મોટું આશ્ચર્યજનક યર્ષ પડ્યું હતું. ઈચ્છાડની રાજ-પ્રકરણી સ્થિતિની ગંજેરજ ખખર ત્યાં દરરોજ ખાનગી પત્રદાન આવી જતી હતી. અને સ્વાતંત્ર્ય પક્ષના હિતાવળીયા આગેવાનો તે ક્યારના એને લખ્યા જ કરતા હતા કે તમે અહિંયા ધમી આવી દેશનું રાજ્ય હરતગત કરી લ્યો. હજી સુધી વિલિયમ તેમને એ વાતની ના ને ના જ કહેતો, અને માત્ર જેમ્સને વારંવાર શખામણ દેતો કે તમારે તમારી પ્રજાને રાજ રાખવી જોઈએ પણ ન્યારે સાત ધર્માધ્યક્ષોને કેદ કર્યા, અને રાજપુત્ર જન્મ્યો-જેને બધા આણેલો જ ગણતા હતા-ત્યારે બધી પ્રજા અધીરી થઈ ગઈ. ટોરી પક્ષ અને તેના પાદરીઓ પણ હવે લાખો વાર પોતે પ્રબોધિતો અન-વરોધ મત ટોલ્લે મુકી રાજને રોકવાના વિચારમાં પ્રવૃત્ત થયા, અને એક ધર્માધ્યક્ષ તથા બીજા છ આગેવાનોએ ગળી વિલિયમને આર્જવ-પૂર્વક નિમંત્રણપત્ર લખી મોકલ્યું કે હવે તો તમારે લશ્કર લઈને પ્રજાની વાહરે ધાવું જોઈએ જ. વિલિયમ પણ જોયું કે હવે સખૂરીનો વખત નથી. ઇંગ્રેજ પ્રજા હવે બહુ વિકરી છે અને જે થવાનું હશે તે બધું આ વખતે જ થઈ જશે. મારે બધી વાતનો વિચાર કરી એણે નિશ્ચય કર્યો કે ઈચ્છાડ પર સ્વારી લઈ જવામાં અગર જોખમો ધણાં રહેલાં છે તોપણ હવે તો ઈશ્વરનો બરોસો રાખી મારોમ જ કરવું.

રવારીની તૈયારીઓ-થવા લાગી કે ગુરત લુધને તેની ખજાર પડી અને તેણે જેમ્સને એતાવ્યો. પણ તેણે એ વાત ખરી માની નહિ. લુધએ ઉપરા ઉપરી કમળો તથા જાસુસો મોકલી એને કહાવ્યું કે અસા તું હજી જીવમાં જીધે છે કેમ ? અને ખીજી તરફથી વિશ્વિ-યમને એક એલચી મોકલીને જાહેર રીતે કહેવડાવ્યું કે ઇંગ્લેન્ડના રાજ સાથે અમારે દોસ્તી હોવાથી તમે જો તેની સાથે કાંઈ પણ ઉઠાવણી કરશો તો તમારે અમારે વડવાદ થવા વિના રહેનાર નથી. પણ મિલ્લજને જાહેર અને અલ્લકને ફાતીયા જેમ્સ તો બાથી ઉલટો ગુરસે થયો, અને કહેવા લાગ્યો કે જાણે મારો આશ્રયદાતા હોય એમ ડોળ કરી લુધ આખા યુરોપમાં મારું અપમાન શા માટે કરતો હશે ! ફ્રાન્સથી લશ્કરી મદદ આપવાનું કહેણ લઈને લુધનો એલચી આવ્યો હતો તેને આ પ્રમાણે કહી એણે કાઢી મૂક્યો. અને ખીજી દેશના એલચીઓને ખોલાવી કત્તું કે લુધ કહે છે તે પ્રમાણે પરસ્પર સહાયતાના કાલકરાર અમારે કદી પણ થવા નથી. આ તે શી નાદની ! પણ કુંકી શુદ્ધિની સાથે મમતી સ્વભાવ જોડાયેલો હોય છે, ત્યારે આજુસ બાળકથી પણ વધારે નાદાન થઈ પડે છે. તેમાં રળી જેતી ઉપર આ વેળા સંપૂર્ણ જરોસો તે માણસ જ ખુદેલું હતું. એ ખુદેલ માણસ તે એનો કારભારી સંડરલાંડ એ ચાર્લ્સના વખતનું એક જૂનું પાપ હતો. લુધ સાથે ખાનગી કાવત્રાં ચાલી રહ્યાં હતાં, તે વેળા ચાર્લ્સની તરફનો ત્યાં એલચી એજ હતો. એ બણે હોશિયાર, ખુશામતે અહાહુર, અને પૂરો મતલબી હતો. જેમ્મ માદીએ આવ્યો, અને તેની કુચોલિકો ઉપર જ પ્રીતિ જણાવા લાગી ત્યારે સંડરલાંડ તે માર્ગમાં વટલી જઈ રાજની મૂળનો બાલ થઈ પડ્યો. આવા નીચ ખુશામતીઆથી જ ઘણું રાજ ખરાબ થાય છે. સંડરલાંડ એક તર્ફ જેમ્સને ખુશ કરવા આ પ્રમાણે કરતો હતો તે વેળાજ ખીજી તરફથી એના દરબારની ખાનગી બાતમીઓ વિશ્વિ-યમને આપી તેને પણ ખુશ રાખતો હતો; કેમકે એવા સમયસાધુઓ

હમેશાં એમ વિચારે છે કે મોટાની મહેરબાની કાંઈ વખત પણ કામનાં જ છે. વિલિયમને ખાતમી મોકલવા તેણે જે દાર રાખ્યું હતું, તે જ એનું મંપૂર્ણ નીચપણ સાબીત કરી આપે છે. એની સ્ત્રીને હેત્રી સિડની નામના એક વ્હિગ સાથે આડતરે સબધ હતો. તેથી એ વિલિયમને જે ખાતમી મોકલવી હોય તે પોતાની સ્ત્રીને કહેતો અને તે સિડનીને કહી વિલિયમને લખાવતી. જેમ જેમ જેમ્સની પડતીના દિવસ પાસે આવતા દેખાયા, તેમ તેમ એ વિલિયમના પક્ષમાં વધારે ને વધારે જતો ગયો. વિલિયમના આવવાથી એને કાયદો તો ખેરાક કાંઈ જ નહોતો, પણ એને તો હવે પોતાના માથાની દિશા પડી હતી. નીચ ખુશામતીઆ હમેશા બહુ જ ખાચલા હોય છે. અને તેથી એણે ધાર્યું કે હું અગાઉથી વિલિયમ સાથે વગ કરી ગયું તો પ્રજાપ્રકાપને સમે મારો બચાવ થઈ જાય, અને હવે એ હરામખોર પોતાના અન્નદાતાને બધી સલાહ આપી તેને પાયમાલ કરવાનું જ લઈ બેઠો.

એની સલાહથી વિલિયમના હુમલાની વાત જેમ્સે માની નહિ, અગમચેતી દાખલ પણ કાંઈ તૈયારીઓ કરી નહિ, ઉલટી પ્રજાને વધારે કનડરા માંડી, પોતાના લશ્કરને જ નારાજ કીધું, અને વારં-વારની ચેતવણીઓને કાંઈ પણ ન ગણ્યારી. લુઇસી દોસ્તીને પણ છેવટે જાહેરમાં તિરસ્કાર કર્યો. લુઇસે આથી ચીડવાઇ જેમ્સના રક્ષણ અર્થે જે લશ્કર હોલાંડ ઉપર ધસાવડો કરવાને તૈયાર કરી રાખ્યું હતું તેને જર્મની ઉપર હુમલો કરવામાં રોક્યું; અને તેથી વિલિયમને ઇંગ્લાંડ ઉપર સ્વારી લઈ જવાનું કામ એ તર્ફથી તો નિર્ભય થઈ ગયું.

રાજાનો ગલ્લરાટ—આખરે જેમ્સની આંખ ઉઘડી. ન્યારે એના એલચીનો જ હોલાંડથી કાગળ આવ્યો કે સ્વારીનો હવે તો અહિંયા જાહેર કરાવ થઈ ચૂક્યો છે અને થોડા વખતમાં તે ઉપડશે પણ ખરી, ત્યારે ભરોસે બૂલેલા જેમ્સનું લોહી જ ઉડી ગયું, અને

દેટલીક મિનિટ સુધી તો તે બોલી પણ શક્યો નહિ. હવે સંડર-
લાંડને કદી મુક્યો અને પ્રગ્નને રાજી કરવા બીજા પ્રધાનોએ જે
જે કહ્યું તે એ કરવા લાગ્યો. હાઇકમિશનની ડાઈર તત્કાળ કદી
નાખી, જે જે સહેરના પદ્ધતિ પુચવી લીધા હતા તે પાછા આપ્યા,
જે પાદરીઓને ખરતર્ફ કર્યા હતા તેમને પાછા તેમનાં વતનો આપી
દીધાં, પાદશાળામાં ક્રેથોલિકની નિમણૂક થઈ તો શાળાવાળાને
મર્જમાં આવે નેમ કરવાનું લખ્યું, ધર્મ-છટનું જાહેરનામું રદ કર્યું,
પાર્સમેંટ બોલાવી અતઃપર કાયદા પ્રમાણે જ રાજ કરવાનું વચન આપ્યું,
તથા રાણીને પુત્ર જન્મ્યો છે તે ખરો છે એ બાબતના પુરાવા
સારા સારા માણસોને બોલાવી તેમની આગળ રજૂ કર્યાં. પણ હવે
એમ કરવાથી શું વળે ? બધા સમજતા હતા કે આ બધું એ બીક-
નો માર્યો જ કરે છે. લય આવે ત્યારે જ જે રાજ પ્રગ્નની માગણી-
ઓ આપવા તૈયાર થાય છે તે રાજની પ્રગ્ન તેનો તે માટે કદી
પણ ઉપકાર માનતી નથી, પણ ઉમટી એવા ધમકી ભરેલા માર્ગ-
ને જ આશીર્વાદરૂપ ગણે છે. બધા લોક હાલ ઇંગ્લાંડમાં વર્ષાદની
ચેટે વિલિયમની રાહ જોવા લાગ્યા.

વિલિયમની સ્વારીમાં ૧૪૦૦૦ વીણી કાટેલા સિપાઈઓ
હતા, તે બધાના ૫૦૦ વહાણ થયાં. (વિલિયમનો વિચાર ઇંગ્લાંડના
પૂર્વ કિનારા ઉપર ઉતરવાનો હતો; પણ પ્રતિકૂલ પવનથી તે દક્ષિણ
તરફ ખેંચાયો. આ દૈવમોગથી જેમ્સની આરમારો ત્યાંને ત્યાં જ
એની રાહ જોતી હોય રહી, અને એ તો બિનઆક્રેતે ઇંગ્લિશ ખાડીને
ખસાર કરતો દક્ષિણ તરફ ચાલ્યો. આ પ્રમાણે ચવાની ખખર પડતાં
એ આરમારોએ એનો કેડો લીધો, પણ તેનો મુકાબલો થઈ શકે તે
પહેલાં વિલિયમનાં વહાણો ઉવનચાયરના કિનારાની લગભગ જઈ
પહોંચ્યાં, અને એવામાં પાછો પવન ફરવાથી એ આરમારો ત્યાંથી
આવી હતી તે તરફ ખેંચાઈ. આ બનાવને માટે વિલિયમે કિનારે
ઉતરી આપ્યા લશ્કરને ભેડું કરી ઇશ્વરસ્તવન કર્યું. પછી એણે

પોતાના તકના ફેરમાં જાહેરનામા મોકલ્યાં એ જાહેરનામા ધણી ડહા-
પણ ને વિસ્તારથી લખાએનું હતું, પણ તેનો સાર એના વાવટા
ઉપરના એ સૂત્રમા સમાએનો હતો “ પ્રેસ્ટેટ માર્ગ અને ઇંગ્લાંડની
સ્વતંત્રતા.” એ જાહેરનામામાં માફ જણાવ્યું હતું કે ઇંગ્લાંડના
મોટા મોટા અખીરો અને ધર્માધ્યક્ષેના આમંત્રણ ઉપરથી હું
આખો છું અને મારો હેતુ ઇંગ્લાંડને સ્વતંત્ર પાર્લિમેન્ટ અપા-
વરી એ જ છે.

થોડા દહાડામાં કેટલાક મોટા અખીરો એને પોતાના માણસો
લઈને આવી મળ્યા અને ઇંગ્લાંડમાં ઘણે કેઝણે એની તકનાં બક
હડયા. જેમ્સ લસ્કર લઈ સોલમનગી મુકામે આવી મોરચા બાંધીને
ઉભો રહ્યો. વિવિધમનુ લસ્કર થોડું પણ ક્ષાપતી, અનુમતી અને
એકતત્તી હતું. જેમ્સના લસ્કરમાં માણસની સંખ્યા તો ઘણી, પણ
તેમાં આખર સુધી ઘણું ટકી રહેશે તેનો ખુ જેમ્સને પણ જરાયે
ભરોમો નહોતો.

રાજનું પસાયન—પ્રાર્થા પ્રમાણે જ જેમ્સની ફોજમાં ખુટામણ
થવા માંડી રાજનો માનીતો અને લસ્કરનો ઉપસેનાપતિ થોડું ચર્ચિત
તથા ચાહ્સનો રક્ષાપુત્ર ડહૂકે ઓન એક્ટન, એ પણ થોડા દિવસમાં
પોખારા ગણી ગયા. રાજએ ગભરાઈને જાવણી ઉપાડી વાટમાં એનો
પોતાનો જમાઈ (એનનો વગ) પણ નાસીને શત્રુપક્ષમાં જતો રહ્યો.
લંદનમાં જઈ જુલે છે તો પોતાની કુંવરી એન પણ મળે નહિ. આ
પ્રસંગે જેમ્સની છાતી ભરાઈ આવી અને તે જોલ્યો કે અરે પ્રભુ !
મારા છોકરાં પણ મારો ત્યાગ કરીને ચાલ્યાં જાય છે ! હવે તે છેક
ગભરાઈ ગયો કેટલાક સુશીન પુરુષોની મનાકથી બંડોરોને મારી
જાહેર કરી, પાર્લિમેન્ટ જોવાવવાનાં નિમંત્રણ કાઢ્યાં અને વિલિયમ
સાથે વિશિષ્ટ કરવા કેટલાક અખીરોને મોકલ્યા પણ એનું અંતઃકરણ
કહેતું હતું કે હવે પ્રજાનું હુકમું મન ફરીથી સંધાવાનું નથી. તેથી
તેણે પોતાની રાણી તથા કુંવરને ફ્રાન્સ મોકલાવી દીધાં અને બીજા

ફક્કાડે પોતે પણ છ નોખાનો વેર જાનીને આનંદ થયો (૧૧ મી ડીસેમ્બર ૧૯૮૮) આ રીતે ઈન્નાડ હાન તો અસાધ્યની અવસ્થામાં આવી પડ્યું.

આવી અવસ્થા થઈ પડેલી જોઈ સંદેહના તો વેળા ફેટનાક શાશ્વા અમીરો હતા તેમણે એકાદ મળી વોડે હેનિફાકસના પ્રમુખ થયા હોં કામચલાઉ રાજ્યવસ્થા પોતાના હાથમાં લીધી અને વિનિયમને કહારી મોકલું કે હવે તમે તાણીથી અહિંયાં ચાલ્યા આવો. ક્રિટનામા જેમ્સ ઓળખાઈ પડનાથી તેને ફેટનાક તોડ પકડીને પાછો સંદેહ આવ્યો વિનિયમે જોયું તો માનુષ પડ્યું કે ટાકે પાણીએ જે ખસ જતી રહેલી તે પાછી આવી છે પણ એ જોવો પરાક્રમી તેમ જ કળાનાળો પણ હોય. એણે જેમ્સ પ્રતિ એવો અનાદર દાખવ્યો કે જો પોતાની મેજે જ બીજી વાગ નાસી ક્લાન્મમાં ચાલ્યો ગયો.

હવે સંદેહનો લોકે વિનિયમને રાજ્યપુકટ આપવા માંડ્યો, પણ એણે કંઈ કે પાર્લિમેન્ટની અનુમતિ વિના મંજૂરી કાંઈ પણ થઈ શકે નહિ. પછી રાજ્યવસ્થાપકની સલાહથી એણે એક કામચલાઉ ડાયરેક્ટ બોલાવી

કામચલાઉ પાર્લિમેન્ટ—૭ સ ૧૯૮૬ ની સરખામણી ભેગી થઈ તેમાં અમીરોની સલાહ ખતે ટોરી અને આમમા બિગ થયા હતા. પણ વિનિયમે કાંઈની ઉપર કાંઈ પણ દનાણું ન ચલાવતા કંઈ કે તમે તમારી તજજ્ઞતા આપે તેમ રાજ્યની વસ્થા કરો. મોડાં ટોરીનો કાંઈ પણ એવો વિચાર હોય કે જેમને પાછો બોલાવી ફેટનાક કમરો સમાવી સર્વિસને પાછું રાજ્ય ચલાવવા દેવું આ વાત પ્રજાના ધણા આગે મિત્રકૃત પમદ નહોતી, અને પાર્લિમેન્ટમાં એ ચર્ચા ચાલી ને વેળા બાજુ વેકાના ટોળે ટોળા ભારે હોકા કરી ગયા નોર્ડ લવનેમે અમીરોની મમામ બેમતાઈથી કંઈ કે તમારે એકદમ ધેરી તથા વિનિયમને ગળ સજી નીમવા એવી આ અર્જ મને આપવાની લોકાના તરફથી લનામણ થઈ છે. અને જ્યારે એને પૂછું કે એ ઉપર કાંઈના દનાસ કદા છે ? ત્યારે એણે જવાબ દીધો કે તમારે હાથ જોડાની

તથા લોકને લાલ થાય તે જ રીતનું હું અગીકાર કરીશ. માટે જો
 મને મારી જીદગી સુધી રાજ્ય આપતા હો તો તે મારે કબૂલ છે
 નહિ તો હું મારે દેશ પાછો જવા જરા પણ દિનગીર નથી બેશક,
 એ વાત વાજબી છે કે મેરી સિવાય બીજી કોઈ સ્ત્રીને પેટે મને
 સતતિ થાય તો તેના પ્રતા શાહજાદી એન અને તેના વશજોનો
 હક્ક પ્રથમ ગણાવો જોઈએ ' આ ધીરવીર નરના મહોમમી આવી
 રૂપદ ઉક્તિ નીકળી તેની સાથે જ એને રાજપદ આપવું એ તે
 સરેના મનમા નિશ્ચય થઈ ગયું થોડા પ્રતાકર્મા બધા પક્ષ એકમત
 થયા કે વિનિયમ અને મેરી એ બનેને રાજ અને રાણી એ નામથી
 ગદી ઉપર બેસાડવા ચિકા ઉપર બનેના મોઢા પાડવા સરમરી
 લેખપત્રો બનને નામે લખાય બનેને રાજપદના માનમર્તબો તથા
 હક્કો મળે પણ રાજ્યમારભારમા વિભાગ પાડવાથી હરમત પડે માટે
 તે એના વિલિયમને હાથે જ ચાલે

હંકપત્રિકા—આ દરાવથી પ્રજા રાજ રાજ થઈ ગઈ બધાને
 મનનો માન્યો રાજ મળ્યો અને ઘેર ઘેર દીવાળી થઈ રહી પણ
 આવા હર્ષોન્માદ સમે પણ પ્રજાના અગ્રણીઓ પેતાની ગભીર દુરજ
 ખૂલ્યા નહિ ગભ્ય કોને આપવું તે કરી ચૂક્ય પણ કેવી શરતે તેનો
 હજી વિચાર કરવાનો હતો વિલિયમ તો જોઈએ તેવો પ્રજાસ્વાતંત્ર્યનો
 મિત્ર હોવાથી તેણે પછી કોઈ રાજ પાછો પ્રજાવિરોધક થઈ શકે
 જ નહિ એવી નિયમવસ્થા કરવાનો આ સમય હતો અને તે કર
 વાનું આ દર્શિ પ્રજાનાયકો બૂલ્યા નહિ જ તેમણે વિવિધમ
 તથા મેરીને રાજપદ આપવા બાબતનો જે લેખ તૈયાર કર્યો તેમા
 પ્રજાહક્કો, જાણ પાયા ઉપર આણી મૂક્યો આ લેખ ઈ તાંડના
 ઇતિહાસમંત્રી પરિષદ (Declaration of Rights) એ નામથી
 આજખંડ મેરી અને તેને પ્રતાક નજી મોઢા પગ (Magna Charta)

અહિં આવી પહોંચી નહોતી. પણ તેના ધમ ગુરુ બનેંડે જાહેર કર્યું કે હું પાકું જાણું છું કે એ કુવરી તો પોતાને કાલક્રમાગત રાજપદ મળે ત્યારે પણ પાર્શ્વમેન્ટની મંજૂરી લઈ તે પોતાના સ્વામીને અર્પણ કરવાનો જ વિચાર રાખે છે. આ ઉપરથી તેણીને પૂછાવી જોયું તો તેણીએ સાફ લખ્યું કે વિલિયમ મારો સ્વામી છે તેને અધીન રહેવું એ જ મારી સદાસર્વદા મનોવૃત્તિ છે. અને મને તેની પ્રતિરૂપદા દાખલ હોવી કરવા માગો છો તે મારા જીવને બેહદ દુઃખ ઉપગમવે છે. વિલિયમ પણ પોતાની રાણીના કરતાં ઉતરતી પક્ષિની કાઈ પણ પદવી સ્વીકારવા રાજી ન હોય. તેણે જન્મે પક્ષના મોટા મોટા અંગ્રેસોને બોલાવ્યા અને ગંભીરાઈથી કહ્યું કે, “ જીઓ, હું અત્યાચાર સુધી ચૂપ રહી છું; મેં કાંઈને બય પણ નથી દેખાડ્યો તેમ કાંઈ પ્રકારની વિનંતિ પણ કરી નથી; મારા મનમાં શું છે તે પણ કાંઈને જાણવા દીધું નથી પણ હવે મારે મારો વિચાર જાહેર કરવે જોઈએ. તમે આમ કરો એમ કહેવાનો મને હક્ક નથી અને મારી ઇચ્છાએ નથી. પણ જેથી મારી આબરૂને ખલેલ પહોંચે અથવા લોકને લાભ થાય નહિ તેવો અધિકાર લેવાને ના પાડવી એ મારો હક્ક છે. હાલ મને નાયબ ઠેરવવા કેટલાક લોકો ઇચ્છે છે, એ કરવાથી દેશને લાભ થશે કે નહિ તેનો વિચાર કરવો એ આરાધ છે. પણ મારે તમને ચોકખું કહેવું જોઈએ કે હું નાયબ હક્કપત્રિકા બીજા કેટલાકની ઇચ્છા એમ છે કે મેરી ગાદીએ જો પોણાસો દેખાતી સુધી મારે રાજ્ય એ નામ ધારણ કરી તે દેશ હવે ભોગવવી. હવે પોતાની સ્ત્રી ઉપર કાઈ પણ પુરુષ-શ્રાંડમાં જે રાખી શકે તેટલી બધી પ્રીતિ મારે મેરી ઉપર રાખવી જોઈએ. એ હાય નીચે તેનો આપેલો અને અનિશ્ચિત અધિકારની હક્કની રૂએ હું નથી. મારો સ્વભાવ જ એવો છે કે સર્વોત્તમ વધુને પિદમતદાર યદ્ય રહેવાય નહિ. ઈશ્વારનું રાજકીય હક્ક જ મને લાગતા નથી, પણ જે હાથમાં લઈ, તો જેથી રહેશે ક્યાં

તથા લોકને લાભ થાય તે જ રીતનું હું અંગીકાર કરીશ. મારે જો
 અને મારી જીદગી સુધી રાજ્ય આપતા હો તો તે મારે કબૂલ છે,
 નહિ તો હું મારે દેશ પાછો જવા જરા પણ દિલગીર નથી. બેશક,
 એ વાત વાગળી છે કે મેરી સિવાય બીજા કોઈ સ્ત્રીને પેટ મને
 સતતિ થાય તો તેના કરતાં શાહજાદી એન અને તેના વંશજોનો
 હક્ક પ્રથમ ગણાવો જોઈએ. ” આ ધીરવીર નરના મહોમાંથી આવી
 રૂપક ઉક્તિ નીકળી તેની સાથે જ એને રાજપદ આપવું એ તો
 સરેના મનમાં નિશ્ચય થઈ ગયું. થોડા કલાકમાં બધા પક્ષ એકમત
 થયા કે વિલિયમ અને મેરી એ બંનેને રાજા અને રાણી એ નામથી
 ગદી ઉપર બેસાડવા. મિત્રા ઉપર બંનેનાં મોઢાં પાડવાં, સરકારી
 લેખપત્રો બંનેને નામે લખાવવા, બંનેને રાજપદનાં માનમર્ત્યો તથા
 રક્ષો મળે, પણ રાજ્યકારભારમાં વિભાગ પાડવાથી હરકત પડે મારે
 તે એકલા વિલિયમને હાથે જ ચાલે.

હકકપત્રિકા—આ કરાવથી પ્રજા રાજ રાજ થઈ ગઈ. બધાને
 મનનો માન્યો રાજા મળ્યો અને ઘેર ઘેર દીવાળી થઈ રહી. પણ
 આવા દર્શનમાદ સમે પણ પ્રજાના અગ્રણીઓ પેતાની ગભીર દરજ્જા
 ગ્રેસ્યા નહિ. રાજ્ય કોને આપવું તે કરી ચૂક્યું, પણ કેવી શરતે તેનો
 હજી સ્વર કરવાનો હતો. વિલિયમ તો જોઈએ તેવો પ્રજાસ્વાતંત્ર્યનો
 મિત્ર નહોતો. તેણે પછી કોઈ રાજા પાછો પ્રજાવિરોધક થઈ શકે
 જ નહિ એવી ગત્યવ્યવસ્થા કરવાનો આ સમય હતો અને તે કર-
 વાનું આ અર્થિદર્શિ પ્રજાનાયકો જણા નહિ જ. તેમણે વિલિયમ
 તથા મેરીને રાજપદ આપવા બાબતનો જે લેખ તૈયાર કર્યો તેમાં
 પ્રજાહક્કરો હોવા પાયા ઉપર આણી મૂક્યો. આ લેખ ઇંગ્લાંડના
 ઇતિહાસમાં પત્રિકા (Declaration of Rights) એ નામથી
 જાણખ્યાય છે અને તેને ઇટલાક જણ મોટા પદા (Magna Charta)
 કરતાં પણ વંધાઈ અગત્યની મણે છે.

એ પત્રિકાના પરેલા ભાગમાં જેમનાં આપઅપ્પીયારી અને

ગેરકાયદેસર કામો ગણ્યાવી તે કારણેને લીધે પાર્લમેન્ટે રાજ્યભાગનો જે હરાવ પ્રથમ કરેલો તે નોખો છે. બીજા ભાગમાં એનાં એ જ કામો ફરીથી ગણ્યાવી તે કાયદા વિરુદ્ધ છે એમ સ્પષ્ટ ગણ્યાવું છે, અને પછી ત્રીજા ભાગમાં એમ લખ્યું છે કે ઉપર જે મર્યાદા દેખાડી તે મર્યાદામાં રહી વિલિયમ તથા મેરીએ રાજ્ય કરવું. એ બન્નેની હયાતી પછી મેરીની સંતતિએ, તે ન હોય ત્યારે શાહનાદી એન અને તેના વંશજોએ, અને તે પછી ન હોય ત્યારે વિલિયમના વંશે રાજ્ય કરવું, એવો પાર્લમેન્ટનો હરાવ તેમાં નોંધેલો છે.

જે જે કામો કાયદા વિરુદ્ધ ગણ્યાવ્યાં છે તેમાં સુખ્ય આ છે:—

૧-રાજકર્તાથી પાર્લમેન્ટને પૂછ્યા વિના કાયદા રદ કરવા અથવા ખર્ચ પાડવા; ૨-પાર્લમેન્ટની મંજૂરી વિના, અથવા તેણે જેટલી મુદતને માટે મંજૂરી આપી હોય તે સિવાય બીજી રીતે, રાજકાજને માટે કે પોતાના અપને માટે રાજ્યએ વસુલાત ગિધરાવવી; ૩-સુધેહ-શાંતિના વખતમાં પાર્લમેન્ટની રજા વિના રથાથી લશ્કર રાખવું; ૪-રૈયત (પ્રોટેસ્ટન્ટ) પ્રોતાના રક્ષણને માટે પોતાની રિયલિ પ્રમાણે હથીયાર રાખે તેમાં હાઈ અટકાવ કરવો; ૫-પાર્લમેન્ટમાં જે બોલાય અથવા થાય તે બાબત પાર્લમેન્ટની બહાર કાઢના ઉપર આરોપ મૂકવો અથવા તેને સતાવવો. આ હક્કપત્રિકા તે અરેબરી હક્કપત્રિકા જ છે. રાજના ઈશ્વરી હક્કની જે ઘેલણ પાછલા પચાસ પોબોસો વર્ષથી ઇંગ્લાંડમાં જોશથી ચાલી રહી હતી તે ગૂળમાંથી છેદાઈ હવે હમેશને માટે કબરમાં દટાઈ. વિલિયમને જે ગાદી સળી તે વંશપરંપરાના હક્કથી નહિ પણ પાર્લમેન્ટની રૂએ, હવે પછી ઇંગ્લાંડમાં જે જે રાજ્યો મવાના તે ઈશ્વરીહક્કની રૂએ નહિ પણ પાર્લમેન્ટની રૂએ. હવેથી સાફ નિર્ણય થયો કે રાજ્ય જે રાજ્ય કરે તે ઈશ્વરી હક્કની રૂએ નહિ પણ કાયદાની રૂએ, અને જે તે કાયદાને તોડે તેનો તત્કાળ જ રાજ્ય ઉપરથી હક્ક દૂર જાય છે કાયદાનાં મોટાં મોટાં પોરણાં કાં

જગલી અને લટાર લોકો, જે આવા ફેરફારને વખતે લટવાને લોભે તોફાન કરવા હમેશા તત્પર હોય છે તેમણે એક જડ ઉદાસ, વિલિયમને તત્કાળ તેમની સામે પોતાનું લશ્કર મોકલ્યું. હાઈલાન્ડરોએ પોતાનો પડાવ એક યી કુગરો ઉપર નાખ્યો અને તે ઉપર ચઢીને થાડામાં પાક્યા ચતુઓ આવ્યા કે દુર્ત જ જગલી ટોળાઓએ જુરસાળધ તેમની ઉપર એવો ધસાવડો કર્યો કે તેમને નાસતા બોય ભારે પડી-પથુ એ મુદ્દમા એમનો નાયક ડંડી પડવાથી અને હાઈલાન્ડરો પોતાને મળેલી લૂટ લઈને પાછા પોતાના કુગરામાં જઈ ભગવા વધારે આગુર હોવાથી તેમની આ ફતેહનું કંઈ ભારે પરિણામ ન નીપજતાં આ બળવો ઘાયો હતો તેવો જ રામી ગયો, અને આખા દેશમાં ધીમે ધીમે સમાધાની થઈ.

ગ્લેન્ડોનીની કતલ—આ પ્રસંગે એક અત્યંત કૂરતાનું કર્મ નાહક કરવામાં આવ્યું કે જેની જોડી જ ઇતિહાસમાં નથી. આ લટાર ટોળાઓના નાયકોને માટે જલ્દેરનામાં કરવામાં આવ્યા હતાં કે અમુક તારીખ મુધીમાં જે આવીને વિલિયમને તાબે થવાના સોગંદ નહિ લઈ જાય તેને દેહાંત દંડની શિક્ષા કરવામાં આવશે. આ ઉપરથી એક પછી એક સઘળા નાયકો ધીમે ધીમે આવીને સોગંદ ખાઈ ગયા, સિવાય એક છુટ્ટો મેંક આવન ગ્લેન્ડો એ છેક છેવાડા આથમણા કુંગરામાં ગ્લેન્ડો નામની ઊંડા ખિંડમાં વસતો હતો અને મુદતને છેલ્લે જ દહાડે એ એક રથને આવીને સોગંદ લેવા ખડો થયો, ત્યારે સોગંદ આપવાનો અધિકાર હોય એવો ત્યાં રાઈ અમલદાર નહોતો તેથી એ જીજ્ઞાસુ ગયો અને ત્યાં રીતસર સોગંદ ખાઈ પોતાને વતન ગયો. પણ આમ કરતાં મુદત વીતી ગઈ હવે આ સમે વિલિયમ તર્ફથી જે અમલદાર રેક્રેટલાંડમાં સત્તા ધીર હતો તે ધણે દૂર માણસ હતો તેણે આ બહાને એ ટોળાને જાણમાંથી ઉમેરી નાખવાનો મનસુબો રાખ્યો અને તેમ કરવા વિલિયમને આડું અવળું રાખ્યું તેની ગાવી એટલે

લગી તો હજી એક સાધારણ દરતાની એ વાત થઈ, પણ હવે પછીની જે હકીકત છે તે સાંભળતાં જંગલી માણસને પણ કંપારી છૂટે એમ છે. એણે ઘણો જ અધમ છળબેદ વાપર્યો. આ પાપિઝ્ક દર્મ કરવાને જે સિપાહીઓને મોકલ્યા તે પ્રથમ તો રનેદલાવથી આ લૂટારૂ લોકના ઘરમાં જઈ વસ્યા, અને ફેટલાક દિવસ સુધી તેમની મહેમાનગીરી ભોજવી. પછીથી લાગ એક તેઓ હતીઆર લઈ ઉભા થયા અને તે તમામ ટોળીને તેનાં છોકરાં છઠ્ઠાં સાથે પૃથ્વી ઉપરથી નાશુદ જ કરી નાખી. આ ત્રાસદાયક બનાવમાં વિલિપ્ત જાતે ધણે દરજ્જે નિર્દોષ હતો.

આપર્લોડ જેમ્સને પણ જુસ્સાથી ઉભું થયું, કેમકે વસતિનો ઘણો ભાગ દૈથોલિક અને મૂળથી ઇંગ્લેન્ડના જુલમે કાપર થઈ ગયેલો હતો. પહેલાંથી જ જેમ્સના મનમાં મોટી ફૂંક આપર્લોડની જ હતી. એણે ત્યાં નવો સુખો નીમ્યો હતો તેણે લશ્કરમાંથી પ્રોટેસ્ટન્ટોને કાઢી તમામ દૈથોલિક રાખ્યા હતા. ઇંગ્લાંડમાં વિલિપ્ત આવવાના સમાચાર મળ્યા કે તુર્ક આપર્લોડમાં ભારે હુલ્લડ મચ્યું. ત્યાં વસેલા થોડા પણ મહા મમ્લુકોના જે ઇંગ્લેન્ડે હતા, તેમની ઉપર આખી વસતિ ત્રીડી પડી, ને તેમની તમામ માલમતા એક ધડીમાં ખેદાનમેદાન કરી નાખી. અને તેમના વિકરાલ જુસ્સામાંથી જે પ્રત્યા તે જ લંદનડેરી વગેરે થોડાક કિલ્લા જે હજી ઇંગ્લેન્ડના હાથમાં રહ્યા હતા ત્યાં જરાઈ ખેડા. બંડખોરોનું મોટું લશ્કર લંદનડેરી ઉપર ધસી આવ્યું. આ કિલ્લા ઉપર ૧૦૫ દલાડા સુધી ઘેરા રહ્યો અને ભૂખમરાથી માંહે જરાએલા ઇંગ્લેન્ડના ખુદ જ ખૂરા હાલ થયા તોપણ તેમણે નમણું આપ્યું નહિ. બંડખોરનું ટોળું મહા મોટું હતું, અને આ વેળા જેમ્સ પણ ત્યાં આવી પહોંચ્યો હતો. પણ એની પાસે બધા માણસોને પૂરા પાડી શકાય એટલાં હતી-યાર જ નહોતાં તો કિલ્લાને તોડવા જોગી તોપો વગેરેની જોગવાઈ એની પાસે ક્યાંથી હોય ? તેથી બંડખોરોએ આખરે ચાકી ઘેરા

ઉદ્ધવો, અને એવામાં ઇંગ્લાંડથી શહાર પણ આવી પહોંચી.

કેટલાક વખત પછી વિલિયમ પટે આયર્લેન્ડ ઉપર ચડ્યો. (ઇ. સ. ૧૧૬૦), અને બોર્ન નદીની લડાઈમાં શત્રુસેનાને એવી તો તારાજ કરી નાંખી, કે જેમ્સને નિરાશ થઈ પાછું ફ્રાન્સ જતા રહેવું પડ્યું. તોપણ આઈરિશ લોકે હજી મમત મૂક્યો નહિ. કેટલીક લડાઈમાં હાર ખાતાં ખાતાં લિમરિકના કિલ્લામાં બરાઈ તેમણે સારો ટકાવ કર્યો. અને જ્યારે તેમને કેથોલિક ધર્મ પ્રમાણે ચાલવા દઈશું, વગેરે કેટલીક કબૂલતો આપી ત્યારે જ તેઓ તાબે થયા, (ઇ. સ. ૧૧૮૧), અગર ને પાછળથી આ શરતો ઉમેળી પાર્લિમેન્ટે બરાબર પાળી નહિ. આ પ્રસંગે ૧૨૦૦૦ આઈરિશોને દેશવટે જવાની રજા મળી, અને તેઓ ફ્રાન્સના લુઈની સેનામાં નોકરીએ રહી “ આઈરિશ પ્રિંગેડ ” એ નામથી ઇતિહાસમાં બધું ઇર્તિવાન થયા છે.

બીચી હેડની લડાઈ—વિલિયમ આયર્લેન્ડમાં આવ્યો તે વેળા લુઈએ ઇંગ્લાંડ ઉપર એક નૌકાસેન મોકલ્યું. તેના અંતે બહાદુર તથા ઇંગ્લેન્ડના સંયુક્ત નૌકાસેનનો ઇંગ્લિશ ચેનલમાં બીચીહેડ આગળ મુકાબલો થઈ ગયો. આ સમે ઇંગ્લેન્ડ નૌકાધિપતિ બેદિલ હોવાથી ફ્રેંચની ફતેહ થઈ, અને તેમણે ઇંગ્લાંડના કિનારા ઉપર ઉતરી બેચાર ગામડાં બાળી મૂક્યાં. ધણી લોકે સારો હિસાબો ઠેર ઠેર ફરવાથી એ વહાણોનું કાંઈ વિશેષ ચાલી શક્યું નહિ. (ઇ. સ. ૧૧૬૦).

લાહોગની લડાઈ—જે બે વર્ષ પછી થઈ, તેમાં ઇંગ્લેન્ડની ઉપલી ફ્રેન્ચીનો બરાબર ખંડ વળી રહ્યો. જેમ્સ પક્ષનો આ છેલ્લો ભગીરથ પ્રયત્ન હતો. ઇંગ્લેન્ડ પ્રબળનો આ વેળા કેટલોક ભાગ વિલિયમના રાજ્યથી નારાજ થઈ ગયો હતો, અને જેમ્સને પાછો આણવા લુઈ સાથે ધણાં કવચાં ચાલી રહ્યાં હતાં. વિલિયમને બોલાવનાર બ્લિગ પક્ષમાંના પણ કેટલાક આગેવાનો આ વેળા એના વિરોધી થઈ

ગયા હતા. એમના કહેવાથી હુમલો ધીરથી કરતાં પણ જખરે
 નૌકાસેન ઈશ્વાર ઉપર કુમલો કરવાને મોકલ્યું. વિલિયમ આ પ્રસંગે
 હોલાંડમાં પુલે ચડ્યો હતો, અને અહિંયા ઇંગ્રેજ નૌકાસેનનો જે
 અધિપતિ રસલ નામે હતો, તે ઉપર કહ્યું તેવા વિરોધી ધર્મ ગયેલા
 ગિલ્ગામાંનો એક અને આકળા સ્વભાવનો માણસ હતો. પણ આ
 પ્રસંગે એણે જે વર્તણૂક ચકાવી, તે એ પ્રમાણ દેશાભિમાનનો ધણો
 જ અચ્છો નમૂનો છે. એ જેમ્સને પાછો લાવવાની ખટખટમાં દાસ
 સામેલ હતો, પણ ત્યારે તેમાંના એક જણે એને સૂચ્યું કે ફ્રેન્ચ
 આરમ્બરો આવે ત્યારે તું તેની મદદમાં રહેજે, ત્યારે એણે તેને સાદું
 સખ્યું કે “એમ તો તું કદી ધારતો નહિ, કે હું અમારા પોતાના
 દરિયા ઉપર ફ્રેન્ચોને જીતવા દઈશ. યાદ રાખજે કે જો એ પરદેશી
 વહાણ આવ્યાં, તો હું તેની સામે આચડ્યા વિના રહેવાનો નથી,
 પછી તેમાં જેમ્સ રાજ પડે હોય તો ચે શું ?” એ પ્રમાણે જ
 એણે કીધું. (ઈ. સ. ૧૬૬૨). પોતાના રાજથી દુભાએલા પણ
 ઇંગ્લાંડના નૌકાધિપત્યના અભિમાની આ પુરુષે લાહોગની લડાઈમાં
 શત્રુઓનાં વદાણોને પાપમાલ જ કરી નાંખી એવી તો ફત્તેહ
 મેળવી કે ઇંગ્લેન્ડે આ પહેલાં ઇલિઝબેથના રાજ્યમાં જ મેળવી
 હતી. આ હારથી ફ્રાન્સનું નૌકાબળ વધ્યું તે વધ્યું જ.
 વહાણો તો પાછાં બનાવ્યાં, પણ ફ્રેન્ચ ખાસ્વાઓના મનમાંથી
 આત્મબળનો જે ભરાસો ઉઠી ગયો તે ફરીથી પાછો કદી
 આવ્યો જ નહિ, અને ફ્રાન્સ મુરોખના મોટા નૌકાબળમાં ગણાતું બંધ
 પડ્યું. આ મહાવિજયના દર્શનમાં મેરીએ પોતાને સારૂ મીનિયનો
 મહેલ બંધાવવા માંડ્યો હતો તે ધવાએલા ખજાસીઓના દવાખાના
 માટે પ્રેમથી અર્પણ કરી દીધું અને તે અઘાપિ મીનિય હોસ્પિટલ
 એ નામથી એ બધી રાણીના કીર્તિસ્થંભરૂપે જગતમાં ઉભો છે.

મેરી રાણીનું મરણ ઉપદ્રા બનાવ પછી બે વર્ષમાં સીધા-
 ના ખૂંડા રોગથી નીપળ્યું. કેમકે હજી દુનિયામાં ગોશિનજાની કાંઈ

શોધ થઈ નહોતી. વિલિયમ પોતાની આવી પતિવતા ઝીના મરણથી
 ઘણો જ ખિન્ન થયો, અને ફેટલાક વખત સુધી એનાથી રાજકાજ
 ઉપર પણ મન દબ સકાયું નહિ. તે છતાં લાહોગની લડાઈ પછી
 જેમ્સનો પક્ષ, જેને લેટિન ભાષાના શબ્દથી “જેકાગાર્દટ” કહેતા
 તે એવો નિર્ણય થઈ ગયો હતો કે હક્કદાર ગણી મેરી તો મરી
 ગઈ એમ જાણી ફેટલાક બંડ ફિસાદ ઉઠાવવાની તજવીજો થઈ તે
 બીલકુલ ફાવી સકી નહિ. હાલ ઇંગ્લાંડની ગાદી ઉપર વિલિયમ એવા
 પરિપક્વપણે સ્થાપિત થઈ રહ્યો હતો કે તે કોઈથી પણ ડગાગ્યો ડગે
 એમ નહોતું. હવે ઇંગ્લાંડનો રાજ્યવિશ્લેષ બરાબર દઢીભૂત થઈ
 રહ્યો અને તેથી જે આ રાજ્યવિશ્લેષના સ્વાભાવિક પરિણામ દાખલ
 જ ઇંગ્લાંડની રાજ્યરીતિમાં ફેટલાક ફેરફાર થયા તે અત્રે વર્ણ-
 વના જોઈએ.

રાજ્યરીતિમાં ફેરફાર આ સમે સ્વાભાવિકપણે પ્રસંગાતુ-
 માર જ થયા, પણ તે અત્યંત અગત્યના અને ઇંગ્રજ રાજ્યતાંત્ર
 ઉપર બહાલી અસર કરનારા થઈ પડ્યા. પહેલો ફેરફાર તો પાર્લામેંટે
 એ કર્યો કે રાજના ખર્ચને માટે જે નાણું મંજૂર થતું હતું તે હવેથી
 એક વર્ષને માટે જ મંજૂર કરવું, અને એ મંજૂરી પ્રતિવર્ષે જુદી
 જુદી જ આપવી. પાછલાં બે રાજ્યોમાં જ્યાં એ જ થઈ હતી કે
 રાજ્યોને જન્મ વર્ષતને માટે નાણાં આપ્યાં હતાં અને તેથી
 તેમને પાર્લામેંટની ગરજ થોડી જ રહેતી. વિલિયમ રાજ તો પ્રગ્ગનો
 મિત્ર જ હતો તોપણ પાર્લામેંટે વિચાર્યું કે પાછલી નશીયતનો
 હાલ લેવો એ આપણી ફરજ છે, અને તેની આવકારના ઉમળકામા
 હતા એવે સમે પણ વિલિયમને ફક્ત ચાર વરસને માટે નાણાંની
 મંજૂરી આપી. આ જોઈ વિલિયમને ઘણું માહુંલાગ્યું, અને કોઈની
 આગળ બોલ્યો પણ ખરો કે ઇંગ્રેજ ગૃહસ્થો કેવા છે કે જેમ
 રાજ જ તેમના ધર્મ તથા સ્વાધીનતાનો શત્રુ હતો તેનો તેમને
 એવો ભરોસો પડ્યો હતો કે જીંદગી પૂરતનાં તેને નાણાં મંજૂર

કરી આપ્યા હતા, અને મેં તેમના ધર્મ તથા સ્વાધીનતાનું મન્દક્ષણ
કર્તુ છે તથાપિ મારો તેમને ભરોસો પડતો નથી પણ આવા
રાજકોથના વચન સાંભળી પોતાની ફરજભાષી કાઈ પણ ન હોતા
પાર્લમેન્ટે એવો દાવો ર્થો કે હવેથી તો એ મજૂરી દર્શો પૃથક
પૃથકપણે જ આપવી

બીજા ફેરફાર પણ એટલી જ અગત્યનો હતો ગાળને અમાર
સુધી જે નાણા અપાતા તેમાથી તેનો ખાનગી અને સરકારી ખર્ચ
બંને આવતો પણ હવે પાર્લમેન્ટે તેના ભાગ પાડી નાખ્યા અને
આટલા ખાનગી સારુ આટલા સરકારી ખર્ચ સારુ એમ મજૂરીમા
ચોખ્ખુ બતાવવા લાગ્યા વળી બ્યારે સરકારી આંખડો છૂટો પડ્યો
ત્યારે તેનો હિસાબ માગવામા કાઈ ઘણો અવિવેક રહ્યો નહિ અને
એમ દિમામ માગતા માગતા હેન્ટ સંઘણો મજૂરી જમા ખર્ચ
પાર્લમેન્ટની જ સત્તા હેઠે આવી ગયો

ત્રીજા ફેરફાર એ થયો કે સ્થાયી લશ્કર સ્થપાયુ ઓ તે ઉપર
પાર્લમેન્ટે પોતાનો જ હાથ રાખ્યો લગઈ ઉઠે ત્યારે લશ્કર રાખી
શેવુ અને તે પતી કે પાછુ તેને કાઢી નાખવુ, એવો અત્યાર સુધી
આ દેશમા રિવાજ હતો ફ્રેન્ચેવના સ્થાયી લશ્કરે લેખના મનમાં
એવો તો ભય પેસાડી દીધો હતો કે આ સમેના ઇંગ્લેન્ડ લેખને સ્થાયી
લશ્કર જેવુ આ જગતમા કાઈ પણ ભયકર ભાસતું નહિ, અને તેથી
વિલિયમને જે હક્કપત્રિકા આપી હતી તેમા સારુ જણાવ્યુ હતું કે
સ્થાયી લશ્કર રાખવુ એ દેશના કાયદા વિરુદ્ધ છે આવો રિવાજ
એવવાયા મન્યને બોળે, અને અત્યાર સુધી છ' નાળે પરદેશ સાથે
થોડો જ સંબંધ હોવાથી તેને બોળ્યો હતો પણ હાલ તો જેમ્સને
પદબ્રજ કર્યો તેથી અને વિલિયમની રાજ્યનીતિએ યુરોપના ઝગડા
ઓમા એને ગાંઠવી દીધુ હતુ તેથી સ્થાયી લશ્કર રાખવુ એ
અવશ્યનુ જ થઈ રહ્યુ હતુ. હવે એ લશ્કરના ખર્ચ તથા લશ્કરી
શુનાહની શિક્ષા બામત કાઈ કાયદો કરવાની જરૂર પડી અને " મ્યુટિના
એક્ટ " એટલે બડનો કાયદો એ નામનો એક એક્ટ પાર્લમેન્ટે એક

વર્ષને માટે કાઢ્યો અને ત્યારથી એવો જ રિવાજ પડી ગયો છે કે પ્રતિ વર્ષે એ એક્ટ નવેસરથી મંજૂર કરવો આમ થવાથી ઈ લાઝના સ્થાયી લશ્કરનું અસ્તિત્વ જ બિલકુલ પાર્લિમેન્ટના હાથમાં આવી ગયું પિમંતી પાર્લિમેન્ટ ને માગતી હતી તે પર્યંતે આ પ્રમાણે થયું

ઉપના ત્રણ ફેરફાર માન કાનૂની રવૈયા (procedure) ના છે પણ તેની અસર કેટલાક કાયદા કરતા પણ જળ્પરી થઈ છે પ્રતિ વર્ષે રાજ્ય ખરચના નાણા કે સ્થાયી લશ્કરના કાયદાની મંજૂરી વિના રાજ્ય ચાલી શકે જ નહિ, અને તેથી પ્રતિ વર્ષે પાર્લિમેન્ટને એક વાર પણ બેળી ક્યાં વિના રાજ્યનો ફૂટકો જ રહ્યો નહિ

ચોથો ફેરફાર મંત્રીઓના મંડળ સંબંધી છે અત્યાર સુધી રાજ્યમાં પોતાની મર્જમાં આવે તેને કારભારીઓ કરતા અને તેઓ ક્યાં પક્ષના છે કે તેઓ એક બીજા સાથે એકમત ધરાવે છે કે નહિ તેની પણ કાંઈ પશ્ચા રાખતું નહિ યથાર્થતાથી બોલીએ તો અત્યાર સુધી મંત્રીઓ હતા, પણ મંત્રીમંડળ હતું નહિ વિનિયમે પણ આવીને પહેલાં ને મંત્રીઓ ગણ્યા તેમાં જિમ તેમજ ટોરી પણ હતા વિદગમાના પણ કેટલાક તો એક બીજાના વિરોધી હતા, એમ હોવાથી હાલ જેવું ઇંગ્લાંડના મંત્રીમંડળમાં એકદલીલથી કામ ચાલે છે તેવું કદી પણ ચાલતું નહિ પણ એથીયે વધારે તુકસાન તો એ હતું કે એ મંત્રીમંડળને પાર્લિમેન્ટ સાથે કાંઈ વિશેષ નિસ્થાત ન હોવાથી તેઓ રાજ્યની કે પોતાની મર્જ પ્રમાણે જ વર્તતા અને પાર્લિમેન્ટ તેમને ધડીએ ધડીએ કનડતી પાર્લિમેન્ટ અને મંત્રીમંડળ બન્ને સ્વાભાવિકપણે જ વિરોધી હોય એમ ચર્ચા રહેતું આ હરકત વિનિયમને ચોડા વખતમાં માલુમ પડી ધડીએ ધડીએ પોતાના વિચાર ફેરવતી પાર્લિમેન્ટને રાજી રાખી કામ કરવું એ બહુ જ મુશ્કેલ ચર્ચા પડ્યું એક આનમાં બે તલવાર સમાય નહિ એ કહેવત એને ખરી માલમ પડી, અને એણે જોયું કે રાજ્ય તથા પાર્લિમેન્ટ વચ્ચે ને અત્યાર સુધી ઇંગ્લાંડમાં કળ્યા ચાલ્યા આવે છે તેમાં કોઈનો વાક નથી, પણ તે એ રાજ્યપદ્ધતિનું જ સ્વાભાવિક પરિણામ છે.

ત્યારે કરવું શું ? આ પ્રસંગે પેલા કુટેલ પણ વિચક્ષુ સંડરલાડે એક સરસ ભુક્તિ બતાવી. એણે કહ્યું કે પાર્લમેન્ટમાં જે પક્ષ બળવાન હોય તેના જ અગ્રણીઓને કારભાર સોંપ્યો હોય, તો તેમના કારભારની સામે કાંઈતું પણ ચાલી શકે નહિ. દૂર એસી ફક્ત બ્રૂલો કાઢવી એ સહેલ છે, પણ જ્યારે પોતાના હાથમાં એક કામ કરવાનું આવે છે ત્યારે માણસને માણસ પડે છે કે તે કરવામાં ફેટલી વ્યવહારી હરકતો રહેલી કે. વળી અગ્રણીઓનો પક્ષ બળવાન હોવાથી પાર્લમેન્ટમાં કાંઈ તેમના કારભાર વિરુદ્ધ બોલવા નીકળશે તો તેનું ત્યાં કાંઈ ચાલશે નહિ, તેમજ એ અગ્રણીઓને પોતાના પક્ષનો શો વિચાર છે તે સાંભળીને જ ચાલવાની જરૂર પડશે, અને એમ થશે એટલે પાર્લમેન્ટ અને મંત્રીમંડળને હાલના જેવું બીમાખાઈ સદાનું ચાલશે નહિ. આ વાત રાજની નજરમાં ઉતરી અને એ વખતથી ઈંગ્લાંડમાં એવો રિવાજ નીકળ્યો છે કે પાર્લમેન્ટમાં જે પક્ષ બળવાન હોય તેમાંથી જ મંત્રીઓ નીમવા. એ રીતે નીમેલા મંત્રીઓ એક-સંપથી પરસ્પર વર્તે છે એટલું જ નહિ પણ પાર્લમેન્ટની પણ ઘણી ખરી દોરી તેમના હાથમાં રહે છે. જ્યાં સુધી પાર્લમેન્ટમાં એ પક્ષનું જોર કાયમ રહે છે ત્યાં સુધી તેઓનો કારભાર પણ કાયમ રહે છે, અને જ્યાં પીગ પક્ષનું બળ વધી પડે છે ત્યારે તેમને રૂપસદ આપી રાજ બીજા પક્ષમાંથી નવા કારભારીઓ રાખી લે છે. આ રિવાજ ફરથી પાર્લમેન્ટની સત્તામાં પણ અપૂર્વ વધારો થઈ ગયો; અને વખત જતાં પરિણામ એ આવ્યું કે મંત્રીઓ નામના જ રાજના સેવક પણ વસ્તુતઃ તો પાર્લમેન્ટની મર્જી જોઈને જ વર્તનારા-પાર્લમેન્ટને જ જવાબદાર (responsible) થઈ રહ્યા.*

* " એક નવા રૂપની રાજવ્યાવસ્થા દાખલ કરવી એવો તો વિલિયમના મનમાં વિચારજ નહોતો. પણ આ "બટો" મંત્રીમંડળની નીમણૂક હાલની કોબનેટ વ્યાવસ્થાની દિશામાં આગળ વધતું એક ઘણું લાંબું ડગલું હતું."

આ રીતે આ બધા ફેરફારોથી સર્વોપરિ સત્તા રાજ્ય કરતાં પણ વધારે ખરી રીતે ઇંગ્લાંડમાં આ સમેથી પાર્લામેન્ટના હાથમાં આવવા લાગી. અને માટે જ અમે કહીએ છીએ કે આ સમેનો રાજ્ય-વિશ્લેષ તે ખરેખરો રાજ્યવિશ્લેષ હતો.

પરરાજ્ય નીતિ (Foreign Policy) એટલે પારકા રાજ્યો સાથે કેવી નીતિથી વર્તવું તેનો પણ નિયમિત પાયો વિલિયમ જ ઇંગ્લાંડમાં રાખ્યો. અત્યાર સુધી ઇંગ્લાંડના રાજ્યો પરદેશ સાથે ધણાએ સંધિવિગ્રહ કરતા, પણ તેનું એક મુકરર ધોરણ કાંઈ હતું નહિ. પોતાનું સગપણ, પ્રીતિ, કે તાત્કાલિક લાભનો જ વિચાર કરતા અને લોકોને પણ તેમજ કરવું વાળખી લાગતું. ઇક્ષિત્રામેયના સમયથી ઇંગ્લેન્ડ લોકોની એવી પરરાજ્યનીતિ મુકરર થઈ રહી હતી ખરી કે પ્રોટેક્ટન્ટ મુલકોને મદદ કરવી અને કેથોલિક સાથે લડવું. અને એમ નહોતું થતું તે ગાટે જ પહેલા જેમ્સના વખતથી રાજ્ય પ્રજા વચ્ચે ધણો અણબનાવ લાંબા વખત સુધી અહીંયાં ચાલ્યા કયો હતો. પણ પોતાના દેશની ઉન્નતિ કે પ્રતિસ્પર્ધાઓનું ખંડન ચાલ એવા હેતુથી જ હમેશાં સંધિવિગ્રહ કરવો એ વૃત્તિ હજી કાંઈની થઈ નહોતી.

મુરૌપ ખંડમાં પણ વિલિયમ જ પહેલ વહેલો રાજ્યવેત્તા હતો કે જેણે આવી વૃત્તિને શાસ્ત્રીયરૂપ આપી તે પ્રમાણે અખંડ લક્ષ્યથી વર્તવા માંડ્યું હતું.

બળતુલા (Balance of Power) નો સિદ્ધાંત જે પાછળથી બહુ જાણીતો થયો અને જેના ધોરણે સઘળાં જ રાજ્યો વર્તવા લાગ્યાં, તે આ સમે તો વિલિયમના જ સમજવામાં હતો. આ સિદ્ધાંતનું લક્ષ્ય એ હતું કે જૂદાં જૂદાં રાજ્યો સંધિઓમાં એ પ્રમાણે ગોઠવાઈ રહે કે તેમની શક્તિઓનું સામસામ્ય સમતોલન થતાં કાંઈ એકની તર્ફથી બીજાને દહેશત રહે નહિ. જો કાંઈ એક રાજ્યની શક્તિ વધી પડે, તો બીજાંએ ભેગાં થઈ તેને ઝાટી કરવી અને

દોષને પણ જાણ્યામાથી અતિ વિશેષ જળવાનું થઈ જવા દેવું નહિ; અધિવિગ્રહ કરતી વેળા સગપણ, પ્રીતિ કે ન્યાયાન્યાય કર્તા બળતુલા ઉપર જ વધારે નજર ગાળવી, અને જે પાકું હારે થઈ ગયેલું આતુમ પડે, તેને તો હલકું જ પાડવું. આ સમે એ પ્રમાણે ક્રાન્સના સંબંધમાં ખીજાં રાજ્યોએ વર્તવાની જરૂર હતી, કેમકે તે રાજ્ય મહા જળરસ્ત થઈ પડ્યું હતું. અને જે આ મઝે એને વિલિયમ જેવો દીર્ઘદષ્ટિવાળો સખળ હરીફ સામે જાણે નહોત, તો તે યૂરોપમાં ચક્રવર્તિ થઈ પડવાની દહેશત હતી. વિલિયમની આ ગભીર ગાંઠનીતિ એ સંજેના ઈંગ્રેજોને ખિલકુલ સમજતા નહોતા. જે દમની અગત્યની સમજ નહિ તે કામમાં તેમને દોગર્તા વિલિયમને બહુ જ મુશ્કેલ પડ્યું, અને એ કારણથી જ તે કેટલાક વખત સુધી દેશમાં અગ્નિય થઈ પડ્યો. પણ હાલ તો ઈંગ્રેજોને હુદની સામે લડવા રાજ જ હતા; કેમકે જેમને તમામ મદદ કરનાર તે જ હતા.

ક્રાન્સની સામે યૂરોપનું મહા ઐક્ય ઉભું કરનાર પણ વિલિયમ જ હતો. આખી હાંડગી મથીને એણે યુક્તિપ્રયુક્તિથી એ ઉભું કર્યું હતું, ઈંગ્લાંડની ગાદી લેવામાં પણ એનો મુખ્ય હેતુ એ જ હતો કે એમ છવાથી ઈંગ્લાંડ એ મહા ક્રિસ્તમાં અડગ રહે. હાલ એ મહાક્રિસ્તમાં ઈંગ્લાંડ, હોલાંડ, જર્મની, એસ્ટ્રિયા અને સ્પેન એમાં થઈ ક્રાન્સની મામે યૂરોપમાંની ભૂમિ ઉપર યુદ્ધ ચલાવતાં હતાં. આમણાંડમાં બંડ જોરપર હતું તે વેળા પણ વિલિયમનું વિશેષ લક્ષ તે તર્ક જ હતું. પંડે યૂરોપના એ યુદ્ધમાં ચડ્યો હતો અને પ્રસંગોપાત જ પોતાના રાજ્યમાં આવતો, અને ખરે યૂરોપમાં આ સમે મામલો એવો જ હતો. હુદ પોતાના નાકસેન વગેરેથી ઈંગ્લાંડને ખુબ સનાવતો થકો યૂરોપના કેટલાક મુલક ઉપર જીતસાળધ હુમલો લાદ ગયો હતો; અને તેની સામે આટલાં બધાં રાજ્યો એકઠાં થયાં હતાં, તોપણ એનું પગપું આગળ જ ધસતું જતું હતું. કેટલાક વખત સુધી વિલિયમના યુદ્ધકૌશલનું ફળ એટલું-જ થયું કે હાર તો

મોતાની જ થાય, પરંતુ શત્રુ દૂર ગયા કે પાછી મોતાની સ્થિતિ
 હતી તેવી જ થઈ જાય. હુંકામાં આ મહાઐશ્વર્યથી ઘણામાં ઘણું
 એટલું જ થઈ શક્યું, કે કૈંય શક્તિના વૃદ્ધિમત પ્રવાહને રોક્યો.
 એવામાં વિલિયમે નામૂરનો કિલ્લો સર કરી (ઇ. સ. ૧૬૬૨)
 પહેલ વહેલો જ પણ ઘણો કિમતી જય મેળવ્યો. હવે લુઈને
 માહુમ પડવા માંડ્યું કે હું પૈસે ટકે તથા આણુસે નાહક ખુવાર થાકે છું
 અને બહાલી લાભ તો મને કાંઈ મળતો નથી. તેથી એણે ખીજાં બે
 એક વર્ષ તરફડીયાં મારી છેવટે રિઝવિકતું તહનામું કર્યું (ઇ. સ.
 ૧૬૬૭). આ તહનામાથી એણે જીતેલા ઘણાખરા મુલકો તથા
 જોમ્સનો પક્ષ છોડી દીધો અને વિલિયમને ઈંગ્લાંડના રાજા તરીકે કબૂલ
 રાખ્યો. આ તહનામાથી ઇંગ્રેજ લોક રાજી રાજી ગઈ ગયા. તેમણે
 જાણ્યું કે લડાઈના પાપમાંથી છૂટ્યા. તેઓ હવે વિલિયમને કહેવા
 લાગ્યા કે લશ્કરને રજા આપી તમારો આ મહાભારત ખર્ચ બંધ
 પાડો. ઇંગ્રેજ લશ્કરને પાર્લમેન્ટે રજા અપાવી એટલું જ નહિ પણ
 અમારી સ્વાધીનતાને જોખમકર્તા છે એમ કહી વલંદાઓની ટુડીઓ
 પણ વિલિયમ પાસે ઈંગ્લાંડને ખર્ચે રહેતી હતી તેને પાછી તેમને
 ફેરા મોકલાવી દીધી. શાણા વિલિયમે પ્રજાની રૂપ હાલ એવી દેખા
 એ પ્રમાણે કર્યું. પણ એ તો એના મનમાં પાકું જાણ્યો હતો કે
 થોડા વખતમાં એથી પણ વધારે લશ્કરની જરૂર પડવાની છે. લુઈ
 સાથે તહનામું આ સમે કરવાનો પણ એનો હેતુ એ જ હતો કે હવે
 પછી યુરોપમાં જે ઝગડો ઉઠવાનો હતો તેને માટે બરાબર તૈયાર
 થવું. એને ઇતિહાસમાં સ્પેનિશ વારસાનો ઝગડો કહે છે.

સ્પેનિશ વારસાનો ઝગડો આ રીતનો હતો. સ્પેનનું રાજ્ય
 હાલ યુરોપની ગણનામાં હલકું પડી ગયું હતું, તોપણ તેનો વિસ્તાર
 અહિંયાં અને અમેરિકામાં બહુ મોટો હતો. હાલ જે સ્પેનની ગાદી
 ઉપર રાજા હતો તે જર્મન-મરવાની તૈયારી પર આવી રહેલો હતો-
 અને તે અપુત્ર હોવાથી તે મુઆ કેડે એનું રાજ્ય કોને મળે છે તે

બાબત યૂરોપના બધા રાજ્યો વિભાસણમાં પડ્યા હતાં. એ રાજ્યની
 મોટી બહેન હુધ સાથે પરણી હતી તે રૂએ ક્રાન્સનો પાટવી કુંવર
 એનો વારસ થાય એમ હતું. એની નાની બહેનનો પૌત્ર બાવેરિયાનો
 રાણો હતો. પણ આ બંનેએ પોતાના હક્ક પૂર્વે સધિઓ થએલી
 તેમાં છોડી દીધા હતા. અને ત્યારે જો એ બંનેને બાદ કરીએ તો
 આ મોટા રાજ્ય ઉપર ઓસ્ટ્રિયાના પાદશાહનો હક્ક લાગતો હતો.
 કેમકે એ રૂપેનના રાજ્યની ફાઇનો દીકરો થાય. હવે જો રૂપેનનું
 આવું મોટું રાજ્ય ક્રાન્સના હાથમાં જાય તો તો આખા યૂરોપની
 બળતુલા ઉઘલી જ જાય એમાં કાંઈ શક નહોતો. એટલી નહિ તો પણ
 એવી જ દહેશત ઓસ્ટ્રિયાના પાદશાહના હાથમાં એ રાજ્ય જવાથી
 પણ હતી. માટે વિલિયમનો વિચાર એ વારસો બાવેરિયાના રાણાને
 અપાવવાનો થયો, અને બીજા હક્કદારને રાજી રાખવા તેમને કાંઈ
 દુકડો દુકડો મળે એવી રીતના કરાર એણે કરાવી લીધા. એને
 “વહેયણીની પહેલી સંધિ” કહે છે. પણ એ ઉપર સહીઓ ન થઈ
 એટલામાં તો રાણો મરણ પામ્યો. હવે તો ક્રાન્સ ને ઓસ્ટ્રિયા
 બંને બાથબાથા આવી જાય એવો સમય આવી પહોંચ્યો. બેમાંથી
 જે જીતે તે યૂરોપની સલામતીને બહુ જ નુકસાન કરનાર હતું. પણ
 વિલિયમ, એકલો કરે શું ? ઇંગ્લેન્ડે આ અરસાપર સુલેહ સુલેહ પોકારી
 રહ્યા હતા, અને લશ્કર હતું તેને પણ રૂખસદ આપી ચૂક્યા હતા.
 એટલું જ નહિ, પણ આ પ્રસંગ જે કોબાઈટ તકરો ધમધોધારે ઇંગ્લાંડ-
 માં ચાલવા લાગ્યાં હતાં, અને ટોરી પાર્લમેન્ટ શીંગડાં બાંધીને જ
 એની સામે રાજકાજની બાબતમાં રોજ ઝગડા ઉઠાવતી હતી. તે
 છતાં વિલિયમે યુક્તિ પ્રયુક્તિથી દબાવી સમજાવી “વહેયણીની
 બીજી સંધિ” કરાવી (ઇ. સ. ૧૭૦૦), તેમાં ઓસ્ટ્રિયાના કુંવરને
 રૂપેન, નેધર્લેન્ડ અને વેસ્ટ ઈન્ડીઝ મળે એવી ગોઠવણ કરી હતી,
 આ કરાર ઉપર ઓસ્ટ્રિયાએ સહી કરી હતી, અને કહ્યું કે અમારો
 હક્ક તમામ રાજ્ય ઉપર પહોંચે છે, પણ જ્યાં સુધી ઇંગ્લાંડ, હોલેન્ડ

અને ફાન્સ એ બાબત એકમતી રહે ત્યાં મુઘી એના એકલાનું
 કાર્ધ ચાલે એમ નહોતું. આ વહેચણીની મધિયો સ્પેનીયર્ડ લોકને
 મળીમા જ પમદ નહોતી કેમકે આમ ચવાથી તેમના વિગતીર્ણ
 નામના દુકટે દુકડા થઈ જના હતા. માદ્રિ રાજા પણ વહેચણીની
 વાતથી ગણ નહોતો, અને તે કાદની ઉરકેચણીથી મગતાં મરતાં એવું
 વશીયતનામું કરી ગયો કે મારૂં તમામ રાજ્ય ક્રૂર સુવરાજના બીજા
 કુવરને મળે. હુઈ આ જણી ગણ રાજ થઈ ગયો પણ દમણના
 શાધિ ઉપર મહી કરેલી અને તે વિરહ આલીંગ, તો સમર્થ દુરમનો
 તમા થયા વિના રહેવાના નહીં એવા વિચાર સાંકે ૨૧મી

પડ્યો. ચોતર્ધ આવો રંગ જોઈ ઇન્દ્રાડિ પશુ રૂપેનમાં ક્રાન્સનું આ-
ધિપત્ય કબૂલ કર્યું, અને પેલા મહાઐક્યમાંથી ક્રાન્સની સામે ઝોકલો
વિલિયમ જ રહી ગયો. ઝોકલો તે ઝોકલો જ પોતાને પડે, કેમકે
એની પ્રજા જેમાં હાલ ટોરીમતનું બળ વધી પડ્યું હતું તે તો
બધી ક્રાન્સના એ કામમાં સંમતિ આપવા ઝોકપગી જ થઈ રહી
હતી. આ બધાની સાથે ત્રિલિયમનું પોતાનું સરકાર, જે નવાનખણથી
જ નખણું અને દમીએલ હતું, તે હાલ એવું કચળા ગયું હતું
કે તે સમજીએ કે હવે મારો કાળ નજીક આવ્યો છે. ને છતાં
આટલું બધું થતાં એ આ ધીર પુરુષે પોતાની હિંમત છોડી નહિ-
બળતુલાના ગૃહ સિદ્ધાંતનો આ આદિદેશ નિમિષપૂર્વક બદલ્યો હતો,
કે પુરોષનો હાલ ખરો લાલ ક્રાન્સનો સામે ચવામાં રહેલો છે,
અને તેમ છે તો મોઢુંવહેલું પશુ તે થયા વિના રહેવાનું નથી જ. હાલ
બધાની આંખપર આવરણ આવી ગયું છે તો સખૂરી ધરવી, અને
જોડું કે ક્રાન્સની મદોન્મત પ્રકૃતિથી કે ઇંગ્રેજ પ્રજાના પળે પળે
બદલાતા જનવિચારથી ક્યારે લાગ રહે છે. પશુ એ દરમ્યાન એ
આળસુ બેઠો નહિ. હોલાંડમાં જઈ એણે પાછું પેલું મહાઐક્ય
સંકલન કરવા ભગીરથ પ્રયત્ન આદર્યો, અને તેમ થયું ત્યારે જ તે
જાયો. હોલાંડ, નેધર્લેન્ડ, ઓસ્ટ્રિયા, અને પછીથી કેન્ઝાઈ,
સ્વીડન, અને જર્મનીનાં ઘણાંખરાં મંત્રાતોએ પણ આ ઐક્યમાં સામેલ
થઈ તેને ખરેખર મહાઐક્ય જ કરી મૂક્યું. આ પ્રમાણે ખાનગી
કગરો કરી તે ઇન્દ્રાડિમાં પાછો આવ્યો ત્યારે એના ધારવા પ્રમાણે
જ જનવિચાર એને અતુકળ થઈ રહ્યો હતો. આ અરસાપર જેમ
મરણ પામ્યો, અને હુધએ દિવ્યવિક્રમ તદનામાની કાંઈ પણ દરકાર
ન રાખતાં જેમના કુવરને ઇન્દ્રાડિના રાજ દાખલ માન્ય રાખ્યો
હતો. આ સમાચાર સાંભળતાં જ ઇન્દ્રાડિની આખી પ્રજા ચીડી હડી.
યુરોપની હડાઈઓમાં પોતાનું દિલ ક્યાં રહેલું છે ને તેઓ હાલ
સમજતા નહોતા એ ખરું; પણ પોતાના દેશમાં જુદમી કે દુર્યોદિત

રાજા ન જ બેઠાંએ એ મમત તો વ્હિગ ને ટોરી બધાને મન
અડગ જ હતો. એ વખતની ટોરી પાર્લમેન્ટ આટલી રાજાની વિરોધી
ચર્ચ રહી હતી તોપણ તેણે જ હાલ એક્ટ ઓફ સેલ્ફમેન્ટ નામનો
કાયદો કર્યો હતો. તેનો હેતુ એ જ હતો કે જેમ્સનો છોકરો ઇંગ્લાંડની
ગ્રાદી ઉપર ટ્રાઈ પણ કાળે આવી શકે નહિ.

ફ્રાન્સ સાથે લડાઈ ઉઠાવવા ઇંગ્લેન્ડ પ્રજા વિલિયમ જેટલી જ
હાલ એ કારણથી તૈયાર થઈ રહી હતી. હોલાંડમાંથી એ પાછો
આવ્યો ત્યારે ઉમળકાથી એને લોકે ઠેકાણે ઠેકાણે માન આપ્યું. અણે
નવી પાર્લમેન્ટ બોલાવી. તેણે આવી એકદમ લડાઈને સાર નાણાં છૂટે
હાથે આપ્યાં, દરિયાઈ અને જમીનનું ભારે લશ્કર મંજૂર કર્યું, અને
કરાવ કર્યો કે ફ્રાન્સ આ અપમાનનો ખદ્દો ન આપે ત્યાં સુધી તેની
આથે સહાઈ કરવી જ નહિ. લડાઈની ધમધોલકારે તૈયારીઓ થવા
લાગી, અને વિલિયમની ધારણા અંતે પાર પડી. પણ એ ધારણાનો
ચેવટનો જથ્થો લેવાનું વિલિયમના નસીબમાં નહોતું. આ તૈયારીની
વ્યયમધુમમાં એ એના ધોડા ઉપરથી પડ્યો ને એની ડોકનું હાડકું
જાંગી ગયું. આ જખમ પ્રથમ તો ભય ભરેલો જણાયો નહિ, અને
એ પોતાનું કામ પણ કરવાને સક્તિમાન રહ્યો. પણ પાછળથી દરદ
વધ્યું અને ૮ મી માર્ચ સને ૧૭૦૨ ને રોજ આ યશસ્વી પુરુષ
અને ઇંગ્લાંડનો ખરેખરો ગ્રાતા બાવન વર્ષની ઉંમરે બરાબર તેર
વર્ષ રાજ કરી એકાએક દેવલોક થયો.

વિલિયમનો દવસાવ તથા શુદ્ધિ આપણે પાછળ પ્રસંગો-
ચાત બહુ વર્ણવી ચલા છીએ. અત્રે વિશેષ કહેવાનું એટલું જ છે કે
એને કાયદા પ્રમાણે જ રાજ્ય કરવાનું પસંદ હતું, અને તેમ કરતાં
પણ પાર્લમેન્ટ જ્યારે આડે આવતી ત્યારે સમો વિચારી પોતાની
ચાત પડતી મૂકતો, પણ કદી એ પ્રજાનું સ્વાતંત્ર્ય ઓછું કરવાનો
વિચાર એના મનમાં થતો નહિ. એ સમજતો હતો કે જે પ્રજા-
ચતને અનુસરી રાજ્ય કરવું એ જ ઉત્તમ રાજ્યનીતિ છે તો કોઈ

કાસગે પ્રવનમત ગમે એવી ખોટી રીતે પણ રાજ્યને ધારેલા કામની વિરહનો થઈ જાય તોપણ રાજ્યનો એજ ધર્મ છે તે વેળા આગેશ ખાઈ જઈ તેમની મરજી પ્રમાણે વર્તવું. અને જો તેમ કરે નહિ તો પછી તેના અને આપજાપતીઆરી રાજ્યમાં વસ્તુતઃ કાંઈ ફરક રહેતો નથી. આવો સાત, ગંભીર અને પ્રજાસ્વાતંત્ર્યને ખરા અંતઃકરણથી આહવારે રાજ્ય એના જેવો ખીલો કાઢી પણ થયો નથી અને પ્રવનસત્તાના આ ઉદય કાળમાં આવો રાજ્ય મળ્યો એ કૃષ્ણાંડના હક્કમાં થોડા સુલાચની વાત હતી નહિ. એના ઉપર વચમાં હેડલાની અપ્રીતિ થઈ હતી તેનું મુખ્ય કારણ તો એ જ હતું કે એની પ્રકૃતિ હંડી અને થોડાખોલી હતી અને તેની સાથે એ ક્યારે પણ કશું જ ભાંપા તથા રીનભાતોમાં પડોટાઈ મયો નહોતો. ખીલું ટોરી પક્ષ અચમ તો એને નિમંત્રણ કરવામાં સામેલ થયો હતો ખરો, પણ એ ગાદીએ ખેડો ? તુર્ત જ તેમને સાચું કે આ રો આપણે આપણા મહેલાના સંધળા આચારવિચારની છેક વિરહનું કામ કર્યું. વળી કેટલાકને એને નિમંત્રણ કરવામાં પણ હેતુ એટલો જ હતો, કે એ જાહને જેમ્સને ધમકાવીને ટેકણે આણુવો. વળી પડતાની દયા સંધળાને આવે છે. અને તેથી જેમ્સ ક્યારે રાજ્યમંદ્ર થઈ પરરાજ્યનો આશ્રિત થઈ રહ્યો ત્યારે સ્વાભાવિક રીતે જ પણ માણસોની સાગણી તેની નહીં વળી. જેકોબાર્ટ પક્ષ ઉભો થયો અને કેટલીક મુદત સુધી ઇંગ્લાંડમાં આણુ રહ્યો. એ પક્ષ ન હાલ્યો તેનું કારણ એ છે કે જેમ્સ કેથોલિક માર્ગનો હાલકતો હિમાયતી જ રહ્યો. જો આવો ધર્મવિરોધ ન હોત તો કેવળ સ્વતંત્રતાની જ વાંચનાથી દંડિને હેવટ સુધી એની વિરહ રહેત એમ કાંઈ કહી શકાતું નથી. હવે આ રાજ્યમાં જે અમલના કમલ થયા તે સામટા નીચે ગંધીએ છીએ.

ધર્મવિરહનો કાયદો તો નેને - - - નેને - - - તે જ વર્ષે ને વિના
વતો ઇંગ્લાંડમાં તેમને જે પક્ષ જ રજા આપે ખરા અર્થે ન વિના
આવી જ હતી, અને તેથી આવી કાયદાની સા - - - સરકારી
જ થાય

દાર્ઢ નવાઈ નથી પણ રહેાટનાડની પાર્લમેટ સામે થઈ તેને ઝોલું માફ લખ્યું હતું કે અમે કી પણ માની રાખતા નથી કે ખગ ધમની પ્રદિને માટે બગાટકારની જરૂર હોય અને અમે અમારી સત્તા કદી પણ ટાઈ પક્ષના ઉછ્છળા મનોનિકારને તૃપ્ત કરવામા વાપરવા દઇશું નહિ ત્યાં પણ ધર્મછટનો કાયદો દાખલ કરા યો ત્યારે જ ઝો રહો પણ આ છટ પ્રોટેસ્ટટ પચને માટે જ હતી હમ્માડમા હજી રોમન કેથોલિક ઉપર ધણો દોષલાન હતો, અને હાલ તો આયર્લેન્ડમા તેમણે ખડ ઉપાડુ હતુ ત્યારથી તેમનુ નામ અત્યત નાસદાયક થઈ પડ્યુ હતુ ખીચારા થોડાક કેથોલિકથી કાંઈ ખીવાનુ નથી અને ઝોમને ઝોમના ધર્મ પ્રચારે આવનાની છટ આપી હોય તો તેઓ ઝોર તામેલાગે વેત યઈ જાય એવી મમજર હમ્માડના લોકમા આવતા નહુ વાર લાગી, અને કેથોલિકને સગ્ગરી નોકરી કરવાની છટ તો કે આ ઝોગણીશમા ઝેકામા જ મળી છે

હકનો કાયદો—હક્કપત્રિકા જે વિલિયમને બેટ કરી હતી તેમ જૂજ ફેરફારની માથે રીતમર જે કાયદો થયો તેને હકનો કાયદો કહે છે એની પરમ અગત્ય વિશે તો અમે પાછળ પુછળ વિવેચન કર્યું છે.

ત્રિવર્ષી પાર્લમેન્ટનો કાયદો પાર્લમેન્ટે કર્યો (ઈ. સ. ૧૬૮૪), તેમા એવુ ફગવામા આન્યુ કે કોઈ પાર્લમેન્ટને ત્રણ વર્ષથી વધારે સુત અનાવવી નહિ એટલી મુદત પૂરી થતા નવી પાર્લમેન્ટ બોલાવવી જ ખીજા આર્સ્ટની રેવેલીયર પાર્લમેન્ટને રાજાએ સાડસત્તર વર્ષ સુધી ચનાઆ કરેલી તે અનુભવથી એતીને ફરીથી એ મુજબ ખનીજ ન રોકે તેટલા માટે આ કાયદો ધડામા આવ્યો

ઝપાની છનો કાયદો—આ વખતે ઈંગ્લેન્ડમા એવો ધારો હતો કે કોઈ કોઈ પણ પુસ્તક ખનાવે તો તેણે એક સરકારી અમનદાર ગપખાનાનો નિરીક્ષક કરીને કહેતા તેને ખતાવવુ, અને તે જો પાત તો જ તે છપાય ધણુ વખતથી આ જગલી લુખી વિચારને વિદ્વાન લોકો પોકાર ઉઠાવી રહ્યા હતા, જેમા મિસ્ટન

દર્શિતો છાપખાનાની સ્વતંત્રતા વિષેનો સમર્થ નિમંધ જાણીતો છે તોપણ આ વખત સુધી માધારણ લોકોને એમ લાગતું કે દેશમાં ગળત્ય, ધર્મ તથા નીતિ નિરૂદ્ધ પુસ્તકો ન છપાય તેને માટે કાંઈ પ્રતિબંધ જરૂરનો છે પણ હવે અનુભવથી માલમ પડ્યું કે એક માણસની મરજી ઉપર પુસ્તક સાફ કે નમક ટેરવવાનું રાખવાયો ગળત્ય, ધર્મ કે નીતિના નિયારોનું રક્ષણ તો કાંઈ પણ થતું નથી પણ માત્ર સ્વ-હદી જીલમનું તે સાધન થઈ પડે છે તેથી આ સમે એ જગતી કાયદાને રદ કરનામા આ ચો (૪ મ ૧૯૬૫) અને એમ કરવાથી પરિણામે માણસ પડ્યું કે ગજબોહ વધારવાને બદલે છાપખાનાની છૂટ તો તેને જડમૂળમાંથી જ નમળો કરી નાખે છે લખાણથી મનના ઉભાગ બહાર નીકળી જઈ બડ ફિસાદ કરવાનું મન લોખને રહેતું નથી અને એથી ઉનકુ જ્યારે માણસોના મોઢા ગીરી લેવામાં આવે છે ત્યારે તેઓ મનમાં ને મનમાં લુમરાઈને કાંઈ ફહાંડા બારે તોફાન કરી મૂકે છે

ગળત્યવારસાનો કાયદો ૪ મ ૧૭૦૧ માં કરવાની એ ઉપરથી જરૂર પડી કે એનનો એકનો એક કુવર એ વખતે મજી પામ્યો, અને ધિનિયમ તો સતતિ રહિત જ હતો, તેથી પાર્લમેન્ટે કરાવ કર્ષો કે એન નિર્દેશ મરી જાય તો પહેલાં જેમની કુવરી જે હોતે વગ્ના ઇલેક્ટર સાથે પરજોલી હતી તેને અથવા તેના વશજોતે ઇગ્નાડની ગાદી મળે, કેમકે તે ઓરેટટ માર્ગા હતા આ સમે પાર્લમેન્ટ વિલિયમની સાથે મહા વિરોધી થઈ વર્તતી હતી તોપણ આ ઉપરથી તમે જોશો કે દેશોનિક રાજ ન થાય એ બાબતનો સૌનો આગ્રહ અડગ જ હતો આ કાયદામાં બીજી પણ દટલીક કવમો વારસા સાથે સમઘ ધરાવતી નહિ પણ પાર્લમેન્ટની સત્તામાં વધારો કરનારી નાખી દીધી છે ૧—રાજ્યએ સ્થાપિત ધર્મમાં સામેન થવું જ જોઈએ ૨—પાર્લમેન્ટની રજા વિના રાજ્યએ પરદેશ સાથે લડાઈ ઉઘાડવી નહિ ૩—પરદેશીઓને સરકારી

ઓધા આપવા નહિ; ૪—હેનો વર્ચસન વશ ગાદીએ આવ્યા પછી કાંઈ પણ માણસ રાજની નોકરી કરતો હશે અથવા પેન્શન લેતો હશે તેનાથી પાર્લમેન્ટમાં બેસી શકશે નહિ; ૫—ન્યાયાધીશો ન્યાં સુધી સરી વર્તણુક રાખે ત્યાં સુધી તેને ખરતર્ફ યદ શકે નહિ; ૬—જેની ઉપર આમની સલાએ કાંઈ આરોપ મૂક્યો હોય તે એમ ફલીગ કરી શકે નહિ કે મને રાજ તર્ફથી મારી મળી છે; વગેરે.

પ્રકરણ ૩૧ મું.

એન : ઇ. સ. ૧૭૮૨ થી ૧૭૧૪.

આ રાણીની કારકીર્દીમાં બે ખનાવો બહુ જ મોટા બન્યા; એક નો દેશાંતરના સંબંધમાં ઈંગ્લાંડનો ઠેકાણે ઠેકાણે મહા વિજય થયો તે, અને બીજો એ કે રેકોટલાંડનું રાજ્ય ઇંગ્લાંડ સાથે જોડાઈ ગયું. એને ઈંગ્લાંડ રેકોટલાંડનો સંયોગ કરીને કહે છે અને એ વિષયને જ અમે પહેલ વહેમો પનાવવા માગીએ છીએ કે પછી નિરાંતે છોડીએ જો આ, સમે દુનિયામાં ડંકા કરવા માંડ્યો તેણે વર્ણુન સામ્રાજ્ય કરી શકાય.

ઈંગ્લાંડ રેકોટલાંડનો સંયોગ દીર્ઘકાલી કોમ્બેલે તો એક વાર કર્યો હતો જ, પણ બીજા ચાર્લ્સે આવી તુર્ત જ પોતાની સ્વાર્થી દુકા નગરથી તે પાછો તોડી નાંખ્યો હતો, તે તર્ફ હાલ ઇંગ્લેન્ડ પાહું લક્ષ ગયું. ત્રિલિયન ગાદીએ આવ્યો ત્યારથી આ વિચાર ઘોળાવા લાગ્યો હતો, પણ એ બે દેશની ધર્મ તથા વેપાર સંબંધી અદે-ખાઈઓથી તે અત્યાર સુધી પાર પડી શક્યો નહોતો. રેકોટલાંડ ઈંગ્લાંડના કરજમાં કાંઈ પણ ભાગ આપવા ના પાડતું હતું, ઇંગ્લાંડ પોતાનાં સંસ્થાનો સાથે એકલથ્યુ વેપાર ચલાવતું હતું તેમાં રેકોટલાંડને ભાગિયું કરતું નહોતું, વળી ઇંગ્લાંડના પાદરીઓ રેકોટલાંડમાં પણ પોતાના

એપિસ્કોપય પશુ લાકડુ પેસાડવાને પાવેલા જેવા જ હજી તત્પર હતા, અને એથી ઉપર રેકૉટવાડના પ્રેસ્બિટેરિયનો કાયદાથી એવી છૂટ આપવાને પણ રાજી નહોતા કે કાંઈની મજૂર એપિસ્કોપય માર્ગે ચાલવાની હોય તો ભવે તેઓ તે પ્રમાણે ચાલે. મતલબ કે બંને દેશ પોતપોતાનો મમત અને સ્વાર્થ જ દેખતા, અને એમ જ્યાં હોય ત્યાં કંદી પણ એકત્રપણ ચાલ રોકે નહિ. પરંતુ ૧૮૦૩ માં ઈંગ્લાંડની આખ ઉધડી રેકૉટવાડની પાર્લિમેન્ટ મત્તામતીનો એકટ એ નામનો એક કાયદો કર્યો તેમાં હવે પછી કોણે રાજ થયું તે બાબત કાંઈ પણ ન બબતા એવું કરાડું કે ઈંગ્લાંડનો જે રાજ આપણને એવી ખાત્રી નહિ આપે કે તમારા ધર્મ, બાપાર તથા સ્વતંત્રતાનું હું રક્ષણ કરીશ તેને આપણે ગળા દાખન કબૂલ જ રાખવો નહિ. હવે પછી કોને રાજ્ય મળે એ વાત તેઓ જાણી જોઈને ગણી ગયા અને અગ્રેજોએ ગાંધ્યવારમાં નો જે દાવો કર્યો હતો તેને કાંઈ લેખવતા જ ન હોય એમ તેમણે દેખાડ્યું. ઇંગ્રેજોએ જોયું કે હવે તો આ લોક ખરા ગમે ચડ્યા છે અને જે ખુલ્લો જોયવા જઈશ તો તુડી ગયા વિના રહેવાનું નથી. તેથી ઇંગ્રેજ પાર્લિમેન્ટે એક કમીશન નીમ્યું અને તેને ગમે તેમ કરી અને દેશની પાર્લિમેન્ટ એક ચાંદ જાય એવો તોડ મઠવાનું મોખું હોઈ સમર્થ ધણો, સમજી અને તજવીજીઓ માણસ હતો, તેણે ત્રણ વર્ષ મહેનત કરી ત્યારે આ કામનો નીવેડો આવ્યો. ધર્મ છૂટ માગતા હતા તો તેણે તે પુહેલી શક્તિમાં જ આપી અને કરાડ્યું કે જેમ ઈંગ્લાંડમાં એપિસ્કોપન તેમજ તમારા મુસ્લિમ પ્રેસ્બિટેરિયન માર્ગે ચાલશે, અને એટલાથી પણ જ્યારે તેમના મનનું સમાધાન થયું નહિ ત્યારે એક એવી કલમ નાખી કે ઈંગ્લાંડના દરેક ગામએ ગાદી ઉપર જેમની વખત એવી પ્રતિષ્ઠા લેવી કે હું રેકૉટવાડમાં એ માર્ગનું સરક્ષણ કરીશ. અમારા મુસ્લિમ દાયદા જુઝ છે એવી જો તેમની એક તકરાર હતી તેનો ફાંડો એવી

રીતે ક્યો દે તમારો ઇનસાફ તમારા કાયદા પ્રમાણે જ થશે, પણ હવે પછી તેમા કાઈ ફેરફાર કરવો પડે તો તે બાબતનો સચુક્ત પાર્લમેન્ટને અધિકાર આપવો જોઈએ આ વાત સંકાય લોકે કબૂલ રાખી આણી તર્કથી પોતાના ઇંગ્લેન્ડે સમજાવ્યા કે હવે તમારે એકત્રપેટાપણુ નહિ ચાલે અને સરનાનો સાથે વેપાર કરવાની છૂટ તો એ લોકોને આપવી પડશે જ. આટલુ બધુ ચલુ અને તેની સાથે મોડુ તો એ કે છૂટે હાથે લખલુટ નાણાની હાનિ આપી સામા પક્ષના મુખીઓના મોહ બધ કર્યા, ત્યારે જ એ આ એ દેશોની પાર્લમેન્ટ એકત્ર કરાવી શક્યો. આ કોલકરારો બાબત જે પર્યંતે એકટ થયો (ઇ. સ. ૧૭૦૭) તેને “ સયોગનો એકટ ” કહે છે. એની રૂએ સચુક્ત પાર્લમેન્ટમા સ્કોટલેન્ડના લોક પોતાની તર્કના ૪૫ મુખત્યારો મોકલે તથા અમીરો પોતાનામાથી ૧૫ને તેમની જાંઘીને માટે થૂટી કાઢી અમીરોની સમામા મોકલે એમ ઠર્યું, તથા સ્કોટલેન્ડને ધર્મ, કાયદા અને વેપારની જોઈતી હતી તે પ્રમાણે જ સઘળી છૂટ મળી. આજ પણ ટવીક નદી ઓળંગી દે કાયદો કેટલીક બાબતોમાં વિવક્ષણપણે ભુલો પડે છે. હવેથી આ બે સચુક્ત મુખકોનુ નામ કાયદામાં ગ્રેટબ્રિટન રાખ્યુ, અને તેનો વાવરો મળ્યુ બૂને દેશના વાવરોનુ મિમિશ્રણ કરીને નવો જ મનાવ્યો.

આ કરાવથી સંકાય લોકો પહેલા તો બહુ નારાજ થયા અને પોતાના આગેવાનોને હરામખોર મણી માળોગાળ દેવા લાગ્યા. પણ ધીમે ધીમે તેમને માલુમ પડતું ગયુ કે આમ એકત્ર થવાથી બને દેશને ફાયદો છે, અને તેને જ પરિણામે આ સંયુક્તતાથી બને દેશને ઘણો જ ફાયદો થયો છે. આથી સ્કોટલેન્ડમા સમૃદ્ધિનો અપૂર્વ વધારો થયો અને એ બે નિકટના દેશો અન્યોન્ય વિમ્મોની ફરી ફરી થતી ખુવારીથી નિરંતરના મુક્ત ચમ્પ પોતાનું સમગ્ર બળ વિદેશ વિજયમા જ વાપરવાને શક્તિમાન થયા.

ચાલો હવે એ વિદેશ વિજયોનું જ પ્રસ્તુત માંડીએ છીએ. જે વિજયોની અખડિત વર્ધમાન કૌશિ આજ પર્યંત ચાલુ જ રહી છે, અને જે વડે આંગ્રજ શૂંભિએ આ ભૂતકાળ પર પોતાનું એવું વિસ્તીર્ણ માત્રાન્ત્ય ચોતર્ધ ફેલાવી મૂક્યું છે કે તેની જોડે પૂર્વે થઇ ગયેલા રામનાદિકનાં મહારાજો પશુ હાલ મુકાબલ થઇ શકતાં નથી. આ મહાવિજયોનો આરંભ એનના વખતથી જ થયો. આ સમે જે વિજયો થયા તેનો જરા ડયક ઑવ્ માર્કજરો નામના એક મહા પ્રસિદ્ધ અને મહા પરાક્રમી ઇંગ્લેજ મેનાપતિને છે અને તેથી તેનું કાંઈ પૂર્વ ચરિત્ર અત્રે પ્રથમ આપવાની જરૂર છે.

ડયક ઑવ્ માર્કજરો—એનું મૂળ નામ લોન ચર્ચિલ હતું. એનો જન્મ ઇ. સ ૧૬૫૦ માં એક કુવેલીયરને ઘેર થયો હતો. જેમ્સ જે તે વેળા ડયક ઑવ્ યોર્ક કહેવાતો હતો તેણે પહેલ વહેલી લશ્કરી ખાતામાં એને નોકરી અપાવી. જેમ્સની આગળ એનો વગ પહોંચવાનું કારણ તો નામોશી ભરેલું જ હતું. એની બહેનને તે ખુબી રીતે રાખીને રહ્યો હતો. આવો ત્યાં વચ ત્યાં જલદીથી એ કર્નલની પદવીએ પહોંચે એમાં કાંઈ આશ્ચર્ય નથી. પણ આ પાંચ વર્ષની ટુંકી મુદતમાં જ એણે અસાધારણ મેનાપતિના સઘળા મુશ્કેલી ઇર્ષાઓ દારુણ રણમાં પણ એ જરાયે ગભરાતો કે બહાવરો થતો નહિ. યુદ્ધનું કામ એ એના મનથી લીલા સમાન જ હતું. એની મુશ્કેલીતિ યાદોમ કરવાની હતી, પણ તેની સાથે જ એ કાર્ય ચિંતનમાં શાંત અને ગંભીર હતો. તેથી એનાં મોટામાં મોટાં સાહસ તે અતિ હઠાપણના પ્રયોગ જેવાં જ નીવડતાં. ટાક, તરસ, કે થાક વેડવાની એની શક્તિ અગ્રજ હતી, અને તે તેવીને તેવી ધડપણમાં પણ રહી. એ જનતે દેખાવડો અને બોલવાચાલવામાં એવી લાવણ્યતા-વાળો હતો કે ત્યાં ને ત્યાં બધાનાં મન એક જ કણમાં દરી લેતો. ખરે ઉદાત્ત નાયકનાં જે જે લક્ષણો ક્યાં છે તેમાંનાં કેટલાંક તો એનામાં ઉત્કૃષ્ટ રીતે માલુમ પડે છે. ફક્ત એનામાં મોટો દોષ તો

એ હતો કે એ ધનનો મહા લોભી, કૃપણ, શક અને આપસ્વાર્યાઓ હતો જેમ્સની ઉપર ન્યારે પોપિશ તકડોના હડખવાને સમે મોટું વાદળ ચઢી આવ્યું હતું ત્યારે એ તેને જ વળગી રહ્યો. તેના ધરમાં જ એ એક અંગીજીત માણસની પેઠે રહેતો હતો, અને ન્યારે તેને દેશવટો લેવો પડ્યો ત્યારે તેની સાથે એ પણ દેશવટે ગયો. અલખત એ બધુંયે મતલબને માટે કરતો હતો, કાંઈ નિર્મલ રનેહથી નહિ જેમ્સ પાછો આવ્યો અને ગાદીનશીન થયો ત્યારથી ચર્ચિલની ઉપર રાજકૃપાના વરસાદ વરસવા માંડ્યા, અને અમીરનો દરજ્જો તમા કશકરતું ઉપરીપણું મળ્યું. મન્મથ ચઢી આવ્યો હતો ત્યારે તેને હઠાવી કાઢનાર એજ સેનાપતિ હતો, અને એ સેજમુરની લકાઈમાં એણે સાઈં પરાક્રમ દાખવ્યું હતું. આ પરાક્રમનું ઇનામ એને જોઈએ તેવું મળ્યું નહિ. અને તેનું કારણ એ સમજી ગયો કે રાજા હજી છે પણ હું દૈયોલિક થતો નથી તેજ હોતું જોઈએ. આ વખતથી એણે પોતા મનમાં ગાંઠ વાળી, એણે જોયું કે હવે માઈ કાંઈ વધારે ભણું આ ધર્માધ રાજા કરવાનો નથી; અને તેની સાથે જ એ રાજના કરેલા સખળા ઉપકારો વિસરી જઈ વિલિયમ સાથે કાવર્ત યાત્રતાં હતાં તેમાં સામેલ થઈ ગયો, લશ્કરનો ઉપરી છતાં પોતાના રાજાને ખુદામણ્ય કરી વિલિયમને ચર્ચિલ તુર્ત મળી ગયો. હતો એ તો આપણે તે પ્રસંગસર કહી ગયા છીએ. વિલિયમ ગાદીએ આવ્યો ત્યારે એને અર્ધ ઓર્ડર આર્સજરોનો ખિતાબ મળ્યો. કેમકે આવા રાજકૃપારને વખતે સામા પક્ષની સાથે હરામખોરી કરનારાં માણસને મનમાં ગમે એટલાં ધિક્કારીએ તોપણ તેનો ગુણ જાણી ભારે ઇનામો આપી રાજ કરવાં પડે છે; તોપણ એ ખરું છે કે જે એકનો યયો નહિ તે ખીજનો પણ ચવાનો નહિ જ. વિલિયમ સાથે પણ માર્સજરોએ જલદીથી ખૂટલપણું કર્યું. જેકોબાઈટ પક્ષમાં તે ભળ્યો અને એમ કરવામાં એનો હેતુ વિલિયમ અને જેકોબાઈટ પક્ષ એ બંનેને હાગી ત્રીજું પોતાને કાવતું જ કગવી લેવાનો હતો. એની

ગળુત્રી એવી હતી કે હાલ જેકાળાપટ જીતે તો વિલિયમનું રાજ્ય
જાય. અને પછી જ્યારે તે જેમ્સના કુંવરને આપવાની વાત નીકળે
ત્યારે એ તો કેથોલિક છે એમ કહી બીજા લોકને હરકેરી એવને
જ તે અપાવવું, અને એમ યશું એટલે તો પછી હું રાજ્યમાં
પોતાની મેળે જ સર્વ સત્તાધીશ રહીશ.

એવે ગાદીપર આવે ત્યારે તો રાજ્યમાં એનું જ ધાર્મિક યાત્રા
એમાં એની ગળુત્રી જરાયે ખોટી નહોતી. મોટી બહેનને મૂકીને માટે
રાજ નથી જોઈતું એટલે સુધી જેણે એવે પાસે કહેવડાવેયું તે તેના
રાજ્યમાં તો ક્ષતિહત્તા જ થઈ રહે એમાં શું આશ્ચર્ય ? એવેની
સંધળી દોરી માર્ક્સબરોની મડમ સારા જેનિસના હાથમાં હતી.
એ બંને બાળસહીયરો હતી, અને જેમ જેમ મોટી થતી ગઈ તેમ
તેમ બંનેનો પરસ્પર રોહ વધતો જ ગયો. આવો જ્યાં રોહનો
બંધ ત્યાં બેમાં જે વધારે સુહિમાન અને દૃઢ મનનું હોય તેના કસા
પ્રમાણે જ બીજું કરે. એમાં પણ એક બોણું અને બીજું તો ચતુર
ને પાકું હોય, તો તો તેનું ચક્ષુ પૂરેપૂરું જ ચાલે. સારા જેનિસ
તો ચતુરગણનું અદ્ભુત પૂતળું હતું. તેણીએ અર્થિલ સરખા લોકો
માણસને પણ એવો મોહિત કરી નાંખ્યો હતો કે, તે જાણતો હતો
કે દાયજનમાં એની તર્ફથી ફટી ખાંડ પણ આવવાની નથી, તોયે
તે ખુશીથી એની સાથે પરણ્યો હતો. અને એ પ્રથમાનુરાગની
મોહિતી ધડપણ સુધી પણ એવી ને એવી જ ક્ષયમ રહી હતી, અગર
જે કે માર્ક્સબરો બીજાના સંબંધમાં સર્વદા સાગણી વિનાનો જ
માણસ હતો. પણ વિચક્ષણ વિલિયમથી આ કાવતું છતું રહ્યું નહિ.
માર્ક્સબરો પાસેથી બધા અધિકાર લઈ લીધા, અને એ સ્ત્રી
પુરુષનો દરબાર બંધ કર્યો. પણ એવે પોતાની મખીથી વિખુદી
રહી નહિ. તે દરબારમાંથી નીકળી બીજે ઠેકાણે જઈ વસી.
અને ત્યાં માર્ક્સબરોએ ટેરી પક્ષવાળાઓને એકઠા કરી નિરંતર
ભારે ખટપટ કરવા માંડી. જેમ્સના કુંવર સાથે એ ખાનગી પત્ર-

વ્યવહાર ચલાવવા લાગ્યો અને તેમાં કદાચ બીજા તકડીઓ પણ નહોતા કરતા એવું એણે અવગતિ કરવા માડ્યું. ક્રાન્તી સામે લડાઈની ગોડવણી જે થતી તેની પણ ખાતમી જાતી દેશના યત્નઓને એ પરોચ્યાડતો બેશરુદ્ધિના ગુણોમાં જેનો એ ઉચો તેનો જ મદદગારોમાં બહુ નીચો હતો. આ પછી થોડા વખતમાં મેરી મરી માર્ચ અને ત્યારે વિલિયમને જોયું કે હવે તો એને પાછી દરમિયાનમાં બોલાવવી જોઈએ કેમકે મારી પછીની વારમાં એ જ રહી, તે જીવન વસવાટી તેને નામે ધણી તકડો ઉઠે એન આવી તેની સાથે દરમિયાનમાં માર્ચમેનને ખટપટી જેડું પણ પાડું આવ્યું. વિલિયમને એને અધિકાર અનુપત્તિ કાઈ જ સોંપ્યો નહિ. પણ જ્યારે યૂરોપમાં મહાયુદ્ધો ચલાવવાનો મમય આ પો ત્યારે એણે મોટા દીનથી માર્ચમેનની અસાધારણ શુદ્ધિ સામે જોઈ ત્યાંના લશ્કરનું સેનાપતિપણું એને જ મોખ્ય ત્યાર કેડે દેવયોગે જલદી જ એ થોડા પગથી પડ્યો, અને મરણસમયે પામે આગો તે વેળા એણે એને બોલાવી કહ્યું કે યુદ્ધમાં તેમજ રાજકાજની મસનત આપનામાં માર્ચમેન સૌથી થોડો છે અને તેથી તેને જ તુ અગ્રણી કરીને વર્તજે એનેના આગળ આ લનામણની કાઈ જ જરૂર નહોતી, તેપણુ વિલિયમનું મોઢું દિન અને પુરુષપરીક્ષા ૩ની હતી તે આ ઉપરથી જણાશે એણે જે ધારણાથી મહાઅિક્ષે ઉઠાવેતું તે પાર પાડી શકે એવો ધીરવીર શુદ્ધિનો પુરુષ આ સમે એક માનવરો જ હતો, અને તે એનેની કૃપાથી હાલ ઈન્ડિયામાં સર્વ સત્તાધીશ થઈ જ તેનો ૩૩ યૂરોપમાં સવળે કેમણે વાગી રહ્યો.

વિલિયમના મુઆ પછી ત્રણ દહાડામાં જ માર્ચમેનને દેશ અને પરદેશમાંના તમામ લશ્કરનો કપ્ટન જનરલ નીમ્યો. તથા લડાઈના કામમાં એ ત્યાં રોમમાંથી દેશનું રાજકાજ બીજાને મોપતું જોઈએ જ એમ હોવાથી એનો મિત્ર ડૉર્ડે ગોડોલ્ફને જે મહા

અને પૃથ્વીને જ વર્ત્યો તેને દેશમાં મુખ્યમંત્રીને સ્થળે મુકરર કર્યો. તે અલખત માર્ક્ષબરોની પેઠે ટોરી મતનો હતો, અને તેથી તમામ એ પક્ષવાળા હાથ જે મૂરોપમાં લગાઈ ચાલી તેનો સામે પહેલાંની પેઠે ન થતાં એકદિલથી મદદ કરવા લાગ્યા. બ્રહ્મ લોકો તેમાં એવા વિચારથી એકમત થયા કે હવે કારભારી અને સેનાપતિ વિરુદ્ધ પદાના છે પણ તેઓ જે હાથ વિદેશ વિગ્રહ ચલાવે છે તે તો આપણે જ ચિંતવેલો અને આદરેલો છે. આ રીતે આ સુયોગથી આ દેશ એકસપી થઈ મંડ્યો અને પરદેશ ખાતે ઉપરા ઉપર મળા થરાકમો અને વિજયો થવા લાગ્યા.

આ મોટા જંગના લગાડ મૂરોપમાં એકી વખતે ચાર ઠેકાણું થી લાગી ઉડ્યા. ઈટાલી, સ્પેન, જર્મની અને ફ્રેન્ડર્સ એ ચારે આ લગાડનાં મથકો હતાં. ઈટાલી ઉપર ઓસ્ટ્રિયાનું લશ્કર તુડી પડ્યું. સ્પેન ઉપર ઇંગ્લેન્ડ નૌકાસેન ચડ્યું. જર્મનીમાં બાવેરિયાનો રાણો ફ્રેંચ માથે મળી જઈ પાદશાહના લશ્કર સાથે લડવા મંડ્યો. ફ્રેન્ડર્સમાં વલંદા સાથે મળીને લડવા માર્ક્ષબરો પડે જ ચડ્યો, કેમકે એ સૌથી વધારે અગત્યનું મથક હતું. આ રીતે ફ્રાન્સની ઉપર મોતર્કથી દુમકા લાગ્યા. પણ એ બધાની સામે ટક્કર લઈ શકે એવું તે આસમે હતું, અને જે તેને આ જગમાં પાછળથી નમવું પડ્યું તો તેનું મોટું કારણ માર્ક્ષબરોની અપૂર્વ યુદ્ધકળા એ જ છે. ફ્રેન્ડર્સમાં જઈ માર્ક્ષબરો સમુક્ત સેનાનો સર સુખેદાર નીમાયો. જૂના જૂના દેશના સ્વતંત્ર સેનાપતિઓ ઉપર તેમાંના એક જણે ઉપરીપણું કરવું એ મહા વસમું કામ છે. એથી પણ વધારે વસમું તેમના રાજ્યોને આ મહાઐક્યમાં સ્થિર રાખવા એ હતું. આ મહેનતે તો વિલિયમને પણ ઘણી વાર ખૂબ જ પરસેવો ઉતરાયો હતો. પરંતુ માર્ક્ષબરોની કળા અપૂર્વ હતી. પ્રશિયાનો રાજ બધામાં મહા રીસાળ, પનરાજીબાર, અને છીંકતાં છીંડાં પાડે એવો હતો. જુઓ હવે એણે કેવી હસવા સરખી એક સહેજ ગતથી જ તેને

વશ કરી લીધો એક દિવસે જાહેર દરબારી ખાણા ઉપર બેઠા હતા તે વેળા માર્લબરોએ પોતાના માનમર્તબાની કાંઈ પણ પરનાહ ન ન રાખતા ખવાસની પેઠે હાથ લૂછનાનો રમાલ પોતે જ એ રાખની આગળ ધર્યો આથી તે રાખ એવો રાજી રાજી ચઢ ગયો કે હવે પછી રાખપ્રકરણી કામોમા માર્લબરો જે કહેતો તેની એ ના જ કહેતો નહિ !

એના હાથમા સેનાધિપતિ આવતા જ એણે લડાઈમા યાહોમ કઠવાનું કહ્યું, અગર જો એની ઉમર આ વખતે બાવન વર્ષની હતી જે ઉમરે ધણીની સાદસ શુદ્ધિ તો આરની સ્વર્ગવાસિની થઈ રહેતી હોય છે વમદાના પ્રતિનિધિઓ ડગલે ડગલે એના માહસમા અત-રાયી થઈ પડતા તોપણ એ મ્યુસ નદી ઓળંગીને તો આગળ ધસ્યો જ, અને ફ્રેચ લશ્કર ત્યાંથી બાગ્યું કે એણે એક પછી એક મિલાઓ લેવા માગ્યા ટીજતું શહેર સર કરવાની સાથે લોઅરડાઇનના પ્રદેશો સાથેનો ક્રાન્સનો સબધ તુડી ગયો, હોનાઇના હુમલાની દહેશતો હતી તે સધળી જ ફૂ થઈ, અને અંગ્રેજ રાજનો ચોતર્ફ જયજયકાર બોલાવા લાગ્યો, એકે આટલા થોડા વખતમા લડાઈના બીજા મધ્યકો ઉપર તો કાંઈ જ નહિ અથવા નહિ જેવીજ મહાઐશ્વ-વાળાઓની ફરતે થઈ હતી પાર્લિમેંટે પ્રસન્ન થઈ ૫૦૦૦ પૌન્ડનું વર્ગસન એને બક્ષ્યું

બીજા વર્ષનો સવારીમાં પણ મટવાડ મિલાઓ લખાઈ માર્લબરોએ પોતાનો વિજય જાહેર ગણ્યો પરંતુ એના મનમા એક અપારો કરવાનો હતો તેમા વવદાઓ હા લણતા નહોતા તેથી એણે કટાણીને પોતાના આદાનું રાજનામું પણ છાંડ્યાં મોઝ્યુ હતું, પરંતુ એના મિત્રોએ જેમ તેમ સમજાવી એની પાસે તે બેચી લેનડબ્યુ, પોર્ટુગલ આ વર્ષે એ મહાઐશ્વ્યમા લણ્યું અને તેથી રોનપર હુમલો લઈ જવાની મરહતા એ લોકને મળી સેવોય સામેલ ચલાવી છટાલી મધ્યેનું ફ્રેચ લશ્કર રમાઈ પડવાની દહેશતમાં આવી પાડ્યું. પણ હુમલું પામું વાનેગિયા તર્ફ બહુ ગયું હતું. ત્યાં

રાણાને પાદશાહનું લશ્કર સતાવવું હતું તેમાંથી તેને મુક્ત કર્યો હતો એટલુંજ નહિ પણ એ બે સંયુક્ત સેનાઓના સરદાર વચ્ચે જે મતભેદ પડ્યો ન હોત તો તેઓ વિએના ઉપર જ ધસી જવાને શક્તિમાન થયા હોત. લુધના વિચાર વિએના જ સર કરી આ લડાઈનો અંત આણવો એમ હતો અને તે મતલબથી એણે પોતાનું વીણી કાઢેલું ભારે લશ્કર તે તર્ફ મોકલ્યું.

માર્લબરો એની મતલબ પુર્ત સમજી ગયો અને તેની સામે એણે લુધથી પણ વધારે સાહસિક બેત રચ્યો. એ બેત એણે એવી તજવીજથી પાર પાડ્યો કે એના સાથી અને શત્રુઓ બંને ઠગાયા. બધું દૂર જવું નથી એમ વક્ષાંદાઓને ફરી ફરીને સમજાવ્યા કર્યા અને એણે પોતાના લશ્કરને દક્ષિણ તર્ફ કુચ કરાવી આગળ ધસ્યો. ત્યારે એ તળ જર્મનીમાં પેરી અને વર્ટમબર્ગના કુંગરી મુશ્કમંથી દળરો કબ્જે લેતો તે ત્યાં આગળના જર્મન લશ્કરને મળી ગયો; અને તેને સાથે લઈ તડામાર પહાડો અને નદીઓને ન ગણીકારતાં ખાવેરિયાના મધ્ય ભાગમાં આવીને ઉભો, ત્યારે જ એની ખરી મતલબ બધાના સમજવામાં આવી. માર્લબરોને અકસ્માત અહિંયાં આવેલો જોઈ બંને પક્ષ વાળા છક્ક ચાઈ ગયા અને લડાઈનું રથળ ફેરવી તેમણે આ તર્ફ કુચ કરવા માંડી. ત્રીશ હજાર ફ્રેંચનું લશ્કર દોડવું રાણાની મદદે આવી પહોંચ્યું જે શરણ લેવાની તૈયારી પર આવી-રહ્યો હતો. પાદશાહનું લશ્કર પણ પ્રિન્સ યુજનની સરદારી હેઠે ત્યાં આવી પહોંચવાથી બંને પક્ષનાં દળ સરખાં ચાઈ રહ્યાં.

બ્રેનહિમ—નામના એક ગામડાની પાસે પડાવ નાંખીને ફ્રેંચ લશ્કર ઉભું. એ રથળ બચાવને માટે ઘણું જ મજબૂત હતું. લશ્કરના અગ્રભાગે કઠણુવાળી જગા હતી, જમણા હાથ ઉપર ડાન્ડુબ નદી વહેતી હતી, અને ડાબી તર્ફ જે કુંગરામાંથી એ નદી નીકળે છે તે આવેલા હતા. ફ્રેંચ સેનાપતિ ટેલાર્ડે વળી આસપાસ ખાહીઓ ખોદી હતી. અને એનું તોપખાનું સામા પક્ષના-

રૂંતાં ધણુ ચડીયાતુ હતું. પણ માર્લબરોને મન તો આનંદ જ હતો. આ પ્રસંગે એણે એક કાગળ લખ્યો હતો. તેમાં તે લખે છે કે મને ધારવાને મોટું કારણ છે કે બધું ઠીક જ થશે. કેમકે ફ્રેન્ચ-ડચ્સે મા દરેક કામને માટે યુદ્ધમંત્રીઓનું મંડળ ભેગું કરી તેમની મર્યાદા લેવી પડતી હતી અને અહિં તો દરેક સુખેદાર મારી આજ્ઞા પ્રમાણે ચાલવાને તત્પર અને તે આજ્ઞાનું મારી દૃષ્ટિ ઉપરાંત બીજું શું કારણ છે તે બાજુવાને જરાપણ ભાગતા નથી. તે છતાં આવા સ્થળ ઉપર હુમલો કરવો એ કાંઈ મહેલુ કામ નહોતું. સવારમાં બે લશ્કરે કૂચ કરવા માડી, તોપણ સુઝન જેણે જમણી તરફથી યુદ્ધ કરવું એમ ફરેલું હતું, તેને નદી ઓળંગતા જ બપોર થઈ ગયા. ડાબી તરફથી ઇંગ્લેન્ડે તો તેને રૂપ ઓળંગી બેનહિમના ગામડા ઉપર હલો કર્યો, જેમાં ફ્રેન્ચ પાયદળનો ઘણો ભાગ ખાલીબધી કરીને ઉભેલો હતો એ હુમલો તેમણે બહાદુરીથી પાછો દહાડ્યો. અને પેલી તરફ સુઝનને પણ એવી રીતે આવનાં અટકાવ્યો. મધ્ય ભાગ અનિશ્ચય છે એમ તેઓ ધારતા હતા તે ઉપર જ સુખ્ય હુમલો લઈ જવા માર્લબરોએ ધાર્યું હતું કળણ ઉપર કૃત્રિમ માર્ગ બાધી માર્લબરોએ પડે જ આઠ હજાર સ્વારો લઈ તે તરફ દહાડા કર્યા. ફ્રેન્ચ હેલે પહેલીવાર તો સારો ટકાવ કર્યો પણ બીજે હુમલે તેમની હાર તુટી, અને નાસતાં ડેન્લૂબ તરફ મપડાઈ જવાથી પર્યંતે શરણ ચવાની તેમને જરૂર પડી, આથી શત્રુના દળમાં લગાણ પડ્યું. જમણો ભાગ પણ ચોતરફથી ઘેરાઈ જઈ તાબે થયો. ફક્ત ડાબી શાખા નાસીને પાસેના કચ્છામાં જતી રહી. આ મહા યુદ્ધમાં શત્રુઓનાં ૨૦ હજાર માણસ માર્યા ગયાં, સેનાપતિ ટેક્લાઈ સહવર્તમાન ૧૪ હજાર કેદી પકડાયા, અને ૩૦ હજાર જ બચીને પાછા આવ્યા, તેમનો કેટલો માર્લબરોએ જર્મનીનો તમામ સુલક થોડા વખતમાં ફ્રેન્ચથી મુક્ત કર્યો. આ લડાઈમાં આટલાં બધાં માણસો અને કિલ્લો જોવા એ ક્રાન્સને મોટું જ નુકસાન હતું. પણ ફ્રેન્ચીએ ભારે નુકસાન આપેલું થયું. ફ્રેન્ચ શરો તો અનિત જ એવી

જે તેની શાખ ઘણા વર્ષથી પડેલી તે જતી રહી, અને હવેથી પ્રતિષ્ઠા
 જળતો લાભ મહા ઐશ્વર્યાળાને મળ્યો હવેથી 'માર્નબ્રુક' એ નામ
 ક્રાન્સના પ્રત્યેક બાળકને રાત્રી દોઢ ત્યારે ચૂપ રાખનારું મોઢું સાધન
 થઈ પડ્યું કોશન કે ફળ જોતા દુનિયામાં જે મહા પુદ્ગો ગણાય છે
 તેમાંનું આ એક છે એ ઇ સ ૧૭૦૪ માં થયું હતું આ વિજયથી
 માર્નબ્રુકને ઇંગ્લાન્ડમાં મોટા ઇનામ અકગમ મળે એમાં યાદ આશ્ચર્ય
 નથી તેમાં વળી હજી સુધી રાજ્યમાં મોમાળ જમવું અને મા પીરસણે
 એમજ એને ચાલ્યું આનંદ હતું પાગ હળવો એને વર્ષામન આપ્યું
 હતું તે આ મને પેઢી ધર પેઢીનું ઈ, અને લુડ્ડોમાં એની ભારે
 ગાળી હતી ત્યાં એક મહા મોટો સુરોહિત મહેલ બધાની એને ભાટે
 માનમર્તબાધી અર્પણ કર્યો બેનહિમનો મહેલ એવું એવું નામ
 પાડ્યું છે, અને દર વર્ષ એના વારસો આ બક્ષીસનામાની શરતે
 ક્રાન્સના ઝુકાનો એક જરૂરી ભરેલો સુદર નમુનો આ મહા પુદ્ગના
 રમરણ્યાર્થ ઇંગ્લાન્ડના નાનકે નજર કરે છે આવો એક જ બીજો ઝુકો
 દરવર્ષ નજર થાય છે, અને તે વોટરલૂનો છે

નાકાબજી પણ આ સમે એટલે દરજે નહિ તોયે બીજા
 કેતા ઇંગ્લાન્ડનું ઠીક પ્રકારસુ. જિલ્લાદરનો મહા અગત્યનો દિવો
 જે અગત્ય સુધી દુર્ગન્ધ ગણાતો હતો તે તેના સ્પેનિશ કિલ્લેદારની
 ભોળી ગફલતનો લાભ લઈ સર્જેડ એ નામના ઇંગ્લેન્ડ નૌકા
 ધિપતિએ ઇ સ ૧૭૦૪ માં જ કમળે કરી લીધો અને પછી ક્રાન્સ
 તથા સ્પેનની આરમારો બહુયે મથી, પણ તે પાછો તેમના હાથમાં
 જવા દીધો નાહ ભૂમધ્ય સમુદ્રનું આ ગાર હાથમાં આવેથી ક્રાન્સની
 એ સમુદ્ર ઉપરની સત્તા નાશ પામી અને ઇંગ્લેન્ડે ત્યાં સત્તાધીશ થયા.
 સ્પેનના કિનારા ઉપર બીજી પણ કેટલીક વહાણોની લડાઈઓ થઈ તેમાં
 પીટરબરોના અલ્ફે થોડા જે માણસોની સાથે બાર્સિલોનાનું બદર મર
 કરી લઈ, તે તર્ફના મુલકમાં પાદશાહનો બીજો પુત્ર, જેને ત્રીજો ચાર્લ્સ
 એ નામથી મહા ઐશ્વર્યાળાઓએ સ્પેનના રાજા દાખલ કેળૂન ગણ્યો
 હતો, તેની આજીવ વર્તોની એ બાણવા લાયક છે

જમીનપર લડાઈ આ મને જોઈએ તેની ઝપાટાખંધ ચાલતી જોતી એ જોઈ માર્ગજરોનો છવ ધણો જ મુઝાતો હતો અમુક ઢઢની આગળ એણે ધમવા માડ્યું કે વનઘના સરઘરોએ પોતાના કસર પાછા મોવાવી લીધા વોર્ટર્સના ક્ષેત્રપા ક્રમ લોકોની સાથે યુદ્ધ મચાવ ની એણે દરખાસ્ત કરી કે તે તેમણે એક મતે ના મજૂર રી નાખી આ ઉપરથી ચીડવાઈ એણે હવ સરનાનો ઉપર કાગળ લખ્યો તેમા સાફ કહ્યું કે જો ગયા વર્ષ જેટલી મને આ વર્ષે સત્તા હોત તો બેલેનદિમ રતા પણ મે હાન મોટો વિજય મેળવ્યો હોત આ ફરીયાદ ઉપરથી તેમણે પોતાના આડતીઆઓને પાછા બોલાવી લીધા પણ એમ થતા શિયાળો માથે આવી પડ્યો અને આપણા દેશમા જેમ ચોમાસામા તેમ ત્યા શિયાળામા લડાઈ ઓનું કામ અતિશય ટાંના મગમથી બવ રાખવું પડે છે આ શિયાળો એણે વિએના બર્લિન હોનોવર, વગેરે કેટલેક ઠેકાણે જાતે જઈ સાહસિક યુદ્ધની ઉસ્કેરણી તથા તૈયારી કરવામા કાઢ્યો એની મજૂર તો આલ્પ્સ (Alps) ઓળંગી જઈ ઇટલી ઉપર જ એકદમ અમાવડો લઈ જવાની હતી આટલું બધું માહસ તો સહગામી રાજ્યોગે કબૂન રાખ્યું નહિ પણ ફ્રેન્ચમા જ્યાર એ પાછો જ મ ૧૭૦૬ મા આન્યો ત્યારે એને ત્યા કાઈ પણ પ્રતિરોધ રહ્યું નહિ .

રેમિનિસના યુદ્ધમા માર્ગજરોને મગેલી આ સત્તાનો પુર્ત લાભ જણાઈ આન્યો અહિયા પણ ફ્રેન્ચના અમલાગમ કળણ હતું અને તેઓ એક ઢાળાવ ઉપર ચડીને ઉભા હતા માર્ગજરોએ પ્રથમ શત્રુની ડાબી ચાખા ઉપર દેખાડવાનો હતલો પ્રયત્નો અને તેઓનું કક્ષ તે તર્ફ લાગ્યું કે એકદમ તે પોતાના લશ્કરનો ધણો અને જમરો ભાગ લઈને તેમની જમણી બાજુ ઉપર ત્રુગી પડ્યો, અને ત્યાંથી ટપ પાછો વળી તેમની આખી હાગના ઉપર એવો ધસારડો કર્યો કે તે ત્રુગી અને નામભાગ ચાલી રહી ૧૫૦૦૦ માણસ શત્રુ ઓનું મુવું અને એ દોઢ માંની મુદતમા તમામ મેદાન ચંદ્ર ગયું.

સપગો સરજમ અને તોપખાનુ મૂકી જે નામ તે જ બન્યા. (૪ મ ૧૭૦૬) આ પરાલવમાથી તાજ્ય થવાનો કાર્ષ પશુ તેમને વખત ન આપતા માર્વામરોએ મોટા મોટા કિલાઓ ઉપર અનુક્રમે ઘેરા બાલી પોતાને તાબે કરી લીધા, અને એમ થવાથી ફ્રેન્ચેસનો આખો દેશ ફ્રેચની સત્તાથી સ્વતંત્ર થયો.

પરચુરુ ક્ષદાધઓ આ યુરોપના દુશુશુજગમા ચાગ મધ્યે ઉપર અને વળી દરીયાપર જે જે થઈ તે બધી અમે આ હુકા ઇતિહાસમા વર્ણવી શકતા નથી, પણ તેનો આન હુકો સમમપણે આ મથાગા નીચે આપીએ છીએ રેમિનિસની લઝાઈમા હાર ખાધી તે અરમાપર ફ્રાન્સની ચારેતર્ પડતી જ હતી ઇટલીમાથી પ્રિન્મ મુજબ અને સેવોયના ડ્યુકે મળી તેમને કારી મુક્યા હતા રેપેનમા થીટરમરો પોતાનો ટકાવો કરી રહ્યો હતો, એટલુ જ નહિ પણ ઈંગ્લેન્ડ અને ગેર્ગીઝ લશ્કરોની સહાયનાથી ત્રીજા ચાર્સે ખુદ એન્ડ્રી માં પ્રવેશ કરી હોનો સર જન લીકે મિન્નેર્મનો ટાપુ હસ્તગત કરી લીધો હોનો પણ ફ્રાન્સ આ પડતીમાથી જવદી પાછુ ટટાર થઈ ગયું જેમ્સના રક્ષાપુત્ર માર્શલ બેગિન્ને લશ્કર લઈ રેપેનમા મોકલ્યો તેણે ફ્રેન્ચની સાથે આર્વિને એન્ડ્રીઆથી હાકી મૂક્યો હાઈન નીના કાંઈ ઉપર ફ્રેચની ઇટલીક ફરેલે થઈ મિન્નેર્મ ટાપુ ગયો હતો તે પાછો આવ્યો મુજબ ફ્રાન્સના મુનખ તર્ક ધર્યો હતો તેને પછી હાઈવી કાલ્યો ફ્રેન્ચેસમા માર્શલગેને પોતાના સાથીઓની નાહિમત થી માત્ર પગલ નાખીને જ બેસી ગહેવુ પડ્યુ હતુ, અગર જે એક વખત એ મુજબને સાથે લઈ ઐડેનાર્ડના ક્ષેત્રપર ધસી ગયો અને ફ્રેન્ચના એક મોટા લખરને લા મજડ દાર ખડાવી તથા એક મજબુત મિન્નો લાખ માણસની ચોડામાથી કપાટામધ બુગી લીધો.

લુઇર્નુ હવે અલિમાન ગળ્યુ એણે જોયુ કે મારો દેશ આ નિરંતર લઝાઈઓથી ખુવાર થઈ જાય છે, અને તેથી તેણે ૪ મ ૧૭૦૬ મા સનાહના કહેણુ મોકલ્યા એ કહેણુ શુદ્ધ મનનાં હતાં,

મહાકવિનાના જે જે માટે લડતા હતા તે તે સ્ત્રી વસ્તુઓ આપના જે ખૂલ થયાં પણ લુધનો ભગેસો ન પડવાથી તથા કૌતુકથી તાઈ રાક્ષસ પણ આવેના તેથી તેમણે એવી માગણી કરી કે તમારે પોતે જ લશ્કર મોકલી તમારા પાત્ર પાસેથી રોપનની ગાદી ખલી કાઢવી આપવી જોઈએ લુધએ ગભીર તિન્કારથી એટલા જ જવાબ વાળ્યા કે જે મારે મુદ્દ કરવું અવશ્ય જ છે તો મારા છોકરાની મામા લડવા કરતાં મારા શત્રુઓની સાથે લડવું જ હું વધાર પર્મદાર છું. કીમ હી એણે દેશાનુગતી વાણીથી ક્રાન્સને પૂછ્યું કે ખોલો હવે તમારી શી ઇચ્છા છે? અને તે બધાએ વહુ કે જે થાય તે ખર પણ લડવું જ. આ ઉશ્કેગએવા જુરસાની અસર માર્ક્સા કવેન્ટન મુદ્દ (૪ સ ૧૭૦૬માં) થયું તેમા જણાઈ આવી કે અ લશ્કર ૧૦૦૦૦ માણસ ખોયા તો સામાવળીયાના ૨૪૦૦૦ કાપી નાખ્યા, અને અગર જે પરિણામે કોતેલ માર્ક્સા અને મુજનની જ થઈ તો પણ એ નાસતા શત્રુની દારો એમનાથી તોડી શકાઈ નહિ. ઈંગ્રેજ વહાણોએ ૪ સ ૧૭૦૮ માં સાર્ડિનિયા તથા મિનોર્કા લીધા હતા, અને હાલ અમેરિકામા જેને નેવાડેકોશિયા કરીને હીએ છીએ તે નત્યાનો આ સમે ફ્રેન્ચ પાસેથી તેમણે પડાવી લીધા પણ વિગ્રહનું દેદ જે રૂપેન ત્યાં એકે પક્ષની દાર જીત સ્થાથી રહેતી નહિ. મહા-એનની મેનાએ આર્સને પાછું મેટ્રિક અપાવ્યું. (૪ સ ૧૭૧૬) પણ થોડા જ મહીનામા ફ્રેન્ચ લશ્કરે આવી તેમને દરાવ્યા અને અંગ્રેજ મેનાપતિને શંભુ ચનાની જરૂર પાડી ૧૭૧૧ માં તે આર્સને રૂપેનમા પગ મૂકવા જેટલી પણ જ-યા રહી નહિ તે પાડો જર્મનીમા ગયો અને ત્યાં છટો આર્સ એ નામથી પાંદ શાદ નિમાયો.

માર્ક્સા ફ્રેન્ચ-આર્સના લઈને કાંઈ કોતેલ કર્યા જ કરતો હતો પણ એને આ અસા હિપર ઈન્ડિયાં પાછા જવાની જરૂર પડી, કેમકે ત્યાં પાર્થમેટનો મામલો આટલા વખતમાં છેક ખલ્લાઈ જઈ એના

માયા ઉપર ભારે રાજપ્રકરણી વાદળ ચડી આવ્યું હતું.

પાર્લમેન્ટના ફેરફાર નોંધવા એ હવેથી દરેક રાજ્યની હકી-
કતમાં અગત્યનો વિષય થઇ પડે છે. આપણે પ્રથમ કહી ગયા છીએ
કે એનની મહેરબાનીથી માર્ક્ષવારો સઘળી વાતનો દર્તાદર્તા થઇ
પડ્યો અને પોતાને અનુસરતું ટોરી મતનું જ મંત્રીમંડળ એણે
એસાડ્યું. પણ રાણીની મહેરબાનીથી જ કારભાર થઇ શકે એવો
વખત કાંઈ હજારોમાં રાજ્ય-વિલ્લવ પછી રહ્યો નહોતો. મુરોપના
જંગ સંબંધી ટોરી અને હિંદુ શરૂઆતમાં એકમત હોવાથી બહુ
ઠીક આવ્યું પણ વિરહ પક્ષવાળાને એક બીજા સાથે સાંમા વખત
સુધી બનવું અશક્ય છે, અને જ્યાં મતભેદ પડ્યો ત્યાં તો રાજ્ય-
વિલ્લવ પછી ઇંગ્લેન્ડની રિયલિટી એવી થયેલી હતી કે પાર્લમેન્ટમાં જે
પક્ષનું બળ વધારે તેના હાથમાં રાજ્યનો વહીવટ હેવટે જાય જ.

એન રાણીનો અંતર્ભાવ ટોરી પક્ષ ઉપર જ હતો. માર્ક્ષવારો
ટોરી મતનો હતો અને બન્યું ત્યાં સુધી તે પક્ષને જ વળગી રહ્યો.
પણ ટોરીનો વિચાર આ સમે દેશાંતરમાં લડાઇઓ ન કરવી એમ
હતો અને તેથી અગર જો તેઓ પ્રથમ તો પોતાના પક્ષવાળા
પ્રધાન તથા સેનાધિપતિથી આ વિમ્લ મારે છે એમ જાણી તેમાં
એકમત થયા હતા, તોપણ થોડા જ વખતમાં તેઓ બડબડવા
લાગ્યા. તેમને રાષ્ટ્ર ગળવા ધર્મઐક્યને લગતો એક લુભી
કાયદો તેમણે કરવા માંડ્યો તેમાં માર્ક્ષવારોએ તેમને પ્રતિ આપી
પણ અમીરાની સભામાં તે રદ ગયો. કેમકે આ વેળા જેમ
આમની સભામાં ટોરીનું તેમ અમીરામાં હિંદુપક્ષનું પ્રબળ હતું.
આ વાતમાં તો ધર્મજળાત્કારીઓનું કહ્યું કરી ચકાચું નહિ ત્યારે
માર્ક્ષવારોએ રાણી પાસે ગોર મહારાજોને મહા દક્ષિણનું દાન કરાવી
તૃપ્ત કર્યા. અત્યાર સુધી એવો ધારો હતો કે પાદરીઓએ પોતાની
આગીરાનાં “પહેલાં ફળ” તથા “દર્શક” દર વર્ગે સરકારમાં આપવાં.

રાણીએ દસ વ ક્યો કે હવેથી એ નાણાં સરકારમાં જમા ન કરતાં તેનું એક જૂદું ફડ જ કરવું અને તેમાંથી જે પાદરીઓની જીવાઈ થોડી હોય તેને કાંઈ વધારે આપવો. આ ફડને એન રાણીનું મહા-દાન કરીને કહે છે. આટલું કરતાં પણ ટોરીપક્ષનો વિદેશ વિગ્રહ ઉપર જે સ્વાભાવિક અભાવ તે શી રીતે દૂર થાય ? કમલે કમલે ટોરી પ્રધાનો માર્ક્સબરોને નડતા હતા, તેમને દળાવી પટાવી પોતા મતે ચલાવતા એ છેક ચાકી જ ગયો હતો, અને તેમાંના મણાખા ૧૭૦૪ મા ગજનામુ આપી છટા થયા તેમની જગોપર માર્ક્સબરો મધ્યમ ટોરી વિચારના માણસો નામ્યા. જે હજી વિદેશ વિગ્રહને પસ કરતા હતા આ નવા મંત્રીઓમાં રોબર્ટ હોર્સ અને હેન્રી સેન્ટને જે આગળ જતાં લોર્ડ બોલિંગબ્રોક એ નામથી પ્રસિદ્ધ થયા જાણવા લાયક છે. છટા પડેલા ટોરી આગેવાનો જેકોબાઈટની સા મળી જઈ પાર્લમેન્ટમાં માર્ક્સબરોની સામે ભારે તોફાન ઉઠાવવા લાગ્યા અને આ વેળા ઉપર હસેનહીમનો મહા વિજય એણે ન ક્યો હો તો એની ખરાબી હતી. આ મહાવિજયનો જ્ય જ્યકાર દેશમાં ગા રહ્યો હતો તે મમે જ એણે આ વિરોધી પાર્લમેન્ટને વિસર્જન ક બીજી બોલાવી. નવી પાર્લમેન્ટમાં ધાર્યા પ્રમાણે જ મુદ્દનીતિને પસ કરનારા વધારે નીમાયા (ઇ. સ. ૧૭૦૫). એનો મિત્ર ગોડોલિ ક્યારને કલા કરતો હતો કે વ્હિગપક્ષને રાજી રાખવા તેમનામાં કાંઈને કારભારમાં મારી સાથે સામેલ કરવા જોઈએ, કેમકે મુદ્દની તેમને પ્રમુદ હતી તોપણ કારભારમાં પોતાનો હાથ ન દોવાથી તેં તે દાંડે મંત્રીમંડળના વિરુદ્ધ પક્ષમાં મત આપવા પ્રવર્તમાન હતા. આ ઉપરથી રેમિલિસના વિજયનું ટાંકણ સાધી એણે રાણી દળાવી વ્હિગપક્ષના અગ્રણી અને પોતાના જમાઈ લોર્ડ સંડરસાં રોબર્ટમંડળમાં દાખલ કરાવ્યો. આ જોઈ આજો ટોરીપક્ષ વધારે પ્રતિઃ થયો અને જેમ જેમ તેઓ એની સામે વધારે થવા લાગ્યા તેમ તે એને પરપક્ષ ઉપર વધારે આધાર રાખવાની જગ પડી.

સક્રમણનો લાભ લઈ સંડરલાં બીજા બિંદુ અમણીઓને પણ
 ધીમે ધીમે રાજકારણમાં દાખલ કરાવતો ગયો, જેમાં રોબર્ટ વોલપોલ
 નામનો પુરુષ હાલ તો કેપાધિકાર ઉપર જ નીભાયો, પણ થોડા વખતમાં
 તે પોતાના બુદ્ધિબળે મહામંત્રી થઈ પડવાનો છે. આ પ્રમંડ ઉપર જ
 પેલા ટોરીપક્ષના હુર્લી અને સ્ટેન્લેન જે હજી કારભારી મંડળમાં
 ટકી રહ્યા હતા તેમને માર્ક્ષરોએ અપમાનની સાથે પદ્મપદ કરાવ્યા
 અને હવે આખું પ્રધાનમંડળ બિંદુમય જ થઈ રહ્યું. (ઈ. મ. ૧૭૦૮).
 આ જોઈ આખો ટોરીપક્ષ દંત કઠકાવીને ઉભો થયો, તેને હુર્લી અને
 સ્ટેન્લેન જૂદા પડવાથી આ પ્રસંગસર જોઈએ તેવા સંમળ અમણી
 મળ્યા. સ્ટેન્લેન સારો વિદ્વાન અને જમરો કક્ષમજાજ હોતો. એણે
 રાજ્યમંડળને તોડી પાડવાનું એક નવું હથિયાર વપસરામાં આણ્યું.
 વર્તમાનપત્રો અને ચોખાનીયાં કેટલાક વખતથી ઇંગ્લાંડમાં નીકળતાં
 હતાં, પણ અત્યાર સુધી તેનું લોકવિચાર ઉપર જોર નહિ જેવું જ હતું.
 સ્ટેન્લેને પોતાની તથા બીજા મિત્રોની કક્ષમથી આખા દેશને ગળવી
 મૂક્યો, વાદવિવાદ, વિવેચન, ખંડન, વકોક્તિ, મરકરી કાઢ, કવિતા, વાર્તા
 વગેરે વાણીના સર્વ પ્રકારો વાપરી લોકોના મનમાં એણે હસાવવા માડ્યું
 કે પર રાજ્યોનાં સગાઇઓમાં આપણે ખરાબ થવું એના જેવી કોઈ
 બેવકુફી નથી, અને જે લોકો એ સગાઇનો પક્ષ કરે છે તે માત્ર પોતાના
 જ સ્વાર્થને માટે છે. માર્ક્ષરોનું ખુદ્દુ નામ હજી તેની ઉપર મજ
 હુમલા કરવા માંડ્યા. એ અલિમાની, ખરાબજોગ, હુમ્મો, સ્વાર્થ,
 નિર્દય, લોભીયો, લાચીયો અને ચોર છે, એમ છયોકે લખાવવા માંડ્યું.
 સડવામાં પણ બાયલો જ એમ પણ એના દુરમતો છાની ઠોડીને
 કહેતા અચકાયા નહિ. આ રીતે લેખનચળથી પ્રજામત વિદેશવિમુક્તી
 સાથે થવા આવ્યો હતો તેવામાં હુંધ તર્કથી સલાહનાં કહેણ આવ્યાં
 તે નાકમૂલ થવાથી બધાં લોકને લાગ્યું, કે આ પ્રધાનમંડળ શુ
 કરવા બેઠું છે. કહે છે કે માર્ક્ષરોનો અલિમાય તો એ કહેણ
 કમૂલ રાખવાનો હતો. પણ બિંદુ મંત્રીઓએ દુરામદથી એનું કહ્યું

માન્ય નહિ એ ગમે તેમ હો, પણ લોકને તો એમ જ લાગ્યું કે માર્કબરો પોતાની કીર્તિ અને લાભને અર્થે જ આ સમ્રાટ લખાવ્યા હશે છે. ન્યારે માર્કબરોની સમ્રાટમાં વીરતા વીરતા હજાર મથુસો કપાઈ મૂઝાં અને લોહીની ખરેખરી જ નહીંઓ ત્યાંથી ત્યારે તો ઇંગ્લેન્ડને કંપારી છૂટી, અને લાગ્યું કે હવે તો ગમે તે ગીતે આ પારકા સમ્રાટમાંથી આપણે ખસી જ મેસવું જોઈએ.

મિસિસ મેશામ—આ સમે રાણી પણ માર્કબરો ઉપર કફા ધઈ રહેલી હતી. ન્યારથી હાર્લી અને સેન્ટોને રાજ્ય મંડળમાં આવ્યા હતા ત્યારથી તેમણે એની સામે રાણીના કાન બરવા માંડ્યા હતા. હાર્લીએ પોતાની એક પીતરાણ બહેન જે પાછળથી મિસિસ મેશામ થઈ તેને રાણીની હજૂરમાં સખીપણના કામપર રખાવી, અને એના ધાર્યા પ્રમાણેજ તેણીએ ધીમે ધીમે રાણીની પ્રીતિ લેડી માર્કબરો ઉપરથી ઉતરાવી પોતાની ઉપર ખેંચી લીધી. રાણીને મૂળથી વિહગનું નામ પણ ગમતું નહોતું. પહેલવહેલો સરકારાંડને દાખલ કરાવ્યો તે વેળા માર્કબરોએ રાજનામું આપવાની ધમકી દેખાડી ત્યારે જ તે નાચારીએ કબૂલ થઈ હતી. એ પ્રસંગે લખ્યા સહવાસથી મોટે ચડી ગએલી લેડી માર્કબરો એવાં તો ધમકાઈ ભૂંડાં વેણુ ઝાચરી હતી કે તે વખતથી જ રાણીનું મન એના ઉપરથી ઉડી ગયું હતું. જેમ જેમ વખત જતો ગયો તેમ તેમ પેલી નવી માનીતી સખીએ આ ઇતરાજમાં વધારો જ કરાવ્યો. આ ખટપટ માણસ પડવાથી જ માર્કબરોએ હાર્લી વગેરેને પદબદ્ધ કરાવ્યા હતા. તેમને ડાહી મૂકવા એ રાણીને બિલકુલ ગમ્યું નહોતું. પણ હજી આ દિવિવિત્તી સેનાપતિને દૂભાવવાની એનમાં હિંમત આવી નહોતી. અને ન્યાં દેશાવરમાં આવો જંગ જમી રહ્યો હતો ત્યાં એને દૂભાવવા પણ કેમ ? બધું રાજમંડળ વિહગમ કરાવી નાંખ્યું તો તે પણ રાણીએ નાચારીથી કર્યું. પણ મનમાં હવે એમ થઈ રહ્યું કે ક્યારે લાગ આવે કે હું માર્કબરોને દૂર કરી મારી મર્જમાં આવે તેવાં પ્રધાનોને રાખી

હું મારું રાજ્ય ચલાવું. આવો લાગ ઉપર કહ્યું તે પ્રમાણે પ્રગમત
 દ્વિમપક્ષની વિરુદ્ધ થઈ જવાથી મળ્યો, અને તેનો લાભ ખટપટી
 હુકમોએ બરાબર લીધો. મિસિસ બેરામની માફતે રાણીને સમજાવી
 પ્રથમ તો માર્કબરોના જમાઈ સંડરલાંડને અને પછીથી એના મિત્ર
 ગોડોલ્ફિનને રજા આપાવી. દ્વિગ પ્રધાનોને સમજાવ્યું કે આ તો
 માર્કબરો ઉપર રાણી યુસ્તે છે તેથી આમ થાય છે, અને એમ સમજી
 તેઓ કાંઈ બે.સ્વા નહિ. કેમકે તેઓ જાણતા હતા કે માર્કબરોએ
 કાંઈ અ.પણને હેય.ના હેતથી બોલાવ્યા નહેતા પણ માત્ર આપણી
 જુર પડ્યાથી જ. પછી થોડા વખતમાં તેમનો વારો આવ્યો ત્યારે
 આ દ્વિગ મંડળને કાઢી મૂક્યું, ત્યારે માર્કબરો પણ કાંઈ બે.સ્વો
 નહિ. તેનાં ક.રણ ને હતાં; એક તો તેઓ થયા તેવા થવું, અને
 બીજું બને તો પાછા ટેરી પક્ષમાં મળી જવું. પણ ટેરી પક્ષ તો
 એને છંદી મ.રવાના જ વિચારમાં હતો. અને તેથી પર્યંતે એને પર-
 પક્ષમાં કાયમ રહેવું પડ્યું. આ રીતે પાછો ટેરી પક્ષનો કારભાર ઇ. સ.
 ૧૭૧૦ માં થયો. એ જ વર્ષે નવી પાર્લમેન્ટ બોલાવી, અને તે બધી
 ટેરીમતની જ આવી. તેમણે અ.વી પોતાની મજી મુજમ ધર્મ.
 બળાકારના એકઠે કાયદા કર્યા. પણ આવતા રાજ્યમાં તે જલદી જ રા.
 કરવામાં આવ્યા. રાણીની હજૂરમાંથી ડ્યેસ બોર માર્કબરોને અપમાન
 સાથે કાઢી મૂકવામાં આવી, અને અગર બે માર્કબરોના સેનાધિપત્યને
 હજી કાંઈ છેડવા નહિ તોપણ એને ન પૂજતાં ક્રાન્સ જોડે સલાહની
 ભાજધડો કરવા માંડી, અમીંગની સલા જેમાં દ્વિગ મતનું લાભ
 જોર હતું તેણે એની ઉલ્ટેરણીથી સલાહની સામે વાંધો ઉઠાવ્યો. પણ
 રાણી, પ્રજા અને આમની સલા એ બાબતમાં એકમત હોવાથી
 તેમનું કાંઈ ચાલી શક્યું નહિ. ઇ. સ. ૧૭૧૧ માં બાર નવા અમીરો
 નીમી તે સલામાં દ્વિગનું જે પ્રગળ હતું તે તોડી નાખ્યું. માર્કબરોનું
 સેનાધિપત્ય પણ હાથ લીધું, અને એની ઉપર તથા બીજા એક બે
 ઉપર આમની સલામાં એવું તહોમત ઉપરથી મૂકવામાં આવ્યું કે

એમણે સરકારી પૈસા ઊપાપત કર્યા છે. આ ઉપરથી માર્ક્સવારને મુનેહગાર દેરવી એના સધળા સરકારી ઝાઢા તર્ક લેવામા આવ્યા. આ ખનાવ પછી માર્ક્સવારે દેશ છોડી યુરોપમાં જઈ વસ્યો.

યુરોપનું તહુનામું:—હવે સજાહ કરવામાં કરી હરકત રહી નહિ, અને તેથી યુરોપીય મુદ્દાએ જ્યાં રાજ્યોના એલચીઓ એક વખતી બેગા થયા હતા તેમણે તે જલ્દીથી કરી નાખી. અગર જો હુદએ પ્રથમ સલાહના દરેણુ મોકલ્યાં હતાં તેના જેટલું નહિ તોપણ જ્યાં મહાઐકમતવાને આ તહુનામું લાભકારક જ હતું. રૂપેન અને તેના મન્દાને હુદના પાતના જ હાથમાં રહ્યાં, પણ એવી શરતે કે રૂપેન ને ક્રાન્સના રાજ્ય કોઈ વખત પણ એક ધણીના હાથમાં આવવા દેવાં નહિ. નેપલસ, મિતાન અને નંધરમાંડ એ પાદશાહને આપી દેવામાં આવ્યા, સેવેયના ઉપક્રમે રિસિલી અને બાવેરીયાવાજાને સાડી નિયામો તથા તે અને હવે પછી ગળ કહેવાય એમ હતું. હોલાંડને ક્રાન્સની સામે અ.વ.દે બચાવ કરવામા ગફ ઉપયોગી થઈ પડે એવા કંદોન્ડર્સ. માંના કેટલાક કિલા મળ્યા. પ્રશિયા સાથે ક્રાન્સે કેટલાકે પ્રગણાઓને બદલો કર્યો. હંગ્રીમાંડને જિંબાલ્ટર, મિનોર્કા, નાવારોશિયા અને સેન્ટ ફિરોફર મળ્યા, તથા ન્યૂફાઉન્ડલેન્ડ તથા હુડસન બે તરફના મુલકમાં બીજા કોઈએ હાથ મારવો નહિ, એમ ક્રાન્સે કબ્જા કરી, વૃજા વિશેષ એ કે હુદએ પ્રતિજ્ઞા લીધી કે, હંગ્રીમાંડમાં પ્રોટેસ્ટન્ટને ગાદી મળવાનો કાપડો છે તેને જ હું પુષ્ટિ આપીશ તથા જૂઠા સમ્રાટ (the Pretendor) ને ક્રાન્સમાં રહેવા દેઈશ નહિ.

આ છોલી શરત સમય જેતાં સૌથી વધારે અગત્યની હતી કેમકે રાણીનું શરીર હવે કેટલાક વખતથી એવું જ ચાલતું હતું. અને જેકોબાઇટ પક્ષના ચેતર્ષે ભારે ખટખટ ચલાવી રહ્યા હતા: ખટખટ જ નહિ, પણ તૈશારીઓ સુધા કરવા, માંડી અને તેમાં સેન્ટજોન જે હાથ કેટલાક વખતથી વાઝકાઢેલ, બોલિંગબ્રોકનો ખિતાબ ધારણ કરતો થયો હતો તે તથા બીજા શરભારીઓ પણ સામેલ હતા. રાણી

પંડો વિચાર પણ એવો જ હોય એમ જણાય છે. પણ એના એકાએક મરણોથી સૌનાં ધાર્મિક મનામાં રહ્યાં.

રાણીનું મરણ ઇ. સ. ૧૭૧૪ માં પચાસ વર્ષની ઉંમરે માથા પર લોહી ચડી જવાથી નીપજ્યુ. મરતાં મરતાં ને પોતાનું રાજ્ય શ્રૂંષ્ઠરીના હથુકને લગાવતી રૂઢ. તેણે તાબડોલે જો પસંદગી બોલાવી તથા વારમાના કાયદા મુજબ સોદિયા (મરી ગઈ હતી તેથી તે) ના કુંવરની આજુ એતાર્ “પહેલો જ્યોર્જ” એ નામે દેશમાં ફરવી દીધી.

એ લક્ષી, માયાળુ, તથા ખાનગી ચલચલગતમાં ધ્રુવ નિષ્કલંક હતી તેથી એને “લક્ષી રાણી એન” કરીને કહે છે. એના રાજ્યમાં બંડ ફિરાક કાંઈ પણ થયાં નહિ, અને કાંઈને રાજકોલને માટે શિક્ષા કરવાની જરૂર પડી નહિ. તે ધર્મસમાજને ખરા દિલથી ચલાતી હતી તે એનાં “મહાદાન” ઉપરથી જણાય છે. એ નળળા મનની તથા કાંઈક આળસુ પ્રકૃતિની હતી, પણ તેથી ઈર્ષ્યાને આર લાભ થયો. વિસિયમની પછી પરંપરાના હક્કમાં એ રાજ્યપદને પામી હતી તેથી એની ઉપર પૂજનની ભક્તિ ઘણી જ હતી. અને જો એણે ખીજ આત્મની ખેડે આપઅખ્તીઆરીથી વર્તવા આજુ હોત, તો તે કેટલેકે ફરજને વર્તી શકતું. પણ એણીએ પ્રધાનોને જ બદલ્યા રાજની કમરૂંટ કરવા દીધી. અને હવે પછાના જયોર્જ ૧ લો અને જયોર્જ ૨ ને એ જે રાજ થયા તે પણ બદલા એવા જ હોવાથી ઈર્ષ્યામાં એવો ફરજ પડી ગયો કે ખર્ચ રાજ્ય તો જોખમદાર (responsible) પ્રધાનો વડે જ ચાલવું જોઈએ અને જો ત્યાં સુધી રાજ્યને તેમના કામમાં વચ્ચે પડવું નહિ. રાજ્યવિશ્વથી જેનાં ખીજ નંખાયાં હતાં તે બંધારણ ઈર્ષ્યામાં આ પ્રમાણે રજૂ અને કાયમું ચલા પામ્યું.

યશુ તેણે એની સલાહ ન માનતાં પોતાની તરફથી બંડ ઉઠાવવા કેટલાક અવિચારી ઇંચિજોને પરવાનગી આપી.

રોડોઆઈટ બંડ—એક ઇચ્છાંડના દિત્તર ભાગમાં, અને બીજા રોકોટલામાં હાથ. ઇચ્છાંડના બંડખોરો તો ચોક્કસ આગળ વધ્યા એટલામાં જ તેમને આવીએ ન મળવાથી બિન શરને શરણુ થવાની જરૂર પડી રોકોટલાડવાળાના હેઠ એવા હાલ થયા નહિ, તોપણ જોમસનો પુત્ર આવી પહોંચે તે પહેલાં તેમણે એક દાર ખાધી (શિશિ મ્યુની હાઇ, નવેમ્બર, ૧૭૧૫). તે આગ્રેથી ઉઠતું ને લરકર એના બિર સહી સ્વભાવથી વધારે નહિમત થઇ ગયું, અને તેમને ઠોડી એ પ.જો ફ્રાન્સમાં ભાગી ગયો. (ધ. સ. ૧૭૧૬).

સાત વર્ષનો હાથદો—આવે સમે પાર્લમેન્ટમાં વિરલ્લ મતના ને તો સારું નહિ એમ જણી તે ત્રણ વર્ષે મળવી એ કાયદો હતા તે ઠોડી ન.ખી સાત વર્ષનો કર્યો. (૧૭૧૬), પ્રજાને તે ખમદ પડ્યો અને હજી પણ તે જ

ઈંગ્રિજ લોકનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ

भाग ५ मो : अपूर्ण.

प्रकरण ३२ मुं.

જયોર્જ પહેલો : ઇ. સ. ૧૭૧૪ થી ૧૭૬૭.

હોનાવર રાજવંશ-જયોર્જને જેપીએ ખચર મોકલી બેસાબ્યે હતો, તેને આવતાં દોઢેક મહિનો લાગ્યો, તોપણ એને માદીએ ખેસતાં કાંઈથી કાંઈ વિખ નય થયું નહિ, કરણ કે પ્રજાનો મોરો બામ રાજ્યવિસ્તારની ગોઠવણને જ ચાલનારો હતો. આ વેળા એ પાકી આંધડ વયનો હતો-એને ૫૪ વર્ષ થયાં હતાં, અને એનો જે કુંવર હતો તેની જ ઉંમર ૩૦ વર્ષની હતી. તથા તેને પણ સાત વર્ષનો પુત્ર હતો. આ જોઈ જમણી ખાત્રી થઈ કે આ વેલો કાંઈ નાશુક શાય એવો નથી; અને તેથી જેના મનમાં આગળ ફાણ આવશે એવા અદિશાથી રાજભક્તિ ડગડગતી હશે તેની પણ દીઘ્નૂત થઈ.

જયોર્જ પાકું સમજતો હતો કે આ જે ગને ગાદી મળી તે બિહગમતનું પરિણામ છે. તેથી એણે તમામ કારભારીઓ એ પક્ષના જ રાખ્યા. તેમણે દુર્ત પેલા ટોરી પક્ષના ખટપટીઆઓને પકડવા માંડ્યા. ઓક્સફર્ડ પકડાવો. તેને કિલ્લામાં મોકલાવી દીધો, બોલિંગ-બ્રોક અને આર્મીક તો નાસીને જેમ્સના કુંવર પાસે ધૂરોપમાં જઈ રહ્યા. એ બંનેને મુનેહગર ઠેરવી તેની જાગીરો જમ કરવાનો પાર્લિમેન્ટે હુકમ કર્યો. બોલિંગબ્રોક નાકો, તે મમજીને જ નાકો હતો. એણે જેમ્સના કુંવરને કહ્યું કે હાલ તમારું ઈર્વાડમાં કાંઈ ચાલે એમ નથી,

ગણુ તેણે એની સખાદ ન માનતાં પોતાની તરફથી બહુ ઉઠાવવા ઉદ્દેશ્યે અવિચારી ઉમેળેને પરવાનગી આપી.

જેઠાનાઈનું જીવન—એક ઉર્ધ્વાશના દિવસે જાગતાં, અને બીજા રોકોટના મા દિવસે ઇર્ધ્વાશના બહુજોરે તે એ કુટુંબ આમળ વધ્યા એટલે ગાંજ તેમને માર્યાઓ ન મળવાથી બિન ચરને ચરણ થવાની જરૂર પડી રોકોટલાડવાળાના હેઠળ એવા હાલ થયા નહિ, તોપણ લેન્સનો હુમલો આવી પહોંચે તે પહેલાં તેમણે એક દારૂ આપી (સી. ૧૭.૧) તે આગ્રેથી ઉલટું ને સરકર દ્વારા (૧૨ મી રવભાનથી વધારે નાદિમત થઈ મળ્યું, અને તેમને છાડી એ પછે ફ્રાન્સમાં લાગી ગયો (૬ સ. ૧૭૧૬).

૧. ત વર્ષનો દારૂદો—આવે સમે પાર્લમેન્ટમાં વિરુદ્ધ મતના સભાગો. આવે તે સારું નહિ એમ જણી તે ત્રણ વર્ષે મળવી જોઈએ એવા જે મતો દતા તે ફાદી નાખી સાત વર્ષનો કર્યો (૬. ૩ ૧૭.૧), પ્રજાને તે પચદ પડ્યો અને હજી પણ તે જ આજુ છે.

ત્રિ-ગણ્ય મર્યાદા—ફ્રાન્સ આ જૂથ દાવાદારને મરદ ન કરે એ દેવુથી જેની મર્યાદા માધ દેવ મા આવી. એને ત્રિગણ્ય સધિ કહે છે, ૧૭૬૬ તેમા હંગ્રીડ ફ્રાન્સ અને હોલાંડ એ ત્રણે રાજ્યો સામેલ દતાં (૬ સ. ૧૭૧૭) બીજે જ વર્ષે એમાં ઍરિટ્રયા નો પાદગાહ પણ જણ્યો અને ત્યારે તે ચતુર્ગણ્ય મધિ એ નામથી જોળાયેલ.

૨. દગ કારખાર—આ જેઠાનાઈનું બહુ સૌથી અમત્યનું પરિણામ તો એ થયું કે જેમ રાજને તેમ આખી કચેજ પ્રજાને ત્રણ ટોંગીપક્ષ અગ્રખામણો થઈ પડ્યો. કેમકે તેના અગ્રણીઓ બધા જ આ મમે જેઠાનાઈનું સત્તા આમ થવાથી ત્રિગણ્યનો કારખાર નિષ્કંટક થયો પમધિ કાર આજ્યો ત્રિગ કારખાર આ પ્રમાણે ચર થયો તે

લગભગ એક અર્ધી સદી સુધી અખંડ ચાલુ રહ્યો. એ અરસામાં
 મંત્રીમંડળો કેટલીક વાર બદલાયાં, પણ જે ચાલુ તે બિંદુ તે
 બિંદુ—દારીનો તો જાણે રાજ્યકારભારમાંથી કાંકરો જ નીકળી ગયો.
 બિંદુ પક્ષ જાતે પણ ખરેખરે આ સમે રાજસત્તા ભોગવવાને
 બેગ જ હતો. તેઓ બધા સાર્વજનિક શુદ્ધિના, શણા, અને સુસંધી
 હતા. બિંદુ મતના તમામ ગૃહસ્થોએ પોતપોતાનાં ઠેકાણે ઠેકાણે
 મંડળો બાંધી દીધાં હતાં, અને ત્યાં સાર્વજનિક કામ પોતાના અમણી-
 ઓ તર્કથી જેમ સૂચના મળે તેમ એક સપથી કરતા હતા. ખરે,
 આ મને આખા બિંદુ પક્ષની દોરી આકે દશ અમણી કુળોના જ
 હાથમાં હતી. એ જ કુળો મુળ રટુઅર્ટ વંશના શુક્ષ્મની સામે ધર્મ
 હતા, અ જ કુળોના સહસિક પરિશ્રમથી રાજ્યવિશ્લેષ થયો હતો,
 અને એ જ કુળો હોવાપર વંશને પણ ગાદીપર આણનાર્થ હતાં. પ્રજા-
 સ્વાતંત્ર્યનો ઉમાદં હજી પણ તેમનો એવોને એવો અખંડિત હતો.
 સાવજનિક કામમાં તેઓ પોતાની પદરના લાખો રૂપિયા ખર્ચતા,
 આમની રાજામાં પોતાનો પક્ષ વધારવા તેમણે કેટલુંક ગામનાં ગામને
 લાય આપી બિંદુ મતના જ પ્રતિનિધિ મોકલનારા કરી ગણ્યાં હતાં.
 પાર્કમેન્ટના ગ્રામવાસી સમાસંગેનો ફૂલ (નવ દશાંશ) આ સમે તેમની
 સમા રાજધી કે આગ્રિનોતો જ થયો. નગરવાસી વ્યાપારી વર્ગ તો
 તેમની ઉપર રાજી જ હતો, કેમકે તેઓને ધાસ્તી હતી કે જે જેમ્સ
 કુળ પાછું આવે તો વિશિષ્ટમને એવના વખતમાં જે સરકારને બારે
 કેતું થઈ ગયું છે તે બધાનો તે ધનકાર કર્યા વિના રહે નહિ. એથી
 ઉત્કું બિંદુ પક્ષવાળા સરકારની આંટ જાળવવાને બહુ ખાંતી હતા.
 એટલું જ નહિ પણ તેમણે હવેથી સધળી રાજનીતિ જ વ્યાપાર વર્ધક
 પકડી હતી તેમજ, જે જે દુરામહથી બિંદુ પક્ષનું આજ પર્યંત
 પાછું પડતું ચતું હતું તે તેમણે આ સમે છોડી દીધા. ધર્મસમાજને
 છેડવો જ નહિ એવો તેમણે હવેથી નિશ્ચય કર્યો. તે રાજ્યધર્મ મર્ધ
 રહ્યો છે તો બલે તેમ રહેના. તેની સત્તા લોકાની મતિ ઉપર ધણી

છે તો તે તોડવાનો પ્રયત્ન કરવો એ સામે પવને પોતાનું હોડકું
 લંકારવા જેવું છે; એથી બહેતર તો એ જ માર્ગ છે કે એ ધર્મ-
 સમાજને પ્રત્યક્ષ કનડગત કાંઈ પણ ન કન્ટાં તેમા ધર્માધિકારીઓ
 ધીમે ધીમે એવા બેસાડી દેવા કે જે રાજ્યપ્રાકરણી બાબતમા વિદગ
 મતના હોય માત્ર હવે અન્ય પ્રોટેસ્ટન્ટ માર્ગ ઉપર કાયદાની તર્ફનો
 જે સુક્ષ્મ છે તે કળે કળે દૂર કરવાની રાજનીતિ રાખવી. આ વિચારથી
 પાછંતા રાજ્યમાં ધર્મબળાત્કારના જે એક બે અકટ ચલા હતા, તે
 આ સમે તત્કાળ દૂર કર્યા, અને કસોડીનો કાયદો પણ કાઢી નાખવાની
 મંજૂરી હતી. પરંતુ એવો મોટો ફેરફાર ધર્મસમાજ હજી સાંખી શકશે-
 નહિ એમ સમજાવાથી તે વાત ડહાપણથી મુદતથી રાખી, જોકે એ
 કાયદાની અડચણોમાંથી પ્રોટેસ્ટન્ટોને મુક્ત કરવાને માટે વરસો વરસ
 પાર્લમેન્ટમાં એક માસી પત્ર પસાર કરવાનો વહીવટ અખત્યાર ડગલા
 માં આવ્યો. વિદેશવિમુક્ત એ અખત્યાર સુધી વિદગપદ્ધતે લોકમાં અગ્રિય
 કરી નાખનાર બીજું કારણ હતું. આપણે પાછળ જોઈ ગયા છીએ કે
 અખત્યાર સુધી દેશાવરો સાથે જંગ ઉઠાવનારા વિદગ પ્રધાનો અને તે
 મામે પોંકાર, ઉઠાવી તેને બધ પાડનાર ટોરીપક્ષના હતા. પરંતુ આ સમે
 વિદગ પક્ષની રાજનીતિ એ બાબતમાં એટલી બધી બદલાઈ ગઈ કે
 તેઓ હવેથી અવિમુક્ત નીતિના ખાં ગણાવા લાગ્યા. સારાંશ કે વિદગ
 અગ્રણીઓ આ સમે જે અપૂર્વ સત્તા બોગવી ગયા તે તેમના સુગુણો
 ને લીધે જ. સુગુણો હંમેશાં જ સિદ્ધિદાયક છે. અને તેની માથે
 પચાસ પચાસ વર્ષ સુધી જે તેમનો અધિકાર અખડિત રહ્યો તેવું વિશેષ
 કારણ તો એ જ કે પોતાના સ્વાતંત્ર્ય મતને તેઓ છેવટ સુધી સાચા
 ને સાચા જ રહ્યા. રાજ્ય ને ધર્મ સંબંધી પ્રગળે ગ્લાતંત્ર્ય બે ગવતી
 કરવી એ તરફ જ તેઓ નિરંતર દશ રાખતા. આવી ઊંચ દૃષ્ટિના
 ઊંચ પુરુષોના લાંબા કારભારનું મોટું શુભ ફળ એ થયું કે તેઓ કામથી
 દૂર થયા તોપણ લોકને સ્વતંત્રતાનો એવો અભ્યાસ પડી ગયો કે
 પાર્લમેન્ટ વિના રાજ્ય કરવું, ઈન્સાફના કામમાં હાથ ધાલવો, બાપખાના-

અધનમાં રાખવાં, કે ધર્મભેદને માટે કાંઈને પણ સતાવવો, એ વાતો મુઝાંડમાં તો બની શકે જ નહિ, એમ સર્વેને સમાન રીતે પ્રતીત થઈ રહ્યું.

અવિચલ નીતિનો સિદ્ધાંત એ છે કે કાંઈ પણ દેશને બીજા સાથે સગાઈ ઉઠાવવામાં ફાયદો નથી—છેવટે કદાપિ પોતે જીતે તોપણ તુકસાનનો સરવાળો જ વધારે થાય. સગાઈનો ખર્ચ ભરતાં લોકો છિપર કરે. ભારે બોળે પડે છે એ તો ઉઘાડું જ છે. અને તે વિચારથી જ ટોરીપક્ષવાળા અત્યાર સુધી વિદેશવિચ્છેદની સામે થતા હતા. પણ આ તો એનો નાનામાં નાનો ગેરફાયદો છે. એવો વિશેષ કરે આપ-ત્રાથી લોકોની સમગ્ર આર્થિક સ્થિતિ કાંઈ બહુ બગડતી નથી. પણ મોટો ગેરલાભ તો એ છે કે ત્યારે હજારો માણસ પોતાનો આજીવન કામ ધધો છોડી સિપાહીગિરીમાં પડે છે ત્યારે તેટલું દેશમાં નવું દ્રવ્ય ઉત્પન્ન થતું બધ પડે છે. એથી પણ દ્રવ્યની વિશેષ હાનિ દેશાવર સાથનો વ્યાપાર પડી ભાગવાથી થાય છે. કેમ કે જે દેશો વચ્ચે સગાઈ ચાલે છે ત્યારે તેઓ વેપારને બદલે એક બીજાનાં વહાણ કે વહુઓ લૂંટી કોવાનો જ ઉદ્યોગ આદરે છે. આવા જોખમને સમે વેપારી પરદેશ માલ મોકલે નહિ, અને એમ થવાથી લાખો માણસ મૃત્યુ વિનાનાં થઈ જાય, મતલબ કે મળુરો બૂખે જ મરે, શાંદુકરો તૂટી જાય, અને કરોડો રૂપિયાનું તુકસાન દેશને થાય. આમ થવા પછી છેવટે કદાપિ સગાઈમાં જીતી એકાદો મુલક હાથમાં આવ્યો તોપણ આ મધ્ય તુક સાનોના મુકાબલામાં તે ફાયદો કાંઈ જ નથી. આ વાત હાલ યુરોપના રાજ્યવેત્તાઓ બરાબર સમજે છે અને સોવાર વિચાર કર્યા કેડે નાગ્યારી-એ જ એવા વિદેશવિચ્છેદ માથે વહોરી લે છે. પણ આ પ્રમાણે રાજકર્તાની વૃત્તિ થવી એ દેશના વ્યાપારબળ છિપર બહુ આધાર રાખે છે. જ્યાં સુધી દેશમાં વ્યાપાર ધધો બહુ વધ્યો નથી ત્યાં સુધી સગાઈથી આ જાતનું તુકસાન થોડું જ હોય છે. અને વખતે તો પરદેશને લૂંટી લાવવામાં જ હાલ રહેલો હોય. આવા જંગલી કાળમાં

રાજા ને પ્રજા બંનેને જ વિદેશવિગ્રહ બહુ વહાલો લાગે છે. અને જો પાડોશનો દેશ કાંઈ સુધરી શ્રીમાન થયો હોય છે તો તો તેના પૂર્ણ ભોગ જ આવી ગયો છે. પણ જેમ જેમ દેશમાં વેપાર વધે વધતો જાય છે તેમ તેમ લડાઈપરથી રમી ઝોછી ચલી જાય છે અને છેવટે વેપારી વર્ગ તો લડાઈને ધીકારનારો જ થઈ પડે છે. જ્યારે એથી પણ વેપાર વિશેષ વધે છે ત્યારે વિદેશવિગ્રહના ગેરફાયદા બીજાને પણ કંઈ કંઈ પ્રત્યક્ષ થવા લાગે છે, અને તેના લાભાક્ષાભ ઉપર વિચક્ષણ રાજ્ય-કર્તા કાંઈ ધ્યાન આપવા માંડે છે. પણ પૂરેપૂર્ણ ધ્યાન તો ત્યારે અપાય છે કે જ્યારે વ્યાપારી વર્ગે અગમ જુદીથી એકદેશી હીંમતોળી ન રહેતાં પોતાના દેશના રાજકાજમાં બેઠવાનો હક્ક મંપાદન કરેલો હોય છે. ત્યારે તો વ્યાપારવૃદ્ધિનો વિચાર કરવો એ દેશની ગજનીતિનું એક અવશ્યનું અંગ થઈ પડે છે.

ઈંગ્લાંડ હાલ આ સ્થિતિએ આવી પહોંચ્યું હતું. છેલ્લાં સો વર્ષમાં ઈંગ્લાંડનો વ્યાપાર અત્યંત જ વધ્યો હતો, અને રાજકાજમાં વ્યાપારી વર્ગનો મત જમીનદારોના કંતાં પણ વધારે સત્તાવાન થવાની તૈયારીમાં હતો. બ્રિગપક્ષને મોટો આશ્રય વ્યાપારી વર્ગનો હોવાથી એ પક્ષે પ્રથમ ચેતી પહેલાં જો તેમને વિદેશવિગ્રહનો આગ્રહ હતો તે તમામ છોડી દીધો, અને વ્યાપારવૃદ્ધિ એ પોતાની રાજનીતિનું મુખ્ય કેન્દ્ર કર્યું. હવેથી તમે જોશો કે અવિગ્રહ મતને થોડો ધણો પણ અનુસરી બ્રિગપક્ષ હમેશાં વર્તે છે, અને વખતે વિદેશવિગ્રહ ઉઠાવે છે તે પણ વ્યાપારવૃદ્ધિની જ લલુતાથી. રાજ્યલોભની ખાતર જ વિગ્રહ ઉઠાવવો એ વાત હવેથી ટોરી પક્ષનું લક્ષણ થઈ પડ્યું, અને હવે ટોરી પક્ષને પણ દૈલેક અંશે તો વ્યાપારી વર્ગના વિચારને માન આપવું પડે છે.

આ અવિગ્રહ નિતિનો મૂળ પ્રવર્તક રૉબર્ટ વોલપોલ નામનો આ સમયે જ પ્રધાન થયો તે હતો. પણ એના કારણાત્મક વર્ણન કરતાં પહેલાં દક્ષિણ મહાસાગરનો “પરપોટો” એ નામની જે

કાંગડામાં આ મને ગેમ્મટાની વેનાઈ ચાલી તેની કાર્ક હકીકત જાણુની લેઈએ

દક્ષિણ મહાસાગરનો પરપોટો (સાઉથ સી ખમલ)
 મુંબાઈમાં શરસટાની વેનાઈ આપણે જાણે છે તે ૧૮૬૫ માં
 ચાલી હતી તે તો તમારા જાણવામાં હશે જ. અમેરિકામાં ગુલામ
 ખામત લડાઈ ઉઠવાથી ૧૮૬૫માં લાવ ખાંડીએ ૮૦૦ સુધીના ચર્ક ગયા,
 અને તેથી આપણા મુલકમાં અનર્ગળ પૈસા આવ્યો એકદમ વધી
 પડેલી આટલી બધી મૂડી ચાલુ વેપારમાં નાખવાનો માર્ગ ન હોવાથી
 નવા નવા ઉદ્યોગને નિમિત્તે ઘણી પધ્ધતિ પનીએ બધાઈ, અને
 તેમાં બધા નફા થશે એમ ધારી તેના શેરો ઉપર લોકો પડાપડી કરના
 શ્રાદી એ પડાપડીના કારણથી શેરોના લાવ એકદમ બહુ વધ્યા
 એ લાવો પ્રતિદિન વધતા જોઈ સદની હોસ બધાને છૂટી, અને
 તેનો બાલ લઈ કેટલાક અવિચારી સટાગિયાઓએ તેના લાવ છેક જ
 બહેકાની મુક્યા જોતજોતામાં રખડતા માણસો લખપતિ ને કરોડા
 ધિપતિ ચર્ક જવા લાગ્યા, બેકમેનો શેર જોને આ લોક ખાંડનો
 કહેતા અને જે છેવટે મોટો ખાડા જ નીવડ્યો, તેનો લાવ હજારો
 વાખ રૂપિયાનો બોલાયો અગર જો તે મૂલ્ય તો દરેક હજારનો જ
 હતો. આ જોઈ બધાનું કલેજું ફટકયું, અને નીચ કે જિય, નિદાન
 કે મૂર્ખ, સ્ત્રી કે પુરુષ, સમજા જ શેમટાની મોહજામાં ફસી પડ્યા
 કાર્કને પણ વિચાર રહ્યો નહિ કે એકના આર તો આપણે હાલ
 આખીએ છીએ, તો પછી એ ધધો ગમે તેવો હોય તોપણ એમાં
 એથી તે વધારે નફો શી રીતે છટવાનો હતો ? પણ એ વખતે એવા
 અવહાસ નફાનો વિચાર જ કોણ કરે છે ? બધાની ગણુની એજ
 હતી કે કલે લાવ વધ્યો કે તુર્ત એ વેચી નાખી આપણે નફો
 શ્રાધિ બાંધીશું પણ આની વેનાઈની ગણુની ઉપર જે લાવ વધના
 માંડેલા તે ક્યા સુધી ટકી રહે ? એક વાર આંચકો લાગે કે જેમ
 આવો ચડેલા તેમજ પાછા ગગડીને નીચે બેસે, અને તેમાં બધાને

જ ભોંય સાથે કરી નાંખે. એમજ આખરે થયું, અને લાખો માણુમ પાયમાલ થઈ ગયા. એ પાયમાલી ફક્ત મુંબાઈમાં નહિ પરંતુ મુંબઈ, દાકિયાવાડ, કચ્છમાં પણ ફેલાઈ, અને હજી પણ તેની માડી અમર દેહલેક ઠેકાણે છેક દૂર થઈ નથી.

આવું જ અને બીજે એથી પણ મોટે દરજ્જે ઇંગ્લાંડમાં આવખને થયું હતું. અહિં પછલા દોઢસો વર્ષથી વ્યાપાર અને દ્રવ્યની વૃદ્ધિ ઉત્તરોત્તર થતી જ આવી હતી, અને તેમાં ધૂરંદરની સંધિ એકી જે અવિભક્ત ચાલ્યો તેના પ્રતાપે દેશમાં પણ જ વેપાર વધી ગયો. જેની પામે થોડા પૈસા હોય તે પણ એમ ધારવા લાગ્યો કે એને જો વેપારમાં નાંખ્યા હોય તો તુર્ત તવંગર થઈ જવાય. નવી નવી કંપનીઓ જન્મવા લાગી, અને તેમાંની કેટલીકે સાફ કામ કરી વહેંચણી પણ સારી આપી. એથી શેર રાખવાનો પવન ફેલાયો, અને એવુંકે કે જુઝ્યા માણસોએ હવાઈ ખ્યાલની જે કંપનીઓ કાઢવા માંડી તેમાં પણ લોક કંપલાવી પડ્યા.

એમાં “સાઉથ સી” એટલે દક્ષિણ મહાસાગરમાં વેપાર કરનારી કંપની એણે તો બધાને ગાંડા જ કરી મૂક્યા. એ કંપની મૂળ ઇ. સ. ૧૭૧૦ માં હોર્સીએ ઢીલી કરાવી હતી, અને તે કંપનીએ સરકારી કરજ ૯૦ લાખ પૌંડરું પતાવી પોતે લીધું તેના બદલામાં તેને સારા બ્યાજની સાથે દક્ષિણ મહાસાગરમાં એકદમ વેપાર ચલાવવાની પરવાનગી આપી. એકદમ વેપાર ચલાવવાથી તે ન્યાલ જ થઈ જવાતું હશે એમ આ સમયે ઇંગ્લેન્ડ લોકના સમજામાં હતું. અને તેથી જ્યારે ઇ. સ. ૧૭૧૬ માં એ જ કંપનીએ બીજા ૭૫ લાખરું મરકારી દેવું પોતે પતાવી લીધું ત્યારે એના શેર ઉપર લોકોનો મોહ વધ્યો અને જેની ખાસે સરકારી લોન હતી, તેમાંના ધણકે તો તે સાટે આ શેર જ લેવા કમ્મલ કર્યા. આ પ્રસંગનો લાભ લઈ એના જુઝ્યા ડિરેક્ટરોએ એ શેર સદાપર ચડાવ્યા અને મળ જે એ ૧૦૦ પાઉંડનો તેના

એક વખતે ૧૦૦૦ પોન્ડ બેલાવ્યા. આ જોઈ આખો બજાર અને બધા જ શેરોના ભાવ આસમાને જઈ પહોંચ્યા. અં અસર ક્રાન્સમા પણ જઈ પહોંચ્યા અને ત્યાં પણ એવી પરપોટા કપનીઓ ઉભી થઈ. શેરસહનો પવન જોસર્યા ડુકાવા પણ પરપોટા તે કાઈ આખરે ફૂટ્યા વિના રહે ! અને તે ફૂટ્યા માથે જ લાકની ચાતર્ પાયમાલી થઈ ગઈ. શેરોમા ધણી મરી ગયા. એટલું જ નહિ પણ શેરને લીધે સેકડો શાદુકારો લ વાચી, બાકી હતા તેને ઘેર પણ રડાપીટ મડાઈ. હજારો આખા દુકુબો ધરબાગ વિનાના થઈ ગયા અને હજારો માથુમો રોડ પણ જોઈ બેઠા.

આ જોઈ બધા લોક સરકારની ઉપર અપાયમાન થઈ ગય કેમકે મત્રીમંડળમાંના ધણાક માઉચ સી કપનીના તર્કટમાં સામેલ હતા. પાર્લમેન્ટમાં તેમની સામે કામ ચાલ્યું, અને તે સમે તકરારના બુસ્સામાં માથે લોદી ચડી જવાથી એકપ્રધાન તો બીજે દહાડે જ મરી ગયો. એણે તો નહિ પણ એના કેટલાક સાથીઓએ લાંચ ખાધી હતી એમ ઉલ્ટે સાબીત થયું. એ તપાસ ચાલતી હતી એટલામાં જ એક તો દેબકથી મરી ગયો. બીજાને કેદની શિક્ષા મળી અને બધું રાજ્ય મંડળ આપોઆપ રાજનામું આપીને ચાલતું થયું. હવે રાખાઈ ચોક્ષ-ચોક્ષ જેણે ધરથી જ આ શેરસહની ઘેલણ સામે વારંવાર ચોક્ષરીને ચેતરણીઓ આપી હતી, તે સમસ્ત પ્રજાના એક અવાજે પ્રધાન પદને પામ્યો.

સર રોમર્ટ વોલપોલ એ ઇંગ્લાંડમાં જે મોટા પ્રધાનો થઈ ગયા છે તેમાંનો એક ગણાય છે. રાજની ઉપજ ખર્ચની આવડતમંદ એ અદ્વિતીય જ હતો. શેરસહની ઘેલાઈથી દેશનો વેપાર ધંધો પડી ભાગવાની તૈયારીમાં આવ્યો હતો. તે એની ચતુરાઈથી પાછો ટટાર થયો. એના હાથમાં કાગલાગ આવ્યો કે તુર્ત એણે સેક કંતાં વધારે નિકાસની અને આશરે આળીશેક આયાતની વસ્તુએ

ઉપરથી જગત કાઢી નાખી. એણે ગજભાષણમાં માફ જાહેર કર્યું હતું કે આપણી કારીગરીની ચીજોને પરદેશ ચડાવતાં અને તે બનાવવામાં કામ લાગતી વસ્તુઓ પરદેશથી આવતા જેટલી થોડી હરકત તથા ખર્ચગત થાય એમ કરવું એના જેવું કાંઈ પણ વ્યાપારવર્ધક બીજું કામ નથી. એ અવિગ્રહ ગજનીતિનો મૂળ પ્રચારક હોય તે તો આપણે પ્રથમથી જ કહી ગયા છીએ.

મહામત્રીપદ પહેલુ વહેતુ ઇંગ્લાંડમાં એને જ આપવામાં આવ્યું અને તે આ રીતે બન્યું. અત્યાર સુધી ગજનો પટે મત્રીમંડળ મળતુ તેમાં પ્રમુખસ્થાને બિરાજતા હાલતા જ્યોર્જને ઇંગ્લેન્ડ કે એના કારભારીઓને જર્મન ભાષા આવડતી નહોતી. રાજને કાંઈ સમજાવવું હોય તો તે ફ્રેન્ચમાં કરે ત્યારે જ આમ દેવાથી પૂતળાની માફક આવીને સભામાં બેસી ગહેલુ એ ગજને પસંદ પડ્યું નહિ, અને તેણે હુકમ કર્યો કે મત્રીમંડળે પોતપોતા મા એક વાર વિચાર કરી અને તે જાહેર કરવો કે પછી તે ઉપર હું મારી સમતિ આપીશ. બીજા જ્યોર્જને પણ એવું જ ઇંગ્લેન્ડ ભાષાનું કાચુ દેવાથી તેણે આ રીતે કાયમ રાખી. અને ત્યારથી એવો સિવાજ પડ્યો કે મત્રીમંડળે પોતપોતામાં જ વિચાર કરવો. આમ રાજ્યે મત્રીમંડળમાં આવલું બંધ કર્યું. ત્યારે પોતાનું પ્રમુખસ્થાન તેમાંના કોઈને આપવું જ જોઈએ અને તે જેને આપવામાં આવે છે તે આ વખતથી મહામત્રી કહેવાય છે.

વાનપોક્કનો કારભાર ઇ. સ. ૧૭૨૧ માં થયો તે છેક ઇ. સ. ૧૭૪૨ સુધી એટલે તે મુઝો ત્યાંસુધી જ લગભગ રહ્યો. ખગર જો એ દરમ્યાન આ રાજ તો મરી પણ ગયો, અને બીજો જ્યોર્જ જે ગાદી ઉપર આવ્યો તેની એના ઉપર પ્રીતિ પણ નહોતી. એના લાખા કારભારમાં લડાઈના ઝળકારા કાંઈ જ થયા નહિ પણ એના દેશ લક્ષ્મીદેવીથી ઝળાઝળાં થઈ રહ્યો માન્ચેસ્ટર અને

અર્મિ ગદામની વરતી આ અરસામા ત્રીશ વર્ષે બમણી થઇ ગઇ અને ત્યાં મારીગરી અને વેપાર એ બંને દિનપર દિન વધ્યા જ ગયાં લિવર્પૂલ એક નાનો સરખો ગામડિયો દરજો હતો તે ઇંગ્લાન્ડનું નીળ નળરત્ન બદર થઇ રહ્યું જેલીમા સુધારો થઇ ખેડુતો સુખી થઇ ગયા અને તેની સાથે દેશની આમાદાનું મુખ્ય ચિહ્ન જે જમીનના ગણોત, તે પહેલા કરતા ત્રણ ગણા વધ્યાં

આવો કારભારી લોકપ્રિય થાય એમાં શું આશ્ચર્ય ? વેપારી તથા તમામ ગૃહસ્થ નર્મ તો એની ઉપર દિદા દિદા જ થઇ ગયો અને પાર્લિમેન્ટમા એનું જોર એટલું હતું કે આપણે સારો ખેતીને શુ કરી શકનાના છીએ એમ ખારી ટોરી પક્ષના તો કેટલીક વાર ત્યાં હાજર પણ થતા નહિ. આટલી બધી સત્તાનું મૂળ કારણ તો અનબલ એની ઉત્તમ ગજનીતિ જ હતી પણ તેની સાથે એ પણ ખર્ચ કે પાર્લિમેન્ટવાળાઓને નાચ આપવામા પણ એ બહુ જ પ્રેર હોતો

પાર્લિમેન્ટવાળાઓને લાંચ આપવાની રીત વાનપોને જ કાઢી એમ તો કાંઇ નથી લાચનો ધારો તો રાજ્યમા ન્યારથી આમની સભા સર્વોપરિ સત્તાધીશ થઇ હતી ત્યારથી નીકળ્યો હતો એ સભાસદોનો મત હવે કાંઇ જેવી તેવી વસ્તુ નહોતી અને તેથી તે મેજવવા કાગભારીઓ મહુ ખર્ચ કરતા આ સભે પાર્લિમેન્ટના મમકાજ છપાતાં નહોતાં તેથી અમુક સભાસદે કેવો મત આપ્યો છે તે લોકને જાણનામાં આપતું નહિ અને તેથી તેઓ નીડરપણે તે વેચતાં કાંઇ પણ લજનાતા નહિ વોતપોતનો તો આ બામત મનુષ્ય જાત વિશે ખતિ હનકા વિચાર હતો પૈસા ટમની લાચ રુશનતને તરછોડે એવા માણસો પણ અન્ય પ્રમરની લાલચોથી ડગી જાય છે અને ' દરેક માણસ કોઇને કોઇ લાલચને વશ થઇ જાય, ' એ નિયમ લાગુ ન પડે એવા તો જગતમાં વિરના જ એમાં કાંઇ સક નથી

તોપણ એના વિરક્તાયે હોય છે ખરા. વોલપોલ પડે કદી પણ લાંચ ખાતો નહિ અને જ્યારે એનો કારભાર છૂટ્યો ત્યારે એ મૂળ હતો તે કરતાં પણ ઉતરતી અવસ્થામાં માણસ પડ્યો.

રૌપેન સાથે લડાઈ અને ફરામાં બખોડા આ રાજ્યમાં કેટલીક વાર થયા, પણ તેમાં નોંધવા જેવું કંઈ પણ નથી.

રાજાનું મરણ ઇ. સ. ૧૭૨૭ માં તે હિંદોવર જતો હતો તેવામાં વાટમાં નીપળ્યું. એમ કહે છે કે ઈશ્વાકીની ગાદી ઉપર આવ્યો તે પહેલેથી જ એણે કંઈ ખોટા શક ઉપરથી પોતાની પરશુમત સ્ત્રીને એક કિલ્લામાં કેદ કરી રાખી હતી અને તે હાથ મરતી વખત પોતાના ધણીને શસ્ત્રાભર્યો કાગળ મોકલતી ગઈ. તેમાં એમ લખ્યું હતું કે તેં મારી ઉપર જુલમ ગુજાર્યો છે તેનો જવાબ દેવા હું તને ઈશ્વરના દરબારમાં એક વરસ તે એક દિવસની ગુદતમાં બોલાવું છું. આ કાગળ એને રસ્તામાં મળ્યો, અને તે વાંચતાં જ એ બચ્ચીત થઈ ધરણીએ દબ્યો તે પાછો સચેત જ થયો નહિ. પાસેના ગામમાં લઈ જતાં એ ગાડીમાં પ્રાણમુક્ત થયો.

(અપૂર્ણ.)

ગુજરાતી સાહિત્ય ભંડોળ કમિટીનાં પુસ્તકો

નીચેનાં પુસ્તકો નીચે લખેલાં ઠેકાણેથી મળશે:—

૧. પ્રો. હરિલાલ માધવજી ભટ્ટકૃત હિંદુ રાજ્યમંધારણ રૂ. ૧—૦—૦
૨. બંકિમચંદ્ર ચેટરજી કૃત રજનીનો તરણુમે રૂ. ૦—૧૨—૦
૩. ફિરસ્તા કૃત ગુજરાતના સુસતાનોનો તરણુમે રૂ. ૧—૦—૦
૪. મેકિમક્ષન કૃત સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિનો અનુવાદ રૂ. ૧—૦—૦
૫. પ્લેટો કૃત શીક્ષનો તરણુમે (કર્તા મ. ર. ભટ્ટ) રૂ. ૧—૪—૦
૬. રણુજિતકૃતિ સંગ્રહ રૂ. ૨—૪—૦
૭. બીજી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદનો અહેવાલ અને નિબંધસંગ્રહ રૂ. ૧—૮—૦
૮. ત્રીજી ગુજ. સાહિત્ય પરિષદનો „ રૂ. ૨—૦—૦
૯. પાંચમી „ „ „ „ રૂ. ૩—૦—૦
૧૦. મોલિયર કૃત બે નાટકો—ખીચારો અને બૂલોનો ભોગ. રૂ. ૧—૪—૦
૧૧. મેકનોલ્ડકૃત મંરૂત વાકમયનો ઇતિહાસ. રૂ. ૫—૮—૦

બીજી ચોપડીઓ તૈયાર થાય છે.

મળવાના ઠેકાણા:—

૧. જીવનલાલ અમરશી મહેતા; પીરમથાહ રોડ, અમદાવાદ.—
૨. ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી, ભદ્ર; અમદાવાદ.
૩. મેસર્સ ઓન. એમ. ત્રિપાઠીની કંપની, ૧૧ સેસ સ્ટ્રીટ, મુંબાઇ.